

DARBAI IR DIENOS

55

Publié en collaboration avec le Cercle d'histoire Alsace-Lituanie et la Fondation Robert Schuman

Leidinyš išleistas bendradarbiaujant su Elzaso ir Lietuvos istorijos draugija bei Robert'o Schumano fondu

Redakcijos kolegija

Egidijus Aleksandravičius (Vytauto Didžiojo universitetas, istorija) – vyriausiasis redaktorius

Ineta Dabašinskiėnė (Vytauto Didžiojo universitetas, kalbotyra)

Milda Danytė (Vytauto Didžiojo universitetas, literatūra)

Leonidas Donskis (Vytauto Didžiojo universitetas, filosofija)

Bronislovas Genzelis (Vytauto Didžiojo universitetas, filosofija)

Jan Jurkiewicz (Poznanės Adomo Mickevičiaus universitetas, istorija)

Violeta Kelertienė (Ilojiaus universitetas, literatūra)

Jūratė Kiaupienė (Lietuvos istorijos institutas, istorija)

Antanas Kulakauskas (Mykolo Romerio universitetas, istorija)

Darius Kuolys (Lietuvių literatūros institutas, literatūra)

Rūta Marcinkevičienė (Vytauto Didžiojo universitetas, kalbotyra)

Gintautas Mažeikis (Vytauto Didžiojo universitetas, kultūrinė antropologija)

Rein Raud (Talino universitetas, filosofija)

Leonardas Sauka (Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, folkloristika)

Alfred Erich Senn (Viskonsino universitetas, istorija)

Viktorija Skrupskelytė (Oberlino kolegija, JAV, Vytauto Didžiojo universitetas, literatūra)

Giedrius Subačius (Ilojiaus universitetas, kalbotyra)

Joachim Tauber (Liuneburgo Šiaurės Rytų Europos institutas, istorija)

Rasa Žukienė (Vytauto Didžiojo universitetas, menotyra)

Mūsų svetainė internete

<http://biblioteka.vdu.lt/ml-dd.htm>

UNIVERSITAS VYTAUTI MAGNI

DARBAI IR DIENOS

55

Eina nuo 1930 metų

Vytauto Didžiojo universitetas

2011

TURINYS – CONTENTS – SOMMAIRE

DARBAI IR DIENOS T. 55 – DEEDS AND DAYS VOL. 55

NUO REDAKCIJOS – FROM THE EDITOR

<i>Laiko sankirtos</i>	7
<i>Temporal Intersections</i>	

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Giedrius Janauskas	ANTISMETONINIO JUDĖJIMO <i>AŠIS</i> BANDYMAI ĮGYVENDINTI POLITINIUS SIEKIUS 1938–1939 M.	9
	The Efforts of the Anti-Smetona <i>Ašis</i> Coalition to Realize Political Goals in 1938-39	28
Robert van Voren	PSYCHIATRY AS A TOOL OF REPRESSION AGAINST DISSIDENTS IN THE USSR	29
	Psichiatrija kaip spaudos įrankis, taikytas Sovietų Sąjungos disidentams	41
Ramūnas Čičelis	IŠEIVIJOS LIETUVIŲ ETIKOS IR KULTŪROS STEIGTIS ALGIMANTO MACKAUS PUBLICISTIKOJE IR POEZIJOJE	43
	The Ethical and Cultural Founding of Lithuanian Exile in the Essays and Poetry of Algimantas Mackus	53
Gintarė Vaitonytė	IRONIJOS RAIŠKA KORNELIJAUŠ PLATELIO POEZIJOJE	55
	The Expression of Irony in Kornelijus Platelis's Poetry	73

MONOGRAFINĖ DALIS – MONOGRAPHS

LIETUVIŲ IR PRANCŪZŲ KULTŪRINIAI SAITAI XIX AMŽIUIJE LES RELATIONS CULTURELLES FRANCO-LITUANIENNES AU XIXE SIÈCLE

Genovaitė Dručkutė	LA FRANCE, LES FRANÇAIS ET LEURS RELATIONS AVEC LES LITUANIENS DANS LES <i>MÉMOIRES</i> DE JOSEPH FRANK	77
	Prancūzija, prancūzai ir jų santykis su lietuviais Josefo Franko <i>Atsiminimuose</i>	83
Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašeliionienė	NAPOLÉON ET LA LITUANIE : UN PERSONNAGE LITUANIEN DANS LA PEINTURE ET LA LITTÉRATURE FRANÇAISES DU XIX ^E SIÈCLE	85
	Napoleonas ir Lietuva: personažas lietuvis XIX amžiaus prancūzų dailėje ir literatūroje	97
Corine Defrance	LA COMMÉMORATION FRANCO-LITUANIENNE DE 1937 DU PASSAGE DE NAPOLÉON EN LITUANIE L'ENGAGEMENT DE RAYMOND SCHMITTLEIN	99
	Napoleono žygio per Lietuvą prancūziškai lietuviškas paminėjimas 1937 metais Raymond'o Schmittleino iniciatyva	112
Philippe Edel	LES « EMIGRÉS » FRANÇAIS FACE À LA TOURMENTE NAPOLÉONNIENNE : LE CAS DE LOUIS HENRI BOJANUS EN LITUANIE	115
	Prancūzijos <i>emigrantai</i> ir Napoleono laikotarpio neramumai: Liudvigas Heinrichas Bojanus Lietuvoje	125

Irena Buckley	LES TRACES DE LA FRANCE DANS LA LITTÉRATURE DE VOYAGE LITUANIENNE	127
	Prancūzų pėdsakai XIX amžiaus Lietuvos kelionių literatūroje	139
Vaiva Simonavičiūtė, Rūstis Kamuntavičius	LES SAMOGITIENS DE LA FIN DU XIX ^E SIÈCLE VUS PAR UN VOYAGEUR FRANÇAIS	141
	Tarp modernybės ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikų: XIX a. pabaigos žemaičiai prancūzo akimis	155
Marie-France De Palacio	RÉSURGENCES ROMANTIQUES : L'ENGOUEMENT FRANÇAIS POUR LES LITUANIENS EN EXIL, VERS 1860	157
	Romantiniai prisiminimai: prancūzų žavėjimasis Lietuvos išeiviais 1860-1870 metais .	172
Thierry Laurent	MÉRIMÉE ET LA LITUANIE	173
	Mérimée ir Lietuva	180
Linas Venclauskas	KAUNAS ET VILNIUS VUES PAR LES SOLDATS DE NAPOLÉON	183
	Kaunas ir Vilnius Napoleono kareivių akimis	189
	DISKUSIJA: VIEŠOSIOS KALBOS RIBOS DISCUSSION: THE LIMITS OF PUBLIC LANGUAGE	
Loreta Vaicekauskienė	OFICIALIOJI LIETUVIŲ KALBA YRA NEGYVA KALBA. ŽURNALISTAI APIE LIETUVIŲ KALBOS STANDARTĄ TELEVIZIJOJE IR RADIJUJE	191
	<i>Official Lithuanian is a Dead Language: Journalists about Standard Lithuanian on TV and Radio</i>	205
Skaistė Aleksandravičiūtė	ŽVILGSNIS Į SAKYTIMŲ ŽINIASKLAIDOS KALBĄ	208
	A Closer Look at the Language of Spoken Media	222
	ATRADIMAI – DISCOVERIES	
Asta Petraitytė-Briedienė	KULTŪRINIAI RYŠIAI: LIETUVIŲ–PRANCŪZŲ DRAUGIJA	225
	Cultural Ties: the Lithuanian-French Society	
	RECENZIJOS – REVIEWS	
Reda Griškaitė	LIETUVIŠKOJI KVADRIADA, ARBA APIE MŪŠŲ XIX AMŽIAUS MITOGRAFUS	235
	The Lithuanian Star Quartet, or: Our 19th-Century Mythographers	
Ramūnas Čičelis	BŪTINOJI LITERATŪROS GINTIS	256
	Indispensable Literary Defence	
	APIE AUTORIUŠ – CONTRIBUTORS – CONTRIBUTEURS	259

Šis – 55-asis – žurnalo tomas kaip dokumentas, liudijantis Vytauto Didžiojo universiteto humanitarų bendruomenės rūpestį integraciniais ir tarpdalykiniais saitais. Straipsnių dalyje po dvi politinės istorijos ir literatūros mokslininkų publikacijas. Iš jų itin išskiria VDU profesorius Roberto van Voreno straipsnis. Paminėtina, kad sovietmečio studijų ir komunizmo nusikaltimų istorijos baruose mokslininko vardas įgauna pasaulinį skambesį. Istoriko Giedriaus Janausko straipsnis perkelia mus į nepriklausomos Lietuvos politinio gyvenimo peripetijas, priartina prie mūsų mažiau ištirtas aplinkybes. Darbštus literatūros kritikas ir Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių literatūros katedros doktorantas Ramūnas Čičelis žengia į intelektualinės lietuvių egzilio istorijos ir literatūros mokslo paribį nušviesdamas poeto ir visuomenės veikėjo Algimanto Mackaus portretą. Literatūros kritikos ir mokslo sandūrą įprasmina ir Gintarės Vaitonytės tekstas.

Monografinėje dalyje skelbiami pranešimai iš tarptautinės konferencijos *Lietuvių ir prancūzų kultūriniai santykiai XIX amžiuje*, vykusios 2010 balandžio 23 dieną Vytauto Didžiojo universitete. XIX a. įvairiakalbėje lietuvių literatūroje atsispindėjo gan platus požiūris į prancūzų kultūrą. Tiesioginių ryšių formos, kultūrinių mainų priemonės, idėjų sklaida formavo intelektinę erdvę, kurioje buvo svarbus prancūziškasis elementas. Literatūros lauke įvairiais pavidalais reiškėsi mintis, atkeliavusi iš Prancūzijos, ji darė poveikį tematikai, žanrų raidai, vertinimo normoms, skonio kriterijams. XIX amžiuje buvo juntama skirtingų prancūzų estetinių modelių įtaka. Monografinės dalies straipsniuose analizuojamas Prancūzijos ir prancūzo įvaizdis, susiformavęs sakytiniame ir rašytiniame Lietuvos diskurse, Paryžiaus, kultūros sostinės, mitas, taip pat prancūzų kultūros poveikis tautinei tapatybei. Užsimenama apie kultūrinius, etninius prancūzų ir lietuvių santykių aspektus kovų su Napoleonu laikotarpiu, svarstoma XIX a. išievių iš Lietuvos kultūrinė integracija Prancūzijoje.

Prancūzijos dėmesys Lietuvai XIX amžiuje nebuvo vienodas. Apie 1860 metus spaudoje pagausėjo publikacijų lietuviška tematika. Tai buvo antroji solidarumo su lietuvių ir lenkų nepriklausomybės kovomis banga, sustiprinusi pirmąją, kilusią po 1831 m. sukilimo. Lietuviškos kultūros sklaidai itin palankūs buvo tokie žanrai kaip

memuarai, kelionių aprašymai, dienoraščiai. Straipsniuose analizuojama „vaizduotės lituanizacija“ XIX a. Prancūzijoje: Lietuvos įvaizdis prancūzų tekstuose, lietuviška tematika jų literatūroje. Taigi monografinėje dalyje siekiama aptarti, kokios buvo kultūrinių prancūzų ir lietuvių santykių formos, kaip šiandienos kontekste galėtume suvokti nelygių mainų apraiškas.

Beje, tai jau antras „prancūziškas“ *Darbu ir dienų* tomas per kelerius pastaruosius metus. Pirmasis gvildeno Romaino Gary kūrybą. Šis 55-asis skiriamas svarbiam Prancūzijos ir Lietuvos istorijos tarpsniui, žymėjusiam vienos šalies išsiplėtimo ir lūžių momentus, o kitos – Lietuvos – žlugimo, egzodo ir priskėlimo laikus.

Siekdami kurti Lietuvos viešąją erdvę įdėjome du poleminius straipsnius, viliamės, kad jie sukels norą diskutuoti, aiškintis ir dėstyti savo sampratas bei argumentus.

Kaip įprasta, deja, kuklus recenzijų skyrius. Visgi dvi šiame tome publikuojamos recenzijos priklauso prie geriausios rūšies egzempliorių ir didina viltį, kad mokslo ir bibliografijos naujienų recenzavimas ateityje sustiprės.

Redakcija tikisi, kad žurnalo pastangos plėtoti tarpdalykines jungtis ir tarptautinius akademinis saitus nenueis vėjais, o šiuo būdu prinokinti humanitarų darbo vaisiai bus prasmingi ne tik siauros srities profesionalams, bet ir platesnei publikai.

Egidijus Aleksandravičius

Žurnalo *Darbai ir dienos* vyriausiasis redaktorius

Irena Buckley

55 tomo koredaktorė

ANTISMETONINIO JUDĖJIMO AŠIS BANDYMAI ĮGYVENDINTI POLITINIUS SIEKIUS 1938–1939 M.

GIEDRIUS JANAUŠKAS

ISSN 1392-0588

2011. 55

ĮVADAS

1926 m. gruodžio mėn. perversmas paženklino Lietuvos kaip autoritarinės valstybės pradžią. Politinės partijos, išskyrus tautininkus, neteko galimybės spręsti valstybės reikalų. 1920–1940 m. daugelis Europos valstybių transformavosi iš demokratinių į autoritarines. Ne išimtis ir Lietuva. Nors ir tuomet politinėms partijoms nelengva buvo susitaikyti su antraeiliumi vaidmeniu valstybėje, bet itin svarbūs 1936 metai. Tais metais vasario 1 d. paskelbtas Draugijų įstatymas, kurio 48-ajame straipsnyje vidaus reikalų ministrui leista „valstybės ir tautos saugumo sumetimais“ paleisti bet kurią partiją, organizaciją, draugiją. Tad nuo vasario 6 d. buvo nutraukta Krikščionių demokratų, Valstiečių liaudininkų ir Socialdemokratų partijų bei „Ūkininkų vienybės“ (nors ir tautininkų sąjungininkė, bet nemažai jos narių dalyvavo 1935–1936 m. ūkininkų streike) veikla. Po šio streiko dar labiau išryškėjo A. Smetonos priešišku- mas opozicinėms partijoms. 1935 m. gruodžio mėn. ministrų kabineto nutarimu buvo įsteigtas Vidaus informacijos skyrius, kurio vienas uždavinių buvo pagal valdžios įstaigų ir Lietuvos tautininkų sąjungos (toliau – LTS) skyrių teikiamą medžiagą rengti privalomuosius straipsnius spaudai. Privalomieji straipsniai negalėjo būti komentuo- jami ar redaguojami. Juos tekdavo skelbti tokius, kokie būdavo pateikiami. Šis sky- rius dar labiau suvaržė opozicinę spaudą. Iki tol opozicinėms partijoms, norinčioms surengti susirinkimą, reikėjo apskričių viršininkų ir komendantų sutikimo, o karo komendantai partijų veiklą buvo sustabdę dar 1935 m. lapkričio pradžioje, kai joms veikti buvo uždrausta Klaipėdos krašte. Kaip teigia L. Truska, „nuo 1936 m. Lietuvoje teliko dvi partijos – legaliai veikusi LTS ir pogrindyje – LKP“¹. O štai kaip Drau- gijų įstatymo galimus padarinius įvertino Valstybės saugumo departamento (toliau – VSD) direktorius A. Povilaitis: „Sakytų partijų uždarymas gali padidinti ir komunistų partijos veikimą. <...> Socialdemokratai ir „žiežirbininkai“ (buvusioji LSDP jaunimo

¹ Truska L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. Vilnius, 1996. P. 239.

organizacija – G. J.) greičiausiai susilies su komunistais ir veiks drauge. <...> Iš valstiečių liaudininkų pusės dėl jų sąjungos uždarymo taip pat tenka laukti didesnio, ypač Suvalkų krašte, nelegalaus veikimo <...>. LKDP, nors iki šiol visiškai neveikė, <...> ir iš šių grupių taip pat tenka laukti stipresnio priešvalstybinio pasireiškimo². Kaip matome, VSD direktorius jau 1936 m. pranašavo liūdną kai kurių partijų baigtį. Priėmus minėtą įstatymą, opozicinių partijų vieša veikla tapo neįmanoma ir vyko remiantis principais, būdingais Komunistų partijai, t. y. savos politinės nuomonės pareiškimais iš pradžių nedidelėse grupėse, vėliau siekta įgyvendinti užsibrėžtus tikslus įtraukiant platesnius gyventojų sluoksnius.

Šio straipsnio tikslas – apžvelgti ir atskleisti krikščionių demokratų, socialdemokratų, valstiečių liaudininkų ir voldemarininkų veikimo kryptis, išryškinant bendrąsias opozicinių jėgų veiklos 1938–1939 m. tendencijas remiantis Lietuvos Valstybės saugumo departamento duomenimis. Taip pat šiuo tyrimu siekiama parodyti Valstybės saugumo departamento poziciją opozicinių jėgų atžvilgiu.

Pirmosios Lietuvos Respublikos istorija, ypač 1926–1940 m., mažai nagrinėta, tik XX a. septintajame dešimtmetyje Z. Ivinskis pradėjo ją analizuoti. O ir vėliau daugiau svarstyta, kaip įvardyti tautininkų režimą – totalitariniu ar autoritariniu. Kodėl buvo susidariusi tokia situacija? R. Lopatos žodžiais sakytume, kad „istorijos mokslo sustingimą iševijoje sukėlė izoliacijos ir konservatizmo tendencijos, o okupuotoje metropolijoje – politinė priespauda“³. Lietuvai paskelbus nepriklausomybę, padėtis pasikeitė, pradėta skelbti daugiau straipsnių, monografijų. Ir vis dėlto, nepaisant to, kad nuveikta nemažai, netyrinėtų sričių rasti nėra sunku. A. Smetonos režimas, kaip įvardijo A. J. Greimas, būręs „ne politiškai angažuotą, bet technokratinę profesionalų biurokratiją, galinčią laisvai bendradarbiauti su įvairių politinių atspalvių visuomenės sluoksniais, bei dažnai juos patraukdavęs į savo pusę ir lengvai pakeisdamas, kaip neturinčią politinio užnugario“⁴, vis dar nėra visapusiškai ištirtas.

Šio tyrimo kontekstą puikiai išryškina neseniai pasirodžiusios L. Venclausko ir M. Kuodžio disertacijos⁵ apie antisemitinių idėjų formavimąsi, raidą ir karo padėties režimo pokyčius Lietuvoje, taip pat šaltojo karo metais iševijoje išleista L. Sabaliūno⁶ monografija, atskleidžianti virsmą iš tautininkiškosios į komunistinę santvarką.

A. Anušausko knygoje⁷ detaliau nagrinėjama Valstybės saugumo departamento

² 1936 02 15 VSD biuletėnis Nr. 45 // LCVA. F. 378. Ap. 10. B. 88^A. T. 1. D. 1. L. 168.

³ Lopata R. *Autoritarinis režimas tarpukario Lietuvoje: aplinkybės, legitimumas, koncepcija*. Vilnius, 1998. P. 64.

⁴ Ten pat.

⁵ Venclauskas L. *Moderniojo lietuviško antisemitizmo genezė ir raida (1883–1940 m.)*, Kaunas, VDU, 2008; Kuodys M. *Karo padėties režimas Lietuvos Respublikoje 1919–1940 m.*, Kaunas, VDU, 2009.

⁶ Sabaliūnas L. *Lithuania in crisis: nationalism to communism, 1939-1940*, Bloomington (Minn.); London: Indiana University Press, 1972.

⁷ Anušauskas A. *Lietuvos slaptosios tarnybos, 1918–1940*, Vilnius, 1993.

veikla 1936–1940 m. išryškina agentūrinio darbo specifiką ir atidengia saugumo policijos planus, susijusius su opozicinėmis grupėmis.

L. Truska monografijoje „Antanas Smetona ir jo laikai“⁸ išsamiai nagrinėjamas Lietuvos vidaus ir užsienio politikos 1938–1940 m. klausimus aptaria, matyt, siedamas juos su tarptautiniais įvykiais bei išvelgdamas moralinę tautos krizę, atlieka platesnį opozicinių jėgų veikimo tyrimą. Kadangi monografija apima platų laikotarpį, natūralu, jog ne į visus dominančius klausimus randame atsakymus.

M. Tamošaitis gausiai spausdintuose straipsniuose ir monografijoje⁹ dėmesį sutelkė į valstiečių liaudininkų ir kairiosios lietuvių inteligentijos veiklą XX a. ketvirtajame dešimtmetyje. Sovietų santykiai su Lietuvos inteligentija – vienas ryškiausių šio autoriaus tyrinėjimo objektų. Be to, minėtuose straipsniuose apskritai itin gerai atskleidžiamos Lietuvos visuomenės kairėjimo tendencijos.

G. Rudžio straipsnyje¹⁰ akcentuotas krikščionių demokratų, valstiečių liaudininkų ir voldemarininkų susibūrimas kovoti su A. Smetonos režimu. Autorius apibūdino opozicinį sąjūdį kaip labai blogai koordinuotą ir draskomą prieštaravimų. G. Rudis atliko išsamią 1938–1939 m. pradžios analizę ir panaikino daugelį iki tol egzistavusių istoriografijos „baltųjų dėmių“. Remdamasis „Žygio“, „Bendro žygio“ leidiniais, Z. Ivinskio dienoraščiu bei LCVA VSD dokumentais, istorikas parengė įdomų ir vertingą straipsnį.

Svarbiausia šiam darbu medžiaga rinkta Lietuvos centrinio valstybės archyvo Valstybės saugumo departamento¹¹ fonde. Tyrinėjant minėtų fondų dokumentus, aptikta daug vertingos informacijos Valstybės saugumo departamento apygardų biuleteniuose, valstybės saugumo ir kriminalinės policijos pranešimuose, valstybės saugumo policijos politinių įvykių santraukose, politinių partijų ir organizacijų mėnesinėse veiklos apžvalgose, agentūriniuose pranešimuose apie partijų narių veiklą, raportuose apie rengtus susirinkimus, valstybės saugumo policijos apygardų mėnesinėse apžvalgose.

Svarbiausiomis įvardytinos VSD Agentūros skyriaus apžvalgos apie politinių partijų ir organizacijų veiklą. Jose išsamiai atskleisti opozicinių jėgų veikimo planai, taktika, sumanymai. Be to, Agentūros skyriaus duomenys apibūdinami kaip vieni patikimiausių, nes apžvalgos darytos remiantis įvairių apskričių, rajonų pranešimais.

⁸ Truska L. *Antanas Smetona ir jo laikai*, Vilnius, 1996.

⁹ Svarauskas A., Tamošaitis M. Lietuvos politinių partijų jaunosios kartos radikalėjimas XX a. 4-ame dešimtmetyje. *Istorija*. T. 68 (2007). P. 43–57; Tamošaitis M. Kartų konfliktas Lietuvos valstiečių liaudininkų sąjungoje XX a. 4 dešimtmetyje. *Istorija*. T. 65 (2007). P. 48–65; Tamošaitis M. Justas Paleckis ir jaunieji valstiečiai liaudininkai Lietuvai atgaunant Vilniaus kraštą (1939 m. rudenį). *Vilniaus istorijos metraštis*. Vilnius, 2007. T. 1. P. 137–161; Tamošaitis M. Lietuvos valdžios politika kairiųjų ir komunistų inteligentų atžvilgiu 1927–1940 m. *Kultūros barai*. Vilnius, 2007. Nr. 9. P. 83–89; Nr. 10. P. 66–74; Tamošaitis M. Kairiosios lietuvių inteligentijos veiksmas Lietuvos okupacijos išvakarėse ir pirmomis okupacijos dienomis. *Genocidas ir rezistencija*. 2006. Nr. 1. P. 62–85; Tamošaitis M. *Didysis apakimas: lietuvių vašytojų kairėjimas 4-ajame XX a. dešimtmetyje*, Vilnius, 2010.

¹⁰ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais // LIM. 1996. Vilnius, 1997.

¹¹ Valstybės saugumo departamento fondas // LCVA. F. 378.

Be abejo, itin daug dėmesio jose skirta Komunistų partijos ir voldemarininkų grupės veiklos tyrimui. Be to, šiose apžvalgose išryškėjo ir Valstybės saugumo departamento požiūris į politines grupuotes. Taip pat jose išvelgta daug tautininkų retorikos pritaikymo kitoms politinėms jėgoms pavyzdžių. Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos agentūriniai pranešimai anaip tol nebuvo labai patikimi. Vertėtų prisiminti, jog ketvirtojo dešimtmečio viduryje VSD turėjo apie 500 darbuotojų, o gaunami iš agentų duomenys nebuvo susiję su visa visuomene¹². Nors valstybės saugumo informatorių būta visuose visuomenės sluoksniuose, buvo agentų, kurie pateikdavo klaidingą informaciją. Dėl šių priežasčių tenka gana atsargiai žvelgti į, regis, turinčią būti patikimą VSD informaciją. Agentūrinių pranešimų ir biuletenių gausa leido aiškiau suvokti bendrąsias opozicinių jėgų veikimo tendencijas. Be to, dažnai juose nuosekliau ir nuodugniau atlikta Komunistų ir kitų buvusių politinių partijų analizė įgalino geriau perprasti procesus Lietuvoje.

Atliekant tyrimą ypač svarbūs „Ašies“ koalicijos leidiniai. „Ašies“ sąjūdžio laikraščiai, kurių leidybai įnirtingai bandė trukdyti vyriausybė, „Žygis“ ir „Bendras žygis“ leido aiškiau suvokti politinių jėgų planus, ateities vizijas. „Žygio“ ir „Bendro žygio“ programiniai skirtumai išryškino valstiečių liaudininkų, krikščionių demokratų ir voldemarininkų siekių nesuderinamumą. Šių leidinių straipsniuose propagotos antismetoniškos idėjos. „Žygyje“ pritarta koalicinės vyriausybės, į kurią įeitų beveik visos opozicinės jėgos, sudarymui. „Bendrame žygyje“ jau siūlyta jungtis į vieningą lietuvių patriotinį frontą. Abiejuose laikraščiuose atvirai kritikuojant režimą svarstytos Lietuvos vidaus ir užsienio politikos problemos, raginta imtis svarbių, opozicinių jėgų manymu, sprendimų. Reikėtų pridurti, jog šie laikraščiai, priešingai nei krikščionių demokratų „XX amžius“ ir valstiečių liaudininkų „Lietuvos žinios“, leisti be Vidaus informacijos skyriaus privalomųjų straipsnių. Vis dėlto norime priminti, kad privalomųjų straipsnių gausa labai riboja bene visų laikraščių redaktorių galimybes.

„AŠIES“ OPOZICINIO SĄJŪDŽIO FORMAVIMASIS

Aktyviau opozicija pradėjo veikti 1938 m. sausio mėnesį, kai pasirodė naujasis konstitucijos projektas. Krikščionių demokratų reaguota audringai, nes 54 projekto paragrafe Bažnyčiai nebegarantuota juridinio asmens teisė. „Krikščionių demokratų kolektyvas pasirodė labai vieningas su dvasiškija ir buvo pasiruošę kovoti išvien, bet kiek vėliau <...> atsirado nuomonių skirtumas. Vieni reikalavo griežtomis priemonėmis konstitucijos straipsnius pakeisti, o kiti bet kokiems šūkavimams ir reikalavimams

¹² Remiamasi 2001 m. gegužės mėn. konferencijoje „Tautinių mažumų stereotipai Lietuvos istorijoje ir istoriografijoje“ Kaune išsakytomis Valstybės saugumo departamento veiklą tyrusio istoriko A. Anušausko mintimis.

nepritarė.¹³ Rodės, jog iš to naudos turės tik A. Smetona ir tautininkai. Juolab kad valstiečiai liaudininkai, anot Valstybės saugumo departamento žmonių, „liko tuo projektu patenkinti, kad kunigams smarkokai apkarpomos teisės. Sleževičius viename studentų susirinkime net viešai pareiškė, kad naujosios konstitucijos projekte esą net pagirtinų ir remtinų paragrafų“¹⁴. Taigi kalbant apie šį projektą, kaip matyti, vyravo asmeniniai valstiečių liaudininkų interesai. Tad nebus ieškoma bendrų sąlyčio taškų su kitomis opozicinėmis jėgomis. Voldemarininkai, pritarę tokios konstitucijos projektui, liko nepatenkinti, kad „tas istorinis įvykis yra ruošiamas jiems nedalyvaujant“¹⁵. Todėl apie bendrus šių grupių veiksmus, atrodo, negali būti nė kalbos. Tokios pozicijos laikytasi Valstybės saugumo departamente, taip manė ir A. Smetona bei tautininkai. Vis dėlto, matyt, baiminantis aršios krikščionių demokratų ir katalikų reakcijos, 54 paragrafas buvo pakeistas. Tam įtaką darė ir kunigų pamokslai, kritikuojantys naująją konstituciją ir žmones, kurie ją parengė.

Iki Lenkijos ultimatumo ir jo priėmimo vyravusios opozicinių grupių nuostatos lyg ir nevertė mąstyti, kad galima pasiekti kompromisą. Tačiau lietuvius itin sukrėtę 1938 m. kovo 17–19 dienų įvykiai paskatino burtis opozicines jėgas. Pirmiausia krikščionys demokratai pradėjo tartis su valstiečiais liaudininkais dėl bendrų veiksmų. Kaip pažymėjo J. Audėnas savo atsiminimuose, priėmus Lenkijos ultimatumą, jis buvęs pakviestas ateiti į M. Sleževičiaus butą. J. Audėnui sakytą, kad „esą jau nuo seniau kai kurie liaudininkai pradėję susitikinėti su krikščionių demokratų partijos žmonėmis, norint išsiaiškinti susidariusią tarptautinę padėtį ir jos vidujines negeroves“¹⁶. Vėliau krikščionių demokratų ir liaudininkų susitikimai vykdavo nuolatos, juose dalyvavo P. Karvelis, K. Bizauskas, L. Bistras, J. Grinius, M. Sleževičius, A. Stulginskis, Z. Toliušis. Kaip teigia A. Gaigalaitė, „pasitarimuose buvo ieškoma abiem grupėms bendros platformos ateičiai, sprendžiant Lietuvos buržuazinės valstybės klausimą, kaip svarbiausias buvo keliamas uždavinys priversti atsistatydinti tautininkų vyriausybę ir sudaryti koalicinį ministrų kabinetą“¹⁷. Rasti kompromisą pasirodė ne itin paprasta, nes, pasak G. Rudžio, „Ašies“ programos kūrimas nebuvo sklandus ir užtruko daugiau kaip pusmetį“¹⁸.

Bene labiausiai stebina tai, kad Valstybės saugumo departamento apžvalgoose net neminima, jog vyko krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų pasitarimai. Iš esmės tirdami šiuos dokumentus susidarėme nuomonę, kad valstiečių liaudininkų veikla buvo itin vangė. Ir bene kiekvienoje 1938 m. apžvalgoje pažymėta,

¹³ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. sausio mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 3.

¹⁴ Ten pat // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 2.

¹⁵ Ten pat // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 4.

¹⁶ Audėnas J. *Paskutinis posėdis. Atsiminimai*. Vilnius, 1990. P. 101.

¹⁷ Gaigalaitė A. *Klerikalizmas Lietuvoje 1917–1940 m.* Vilnius, 1970. P. 135.

¹⁸ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 186.

jog valstiečiai liaudininkai yra neveiklūs. Susidarėme įspūdį, jog jų veikla, kaip ir socialdemokratų, apsiribojo Kaunu. Bet skaitydami valstiečio liaudininko J. Audėno atsiminimus matome, kad valstiečių liaudininkų atstovai dalyvavo „Ašyje“ ir prisidėjo kuriant jos programą. Pasak J. Audėno, „daugiausia ginčytasi dėl tikybos dėstymo mokyklose, civilinės metrikacijos ir pan.“¹⁹ Kita vertus, ar iš tiesų koalicijos programa buvo kurta pusmetį? Žinant, kad buvo sekami beveik visi svarbiausi krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų žmonės, nelengva suvokti, kodėl Valstybės saugumo departamente nežinota apie vykstančias derybas. Be to, J. Audėnas atsiminimuose kiek pervertina valstiečių liaudininkų veiklą „Ašyje“. Žvelgiant į Valstybės saugumo departamento ir valstybės saugumo policijos apžvalgose išdėstytas krikščionių demokratų pozicijas vėl kyla klausimas, ar po ultimatumo priėmimo pradėta ieškoti sutarimo. V. Mironui tapus ministru pirmininku, dalis krikščionių demokratų kalbėjo, kad „esant kunigui pirmininku bažnyčios ir vyriausybės santykiai pagerės. Šiame momente Ukmergės apskrities kunigija laikėsi ramiai ir jokių išsišokimų <...> nepadarė <...> iš to matyti, jog vyriausybės žygiais patenkinti“²⁰. Suprantama, būta ir nepatenkintųjų, o ir tie, kurie tikėjo, jog padėtis pasikeis, greitai nusivylė. Balandžio mėnesį jaunesnieji krikščionys demokratai „nutarė spaudoje pradėti propaguoti <...> vadinamosios konsolidacijos reikalingumą“²¹. Tokius veiksmus Valstybės saugumo departamentas linkęs traktuoti kaip bandymą paveikti vyriausybę, kad ši dėl jai palankios krikščionių demokratų pozicijos išleistų juos į ministrų kabinetą. Gegužės mėnesį prasidėję dvasininkų ir vyriausybės pasitarimai kuriam laikui buvo sustabdyti ir krikščionių demokratų veiklą, nes laukta pasitarimų baigties. Kaip pažymėjo Valstybės saugumo departamento Agentūros skyrius, „nebuvo veikama todėl, kad nepakenkus deryboms, o kol jos nebaigtos, tai, girdi, nežinia, kuria linkme bus galima veikimą pasukti“²². Atrodo, jog veiklą dėl vykstančių derybų stabdydavo krikščionys demokratai. Štai kad ir liepos mėnesį „visas jaunųjų veikėjų kolektyvo dėmesys buvo nukreiptas į vedamas vyriausybės su Vatikanu derybas. Iš tų derybų daug ko tikimasi laimėti ir todėl dabar nuo bet kokio veikimo susilaikoma ir laukiama derybų galo“²³.

Nors G. Rudis nurodo, kad „tik priėmus Lenkijos ultimatumą prasidėjo krikščionių demokratų ir liaudininkų lyderių pasitarimai dėl vieningos kovos prieš A. Smetonos

¹⁹ Audėnas J. *Paskutinis posėdis*. P. 110–111.

²⁰ Valstybės saugumo policijos Ukmergės rajono 1938 m. kovo mėn. politinių įvykių santrauka // F. 378. Ap. 5. B. 3451. L. 38.

²¹ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. balandžio mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 19.

²² Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. gegužės mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 21.

²³ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. liepos mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 28.

režimą ir bendros programos parengimo²⁴. Tirdami Valstybės saugumo departamento ir Valstybės saugumo policijos dokumentus galėtume pasakyti, jog „Ašies“ programa pradėta kurti rudenį. Taip pat manyti, kad pasitarimai prasidėjo priėmus Lenkijos ultimatumą, bet juos sieti su „Ašimi“, mūsų manymu, ankstoka, nes nėra pakankamai įrodymų.

G. Rudžio išvada, kad „Jungtinio antismetoninio sąjūdžio susikūrimas aiškiai parodė, jog Lietuvoje prasidėjo gili politinė krizė“²⁵, papildytume: po Lenkijos ultimatumo priėmimo Lietuvoje prasidėjo politinė ir moralinė krizė. Pirmuosius moralinės krizės ženklus jau galime išvelgti analizuodami 1936 m. Suvalkijos ūkininkų streiką, I. Dirmanto ir S. Raštikio svarstymus apie karo padėties panaikinimą, 1936 m. įvykusioje „Pavasario“ federacijos konferencijoje išsakytos mintys, „esą religija šiandien (1936 m. vasario mėn. – G. J.) Lietuvoje jokios reikšmės neturi, nes didelis indiferentiškumas yra įleidęs šaknis į gyvenimą, ir nieko nepadarysi <...>. Žmonės pamažu darosi nejautrūs ir į blogybes jau nereaguoja. <...> jei artinas religijos krizė, tai artinasi ir Lietuvos krizė ir lietuvių išsigimimas“²⁶. Kretingos apskrities komendanto 1938 m. lapkričio mėn. pastaba, kad „karo stovio panaikinimas apskrity jokie išpūdžio nepadare ir į gyventojus jokios įtakos neturėjo“²⁷, rodo, liudija, jog režimo priemonės buvo veiksmingos, tačiau dėl to buvo apsirakta. Tiek politiniai, tiek ekonominiai sunkumai, autoritarinis režimas, besiantinančio karo nuojauta – visa tai jau buvo prasidedančios krizės požymiai. Netgi tada, kai Valstybės saugumo departamente manyta, kad situacija kontroliuojama, tam tikri ženklai rodė, jog iš tiesų taip nėra. Kai Klaipėdos krašte buvo atšaukta karo padėtis, susibūrę „Ašies“ žmonės sumanė leisti laikraštį. Suprantama, kaip pažymi G. Rudis, „kurti opozicinės veiklos židinių Klaipėdoje buvo sudėtinga. Nebuvo abejonės, jog valdžia bandys sukompromituoti opozicionierius, apkaltindama juos talkininkavimu Klaipėdos krašto prijungimo prie Vokietijos šalininkams“²⁸. Be to, iškilo problema: niekas iš „Ašies“ lyderių nenorėjo vykti į Klaipėdą ir imtis laikraščio reikalų. Tad apie tai kalbėtasi su Klaipėdoje gyvenusiais J. Pajauju ir E. Galvanausku. Galiausiai krikščionių demokratų lyderiai dėl bendrų veiksmų ėmė tartis ir su voldemarininkais. L. Bistras „pasimatė su voldemarininku A. Sliesoraičiu ir susitarė veikti išvien“²⁹. Valstybės saugumo departamente tokie krikščionių demokratų lyderio veiksmai sieti su ministrų kabineto kaita gruodžio mėn., mat tikėtasi, kad bus sudarytas koalicinis kabinetas, į kurį bus

²⁴ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 186.

²⁵ Ten pat. P. 215.

²⁶ Ponui Valstybės saugumo policijos Kauno apygardos viršininkui 1936 m. vasario 11 d. raportas // F. 378. Ap. 3. B. 4632. L. 201.

²⁷ Kretingos apskrities komendanto 1938 m. lapkričio 18 d. raportas krašto apsaugos ministrui // F. 384. ap. 3. B. 521. D. 2. L. 200.

²⁸ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 187.

²⁹ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. gruodžio mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 44.

pakviesti ir krikščionys demokratai. To neįvykus, krikščionys demokratai ėmė tartis su voldemarininkais, kurie jau po Lenkijos ultimatumo pradėję ieškoti bendražygių tarp politinių grupių priėmė krikščionių demokratų siūlymą veikti kartu. Tad A. Sliesoraitis išvyko į Klaipėdą padėti laikraščio leidėjams. Voldemarininkų ir krikščionių demokratų bendro darbo rezultatu A. Gaigalaitė pavadino studentų mitingus Vytauto Didžiojo universitete gruodžio 9–11 dienomis. Tiesa, pasak G. Rudžio, idėja sukelti studentų mitingus gimė Klaipėdoje, o kauniečiai tam neprieštaravo. Tačiau „valstiečiai liaudininkai – anot Valstybės saugumo departamento žmonių – laikėsi nuošaliai (nuo VDU studentų mitingo – G. J.) ir net studentams varpininkams buvo įsakyta studentų sąjūdį paremti tik pasyviai, nerodant jokios iniciatyvos. Kai krikščionys demokratai kreipėsi ir prašė sustabdyti „Lietuvos žinias“ kartu su „XX amžiumi“, tai valstiečiai liaudininkai nesutiko“³⁰. Dokumentuose taip ir nepavyko atrasti priežasties, dėl kurios valstiečiai liaudininkai taip ir nerado bendros kalbos su krikščionimis demokratais. Tik galėtume daryti prielaidą, jog galiausiai nesutarta dėl klausimų, kurie nuolat trukdė suartėti šioms dviem jėgoms. Matyt, nepasidalyta būsimos vyriausybės ministrų „portfeliais“. Tiesa, įvykusiame studentų mitinge buvo priimta rezoliucija, kviečianti sudaryti koalicinę vyriausybę, į kurią įeitų ir A. Voldemaras. Galbūt tai taip pat galėjo būti viena iš nesutarimo priežasčių. Bet šis ir studentus palaikantis nacionalinis mitingas Klaipėdoje nesulaukė atgarsio plačiojoje visuomenėje, kuri studentijos skelbiamų idėjų nepalaikė. Rodos, trūko ne tiek jau daug, nes dar lapkričio pabaigoje, kaip pažymėjo Rokiškio apskrities komendantas, „baimingai pesimistiška nuotaika vis daugiau ir daugiau ima reikštis krašto gyventojų sluoksniuose. Tiesa, viešai, ypač valdžios atstovų akivaizdoje, mūsų visuomenė dar aiškiai nerodo savo nusistatymo nei žodžiais, nei veiksmais, bet tarpusavy daug kalba, daro išvadas, reiškia nusivylimą ir net neapykantą vadovaujantiems asmenims“³¹. Nesėkmės priežastys, anot G. Rudžio, kuris rėmėsi A. Sliesoraičiu, – nesudarytas veiksmų planas ir kai kurių „karštuolių nesusivaldymas“. Be to, jis numanė, jog buvo skubama dėl 1938 m. gruodžio 12 d. numatytos A. Smetonos, perrinkto valstybės prezidentu, priesaikos ceremonijos. Verta paminėti, kad nesėkmė ištiko ir dėl greitos vyriausybės reakcijos.

1938 m. gruodžio 10 d. Kauno mieste ir apskrityje buvo paskelbtas sustiprintos apsaugos metas. Nuo gruodžio 13 d. pirma laiko Kalėdų atostogas pradėjo švęsti VDU studentai. Buvo suimti L. Bistras ir P. Dielininkaitis. Įdomus sutapimas, kad po VDU įvykių „gruodžio pab. (kai studentų mitingas baigėsi, o L. Bistras ir P. Dielininkaitis buvo išsiųsti iš Kauno – G. J.) ir valstiečiai liaudininkai pradėjo šlietis prie krikščionių demokratų ir pareiškė norą visame kame bendradarbiauti“³².

³⁰ Ten pat. L. 43.

³¹ Rokiškio apskrities komendanto 1938 m. lapkričio 20 d. raportas krašto apsaugos ministrui // F. 384. Ap. 3. B. 521. L. 204.

³² Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1938 m. gruodžio mėn. // F. 378. Ap. 5. B. 3440. L. 43.

Manytume, kad valstiečiams liaudininkams galėjo pasirodyti, jog šiek tiek per daug „vėjavaikiškai“ imtasi veiksmų gruodžio pradžioje. Kartu bijota galimų suėmimų. Vis dėlto bene svarbiausias „Ašies“ darbas buvo susijęs su „Žygiu“. G. Rudžio nuomone, „studentų mitingai ir demonstracijos būtų padarę daug didesnę įspūdį, jeigu gruodžio 10 d. būtų pasirodęs ir sąjūdžio laikraštis. Tačiau jis vėlavo“³³. Pasak šio istoriko, „Žygi“ planuota išleisti gruodžio 10 d., bet nepavyko rasti patikimos spaustuovės. Tačiau vos išleistas gruodžio 12 d. jis buvo konfiskuotas autonominės Klaipėdos krašto policijos dėl straipsnio „Ar ilgai pakęsime priespaudą“. Gruodžio 17 d. laikraštis buvo išleistas be šio straipsnio 20 tūkst. egzempliorių tiražu. Šis „Žygio“ numeris su antrašte „Atviras ir tiesus naujos politikos laikraštis“ susilaukė tiek institucijų, tiek pavienių žmonių dėmesio. Jau redakciniame straipsnyje dėstoma, jog „dabartinis režimas veda Lietuvą prie demoralizacijos bei katastrofos ir kad dabartinę vyriausybę reikia pakeisti nauja veiklia ir stipria vyriausybe, besiremiančia kuo plačiausiais Lietuvos gyventojų sluoksniais. Šitos aplinkybės lemiamai paskatino įvairių ideologijų žmones veikti sutartinai ir susitarti dėl pagrindinių gairių Lietuvos ateities santvarkai“³⁴. Tiesa, kokios grupės susitarė, šioje įžangoje nenurodyta. Tai atskleista kitame straipsnyje, kurį, kaip mano G. Rudis, parašė J. Pajaujis. Iš jo paaiškėjo, kad „priešingų srovių žmonės – katalikai ir liaudininkai – ne tik surado bendrą platformą, bet ir sutaria su nacionalsocialistais aktyvistais“³⁵. Tad pagaliau buvo nusakyta, kas sudaro vadinamąją „Ašį“.

„Žygyje“ pasirodžiusį straipsnį „Lietuvos ateities santvarkos pagrindai, dėl kurių sutaria visuomenės grupės“ G. Rudis įvardija kaip „bendruose krikščionių demokratų ir liaudininkų atstovų pasitarimuose parengtą programą“³⁶. Tokios pat pozicijos laikosi ir A. Gaigalaitė. „Žygio“ skaitytojai buvo supažindinti su 8 punktų programa. Joje nusakyti santykiai su užsieniu, numatyta krašto saugumo užtikrinimo sistemos pertvarka, valstybės administravimo ir valdymo būsimi pokyčiai, nurodytos numatomos piliečių teisės, apibrėžti mokslo ir dvasinės kultūros reikalai bei socialinės apsaugos pertvarkos kryptys. Santykiai su užsieniu apibūdinti labai trumpai, pabrėžiant, kad jie „privalo būti grindžiami sutarčių gerbimu ir priimtų pasižadėjimų pildymu“. Kartu patikslinant, jog turi būti rastas būdas, kaip susitarti su Vokietija. Svarbiu laikytinas punktas, nurodantis prezidento, ministrų kabineto, parlamento, teismo sudarymo principus ir funkcijas. Numatyta, kad prezidentas renkamas 7 metams visų Lietuvos piliečių. Nurodyta, kad jis negali priklausyti jokiai partijai ar politinei organizacijai. Prezidentas skiria ministrą pirmininką. Pabrėžta, kad vyriausybei turi būti sudarytos galimybės veikti greitai ir ryžtingai. Ministrų kabinetas privalo

³³ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 195.

³⁴ Žygi pradėdami // *Žygis*. 1938 m. gruodžio 12 d.

³⁵ Budėkime dėl Klaipėdos // *Žygis*. 1938 m. gruodžio 12 d.

³⁶ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 199.

atsistatydinti, jei Seimo absoliuti narių dauguma pareiškia nepasitikėjimą. Teismas privalo būti nepriklausomas nuo administracijos. Parlamentą, anot „Ašies“ veikėjų, turi sudaryti:

„1) Visų piliečių visuotiniu, lygiu, tiesiu ir slaptu balsavimu proporcinge sistema renkamas Seimas ir

2) mokslinių, kultūrinių, socialinių bei ekonominių grupių arba junginių atstovų Valstybės Taryba.“³⁷

Mąstyta, kad išimtinai Seimo kompetencijai turėtų priklausyti užsienio, bendrieji vidaus politikos, krašto saugumo ir valstybės biudžeto reikalai. Numatytos Seimo ir Valstybės Tarybos funkcijos – socialinių ir ekonominių įstatymų leidimas. Ši programos dalis, pasak G. Rudžio, neabejotinai rašyta „pasidėjus šalia katalikų intelektualų grupės parengtą valstybinės santvarkos projektą „Į organišką valstybės kūrybą“³⁸, pasirodžiusį 1936 m. „Naujojoje Romuvoje“. Taip atsitiko, nes ne vienas iš šio projekto rengėjų dalyvavo rengiant „Į organišką valstybės kūrybą“.

1938 m. programoje taip pat pabrėžta, jog savivaldybėms turi būti suteiktos plačios teisės. Žvelgdami į šią programą sakytume, jog siekta įgyvendinti socialinio teisingumo principus. Galvota apie savarankišką aukštųjų mokyklų tvarkymąsi, sutarta ir dėl civilinės metrikacijos įvedimo. Pabrėžta, jog turėtų būti plečiamas socialinis draudimas. Be abejo, suprantama, kad šioje programoje nurodomos svarbiausios reformų kryptys. Norint visa tai įgyvendinti, dar būtų reikėję nemažai padirbėti, ir ne vien leidžiant reikalingus įstatymus, priimant nutarimus, bet ir ieškant kompromisų „Ašyje“. Norime pažymėti, kad voldemarininkams Klaipėdoje atstovavusio A. Sliesoraičio nuomonė dažnai nesutapdavo su „Ašies“ pozicija. Ginčai dažnai kildavo dėl straipsnių, mat A. Sliesoraičio kartkartėmis netenkindavo „Žygyje“ spausdinamos mintys. Juolab kad, anot G. Rudžio, „net ir tarp „Ašies“ lyderių nebuvo pasibaigusios diskusijos dėl būsimos politinės santvarkos“³⁹. Tad sutarti ir bendrai veikti buvo keblu. Tačiau vis dėlto sugebėta pasiekti kompromisų, kas leido „Žygiui“, o vėliau ir „Bendram žygiui“ pasirodyti.

1939 M. „AŠIES“ IR TOLESNĖ OPOZICIJOS VEIKLA

1938 m. pabaigoje susibūrusios bendrai veiklai opozicinės jėgos, rodos, turėjo pakankamai motyvacijos ir, svarbiausia, vieną tikslą, kad ir toliau sėkmingai dirbtų kartu. „Žygis“ – bendros veiklos rezultatas – labai greitai sulaukė savų skaitytojų. „Aši“ rėmė daug gyventojų. 1939 m. padėtis po truputį pradėjo kisti. Sausio 8 d.

³⁷ Lietuvos ateities santvarkos pagrindai, dėl kurių sutaria visuomenės grupės // *Žygis*. 1938 m. gruodžio 12 d.

³⁸ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 metais. P. 200.

³⁹ Ten pat. P. 202.

vietoj „Žygio“ pasirodė „Bendras žygis“, kurio jau pirmoji frazė liudijo laikraščio pokyčius. „Bendras žygis“ buvo pristatytas kaip lietuvių aktyvistų dvisavaitis laikraštis. „Bendro žygio“ programa šiek tiek skyrėsi nuo paskelbtos „Žygyje“, kur pabrėžiama, kad visiems piliečiams turi būti sudarytos vienodos sąlygos burtis į „politiškai ideologines“ organizacijas, tačiau jos negali būti valdžios proteguojamos. „Bendro žygio“ deklaracijoje tvirtinama, kad „negali būti grįžimo į seną frakcinę parlamentarizmo sistemą, o valdymo forma turi būti pagrįsta tautos vieningumu ir drausme“⁴⁰. Kalbėta apie vieną politinį lietuvių sąjūdį, į kurį įsitrauktų visos politinės organizacijos. G. Rudis tai nurodo kaip bene didžiausią abiejų programinių dokumentų skirtumą⁴¹. Nors kiti 11 deklaracijos punktų daugmaž atitinka „Žygio“ programą, vis dėlto jie nėra panašūs į konstituciją. Skaitydami „Bendro žygio“ programą, susidarome įspūdį, jog ją parengė voldemarininkai. Tačiau J. Audėnas tvirtino, kad „laikraščio leidimo idėją pasigavo Klaipėdos lietuviai veikėjai, daugiausia voldemarininkai, <...> ir išleido naują laikraštį „Bendras žygis“, kuriame „Ašies“ centras jau nebedalyvavo“⁴². Galima sakyti, kad „Ašis“ 1939 m. sausį neiširo. Buvo veikta kartu ir toliau. Sausio 19 d. Ateitininkų rūmuose esančioje parduotuvėje buvo konfiskuota 1 400 „Bendro žygio“ egzempliorių, kurie, kaip manyta, vežti ateitininkams⁴³. Kaip pažymi G. Rudis, krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų dalyvavimas „Bendrame žygyje“ „nebebuvo toks aktyvus kaip išleidžiant „Žygi“, tačiau su „Bendru žygiu“ buvo palaikomi santykiai remiant jį pinigais, straipsniais ir pagaliau jį platinant“⁴⁴. „Bendro žygio“ deklaraciją pasirašę A. Sliesoraitis, J. Pajaujė, J. Štaupas, L. Prapuolenis, I. Taunys ir B. Žiurys buvo klaipėdiškiai, tad patvirtinta, kad „šiai platformai pritaria taip pat ir Kaune bei provincijoje gyvenantieji politinių srovių – katalikų, liaudininkų ir nacionalistų – nariai aktyvistai, tačiau jų parašai dėl suprantamų priežasčių čia nededami“⁴⁵. Taigi „Ašies“ programa pakito, dėl ko ne itin patenkinti buvo ir valstiečiai liaudininkai, ir krikščionys demokratai. Vis dėlto, nepaisant nepasitenkinimo, ir toliau dirbta kartu. Tiesa, nepatenkintųjų gretos kaskart didėjo. Sausio mėn. nelabai patenkinti „Ašyje“ įvykusiais pokyčiais buvo „rimtesnieji“ varpininkai bei sendraugiai. Pradėta svarstyti, kad „jei aktyvistams ir pavyktų su kariuomenės pagalba nušluoti valdančiuosius, <...> kariuomenė valdžion pasodintų tuos, kuriuos norėtų, bet tik, aišku, ne koalicinį kabinetą. Jei aktyvistams ir pavyktų suruošti sukilimą, vis tiek Lietuvoje įsivyratų fašizmas ir tuo pačiu liaudininkams būtų galas. <...> Esą aktyvistų veikloje jau perdėm reiš-

⁴⁰ Deklaracija // *Bendras žygis*. 1939 m. sausio 8 d.

⁴¹ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 m. P. 203.

⁴² Audėnas J. *Paskutinis posėdis*. P. 108–109.

⁴³ VSP Kauno apygardos dienynas Nr. 3 // F. 378. Ap. 10. B. 545. D. 4. P. 661.

⁴⁴ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 m. P. 198.

⁴⁵ Deklaracija // *Bendras žygis*. 1939 m. sausio 8 d.

kiasi fašizmas⁴⁶. Kaip matome, bene labiausiai tikėtasi, kad voldemarininkai galės paveikti kariuomenę, kuri parems „Ašies“ veiklą. Tai buvo viena iš svarbiausiųjų priežasčių, dėl kurių voldemarininkai dalyvavo „Ašies“ veikloje. Vis dėlto didėjanti baimė, jog veikiama ne ta linkme, vertė kai kuriuos susimąstyti, ar ne geriau būtų pasitraukti iš šio opozicinio sąjūdžio. „Nors „Bendras žygis“ skaitomas su pasigėrėjimu, tačiau šaltesnio būdo ir rimčiau galvoję senesnieji krikščionių demokratų veikėjai yra nepatenkinti, kad katalikai susidėjo su voldemarininkais. Jie mano, kad katalikai ir valstiečiai liaudininkai, tai yra opozicinės veiklos rimtos politinės grupės, gi voldemarininkai esą karjeristai, karštakošiai jaunuoliai ir nieko gero iš jų negalima laukti. <...> Taip pat ir jaunesniųjų krikščionių demokratų kolektyvas pradėjo šalčiau žiūrėti į voldemarininkų, ypač Klaipėdos aktyvistų, veiklą⁴⁷. Taigi tiek krikščionys demokratai, tiek valstiečiai liaudininkai mąstė apie galimą atsiri-bojimą nuo voldemarininkų veiklos. O ir patys voldemarininkai nebuvo tikri dėl sudarytos koalicijos galimybių veikti vieningai. „Pradėta rimtai abejoti, ar pašalinus tautininkų vyriausybę, koalicijinis blokas galės rasti tarpusavy susitarimą autori-tetinei (pabraukta mano – G. J.) vyriausybei sudaryti ir spręsti valstybės valdymo uždavinius ir ar bus galima išvesti kariuomenę perversmui įvykdyti? <...> tie, kurie geriau žino karininkijos nusistatymą, teigia, kad karininkija koaliciniam perversmui nepritarianti.“⁴⁸

Regis, praėjo visai nedaug laiko, daugiausia vienas mėnuo, o jau kiekvienas koa-licijos partneris svarsto, kad galbūt geriau veikti atskirai. Juolab kad voldemarininkų noras sudaryti kompetentingą vyriausybę, galima sakyti, nuo pat pradžių ne itin patiko krikščionims demokratams ir valstiečiams liaudininkams. Tam, kad susidarytų tokia voldemarininkų pozicija, nemažai įtakos turėjo vyriausybės ir tautininkų siekis bendradarbiauti su nuosaikesniaisiais voldemarininkais. Tad dalis voldemarininkų manė, jog „nesą reikalo tų siekimų ignoruoti, o tik statyti reikalavimus, kad būtų sutvarkyta ir suaktyvinta tautiška veikla ir kad būtų imama domėn ir voldemarininkų nusistatymas. Nuosaikesnieji voldemarininkai teigia, kad laikantis tokio nusistatymo būsią galima atsiekti nemaža naudos, o palankioms sąlygoms susidėjus, paimti valdžią evoliucijos keliu“⁴⁹. Apie valdžios norą bendradarbiauti su nuosaikaisiais voldemarininkais nemažai kalbėjo krikščionys demokratai. „Būk respublikos prezidentas su ministru pirmininku buvo pasikvietę Kaune gyvenančius žymesniusius voldemari-ninkus priešaky su Mačiuika ir su jais tarėsi. Prezidentas pažadėjęs voldemarininkams visokių lengvatų, kad tik jie atsisakytų nuo Klaipėdos aktyvistų ir nutrauktų ryšius su krikščionimis demokratais ir valstiečiais liaudininkais. Mačiuika esą labai didvyriškai

⁴⁶ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. sausio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 2.

⁴⁷ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 3–4.

⁴⁸ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 4.

⁴⁹ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 5.

pasielgęs ir atsisakęs derėtis pareiškdamas, kad jis negali kalbėti visos organizacijos vardu.⁵⁰

Nors voldemarininkai V. Mironui nieko nepažadėjo, nepasitenkinimas A. Sliesoraičio veikla Klaipėdoje padidėjo, nes jis iš esmės nesitarė su kauniečiais. Atvykęs į Klaipėdą, 1938 m. pabaigoje A. Sliesoraitis pradėjo kurti organizaciją, siekdamas „gana amorfinį sąjūdį paversti kovinga ir labai drausminga, įsakymais valdoma jėga“⁵¹. Buvo sumanyta įkurti Lietuvos aktyvistų sąjungą (toliau – LAS).

Steigiamasis LAS susirinkimas įvyko 1938 m. gruodžio 29 d. Slaptu balsavimu, kaip pažymi G. Rudis, LAS generaliniu sekretoriumi buvo išrinktas A. Sliesoraitis, valdybos nariais tapo J. Pajaujis, V. Šimkus ir J. Štaupas. Tiesa, LAS vadas išrinktas nebuvo. Voldemarininkai norėjo, kad juo taptų A. Voldemaras, tačiau šio neviliojo tokio vaidmens perspektyvos Lietuvoje. A. Voldemaro kaip ministro pirmininko nei valstiečiai liaudininkai, nei krikščionys demokratai nenorėjo pripažinti. Vis dėlto tariantis su voldemarininkais buvo pasiektas kompromisas. Nuspręsta, kad A. Voldemarui galėtų būti paskirtas užsienio reikalų ministro portfelis. Bet gyventojams kėlė nerimą net ir tai, tad „Bendrame žygyje“ pasirodė straipsnis „LAS ir prof. Voldemaro klausimas“, kuriame tvirtinama: „<...> pirmas lietuvių laisvės sąjūdžio trykštelėjimas aukštosiose mokyklose bei Klaipėdos visuomenėje ir turinys ten priimtų rezoliucijų <...> galėjo daug kam sudaryti klaidingą įspūdį, kad visas šis sąjūdis yra vien vadinaujamųjų voldemarininkų bruzdėjimas. Dėl to daugelis savęs klausia: ar tai reiškia, kad turi grįžti 1927–1929 m. A. Voldemaro diktatūros laikai? Visai suprantama, kad daugelis negalėtų pritarti siekimams vėl tuos laikus grąžinti“⁵².

Šiuo straipsniu tikėtasi bent truputį nuraminti tuos, kurie ėmė manyti, kad visam opoziciniam sąjūdžiui vadovauti pradėjo voldemarininkai. Nors iš tiesų, galima sakyti, kad sąjūdyje 1939 m. iniciatyvą leidžiant „Bendrą žygį“ perėmė LAS. Šis laikraštis daugelio Lietuvos gyventojų buvo skaitomas ne vien dėl peikiamo A. Smetonos režimo, bet ir dėl to, jog atspindėjo nemažos dalies žmonių pažiūras. Kai kurie iš Deklaracijoje paskelbtų punktų buvo itin aktualūs. Netgi VSD apžvalgoje pažymima, kad „lietuviškoje visuomenėje yra pageidaujama daugiau aktyvumo tautiškoje veikloje, suvaržymo kitataučių ir kad būtų daugiau kreipiama dėmesio į lietuvių įsigalėjimą ekonominėje srityje“⁵³. LAS ideologiją apibūdinę šūkiu „Lietuva – lietuviams“, tikriausiai neturėtume dar labiau pabrėžti gyventojų ir LAS pažiūrų atitikimo. Tiesa, atvirų antisemitinių pareiškimų nebuvo. Galime tik numanyti, kad tarp eilučių autoriai norėjo išsakyti tokias mintis. Be abejo, Klaipėdoje veikę aktyvistai simpatizavo Vokietijai. Keletą kartų net buvo kreipęsi į Tilžės gestapą prašydami ir

⁵⁰ Ten pat // F. 378. AP. 10. B. 138. L. 3.

⁵¹ Rudis G. Jungtinis antisemitinis opozicijos sąjūdis 1938–1939 m. P. 205.

⁵² LAS ir prof. Voldemaro klausimas // *Bendras žygis*. 1939 m. sausio 8 d.

⁵³ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. sausio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 5.

pinigų, ir ginklų. Žinių apie tai turėjo ir VSD. Be to, kreiptasi į Z. Noimaną, kaip nurodo G. Rudis, prašant paremti vien tik voldemarininkų akcijos plėtrą. Klaipėdos voldemarininkai tikėjosi, kad Vokietijos vyriausybė privers A. Smetoną kapituluoti ir bus sudaryta voldemarininkų vyriausybė. Už tai Vokietijai Klaipėdos krašte būtų suteikta neribota laisvė, o Lietuva atsisakytų neutralios politikos ir sutiktų įstoti į Vokietijos ir Italijos bloką⁵⁴. Kai apie tai sužinojo kauniečiai voldemarininkai, krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai, visi itin pasipiktino. Galiausiai valstybės saugumo pareigūnams privertus likviduoti „Vajaus“ bendrovę, kurioje iki tol buvo spausdinami laikraščiai, pradėta griauti „Ašies“ sąjunga. Jau 3–4 „Bendro žygio“ numeriuose leidėjams teko aiškintis, kad „Klaipėdoje skleidžiami provokaciniai šmeižtai, esą aktyvistai rengiasi dėtis prie galimos tokios veiklos, kuri nukreipta prieš valstybės integralumą. <...> Todėl visus piliečius, tiek civilius, tiek karius, prašome tais šmeižtais netikėti ir provokacijoms nepasiduoti“⁵⁵.

Iš tiesų jau vasario mėn. vokiečių liaudininkų lyderiai pabandė atsiriboti nuo Klaipėdos aktyvistų. Tardomas valstybės saugumo M. Sleževičius tikino, kad jis visiškai niekuo nesusijęs su Klaipėdoje veikiančiais žmonėmis. Pasak valstiečių liaudininkų lyderio, šie pasinaudojo jo garsiu vardu. Kadangi M. Sleževičius nebuvo pasirašęs jokių dokumentų, susijusių su „Ašimi“, jam pavyko išvengti ištrėmimo ar priverstinių darbų stovyklos. Po šių įvykių pas M. Sleževičių buvo atvykę studentai varpininkai. Jiems valstiečių liaudininkų lyderis pareiškė, kad „su Klaipėdos aktyvistais valstiečiams liaudininkams esą nepakeliui ir jis prie jų veiklos neprisidedas, ir patarė studentams prie jų neprisidėti. Sleževičius griežtai demaskavo paskelbtas „Bendro žygio“ žinias, būk valstiečiai liaudininkai prisidėję prie Klaipėdos aktyvistų, jis pažymėjo, kad tai esąs grynas prasimanymas“⁵⁶. Taip Sleževičius stengėsi išvengti nuolatinės valstybės saugumo priežiūros, tačiau kartu suprato, kaip pavojinga šiuo metu remti Klaipėdos aktyvistus. Be to, A. Sliesoraičio veiksmai Klaipėdoje buvo nepriimtini M. Sleževičiui.

Vasario pabaigoje kilus įtarimų, kad tarp laikraščio leidėjų yra valstybės saugumo agentas, A. Sliesoraitis, kaip išsiaiškino G. Rudis, ėmė nebepasitikėti netgi J. Pajauju. Dėl tokio pobūdžio nesusipratimų Klaipėdoje „daugelis voldemarininkų iš pradžių suprato, kad viso sąjūdžio centras subyrės, o tuo pačiu žlugs ir prasidėtasis sąjūdis. – Buvo pastebėtas, – besireiškęs pesimizmas, tačiau vėliau tas pesimizmas išnyks“⁵⁷. Optimistinės nuotaikos išsivyravo, nes nutarta organizuoti patriotinį frontą. Į šį frontą turėjo įsilieti visos politinės jėgos ir sudaryti vieną politinę lietuvių sąjungą. Netekus Klaipėdos tarp gyventojų išpopuliarėjo patriotinio fronto idėja, jai pritarė ir valstiečiai

⁵⁴ Rudis G. Jungtinis antismetoninės opozicijos sąjūdis 1938–1939 m. P. 209.

⁵⁵ Įspėjimas // *Bendras žygis*. 1939 m. vasario 28 d.

⁵⁶ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. vasario mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 8.

⁵⁷ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 38.

liaudininkai. Po Klaipėdos krašto praradimo sudarę koalicinę vyriausybę, jie pateko į valdžią. Susitarę iš pradžių su krikščionimis demokratais, kad derybose su tautininkais veiks kartu, valstiečiai liaudininkai vyriausybėje gavo du ministrų postus. „Jie buvo įsitikinę, kad suorganizavus patriotinį frontą, į kurį daugiausia susiburs opozicijos šalininkų žmonės, tautininkai turės likviduotis, nes tame fronte jie būtų tik nežymi mažuma, kuri jokio vaidmens negalėtų vaidinti.“⁵⁸ Negalėtume tvirtinti, kad ir krikščionims demokratams buvo priimtina patriotinio fronto idėja, bet, be abejo, norėta, kad būtų paleista Tautininkų sąjunga. Manyta, jog, taip atsitikus, vyriausybę sudarys kartu su valstiečiais liaudininkais. Tačiau jau balandžio 3 d. ministrų taryba, pasak L. Truskos, atmetė patriotinio fronto kūrimo idėją⁵⁹. O Klaipėdoje buvę aktyvistų sąjungos nariai mąstė vien tik apie voldemarininkų sąjūdį. Tiesa, įsivaizduota, jog nebus nutraukti ryšiai „su savo partneriais valstiečiais liaudininkais ir krikščionimis demokratais, tačiau tiesiogiai jų neįsileidžiant į voldemarininkų srovės organizuojamą sąjūdį“⁶⁰. Kaip šitai galvota įgyvendinti, suvokti nelengva, juolab kad klaipėdiečių nepalaikė net ir Kaune pasilikę voldemarininkai, įtarinėję, kad jie veikia vokiečių padedami.

Norėtusi pažymėti, kad į koalicinę vyriausybę nepakvietus A. Voldemaro, voldemarininkai jautėsi apvilti krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų. Todėl grįžta prie nuomonės, kad reikia veikti vieniems. Nutarta, jog „norint ko nors pasiekti yra reikalinga slapčiomis telkti šalininkus ir laukti palankaus momento. Tuo keliu ir buvo nusistatyta eiti, tačiau nesiskubinant rimčiau susikivirčyti nei su viena vyriausybėje esančia politine grupe, kol laikui bėgant paaiškės, kuris iš jų gali būti kartais ir naudingas“⁶¹. Taigi norint suburti patriotinį frontą jau reikėjo vos ne stebuklo. Tuo metu ir krikščionys demokratai, ir valstiečiai liaudininkai veikė labai atsargiai, nenorėdami „išgąsdinti tautininkų, kol dar neįsitvirtino opozicijos ministrai“⁶². Tačiau patriotinio fronto idėja, nepaisant skirtingų pozicijų, gyvavo toliau. Tiesa, krikščionys demokratai, o ir valstiečiai liaudininkai, šį frontą įsivaizdavo be voldemarininkų. Ar bent jau mąstyta apie juos kaip apie mažą ir neįtakingą minėtame fronte grupelę. Tarsi tai pajutę voldemarininkai planavo savarankišką, nepriklausomą nuo kitų srovių veiklą.

Gegužės 21 d. įvykusioje „Varpo“ draugijos surengtoje kolektyvinėje paskaitoje dalyvavo S. Kairys (socialdemokratas), dr. P. Dielininkaitis (krikščionis demokratas) ir M. Sleževičius (valstietis liaudininkas). Susirinko apie 1 000 klausytojų. Dauguma

⁵⁸ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. kovo mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 14–15.

⁵⁹ Truska L. *Antanas Smetona ir jo laikai*. P. 357.

⁶⁰ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. kovo mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 16.

⁶¹ Valstybės saugumo departamento agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. balandžio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 21.

⁶² Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 20.

jų buvo kairiųjų pažiūrų – komunistai, socialdemokratai, valstiečiai liaudininkai. Dešiniųjų būta nedaug. Inž. S. Kairio paskaitos tema buvo „Artėjančio karo pavojai ir galimos jo išvados“. Pranešėjas patvirtino, jog „socialdemokratai esą patenkinti pasikeitimu mūsų valstybės santvarkoje. Tas pasikeitimas įnešęs valstybės ir visuomenės gyvenimui skaidresnę nuotaiką ir laisvesnę atmosferą“⁶³. P. Dielininkaitis (paskaita apie Lietuvos ir kitų mažųjų valstybių padėtį ir uždavinius) ir M. Sleževičius (paskaita apie dabartinę tarptautinę Lietuvos padėtį ir jos santykius su kaimynais) susirinkusiuosius ragino jungtis į vieną frontą ir tada veikti daug sėkmingiau nei iki tol. Visi kviešti prie bendro darbo. „Jie aiškiai sakėsi esą sroviniai žmonės, kalbą tų srovių, kurių nėra vardu. <...> Apskritai šis susirinkimas labai priminė Seimo laikų Lietuvoje buvusius politinius mitingus“⁶⁴. Pasak Valstybės saugumo departamento žmonių, ši kolektyvinė paskaita buvo surengta siekiant „pagreitinti Tautininkų sąjungos uždarymą“⁶⁵. Laukta, kad taip atsitikus Lietuvoje prasidės naujas politinis gyvenimas. Krikščionys demokratai, norėdami matyti paleistą Tautininkų sąjungą, įsteigė „lyg ir sekimo centrą“, kurio vadovu tapo J. Štaupas. Šio centro uždavinys buvo „rinkti žinias apie tautininkų veiklą bei pasiruošimus Kaune ir provincijoje ir informuoti katalikų kolektyvą apie visuomenės ūpą bei nusistatymą esamai vyriausybei ir Tautininkų sąjungai“⁶⁶. Taigi krikščionys demokratai ėmėsi kurti planus, kaip nutraukti Tautininkų sąjungos veiklą. Tuo metu voldemarininkai atkreipė dėmesį į jų manymu, iškilusią problemą. Lietuva, anot jų, „dabartinės koalicinės vyriausybės esą vėl vedama pradžutin, nes skirtingų politinių įsitikinimų vyriausybės žmonės, norėdami sutelkti apie save kuo daugiau šalininkų, patys nuėję mitingavimo keliais, todėl neturi galimumo užkirsti kelią ir komunizmo plitimui. Gi komunizmas atgavęs laisvę sparčiai plečiasi visame krašte“⁶⁷. Nuvilti krikščionių demokratų ir valstiečių liaudininkų, voldemarininkai bandė veikti vieni. A. Sliesoraitis, nepavykus įgyvendinti ankstesnių sumanymų, mėgino įkurti Lietuvių nacionalistų partiją. Todėl jis kartu su J. Karučiu kreipėsi į vieną Ukmergės gyventoją (į ką konkrečiai nustatyti nepavyko – G. J.), kad šis „sutiktų visos apskrities partijos organizavimą ir vadovavimą į savo rankas paimti“⁶⁸. Siekiai įsitvirtinti valdžioje, nepaisant daugelio nesėkmių, nebuvo sumažėję. Juolab kad grįžus A. Voldemarui iš Prancūzijos į Lietuvą, rugpjūčio mėnesį susimąstyta apie didesnio voldemarininkų sąjūdžio organizavimą. Netgi, kad būtų galima populiarinti voldemarininkų ideologiją, buvo sumanyta leisti

⁶³ Ponui VSP Kauno apygardos viršininkui, 1939 05 22 raportas // F. 378. Ap. 10. B. 184. L. 107.

⁶⁴ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 184. L. 110.

⁶⁵ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. gegužės mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 25.

⁶⁶ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. birželio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 30.

⁶⁷ Ten pat // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 31.

⁶⁸ 1939 m. birželio 9 d. Valstybės saugumo ir Kriminalinės policijos Ukmergės apygardos biuletėnis Nr. 25 // F. 378. Ap. 10. B. 641. D. 2. L. 201.

laikraštį. Grįžus A. Voldemarui į Lietuvą, Komunistų partijos nariai gavo žinių, kad voldemarininkai rengiasi perversmui, po kurio turėtų būti sudaryta nauja vyriausybė su ministru pirmininku A. Voldemaru priešakyje. Komunistai numanė, kad „voldemarininkai sukilimą vykdysią su kariuomenės pagalba. Sukilimas prasidėsias Suvalkijoje ir ten stovinčiose įgulse, o vėliau išsiplėsias ir visoje Lietuvoje. <...> jeigu voldemarininkų sukilimas tikrai prasidėtų, komunistai visomis išgalėmis organizuotų pasipriešinimą prieš sukilėlius ir remtų dabartinę vyriausybę <...> Įspėjimas – pasak komunistų – apie voldemarininkų rengiamą sukilimą esąs gautas iš Maskvos“⁶⁹. Sugrįžus A. Voldemarui, atgijo voldemarininkų viltys atgauti dar XX a. trečiajame dešimtmetyje turėtą valdžią. Tačiau tuomet daugiau kalbėta nei veikta. O jeigu ir būta planų surengti perversmą, tai jų greitai atsisakyta, nes A. Voldemaras buvo išsiųstas į Zarasus.

Kitas svarbus dalykas, į kurį atkreipė dėmesį valstybės saugumas – sumažėjęs pasitikėjimas Vokietija. Tvirtinta, kad „pradedama įsitikinti, jog vokiečiams nesvarbu, kokia bus valdžia Lietuvoje, o svarbu jiems primesti savo valią mūsų kraštui“⁷⁰. Vis dėlto, kaip teigiama Valstybės saugumo departamento dokumentuose, rugsėjo mėn. antroje pusėje Sovietų Rusijai ėmus plėsti savo įtakos zoną Pabaltijyje, aktyvesnieji voldemarininkai pradėjo rengti perversmą. Kartu tikėtasi, kad juos parems karininkija, voldemarininkų politikos šalininkai ir netgi tautinė visuomenė plačiąja prasme. Tačiau, kaip pabrėžta VSD Agentūros skyriaus apžvalgoje, „aiškėjant, kad Pabaltijo valstybės yra atitekusios Sovietų Rusijos politinės įtakos sferon ir kad Vokietijos įtaka darosi neberekšminga, rimtesnieji voldemarininkai patys tą projektą ėmė kritikuoti ir laikyti nerealiu“⁷¹. Nepaisant to, dalis voldemarininkų ėmė verbuoti civilius ir karius, kad jie prisidėtų prie rengiamo perversmo. Verbuojamiesiems aiškinta, kad, „įpusėjęs karui su Lenkija, Vokietija pasiūliusi Lietuvos vyriausybei atsiimti Vilnių <...>, tačiau Lietuvos vyriausybė <...> tos progos neišnaudojo <...>. Visai nedaug tereikia, kad sovietai okupuotų ir Lietuvą. Iš šios padėties išsigelbėjimas tesąs tik vienas – tai glaudūs santykiai su Vokietija ar net tam tikra unija“⁷². Norime atkreipti jūsų dėmesį ne vien į rengiamą perversmą, bet ir į tai, kaip gerai politinę padėtį išmanė voldemarininkai. Beje, apie rengiamą perversmą žinojo ir komunistai, valstiečiai liaudininkai bei krikščionys demokratai. Kadangi žinojo daugelis, perversmas ir neįvyko. Matyt, norėta suklaidinti tautininkus ir valstybės saugumą. A. Voldemaras nesutiko vadovauti šiam perversmui. Jo nuomone, apie perversmą buvo galima galvoti „iki Sovietų Rusijos mobilizacijos paskelbimo ir įsikišimo į karą su Lenkija.

⁶⁹ 1939 m. rugpjūčio 26 d. VSD biuletenis Nr. 175 // F. 378. Ap. 10. B. 187. D. 1. L. 27.

⁷⁰ 1939 m. rugpjūčio 28 d. VSD biuletenis Nr. 178 // F. 378. Ap. 10. B. 187. D. 1. L. 42.

⁷¹ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. rugsėjo mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 39.

⁷² 1939 m. spalio mėn. 6 d. VSD biuletenis Nr. 220^A // F. 378. Ap. 10. B. 187. D. 2. L. 203.

Dabar Pabaltijyje įsigalėjusi Rusijos įtaka, Vokietija čia nustojusi reikšmės.⁷³ Be to, vokiečiai taip pat atsisakę paremti šį sąjūdį todėl, kad tai neįėjo į „reicho politinių problemų programą“. O ir pats A. Voldemaras nusivylė voldemarininkais, nes tarp jų nebuvo gebančių vadovauti.

Valstiečiai liaudininkai vyriausybėje turėjo 2 ministrus ir nebuvo patenkinti. Žymesniųjų narių pasitarime spalio mėnesį teigta, kad „tautininkai esą jau buvę visai bežlunga, bet valstiečiai liaudininkai su krikščionimis demokratais savo dalyvavimu valdžioje jų žlugimą pridengę, o patys šiuo dalyvavimu valdžioje daug sau pakenkę ir nustoję masių pasitikėjimo. Masės nuo vyriausybės atsitolinusios ir nukrypusios į kairę. <...> buvo puolami smarkiai valstiečių liaudininkų vadai, kad jie šaukia pasitarimus tik tada, kai svyruoja Lietuvos nepriklausomybės pamatai.“⁷⁴

Ryškus Lietuvos gyventojų kairėjimo procesas ėmė bauginti ne tik voldemarininkus, bet ir valstiečius liaudininkus bei krikščionis demokratų. P. Dielininkaitis irgi pripažino, jog „esamoji vyriausybė jau atskilusi nuo tautos“⁷⁵. Jaunesniųjų varpininkų samprotavimai, kaip parodė ateitis, buvo klaidingi. O senesnieji liaudininkai, matyt, dar prisimindami carinės Rusijos laikus, vengė rusų režimo. Jaunesniųjų ir vyresniųjų pozicijos skirdavosi dažnai, nors ir tarp pačių jaunųjų dėl sovietų Rusijos būta įvairių nuomonių. Gruodžio 13 d. įvykusiame studentų varpininkų „Ažuolo“ korporacijos susirinkime P. Neverauskas skaitė pranešimą apie Europoje susidariusią politinę padėtį. Jame pranešėjas „apkaltino Rusiją, kad ši parodžiusi savo grobuoniškus tikslus užpildama maža, kultūringą ir taikingą Suomiją. Toks užpuolimas nesąs pateisinamas nei teoriškai, nei praktiškai“⁷⁶. Po minėto pranešimo atsirado žmonių, kuriuos užgavo šie pranešėjo žodžiai. Kilusioje diskusijoje studentas Špukas, komunizmo propaguotojas, tvirtino: „Visos santvarkos nesančios absoliučiai tobulos, todėl ir Rusijos nesą ko kaltinti, nes ji turinti teisę iš suomių reikalauti, kad jos saugumas būtų užtikrintas.“⁷⁷ Kiti studentai iš tokių žodžių tik pasijuokė, nes nesuvokė, kad Rusija galėtų bijoti Suomijos.

„Rimtesnieji“ ir „senesnieji“ varpininkai numanė, jog „bičiulystės su sovietais Pabaltijo valstybes privesiančios prie politinių režimų keitimo ir pagaliau prie nepriklausomybės netekimo“⁷⁸. O jaunesni varpininkai svarstė, „kad Lietuvoje įsigalėjus

⁷³ 1939 m. spalio 20 d. VSD biuletenis Nr. 241 // F. 378. Ap. 10. B. 187. D. 1. L. 282.

⁷⁴ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. spalio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 43.

⁷⁵ Ten pat.

⁷⁶ 1939 12 14 pranešimas // F. 378. Ap. 10. B. 96. D. 5. L. 551.

⁷⁷ Ten pat.

⁷⁸ 1939 m. spalio 6 d. asmeniškai ponui Vidaus reikalų ministrui // F. 378. Ap. 10. B. 187. D. 2. L. 202.

sovietiniam režimui, nebūtų liūdniau negu dabar esą. Kas, girdi, iš to, kad dabar yra nepriklausoma Lietuva, bet nesą laisvos Lietuvos⁷⁹.

Gaila, kad nepavyko rasti krikščionių demokratų ir katalikų susidariusios padėties įvertinimo. Vis dėlto iš valstybės saugumo dokumentų matyti, kad bene labiausiai rūpintasi koalicinės vyriausybės išlikimu. Sužinojus apie tautininkų sumanymą pakeisti gen. Černiaus vyriausybę, kita „žinia labai sujaudino katalikus“. Sudarius naują A. Merkio vyriausybę, taip pat koalicinę, „katalikai apsiraminio ir dabar laukia (jau anksčiau minėtas laukimo motyvas; pabraukta mano – G. J.), kada tautininkai vėl pradės kelti galvas ir reikalauti paleisti ir esamą koalicinę vyriausybę⁸⁰. Krikščionių demokratų veiklą 1939 m. apibūdintume kaip siekį itin atsargiai, per daug neužgaunant tautininkų, dažnai tiesiog išlaukiant, kol atsiras proga, pareikšti savo nuomonę.

Valstiečių liaudininkų mintys ir krikščionių demokratų idėjos 1939 m. antroje pusėje dažniau sutapdavo nei skirdavosi. Galima sakyti, kad šios neoficialios „koalicijos“ lyderiai krikščionys demokratai retkarčiais užgoždavo valstiečius liaudininkus. Voldemarininkai, iš pradžių nusivylę krikščionimis demokratais ir valstiečiais liaudininkais, nesugebėjo vieni suorganizuoti radikaliųjų sąjūdžio Lietuvoje. A. Voldemaro sugrįžimas labiau nuvylė nei pradžiugino. Kadangi A. Voldemaras nesutiko vadovauti sąjūdžiui, sumažėjo ir jo šalininkų. Išryškėjęs skilimas į Klaipėdos ir Kauno grupes nesudarė didesnių galimybių išplėtoti antismetoninį judėjimą.

IŠVADOS

Opozicionierių, daugiausia krikščionių demokratų, pastangomis 1938 m. pabaigoje sukurtas opozicinis „Ašies“ judėjimas neturėjo bendros pozicijos dėl A. Smetonos režimo. 1939 m. pasirodęs „Bendras žygis“ atskleidė, kokias skirtingas Lietuvos ateities vizijas kūrė voldemarininkai, krikščionys demokratai ir valstiečiai liaudininkai. Nuomonių nesuderinamumas, vyriausybės bandymai trukdyti opozicijai veikti ir pačių voldemarininkų tarpusavio nesutarimai lėmė greitą „Ašies“ judėjimo pabaigą. Vyriausybė atsisakė plėtotos patriotinio fronto idėjos bijodama prarasti įtaką Lietuvoje. Valdžioje neįsitvirtinę voldemarininkai ėmėsi įgyvendinti naujus perversmo planus. 1939 m. pabaigoje, išsiskyrus politinių jėgų keliams, A. Smetonos režimas atlaikė opozicinių jėgų spaudimą.

⁷⁹ Ten pat.

⁸⁰ Valstybės saugumo departamento Agentūros skyriaus viršininko apžvalga apie politinių partijų ir organizacijų veikimą 1939 m. lapkričio mėn. // F. 378. Ap. 10. B. 138. L. 46^b.

Giedrius Janauskas

THE EFFORTS OF THE ANTI-SMETONA *AŠIS* COALITION TO REALIZE POLITICAL GOALS
IN 1938-39

Summary

The aim of this article is to analyze the activities and tendencies of the opposition forces that asserted themselves in the Republic of Lithuania in 1938 and 1939. The main sources of information are documents relating to the national security of Lithuania. In 1938, opposition to the authoritarian regime of Antanas Smetona spawned a movement called *Ašis* (Axis) which, however, was not able to reach a consensus nor agree on a unifying program. The visions of Lithuania's future harbored by Christian Democrats, by supporters of Augustinas Voldemaras, and by the left wing politicians were so different that the Smetona government, with the help of national security agencies, was able to keep the opposition under its control.

PSYCHIATRY AS A TOOL OF REPRESSION AGAINST DISSIDENTS IN THE USSR

ROBERT VAN VOREN

ISSN 1392-0588
2011. 55

Uchennyi sverstnik Galileya
Byl Galilee ne glupее
On znal chto vertitsya zemlya
No u nego byla semya

Ученный сверстник Галилея
Был Галилее не глупее
Он знал что вертится земля
Но у него была семья

INTRODUCTION

Generally speaking, the systematic use of psychiatry to incarcerate dissidents in psychiatric hospitals started in the late 1950s and early 1960s. However, there are cases of political abuse of psychiatry known from a much earlier date such as the case of the Russian philosopher Pyotr Chaadayev from the times of Tsar Nicholas I.¹ Also in early Soviet times some attempts to use psychiatry for political purposes took place, yet in these cases, as well as the Chaadayev case, it seems that sticking on a psychiatric diagnosis seemed to be the easiest option to the authorities, and not a well-developed government policy.

In the 1930s the political abuse of psychiatry took on a more systematic form. According to a series of letters published by a Soviet psychiatrist in *The American Journal of Psychiatry*, it was one of the leaders of the Soviet secret police, Andrei Vyshinsky, who ordered to use psychiatry as a means of repression.² According to the author of

¹ Bloch, S., and Reddaway, P. *Russia's Political Hospitals*, pp. 48-50.

² *American Journal of Psychiatry*, 1970, vol 126, pp. 1327-1328; vol. 127, pp. 842-843; 1971, vol. 127, pp. 1575-1576, and 1974, vol. 131, p. 474.

the letters, whose name was known to the editor but otherwise remained anonymous, the first Special Psychiatric Hospital in Kazan was used exclusively for political cases. Half of the cases were persons who indeed were mentally ill, but the other half were persons without any mental illness, such as the former Estonian President Päts who was held in Kazan from 1941 till 1956 for political reasons.³

Also the Serbski Institute for Forensic and General Psychiatry in Moscow had a political department, headed by Professor Khaletsky. However, according to Soviet poet Naum Korzhavin the Serbski was at that time a relatively humane institution with a benevolent staff.⁴ However, the atmosphere changed almost overnight when Dr. Daniil Lunts was appointed head of the Fourth Department, which was later usually referred to as the Political Department. Before psychiatric departments had been considered a “refuge” against being sent to the Gulag, but from that moment onwards this policy changed.⁵

More cases of political abuse of psychiatry are known from the 1940s and 1950s, including that of a Party official Sergei Pisarev who was arrested after criticizing the work of the Soviet secret police in connection with the so-called Doctor’s Plot, a anti-Semitic campaign developed at Stalin’s orders that should have led to a new wave of terror in the USSR and probably to the annihilation of the remaining Jewish communities that had survived the Second World War. Pisarev was hospitalized in the Special Psychiatric Hospital in Leningrad, which together with a similar hospital in Sychevka had been opened after the Second World War. After his release in 1955, Pisarev initiated a campaign against the political abuse of psychiatry, concentrating himself on the Serbski Institute that he considered to be the root of all evil. As a result of his activity the Central Committee of the Communist Party established a committee that investigated the situation and concluded that the political abuse of psychiatry was indeed taking place. However, the report disappeared in a desk drawer and never resulted in any action taken.⁶

On basis of the available evidence one can conclude that in the course of the 1960s the political abuse of psychiatry in the Soviet Union became one of the main methods of repression. By the end of that decade many well-known dissidents were diagnosed as being mentally ill.

Because they were considered “especially dangerous criminals”, many dissidents were incarcerated in Special Psychiatric Hospitals. Often housed in former prison buildings dating back to Tsarist times, the living conditions were generally very bad. As early as

³ *Kaznimye sumasshestviem*, Frankfurt, Possev, 1971, p. 479. A symptom of his mental illness was his constant claim that he was „the President of Estonia“.

⁴ Bloch, S. and Reddaway, P. *Russia’s Political Hospitals*, London, Gollancz, 1977, p. 53-54.

⁵ Van Voren, R. *Daniil Lunts, Psychiatrist of the Devil*, unpublished manuscript, 1978; Van Voren, R., *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, Amsterdam, IAPUP, 1989, p.16.

⁶ Pisarev, S., *Soviet Mental Prisons*, Survey, London, 1970, pp. 175-180.

1971 Soviet Minister of Health Boris Petrovsky⁷ reported to the Central Committee of the Communist Party that the living conditions in the Special Psychiatric Hospitals did not meet the standards necessary for adequate treatment of the mentally ill.⁸ In the same year, the Ministry of Health, the Ministry of Internal Affairs (MVD) and the KGB sent a plan to the Council of Ministers for improving medical assistance to persons with mental illness.⁹ A few weeks later, the Central Committee received a highly critical four-page report by the Department of Science and Education of the Central Committee, which provided much detail about the prevailing situation. The report mentioned that despite special attention being paid for several years, the Central Committee was still receiving “complaints from the population with regard to serious shortcomings in the mental health care services in the country” and that “the state of psychiatric help continues to be unsatisfactory. In many hospitals patients had only 2-2.5 square meters at their disposal, although the norm was 7 square meters. “Cases in which patients are sleeping in pairs in one bed and even on the floor are not rare. In several hospitals double bunk beds have been made.”¹⁰ The report continued: “As a result of overcrowding of hospitals sanitary-hygienic norms are being violated, unacceptable conditions are created for living, diagnosing and treatment of mentally ill persons as well as for the work of the personnel. Not seldom patients are discharged prematurely.”¹¹

By the end of that decade many well-known dissidents were diagnosed as being mentally ill. According to F.V. Kondratiev, an associate of the Serbski Institute, between 1961 and the date of his research (1996) 309 people were sent to the Fourth Department of the Serbski Institute for psychiatric examination after having been charged with anti-Soviet agitation and propaganda (art. 70 of the RSFSR Criminal Code), and 61 after a charge of “slandering the Soviet State” (art. 190-1 of the RSFSR Criminal Code). However, he admits that ‘politicals’ were also charged with other crimes, such as hooliganism, and that therefore the numbers might be higher.¹²

A report by Lieutenant-General S. Smorodinski of the KGB in Krasnodarski Krai of December 15, 1969, shows that people sent to the Serbski Institute formed only the tip of the iceberg. This report, which KGB Chairman Yuri Andropov sent to the Politburo in January 1970, discussed more effective measures to register and isolate

⁷ Boris Vasilievich Petrovsky was a general surgeon who made several major contributions to cardiovascular surgery, transplant surgery, and oesophageal surgery. For more than 15 years (1965-80) Petrovsky was minister of health in the former Soviet Union.

⁸ Report by B. Petrovsky to the Head of the Department of Science and Education of the Central Committee of the CPSU, March 25, 1971.

⁹ Excerpt from the minutes No. 31, paragraph 19c of the session of the Central Committee of the CPSU of February 22, 1972.

¹⁰ *On the situation of psychiatric help in the country*, Report to the Central Committee, February 18, 1972, signed by the Head of the Department for Science and education S. Trapeznikov, p. 1.

¹¹ *On the situation of psychiatric help in the country*, p. 1.

¹² *Ocherki Istorii*, published on the occasion of the 75th anniversary of the Serbski Institute, pp. 140-141.

mentally ill persons, including those “who had terrorist and other intentions dangerous to society.”¹³ Among the latter, Smorodinski listed people who tried to escape from the Fatherland, people “fanatically trying to meet with foreigners”, as well as those who tried to found new [political] parties or to suggest control mechanisms with regard to the Communist Party. According to Smorodinski one person suggested establishing a “council to control the activities of the Politburo of the Central Committee of the CPSU and local party organs,” which was considered to be an especially dangerous act; others were accused of spreading anti-Soviet leaflets. Smorodinski concluded that the Krasnodarski Krai had only 3785 beds available, while 11-12,000 persons should be hospitalized. Andropov added to Smorodinski’s document: “Similar situations occur in other parts of the country.” In other words: the number of beds in the USSR needed to be increased considerably in order to meet this urgent demand.¹⁴

How extensive the abuse had become in the early 1970s is also well illustrated by a report on a high-level meeting between the East German Stasi and the Soviet KGB in Berlin in April 1976, with data on the situation a few years earlier:

The increased stability of society in the USSR is also clear from the fact that in 1974 fewer people were convicted because of slandering the state or anti-Soviet propaganda than in previous years. For example, in 1973 a total of 124 persons were arrested for these crimes against 89 persons in 1974, in the context of which it is important to note that 50% of these people were mentally ill.¹⁵

Psychiatry was not only used against individuals, but sometimes also to remove larger groups of “undesired elements” during Communist festivities or special events. In some cases they were delivered en masse, such as in 1971 in Tomsk:

At a ceremonial meeting of the hospital staff in 1971 [in Tomsk], which I attended, [hospital director Dr. Anatoly] Potapov¹⁶ said literally the following: ‘We expect to register a

¹³ Letter of Yuri Andropov to the members of the Politburo, No. 141-A, dated January 20, 1970, “Secret”. It is accompanied by the report by Smorodinski addressed to Yuri Andropov. The document is part of a much larger collection of documents from the Politburo, the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union (CPSU) and the KGB that were scanned by Vladimir Bukovsky during his research for the planned trial against the CPSU (which never took place) and which he subsequently put on the internet. See: www.bukovsky-archives.net.

¹⁴ The Five Year Plan of 1971-1975 included the construction of 114 psychiatric hospitals with a total capacity of 43,800 beds.

¹⁵ MfS-HAXX, 2941, p. 93.

In a memorandum by KGB Chairman Yuri Andropov to the Central Committee of the Communist Party, dated December 29, 1975, more interesting figures are provided. According to Andropov, in the period 1967 until 1975 in total 1583 people were sentenced on basis of articles 70 and 190-1 of the RSFSR Criminal Code, while in the preceding eight years (1958-1966) the total had been 3448 persons. However, later in the document he notes that during the period 1971-1974 63,108 persons had been “profilaktizirovano” (prevented), in other words, had been convinced by various means not to continue their anti-Soviet behaviour. Memorandum by Yuri Andropov, no. 3213-A, December 29, 1975, p. 3.

¹⁶ Anatoly Potapov, a psychiatrist by profession, was from 1965 to 1983 director of the psychiatric hospital in Tomsk. He would later become Minister of Health of the Russian Soviet Republic.

great number of patients on November 4-7. There'll be a special mark on their papers. They are suffering from 'paranoid schizophrenia'. We are to accept them all no matter how many there are...¹⁷

In 1980, KGB Chairman Yuri Andropov was quite explicit in a "top secret" memorandum to the Central Committee of the Communist Party with regard to the preparations of the 1980 Olympic Games in Moscow. In his 6-page report he quite explicitly wrote that 'with the goal of preventing possible provocative and anti-social actions on the part of mentally ill individuals who display aggressive intentions, measures are being taken, together with police and health authorities, to put such people in preventive isolation during the period of the 1980 Olympics.'¹⁸ His deputy Viktor Chebrikov and Minister of Internal Affairs Nikolai Shchelokov referred to them as "mentally ill with delusional ideas."¹⁹ This use of mental hospitals to separate undesirable elements during Communist holidays and special events was not limited to the USSR, however. Similar practices have been reported from Romania under Ceausescu and in the People's Republic of China.²⁰

ORIGINS OF SOVIET POLITICAL PSYCHIATRY

The political abuse of psychiatry in the Soviet Union developed within a totalitarian environment, which greatly facilitated its growth. It was facilitated by the belief that persons who opposed the regime were mentally ill, as there seemed to be no other logical explanation why one would oppose the best socio-political system in the world. Soviet leader Nikita Khrushchev worded this in a speech himself:

A crime is a deviation from the generally recognized standards of behavior frequently caused by mental disorder. Can there be diseases, nervous disorders among certain people in Communist society? Evidently yes. If that is so, then there will also be offences that are

¹⁷ *Moscow News* no. 37, 1990, reprinted in *Documents* 38, September 1990.

¹⁸ *Regarding the main measures to guarantee security during the period of preparation and implementation of the XXII Olympic Games in Moscow*, signed by KGB Chairman Yuri Andropov, document 902-A, dated May 12, 1980, p. 3.

¹⁹ *On the measures of the MVD of the USSR and the KGB of the USSR to guarantee security during the period of preparation and implementation of the XXII Olympic Games in Moscow*, "top secret" memorandum to the Central Committee, signed by Nikolai Shchelokov and V. Chebrikov, p. 2. Viktor Chebrikov was Deputy chairman of the KGB in 1962-1982 and Chairman in 1982-8. Nikolai Shchelokov, Minister of Internal Affairs and a personal friend of Soviet leader Leonid Brezhnev, was accused of corruption in 1988 and committed suicide.

²⁰ For Romania see: *Psychiatry under Tyranny*, p. 9. In China, in preparation of the Olympic Games of 2008 the Beijing police defined a grading standard for mentally ill persons who could cause incidents and accidents and are moderately disruptive. Security brigade chiefs, civil police chiefs and the security directors of all police branches in all the incorporated districts and county councils of Beijing were trained according to the "Beijing City mental health ordinance". Also a thorough investigation of basic information regarding the mentally ill of Beijing was carried out. The Beijing Police used the above-mentioned professional training and basic investigation to determine a grading standard to rate the risks posed by mentally ill persons. See www.legaldaily.com.cn April 4, 2007.

characteristic for people with abnormal minds [...] To those who might start calling for opposition to Communism on this basis, we can say that [...] clearly the mental state of such people is not normal.²¹

The American lawyer Richard Bonnie, together with his Soviet colleague Svetlana Polubinskaya, pointed out that “repression of political and religious dissidents was only the most overt symptom of an authoritarian system of psychiatric care in which an expansive and elastic view of mental disorder encompassed all forms of unorthodox thinking, and in which psychiatric diagnosis was essentially an exercise of social power.”²² The diagnosis of ‘sluggish schizophrenia’ that was developed by the Moscow School of Psychiatry and in particular by Academician Andrei Snezhnevsky, provided a handy framework to explain this behavior.²³

According to the theories of Snezhnevsky and his colleagues, schizophrenia was much more prevalent than previously thought because the illness could be present with relatively mild symptoms and only progress later. And in particular sluggish schizophrenia broadened the scope, because according to Snezhnevsky patients with this diagnosis were able to function almost normally in the social sense. Their symptoms could resemble those of a neurosis or could take on a paranoid quality. The patient with paranoid symptoms retained some insight in his condition, but overvalued his own importance and might exhibit grandiose ideas of reforming society. Thus symptoms of sluggish schizophrenia could be “reform delusions”, “struggle for the truth”, and “perseverance”.²⁴ However in the *World Health Organization Pilot Study*

²¹ *Pravda*, May 24, 1959.

²² Bonnie, Richard and Polubinskaya, Svetlana. *Unravelling Soviet Psychiatry*. In: The Journal of Contemporary Legal Issues, Vol. 10: 279, 1999, pp. 284-5.

²³ Andrei Vladimirovich Snezhnevsky, born in 1904 in Kostroma, graduated from the Medical Faculty in Kazan in 1925 and started working in the psychiatric hospital in his hometown. In 1932-1938 he was chief doctor of this hospital and became active in the field of research. In 1938-1941 he was senior scientific associate and deputy director of the Moscow Gannushkin Psychiatric Research Institute and in 1947 he defended his dissertation on psychiatry for the elderly under the title *Senile Psychoses*. During the war he was first linked to a battalion and then became chief psychiatrist of the First Army. In 1945-1950 he worked as a lecturer at the psychiatric faculty of the Central Institute for Continued Training of Physicians and for almost two years (1950-1951) was Director of the Serbski Institute. Until 1961 he was head of the psychiatric faculty of the Central Institute for Continued Training of Physicians. In 1962 he became head of the Institute for Psychiatry of the Academy of Medical Sciences of the USSR a position he held until his death on July 17, 1987. In addition, from 1951 onwards he was chief editor of the Korsakov Journal of Neuropathology and Psychiatry. In 1957 he became a candidate Member of the Academy of Medical Sciences, in 1962 a full member.

²⁴ See Bloch, S. *Soviet Psychiatry and Snezhnevskyism*, in Van Voren, R.(ed.). *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, pp. 55-61. In an interview with the Soviet newspaper *Komsomolskaya Pravda* two Soviet psychiatrists, Professor Marat Vartanyan and Dr. Andrei Mukhin, explained in 1987 how it was possible that a person could be mentally ill while those around him did not notice it, as could happen in case of “sluggish schizophrenia”. What did mentally ill then mean? Vartanyan: “... When a person is obsessively occupied with something. If you discuss another subject with him, he is a normal person who is healthy, and who may be your superior in intelligence, knowledge and eloquence. But as soon as you mention his favorite subject, his pathological obsessions flare up wildly.” Vartanyan confirmed that hundreds of persons with this diagnosis were hospitalized in the Soviet Union. According to Dr. Mukhin this was because “they disseminate their pathological reformist ideas among the masses.” A few months later the same newspaper listed a number of symptoms “a la Snezhnevsky”,

on *Schizophrenia*, a computer program re-assigned cases of schizophrenia from Moscow to non-psychotic categories far more frequently than in any other country, thus highlighting this aberration in classification.²⁵

Several scholars analyzed the concepts of sluggish schizophrenia in the USSR, and the scientific writings that focused on this diagnosis. Canadian psychiatrist Harold Merskey, together with neurology resident Bronislava Shafran, in 1986 analyzed a number of scientific articles published in the *Korsakov Journal of Neuropathology and Psychiatry*. They took two sample years, 1978 and 1983, and found in total 37 and 27 articles respectively that focused on schizophrenia. In their article, they concluded that “the notion of slowly progressive schizophrenia is clearly widely extensible and is much more variable and inclusive than our own ideas of simple schizophrenia or residual defect states. Many conditions which would probably be diagnosed elsewhere as depressive disorders, anxiety disorders, hypochondriacal or personality disorders seem liable to come under the umbrella of slowly progressive schizophrenia in Snezhnevsky’s system.”²⁶ In addition, based on the articles they analyzed, they also questioned the quality of psychiatric research in the Soviet Union.

If the articles we are considering had been submitted in English to a Western journal, most of them would probably have been returned for radical revision. As noted above, the original writing is diffuse and cumbersome: we have attempted to make some of it more readable in translation. At times the writing is also disturbingly incomprehensible, even to readers who grew up speaking Russian and received a Russian medical education.²⁷

Two years later, Semyon Gluzman carried out even more extensive research.²⁸ In his analysis he quoted a large number of works by well-known associates of the Serbski Institute, and in some of these studies the political “illness” was far from being camouflaged. In some studies patients were ill with “excessive religiosity”,²⁹ another study concluded that “compulsory treatment in an ordinary psychiatric hospital may be recommended for patients with schizophrenia with delusional ideas of reform, who show a diminished level of activity and in whom we can observe a difference between their statements and behavior.” However, another patient showed an “extreme social

including “an exceptional interest in philosophical systems, religion and art.” The paper quoted from a 1985 *Manual on Psychiatry* of Snezhnevsky’s Moscow School and subsequently concluded: “In this way any – normally considered sane – person can be diagnosed as ‘sluggish schizophrenic.’”

²⁵ *The International Pilot Study on Schizophrenia*. World Health Organization, 1973.

²⁶ Merskey, H, and Shafran, B. *Political hazards in diagnosis of ‘sluggish schizophrenia*, p. 249. Published in the *British Journal of Psychiatry*, 1986, 148, pp.: 247-256.

²⁷ Merskey, H, and Shafran, B. *Political hazards in diagnosis of ‘sluggish schizophrenia*, p. 251.

²⁸ The outcome was published in the Soviet Union in *Selskaya Molodezh*, No. 8, 1989, pp. 32-36; *Raduga*, October 1989, No. 10, pp. 56-67. A collection of the articles was published by IAPUP on the eve of the WPA World Congress in Athens in October 1989 under the title “*On Soviet Totalitarian Psychiatry*”. The collection also contained other works by Semyon Gluzman.

²⁹ *On Soviet Totalitarian Psychiatry*, p. 42.

dangerousness and [this formed] the foundation of the recommendation for compulsory treatment in a Special Psychiatric Hospital”³⁰

On basis of the available data, one can confidently conclude that thousands of dissenters were hospitalized for political reasons. The archives of the International Association on the Political Use of Psychiatry contained over a thousand names of victims of whom we had multiple data (name, date of birth, type of offense, place of hospitalization), all information that had reached the West via the dissident movement. However, this number excluded the vast “grey zone”, people who were hospitalized usually for shorter periods of time because of a complaint to lower officials, conflicts with local authorities or because of unorthodox behavior”. It is estimated that this group was much larger. Their names were, however, not known to the dissident movement and thus nor recorded in the West. A biographical dictionary published by IAPUP in 1990 listed 340 victims of political abuse of psychiatry as well as more than 250 psychiatrists involved in these practices.³¹

THE ROLE OF ANDREI SNEZHNEVSKY

In the course of the years, I have become convinced that many of the psychiatrists were probably unaware that they engaged in unethical behavior and that they were part of a governmental repressive machinery. For example, Ukrainian psychiatrist Ada Korotenko found out only in the mid-1990s that former colleagues of her had been involved in the political abuse of psychiatry when she participated in a Ukrainian study into the origins of political abuse of psychiatry and in the course of that study examined sixty former victims. Under the original Soviet diagnoses she found the names not only of former colleagues but even of some of her friends. While interviewing the former victims and comparing their state of mind with the original diagnoses, she not only realized they had been hospitalized for non-medical reasons, but also that she could have authored the original diagnoses herself.³² When visiting the Special Psychiatric Hospital in Chernyakhovsk (Kaliningrad region) for the first time in 2006, I was introduced to a nurse who had been on duty when General Pyotr Grigorenko was held there in 1970-1973.³³ She remembered Grigorenko well,

³⁰ *On Soviet Totalitarian Psychiatry*, p. 43.

³¹ Koppers, A. *A Biographical Dictionary on the Political Abuse of Psychiatry in the USSR*, IAPUP, Amsterdam, 1990.

³² Korotenko, A., and Alkina, N., *Sovietskaya Psikhatriya – Zabluzhdeniya I Umysl*, Kiev, Sphera, 2002, and private conversations of the author with Dr. Korotenko. Other former Soviet psychiatrists confirmed this dilemma, see Van Voren, R. *On Dissidents and Madness*, Rodopi, 2009, pp. 168-171.

³³ Koppers, A., *A Biographical Dictionary*, pp. 97-8. The case of General Grigorenko is also of interest for the fact that he was arrested in Tashkent and initially psychiatrically examined by Prof. Detengov, who declared him to be of sane mind. He was then hastily flown to Moscow, hospitalized in the Serbski Institute and declared mentally ill.

and was praising his intellect, his concern for his family and his gentleman behavior. Her description of him very much fitted my own recollections of the man, yet the question apparently never crossed her mind why he had been hospitalized if he was such a wonderful person: she just obeyed orders, no questions asked. Undoubtedly, this counted for the majority of those who encountered political “patients” in their psychiatric departments.³⁴

Although there is ample evidence that the core group of psychiatrists that developed and implemented this system of psychiatric abuse knew very well what they were doing³⁵, for many Soviet psychiatrists the diagnosis of grandiose reformism as mental illness seemed very logical, because they could not otherwise explain to themselves why somebody would give up his career, family and happiness for an idea or conviction that was so different from what most people believed or forced themselves to believe. In a way, the plan was also very welcome, as it excluded the need to put difficult questions to oneself and one’s own behavior. And difficult questions could lead to difficult conclusions, which in turn could have caused problems with the authorities for the psychiatrist himself.

The onset of political psychiatry can probably best be seen as the result of a combination of factors that were only possible to mature under a totalitarian regime. The decision in 1950-1951 to give monopoly over psychiatry to the Pavlovian school of Professor Andrei Snezhnevsky was one crucial factor.³⁶ Andrei Snezhnevsky, who for almost forty years would dominate Soviet psychiatry, was, like so many others, formed by the political reality in which he lived. His role in the political abuse of psychiatry has been subject to much debate. Some consider him as one of the main architects of the political abuse, a cynical scientist who served the authorities and willingly developed a concept that could be used to declare political opponents of the

³⁴ The same bibliographical dictionary of A. Koppers lists over 150 institutions where these abuses took place.

³⁵ For instance, in 2001 Dr. Yakov Landau of the Serbski Institute said on Polish television that “the organs [KGB] burdened us with very responsible work (...) They expected us to do what they asked us to do, and we knew what they expected.” There are many of such indications that leading psychiatrists knew full well what they were involved in, see the description of Andrei Snezhnevsky in this chapter and Van Voren, Robert: *Cold War in Psychiatry*.

³⁶ On October 11-15, 1951, a joint session of the USSR Academy of Sciences and the USSR Academy of Medical Sciences met in compliance with an order of I. V. Stalin to institutionalize the theory of higher nervous activity of I. P. Pavlov. The session decreed that annual scientific conferences should be held to consider problems related to Pavlovian physiology. In response to this call, a year later a session of the Presidium of the Academy of Medical Sciences and the Board of the All-Union Society of Neuropathologists and Psychiatrists on the ‘Physiological Teachings of the Academician I. P. Pavlov on Psychiatry and Neuropathology’ was convened. A number of influential Soviet psychiatrists - V. A. Giliarovskii, M. O. Gurevich and A. S. Shmaryan — were condemned for adhering to anti-Marxist ideology and to psychiatric theories conceived by Western psychiatrists. The named psychiatrists acknowledged the correctness of the accusations, admitted their ‘errors’, and promised in the future to follow Pavlov’s teachings on psychiatry. The session’s Presidium urged the development of a “New Soviet Psychiatry” based upon experimental and clinical findings and consistent with the Pavlovian conceptualization of higher nervous activity, which considered psychiatric and neurotic syndromes in terms of the dynamic localization of the brain’s functions.

regime to be mentally ill. Others have defended Snezhnevsky, pointing out that he was not the only person who believed in the concept of “sluggish schizophrenia” and also claiming that his ideas were abused by a regime without his active involvement. However, Snezhnevsky himself participated in some examinations of dissidents, and thus he was not a mere bystander.

In the mid-1990s two psychiatrists who worked in his Research Center wrote an analysis, which at their own request was never published and remained in the archives of the Geneva Initiative on Psychiatry.³⁷ Fifteen years later the text is still of great interest, and provides a unique insight into Soviet psychiatry and the central role of Snezhnevsky. The authors, whose names are known to the author but who are kept anonymous for reasons of confidentiality, put the role and position of Snezhnevsky against the backdrop of a totalitarian Stalinist society, where each and every branch of society was dominated by one leader, one school, one leading force.

We assume that [Snezhnevsky’s school became the leading one] first of all because one or the other direction in Soviet psychiatry had to fulfil that role as a consequence of the general conditions [in society].

The authors describe Snezhnevsky as a competent scientist who avoided everything that could have a negative effect on his scientific work, yet also as a person who met all the requirements imposed by the state.

He was a talented scientist, whose goal in life was clearly to find the scientific truth, and at the same time he was an amoral politician, who made this same truth secondary to the demands of the authorities. (...) Such a submission was the price he had to pay for the leadership position of both himself and his school.³⁸

“We witnessed how with a sense of dependence and willingness to submit he talked with any official of the party apparatus,” the authors continue. “Therefore we are convinced that he was not an ideologist, not an architect of psychiatric repression. He was a submissive implementer of that policy and agreed to look the other way, because he preferred to do so and not leave to do some regular job. (...) Exactly that – scientific work – was the goal in the life of Snezhnevsky and for that he paid his share all his life. That is not something new. Already doctor Faust sold his soul to the devil; there were people before him, and after him. Snezhnevsky was one of them.”³⁹

As noted above, the key to the politicization of psychiatry was that Soviet society had become a centrally ruled totalitarian State. Everything, even hobby clubs and

³⁷ Initially the book, titled *Psychiatry, psychiatrists and society*, was to be published by Geneva Initiative on Psychiatry, but subsequently shelved because the authors had reason to believe that publication would be followed by repercussions that would affect their careers.

³⁸ *Psychiatry, psychiatrists and society* p. 96.

³⁹ *Psychiatry, psychiatrists and society* p. 97.

sports clubs, had been politicized and nothing was possible without the will and support of the Communist Party. The purges of the 1930s, 1940s and early 1950s, when suddenly in one night for instance all Esperantists in Leningrad would be arrested and another group or sector of society was targeted the next time, had made that perfectly clear. Doctors had to swear the Oath of the Soviet Doctor instead of the Hippocratic Oath, which made clear that the Soviet Doctor's ultimate responsibility was to the Communist Party, not to medical ethics.⁴⁰

According to the two anonymous Soviet psychiatrists mentioned earlier, "the main priority of the Soviet state was always itself. The interests of the individual were viewed as being secondary, and this general notion was reflected in many aspects [of psychiatric practice]. (...) The political abuse of psychiatry started much earlier than is generally assumed. It started when the State used the paternalistic tradition of Russian psychiatry and forced the psychiatrists to impose a certain way of life on their patients."⁴¹ For example, a doctor discharges a patient before treatment is actually completed, not because the patient can go home, but because otherwise the patient stays away from work too long. This negatively affects the statistical success-rate of the mental health institution, which in turn contravenes the "interests of the State".⁴² In another case, one of the authors describes receiving a phone call from the local Party organs, asking to postpone the discharge of a patient for two weeks "because we don't want to run the risk of having a Communist festivity disturbed". The authors conclude, it is very hard for a psychiatrist not to fulfil this seemingly innocent request.

Also the dissident psychiatrist and former political prisoner Dr Anatoly Koryagin mentions this pressure from judicial organs.

At the beginning of the 1960s, working as a young psychiatrist in Siberia, I personally experienced the kind of pressure that is exerted on doctors by the KGB, by the procuracy, and by officers of the Ministry of the Interior. Lawyers and officers of the Ministry tried to impress on me many times the nature of the psychiatric illness from which this or that person was supposedly suffering – and I was a psychiatrist! They assured me that to give a psychiatric examination to such a person was a tedious formality from their point of view. In each case, in order not to become a compliant party to the official organizations, I had to refuse categorically to make individual judgements, and to demand that these 'psychiatrically ill' people be examined by a medical panel or by a panel of forensic psychiatrists. (...) Many yielded to this pressure... and people were placed in psychiatric hospitals without a proper forensic psychiatric examination.⁴³

⁴⁰ The Oath of the Soviet Doctor was adopted by the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR on March 26, 1971. *Vedomosti Verkhovnogo Soveta SSSR*, 1971, no. 13, p. 145.

⁴¹ The title of the manuscript is *Psychiatry, psychiatrists and society*, and both authors are known to me. The quote here is from p. 38.

⁴² *Psychiatry, psychiatrists and society*, p. 38.

⁴³ Koryagin, A.: *The involvement of Soviet psychiatry in the persecution of Dissenters*. *British Journal of Psychiatry*, vol. 154, 1989 p. 336.

Soviet psychiatrists had little chance to escape the all-pervasive control by the Communist Party and its organs because of their three-fold dependency on the Soviet state: scientifically, because their research work depended on their allegiance to the Soviet authorities; politically, because they had to organize their professional life and interact with authorities so as not to lose their support; and economically, as private practice did not exist and they were all employees of the State.⁴⁴ People in leadership positions did not only need to be successful in leadership: “that success... depended on other conditions; those who were able to maintain the necessary interactions with the authorities had the biggest chance of making a career. For that they had to fulfill a multitude of requirements. Next to specific personal qualities that were necessary to be able to maintain contacts with specific party officials, there were also other demands, in particular having an obedient character.”⁴⁵

Another factor that helped to impose political abuse of psychiatry on the psychiatric community and root out potential opposition was the fact that ‘for many years there was an unchangeable yet informal hierarchy of mental health institutions. This looked more or less as follows: the highest step on the ladder formed the scientific research institutes, then the psychiatric faculties, then Moscow and Leningrad psychiatric hospitals, then oblast and city psychiatric hospitals, then oblast and city outpatient clinics and, at the lowest step, came the regional psycho-neurological outpatient clinics and cabinets. If a doctor who worked in a dispenser would change a diagnosis, it was usually considered as an “attack” on the institution that was higher up on the hierarchical ladder. Because for many years, a diagnosis established by a “higher institution” was obligatory to follow by a “lower institution” ‘.⁴⁶ In other words, if the Serbski Institute in Moscow declared a dissident to be mentally ill, no lower-placed psychiatrist would dare to go against it.

The authors conclude:

As a result traditional Russian paternalism combined with the traditions of Soviet bureaucracy caused a deep conflict between society and psychiatric services: patients in psychiatric institutions changed into a formal social group that was subject to discrimination; many principles of professional ethics became distorted; the stimuli to improve the professional level of psychiatrists were to a large degree lost.⁴⁷

And finally, one should not forget that the Soviet Union had become a closed society, a society that was cut off from the rest of the world. World psychiatric literature was unavailable, except to the politically correct psychiatric elite. “Western psychiatric literature became rare: the number of periodicals that came was limited

⁴⁴ *Psychiatry, psychiatrists and society*, p. 86.

⁴⁵ *Psychiatry, psychiatrists and society*, p. 87.

⁴⁶ *Psychiatry, psychiatrists and society*, pp. 41-42.

⁴⁷ *Psychiatry, psychiatrists and society*, p. 43.

and a large part wound up in the “special holdings” (*spetskhran*) of the Lenin library [in Moscow] and were impossible to get access to.”⁴⁸ The power of the Party seemed endless, whether one believed in their ideals or not. And thus any person who decided to voice dissent openly ran a high risk of being considered mentally ill.

Dr Koryagin, who served six years out of a total sentence of fourteen years of camp and exile for having been a member of a “Working Commission to Investigate the Political Abuse of Psychiatry”, examined seventeen victims or potential victims of political psychiatry. His diagnoses were used by the (potential) victims as a defense against being declared insane, or as a means to show the outside world that a hospitalized dissident had been incarcerated for non-medical reasons. On basis of his sample, Koryagin came to the interesting conclusion that the length of hospitalization seemed to correspond to the length of the sentence a political prisoner otherwise would have got. In other words, a political prisoner charged with “slandering the Soviet state” usually stayed hospitalized for about three years (the maximum term under that article of the USSR Criminal Code) while a person accused of anti-Soviet agitation and propaganda usually stayed in for much longer, seven years or more (again the maximum sentence under that article). Cynically, one could say that the more crazy a person was, the more serious his damage to the Soviet state!⁴⁹

Robert van Voren

PSICHIATRIJA KAIP PRIESPAUDOS ĮRANKIS, TAIKYTAS SOVIETŲ SĄJUNGOS DISIDENTAMS
Santrauka

Daugiau nei 40 metų politinio piktnaudžiavimo psichiatrija Sovietų Sąjungoje klausimas gyvavo pasaulio psichiatrų bendrijos darbotvarkėje. Viena vertus, šis klausimas kėlė piktus ginčus, ant- ra vertus, jis skatino tebesitęsiančias diskusijas apie žmogaus teises ir profesinę etiką. Politinis piktnaudžiavimas psichiatrija Sovietų Sąjungoje pradėtas naudoti kaip kitaminčių represavimo priemonė praėjusio šimtmečio penktojo dešimtmečio pabaigoje. Autorius analizuoja priežastis, kada ir kodėl sovietų pareigūnai nutarė naudoti psichiatriją kaip spaudos priemonę, kas iš sovietų pusės buvo atsakingi už šios praktikos įgyvendinimą ir kaip aštuntajame dešimtmetyje ji tapo vienu iš pagrindinių represijos įrankių. Straipsnis aprašo, kaip politinis piktnaudžiavimas plėtojosi, kaip į tai reagavo Vakarų psichiatrų asociacijos ir kaip šiam klausimui vis labiau dominuo- jant Pasaulio psichiatrų asociacijoje Sovietų Sąjungos psichiatrų ir neuropatologų sąjunga 1983 m. pradžioje nusprendė išstoti iš Pasaulio psichiatrų asociacijos, į kurią grįžo tik 1989 m.

Politinis piktnaudžiavimas psichiatrija apima neleistiną psichiatrinį diagnozavimą, gydymą ir sulaikymą tam, kad būtų trukdoma pavieniams asmenims ar visuomenės grupėms naudotis savo pagrindinėmis žmogaus teisėmis. Tokia praktika būdinga šalims, valdomoms totalitarinių režimų,

⁴⁸ *Psychiatry, psychiatrists and society*, p. 58.

⁴⁹ See Koryagin, A, *Unwilling Patients*, in Van Voren, R. (ed.), *Koryagin: A Man Struggling for Human Dignity*, Amsterdam, IAPUR, 1987, pp.43-50. A very interesting book on the origins and scope of political abuse of psy- chiatry in the Soviet Union is Korotenko, A., and Alkina, N., *Sovietskaya Psikhhiatriya – Zabluzhdeniya I Umysl*, Kiev, Sphera, 2002.

kurie, pažeisdami savo politinių oponentų žmogaus teises, šitai dažnai slepia po psichiatrinio gydymo skraiste. Bet ir demokratinėse šalyse žmonės, atkreipiantys dėmesį į didelių korporacijų neviešai daromus neteisėtus veiksmus, kartais tampa politinio piktnaudžiavimo psichiatrija aukomis.

Totalitarinėse valstybėse aukos paprastai yra tie, kurie politikos ar etikos sumetimais priešinasi valstybės primestiems suvaržymams, reiškia religinius įsitikinimus, kuria kitas nepriklausomas grupes ar bando organizuoti profesines sąjungas. O demokratinėse valstybėse kai kurie individai baudžiami netiesiogiai, kai jie atskleidžia tuos vyriausybės veiksmus, kurie, jų manymu, prieštarauja visuomenės interesams.

LITERATURE

- Bloch, S. and Reddaway, P. (1977) *Russia's Political Hospitals*, London, Gollancz, 1977.
- Bloch, S. (1989) *Soviet Psychiatry and Snezhnevskiyism*, in Van Voren, R.(ed.), *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, IAPUP, Amsterdam.
- Bonnie, Richard and Polubinskaya, Svetlana: *Unravelling Soviet Psychiatry*. In: *The Journal of Contemporary Legal Issues*, Vol. 10: 279, 1999.
- Brown, Ch.A., and Lago, A. (1991) *The Politics of Psychiatry in Revolutionary Cuba*, Transaction Publishers, New York.
- Bukovsky, V. (1978) *To Build a Castle, my Life as a Dissenter*. André Deutsch Publishers, London.
- Dmitrieva, D. (2001) *Alyans Prava i Miloserdija*, Nauka, Moscow.
- Dmitrieva, Tatyana, and Kondratiev, F.V. (eds.): *Ocherki Istorii*. Sersbki Institute, Moscow, 1996.
- Koppers, A. (1990) *A Biographical Dictionary on the Political Abuse of Psychiatry in the USSR*, IAPUP, Amsterdam.
- Korotenko, A., and Alkina, N. (2002) *Sovietskaya Psikhiatriya – Zabluzhdeniya I Umysl*, Sphera, Kiev.
- Koryagin, A. (1987) *Unwilling Patients*, in Van Voren, R. (ed.), *Koryagin: A Man Struggling for Human Dignity*, IAPUP, Amsterdam.
- Koryagin, A.: *The involvement of Soviet psychiatry in the persecution of Dissenters*. *British Journal of Psychiatry*, volume 154, pp. 336-340, 1989.
- Merskey, H, and Shafran, B.: *Political hazards in diagnosis of 'sluggish schizophrenia'*, p. 249. Published in the *British Journal of Psychiatry*, 1986, 148.
- Munro, R. (2001) *Judicial Psychiatry in China and its Political Abuses*, GIP, Amsterdam.
- Munro, R. (2006) *China's Psychiatric Inquisition*, Wildy, Simmonds & Hill, London.
- Nijeboer, A. (2006) *Een man tegen de Staat*, Papieren Tijger, Breda.
- Süss, S. (1998) *Politisch Missbraucht? Psychiatrie und Staatssicherheit in der DDR*, Ch. Linke Verlag, Berlin.
- Van Voren, R. (ed.) (1987) *Koryagin: A Man Struggling for Human Dignity*, IAPUP, Amsterdam.
- Van Voren, R.(ed.) (1989) *Soviet Psychiatric Abuse in the Gorbachev Era*, IAPUP, Amsterdam.
- Van Voren, R. (2002) *The WPA World Congress in Yokohama and the issue of political abuse of psychiatry in China*, in *Psychiatric Bulletin of the Royal College of Psychiatrists*, December 2002.
- Van Voren, R. (2009) *On Dissidents and Madness*, Rodopi, Amsterdam/New York.
- Van Voren, R. (2010) *Cold War in Psychiatry – Human Factors, Secret Actors*. Rodopi, Amsterdam/New York.

DOCUMENTS

- Dangerous Minds*, New York, Human Rights Watch/ Geneva Initiative on Psychiatry, 2002.
- Psychiatry under Tyranny, An Assessment of the Political Abuse of Romanian Psychiatry During the Ceaucescu Years*, Amsterdam, IAPUP, 1989.
- Schizophrenia Bulletin*, Supplement to Vol. 15, No. 4, 1989.

Šio straipsnio tikslas – aptarti lietuvių demitologizaciją, etikos ir kultūros steigtį Algimanto Mackaus publicistiniuose ir poetiniuose tekstuose. Steigties terminas pasiskolinamas iš Arūno Sverdiolo apmąstymų apie valstybės steigtį senovės Graikijoje, Atėnuose ir Spartoje. Mūsų tyrime steigties sąvoka bus taikoma lietuvių išėivijos antrosios bangos etinei ir kultūrinei situacijai aptarti remiantis minėto poeto ir publicisto kūryba. Lietuvių literatūrologijoje ir kultūrologijoje gausu darbų, kuriuose žemininkų karta lyginama su bežemiais, „nužemintųjų“ generacija. Vytauto Kavolio darbai apie Mackaus poeziją ir knyga „Žmogaus genezė“ (joje nagrinėjamas Vinco Kudirkos fenomenas) sudarys šio tyrimo kontekstą. Visgi lietuvių išėivijos kultūriniam ir etiniam gyvenimui nagrinėti steigties modelis iki šiol netaikytas. Mackaus publicistika nėra išsamiau tyrinėta.

Pasak Sverdiolo, steigtis visada randasi iš žmogiškosios stokos – individams ko nors trūksta ir jie spragą stengiasi užpildyti. Steigtis yra žmogaus buvimo pasaulyje pagrindas, nes, skirtingai nei gyvūnams, kaip tik ji padeda išlikti. Kitoms žinduolių rūšims būdingas tik prigimtinių, genetinių savybių ir aplinkybių saugojimas, o žmogus išlieka ne kovodamas, bet kurdamas: „Gyvūnų biologinė tvermė pasiekama aktyviomis pastangomis. Žmogaus ir žmonių bendrijos tvermė užtikrinama atsakingais veiksmais“¹. Taigi individas yra priverstas veikti ir sukuria darinių, kurie nėra savaimė suprantami, amžini, todėl etika ir kultūra yra trapūs reiškiniai. Gyvūnai save pratęsia tik biologiškai, o žmonės – ir pasitelkę kultūrą. Individų bendrijos pastangos dažniausiai būna nukreiptos ne į esamos situacijos išsaugojimą, o į kūrybą bendromis pastangomis. Taip pasaulyje randasi naujų politikos, etikos, estetikos kūrinių. Esminis šių „gimimų“ pagrindas – tikrovės prasmė aiškinimas: „Steigtis įveda į pasaulį naująbę. Įsteigtosios prasmės transformacija, jos peraiškinimas taip pat veikiau yra steigtis nei sauga“². Kita vertus, steigtis yra atminties pagrindas: tai, kas įsteigta, sukurta

¹ Sverdiolas A. *Steigtis ir sauga*. Vilnius, 1996, p. 69.

² Ten pat, p. 70.

bendromis išgalėmis, gali būti tobulinama tik atsimenant praeities steiginius. Taigi steigtis yra žmogiškumo sąlyga, nes priverčia bendrijos narius prisimti prievoles, tapti ir išlikti pasaulyje, esant bendrai.

LIETUVIO DEMITOLOGIZAVIMAS

Mackaus publicistikoje itin pabrėžiama, kad lietuviai išeivijoje yra bendrija, tačiau ją dažniau vienija ne bendras sąmoningumas, o mitas, kurį Kavolis vadino „muziejine lietuvybe“. Poetiniuose tekstuose, rinkinyje „Elegijos“, Mackus fiksuoja, kad lietuvių buvimas savojoje žemėje, gimtinėje, yra ikikalbinis, lyriniam subjektui daugelio išgyvenimų nereikia versti mintimi ir išsakytu žodžiu. Būsena tėviškės laukuose jam yra beveik ekstatinė, jis junta bendrumą su kitais žmonėmis be jokio konflikto, vidinio dramatismo. Atsidūręs egzilyje, eilėraščių kalbantysis atvirai reiškia gimtųjų vietų ilgesį. Publicistikos kūriniuose Mackus pažymi, jog tautiečiai puikiai prisimena savo valstybės istoriją, bet pastaroji traktuojama ne kaip racionali paskata veikti, o labiau kaip grupei žmonių bendra „pasaka“, kuri neturi jokios realios galios keisti diasporos gyvenimą tremtyje. Kita lietuvių tautinių mitų rūšis – atgimimo figūrų garbinimas. Kudirką visi vadina nacionalinio judėjimo didvyriu, kurio gyvenimo racionaliau pažinti ir suvokti nėra reikalo. Mackus užpildo šį trūkumą savo publicistikos tekstais, pirmiausia atskleisdamas, kad Kudirkos laikų Lietuva nebuvo tokia romantiška, kokią lietuviai dažnai įsivaizduoja: „Norint išsamiai kalbėti apie Vincą Kudirką, reiktų kalbėti apie visą devyniolikto šimtmečio pabaigos Lietuvą, kurioje, vyskupo Antano Baranausko žodžiais tariant, nebuvo „anei rašto, anei druko“³. Atgimimo laikų veikėjo gyvenimą publicistas regi labai realistiškai. Ryškinamos tos Kudirkos charakterio savybės, kurios aktualios ir egzilyje atsidūrusiems lietuviams: požiūrių platumas, liberalumas, besąlygiškas tikėjimas tautinio sąjūdžio idėja. Kavolis knygoje „Žmogaus genezė“ taip pat tvirtina, kad egzilams ir apskritai lietuviams Kudirka aktualesnis ne kaip simbolis, o kaip žmogus: „Bet šiandien mes stengiamės pro istorinį vaidmenį įžvelgti pilkame XIX a. Rusijos provincijos mieste gyvenusį ir skurdžioje nedažytoje pirkelėje mirusį žmogų. Suprasti jo – žmogaus, ne simbolio ir ne vaidmens – neužmirštamumo paslaptį“⁴. Svarbu suprasti racionalias, psichologines atgimimo veikėjo charakterio ir elgesio priežastis. Tai – ir tvirtumo šaltinis.

Mackaus poezija ir esė ar kitokie vieši rašiniai išryškina lietuvių išeivijos tendenciją: kai nėra racionalios, sąmoningumu pagrįstos bendrystės, mitų rinkiniai netampa giliau vienijančiu veiksmu. Neatsitiktinai, pasak Mackaus, lietuviai išeivijoje ir dar nepriklausomoje Lietuvoje labiau akcentavo „Aušros“ nei „Varpo“ reikšmę. Romantiškas

³ Mackus A. *Ir mirtis nebū nugalėta*. Vilnius, 1994, p. 419.

⁴ Kavolis V. *Žmogaus genezė*. Vilnius, 1997, p. 27.

mitas vis dar egzistuoja, nes tautiečiai tebežiūri į praeitį sentimentaliai. Objektivi tokios jausenos priežastis yra ta, kad tautinis atgimimas lietuvių istorijoje išties buvo „romantiškas“, nes jį kurstė saujelė entuziastų: „Nors visas lietuviškas darbas devynioliktoje šimtmečio galimas laikyti savotiška romantika, atkakliu „litvomanų“ sentimentu, betgi Vincas Kudirka ir jo laikraštis paliko tikras, nenuspalvintas anos Lietuvos ir ano meto veidrodį“⁵. Taigi „saujelė“ buvo, kaip reta, realistai. O sentimentalus santykis su savo istorija lietuvių projektuojamas į egzilinę dabartį: nestinga tuščio patriotizmo, kuriam būdinga pompastika. Mackus tokią tendenciją pagal pavojingumą prilygina nutautėjimo grėsmei: „Pasilikdami lietuvybėje be gimtosios žemės, mes atsiduriam ne tik prieš nutautėjimo, bet ir prieš tuščio patriotizmo galimybę, kuri, man regis, nėra daug kuo menkesnė už nutautėjimą“⁶. Tokia padėtis ryškėja situacijoje, kai gimtoji žemė kaip mitinė jungtis yra prarasta. Išeities kelias – savitas „nužemintųjų“ generacijos buvimo egzilyje būdas, kurį Mackus charakterizuoja kaip iš anksto nulemtą išėjimą ir amžiną ėjimą į nežinią: „Eini, eini be galo ir be krašto – // išeiti, rodos, ir gimei. // Auksinė saulė spindulius nors žarsto, // bet tu jų nematei ir nematysi...“⁷. Kelio pradžioje stovėjo lietuvių Rūpintojėlis, o pabaigoje – tik mirtis. Tarp šių dviejų būsenų eilėraščių lyrinį subjektą, kuris save tapatina su ištisa karta ir kalba jos vardu, – tik šaltis ir svetimumas. Ankstyvosios poezijos kalbantysis neslepia troškimo sugrįžti į gimtąją žemę, tačiau vėlesniuose eilėraščių rinkiniuose Mackus apie tokią galimybę jau nekalba – iliuzijos žlugo. Poetas aiškiai supranta, kad bendrumas, siejęs su tėvynainiais, egzilyje yra jau kitoks, nes čia kiekvienas yra pirmiausia vienas pats. Tokios būsenos esmė geriausiai pasakoma pripažįstant savo nevilgtį ir liūdesį. Buvimas gimtinės bendruomenėje ir išėivijoje labiausiai skiriasi tuo, kad visos klaidos ir nusivylimai išgyvenamos vienatvėje. Subjekto su kitais jau nesieja, kaip paašškėjo, nepatvari bendrystė. Nutrūkus šiems natūraliems ryšiams, gamtos jautimas taip pat tampa skausmingas: „Lietau, aš netikiu tavim, // nes nežinau, ar tikros tavo ašaros“⁸. Egzilyje lyrinis subjektas neturi nieko sava. Artimiausia jam yra mirtis, jos laukimas ir absurdiškumas. Rinkinio „Elegijos“ pabaigoje lyrinis subjektas jau prabyla apie tai, kad šį absurdą išgyventi sunku, bet būtina. Kalbantysis suvokia, kad savo žemės, savo bendrystės su gimtąja vieta niekada ir nebuvo patyręs: „Aš niekada nemylėjau žemės. // Aš žadėjau išeiti iš jos // ir palikti ją vienišą“⁹.

Publicistiniuose tekstuose Mackus rašo apie tai, kad daugumos išėivijų lietuvių mitemos virsta beprasmiu kartojimu, o ne kūrybinio veiksmo akstinu (poezijoje kalbama apie tokį akstiną – poreikį savo gyvenimu pakartoti prarastą žemę, savotiškai pakeisti ją paties autentišku ir tragišku gyvenimu). Publicistas pastebi, jog lietuvių

⁵ Mackus A. (1994), p. 420.

⁶ Ten pat, p. 427.

⁷ Ten pat, p. 17.

⁸ Ten pat, p. 55.

⁹ Ten pat, p. 93.

tautos istorijoje krizės nuolat kartojasi, tačiau žmonės per silpni atsiminti praeities pamokas. Mackus ir kiti „nužemintieji“ ypač ryškiai jaučia poreikį nacionalinius mitus sužmoginti – racionalizuoti. Pradedama nuo lietuvių kaip „poetų tautos“ mito dekonstravimo: Mackus teigia ir įrodo, kad ne vienas lietuvių poetas savo kūrybą vadino ne menu menui, o visuomeninio veikimo būdu. Ryškiausias ir vienas pirmųjų pavyzdžių – vėl Kudirka: „Jo pasisakymas viską norėjus rašyti eilėmis, mūsų galva, rodo patį Kudirką gerai supratęs savo eilėraščių paskirtį ir, reikia manyti, nepretendavęs į tikros poezijos lauką <...>. Ne literatūrinį tikslą turėjo jo nepoetinė poezija ir ne literatūrinį tikslą, reikia spėti, turėjo jo literatūrinės satyros“¹⁰. Taigi lyrikai lieka tam tikra, tačiau ne visa apimanti, erdvė. Racionaliam lietuviui poetui buvo aišku, kad poezija nėra aukščiausia meno rūšis, publicistika ar satyros yra bent jau paveikesnės, nors estetinė prasme gal ir ne tokios reikšmingos. Lietuvių polinkį į patosą Mackus pastebėjo ne pirmasis. Ir Jonas Basanavičius, ir Vincas Kudirka taip pat aiškiai suvokė šį tautinio charakterio bruožą, todėl kūrė ne odes ir romantinius kūrinius, bet konkretesnius Lietuvos istorijos ir savo gyvenamojo laikotarpio paveikslus, kurie visgi būdavo kiek herojiški. Taigi randamas savotiškas „aukso vidurys“ – tekstu pasiekti užsibrėžtą tikslą, nepamirštant skaitytojo suvokimo galimybių. Mackus itin akcentuoja, kad Lietuvos atgimimo šaukliai, ypač Kudirka, medžiagą savo kūrybai projektavo iš savo tikros, autentiškos gyvenamosios aplinkos, kūrinių lyrinis vyksmas ar siužetas nėra tik fikcija, neturinti nieko bendra su realybe. Lietuvos tautinio sąjūdžio mitas Mackaus publicistikoje humanizuojamas, atkreipiant dėmesį, jog ir tuose įvykiuose būta įvairių veikėjų: prisitaikėlių inteligentų, šnipų, išdavikų: „Tėvynės varpai“ kovojo prieš nutautėjimą plačiausia šio žodžio prasme, jie kovojo prieš inteligentus, besitraukiančius iš lietuviško fronto, prieš šnipus ir išdavikus, kurių ir anais – idealistinės kovos laikais būta“¹¹. Baigdamas tekstą apie Kudirką, Mackus šią asmenybę vertina ne kaip saldžios, glostančios praeities figūrą, o kaip akstiną pasižiūrėti į lietuvių išėivijos Jungtinėse Valstijose ydas, trūkumus. Mito nebelieka, jis tampa auklėjančiu kultūros istorijos fragmentu. Mitui humanizuoti tinkamos bene visos kūrybos priemonės: filosofija, publicistika, literatūra ir kitokie menai. Mackus pabrėžia, kad lietuvių tautinio charakterio slinkty, racionalizavimas visada susijęs su išskirtinėmis kultūros asmenybėmis, kurios nestokojo talentų įvairiose kūrybos srityse. Menas racionaliam lietuviui visų pirma tarnauja kaip savivokos, pasaulėžiūros pagrindas.

Kai mitas jau yra proto iškonstruotas ir suvoktas, prasideda kitas procesas – etikos ir kultūros atsisiskyrimas nuo religijos. Mackus šio veiksmo imasi, kalbėdamas apie Kudirkos laikų lietuvių kunigų polinkį pasiduoti rusifikacijai, jų pačių, turinčių kovoti prieš blogį, moralines ydas: „<...> jis pasisakydavo prieš kunigijos dalį, kuri

¹⁰ Ten pat, p. 421, 424.

¹¹ Ten pat, p. 425.

neiškėdavo nepasimaišiusi svetimuos daržuos, kuri pati kartais per lengvai pasiduodavo rusifikacijos įtakai¹². Pirmajame savo poezijos rinkinyje „Elegijos“ Mackus dar rašo apie guodžiantį Dievą, ramybės vietą – bažnyčią. Vėliau priešprieša tarp Dievo ir žmogaus vis labiau ryškėja ir darosi vis labiau konfliktinė. Pirmiausia suabejojama Dievo buvimu, o vėliau teologiniai motyvai priešinami unikaliems egzistenciniams išgyvenimams. Aukščiausia pasaulio jėga Mackaus eilėraščių subjektui yra ne Dievas, o mirtis. Suvokiama, kad bažnyčia ir tikėjimas nėra universalioji jungtis tarp visų žmonių. Ji nėra bendrijos steigimo šaltinis. Aptariamo publicisto siekis yra tas, kad lietuvių išeivių bendrijos susitarimų pagrindas būtų ne mistinis ar dieviškasis, o racionalusis ir žmogiškasis. Rašytojas pažymi, kad lietuviai savo kaip egzilų būties esmės dar nėra apmąstę ir patyrę iki didžiausių gilumų: „Mes dar tebesame nesuvokimo šešėlyje, mes dar atkakliai ginamės visą egzilės realybę galinčio perskrostiti ieties aštrumo spindulio. Mūsų egzilė tebėra naivi, melodramatiška. Nebūdami atviri patys sau, kaip galime būti atviri kitiems?“¹³ Buvimas išeivijoje ir lietuviybė joje yra paviršinė, neišjudinanti jokių potyrių ir nesukelianti vidinių atverčių. Pasak Mackaus, lietuviai pernelyg linkę egzilį sieti su konkrečiomis detalėmis ir faktais, buitimi, nesupranta, kad išeivio sąvoka yra kur kas platesnė, bendresnė ir gilesnė. Poetiniuose tekstuose rašytojas kalba apie tai, kad žmonių bendrystė yra ne žemė ar gamtos jutimas, ne pasaulėjauta, o pats tikriausias žmogiškumas. Lietuvio žemė išeivijoje yra jau bevaisė, mirusi, todėl, Kavolio teigimu, žmogus likęs pats sau ir pats su savimi: „Atplėštas nuo žemės, žmogus juo labiau pririštas prie savęs, nes tik jis pats tėra likęs jo vienintele nuosavybe. Jis negali nuo savęs pabėgti. Savyje – nebūtinai nuo kitų izoliuotame – jis turi atrasti viską, iš savęs viską sukurti, ko žmogui reikia“¹⁴. Tik šių „ekskomunikuotųjų“ bendrystė yra tikra ir nesumeluota. Jiems belieka „pažadėtosis“ žemės viltis ir atvirumas pasauliui: „Ir taip nužemintosios generacijos žmogui atsiveria galutinė laisvės dimensija“¹⁵. „Nužemintųjų“ generacija šaukia taip, kad būtų „atšauktas prisikėlimas“, o ne murma apie patogų egzilį, kuris nieko neišjudina ir nesukelia. Mackaus siekinys, išsakomas publicistikoje, yra transformacija: kad sakralumas, sentimentalumas, buitiskumas virstų susitarimu pirmiausia su savimi, grindžiant šį veiksma protu ir gyvenimo patirties unikalumu, nepakartojamumu. Tai yra galios gyventi ir mirti, patiriant nuolatinę rezignaciją, būdai.

Taigi poetiniuose ir publicistiniuose kūriniuose Mackus siekia demitologizuoti lietuvių išeivio sąmonę: išlaisvinti nuo tautinių ir religinių mitų, kad asmuo taptų atviras giliausiai – žmogiškajai – bendrystei.

¹² Ten pat, p. 426.

¹³ Ten pat, p. 555.

¹⁴ Kavolis V. *Nužemintųjų generacija*. Cleveland, 1968, p. 13.

¹⁵ Ten pat, p. 64.

ETINĖ STEIGTIS

Bendrijos etinės steigties pamatas yra racionalumas. Mackus šią kategoriją vadina „kudirkiška“, nuoga, sykiu ir asmenine, ir bendruomenine (Kavolis yra teigęs, kad „nužemintųjų“ generaciją jungia buvimas ir vienatvėje, ir tuo pat metu kartu su kitais likimo broliais: „Draugystės išsekimas izoliuoja žmogų nuo dalyvavimo bendrame pavojingame ir būtiname kūrybiniame veikime. Žmogiškasis ribotumas griauna prisiekusiųjų draugystę, o kai šitokia draugystė išsenka, užsiveria ir joje glūdėję, žmogų ir jo kūrybinę energiją maitinę šaltiniai“¹⁶). Mackaus teigimu, lietuvių išėiviai pernelyg gaili savęs ir trokšta, kad jų būtų gailima. Išėivių bendrijos racionalumo turinys turėtų tapti pasipriešinimas patogiai užmarščiai, susitaikymui su Tėvynės padėtimi. Publicistas pažymi, kad ši rezistencija visada balansuoja ties absurdo ir vilties riba (poezijoje apie tai kalbama dar radikaliau: egzilas yra savo Tėvynei miręs, todėl ne savo žemėje jis yra tartum gyvas numirėlis – tai vilties ir absurdiškumo sutapties faktas). Pasak Mackaus, bendra lietuvių religija ir tautosaka čia nedaug tegali būti naudinga, nes šie dariniai yra taip pat žmonių įsteigti, tačiau pagrįsti ne protu, o labiau intuicija ir jausmais, kartais net naivumu, kuriam, anot Kavolio, „nužemintieji“ jau negali paklusti. Vietoj religinio ar siaurai tautinio pagrindo Mackus siūlo kliautis lietuvių poezijos tradicija, kuri neleidžia pamiršti, kad esame pajėgūs ne tik išlikti, bet ir kurti: „Ir lietuvių poezijoj matau tvirtą grandinę: nuo liaudies dainų, nuo bereikšmių, vienok poetinių, autentišką poezijos klausą rodančių žodžių „sadauto rūto sadauto“ iki Donelaičio hegzametų; nuo Putino ir Aisčio iki Radausko ir „Žemės“ kartos, sofistikuotai išnaudojusių lietuvių poezijos minties raidą ir lietuvių prozodijos laimėjimus. Tai, ką padarė jie, įgalina ir mus, jaunesnius lietuvių bardus, daryti, ką darome šiandien. Mums nereikėjo sugrįžti ir baigti kitų neatlikto darbo. Todėl mes galime didžiuotis lietuvių poezijos tradicija ir viltis, jog kada nors ir mes būsime tos tradicijos dalis“¹⁷. Poetiniuose Mackaus tekstuose lyrinis subjektas suvokia, kad lietuvių folkloro tradicija mirė, tačiau ši mirtis paradoksaliai yra stipri kuriamoji jėga, nes leidžia pajusti lietuvių poetinio mąstymo ribas ir tuomet jas plėsti. Anksčiau buvusi visuotinai gyva tradicija tartum apsigyvena jau ne masėse, o atskiruose kūrėjuose, todėl tradiciniai motyvai drąsiai interpretuojami, aktualizuojami. Suprantama, kad praeitis jau liko toli, ir reikia kurti čia ir dabar. Šias poetines ištaras Mackus patvirtina ir publicistikoje, teigdamas, kad praeitis neturi tapti stabdžiu, tradiciją visada reikia stengtis šiek tiek neigti. Mackus tvirtina, kad istorija neturi būti nuolatinis dabarties žmonių rūpestis. Tai – labiau giluminė atrama nei diskusijų ar darbo objektas. Toks praeities neigimas – teigiantis.

Sverdiolo teigimu, bendras individų grupės mąstymo, susitarimo rezultatas

¹⁶ Ten pat, p. 25.

¹⁷ Mackus A. (1994), p. 527.

visuomet yra vertybės, kurios privalomos visiems tos bendrijos nariams: „Polis yra politiškai organizuota žmonių bendrija. Aristotelis ją lygina su kitokiomis bendrijomis, nurodydamas visoms joms bendrą steigties principą – tam tikrą vertybę“¹⁸. Mackus vertybių klausimą kelia rašydamas apie Vasario 16-osios minėjimus, kurie nieko nereiškia, jei jų išraiška tėra eilinės deklaracijos, o ne ištikimybės valstybės įkūrėjų vertybėms veiksmai: „Praeitį nervingai diskutuojama: jos vardu steigiamos ir likviduojamos vienybės, jos vardu, pakopus ant estrados, eksponuojamas būtinai nešvarus kaimyno lietuvių nuogumas, ir jos, tos pačios praeities, vardu laisvinimo veiksniai laisvina vieni antrus iš laisvinimo darbų“¹⁹. Lietuvius, pasak Mackaus, vienyti gali bendras kraujas ir kasdienis darbas. Taigi steigtis yra priešinga egoizmui ir privatizmui. Ji visuomet grindžiama idealizmu ir kūryba, kuri ir įrodo, kad žmonės yra verti laisvės ir nepriklausomybės. Individų sąveika steigtyje remiasi prielaida, kad atskiras, vienas žmogus negali patenkinti visų savo poreikių, todėl reikia bendrumo, kuris gimsta ne iš instinktų, o iš aukštesniosios nervinės veiklos, geriausiai realizuojamos bendraujant. Mackus tvirtina, kad išeivių bendrumo pamatas turi būti ne bet koks – jo pagrindas yra kultūra, o ne siauras profesinis gyvenimas. Išeivių bendrumas ir iš jo kylanti steigtis turi remtis intensyviu vidiniu gyvenimu, autentiška egzistencine patirtimi. Tik tokios bendros vertybės skatina veikti kartu. Jų stoką Mackus regi analizuodamas dar tarpukario Lietuvos viešąjį gyvenimą: pastebi, kad jau tada stigo minties ir veiksmo sutapimo. Darbą pakeitė išorinio stiliaus rūpesčiai, kalbos, deklaracijos. Publicistas tvirtina, kad lietuvių minties ir veiksmo nesuartino net mirtinas okupacijos pavojus, iškilęs Tėvynei: „Veiksmo, lygaus žodžiui, stoka. Kažkas kažkada įmetė netikrą pinigą, žvangėjusį alchemikų auksu. Dabar tąjį netikrą pinigą turime išpirkti“²⁰. Poezijoje Mackus taip pat kalba apie tai, jog Lietuvą reikėjo ginti veiksmu, o ne žodžiu. Išeivių tušti žodžiai ir pasyvumas Amerikoje tik patvirtina šios tautinio charakterio savybės tąsą, sėkmingą aklimatizaciją už Atlanto. Dėl Lietuvos laisvės kovojama tik gausiuose susirinkimuose, kongresuose. Mackaus teigimu, planų kaip išgelbėti Lietuvą sukurta labai daug. Deja, planai lieka planais. Publicistas ilgisi tokios situacijos, kai išeivijos visuomenė turėtų bent kiek vidinių vertybių, o kūrėjai galėtų jas kvestionuoti, transformuoti pagal laiko sąlygas: „Visuomenė visuomet bus jautri susidarytų vertybių apsaugos funkcijai – kūrėjas visuomet bus jautrus tų vertybių tikrumui kvestionuoti“²¹.

Poezijoje Mackus įtvirtina savo kartos statusą – tai žmonės, kurie pilni neapykantos savo likimui, todėl priversti turėti bendrų vertybių: siekio išsaugoti kalbą, kuriai gresia išnykimas, ir nuolat kurti: „Nemirusia kalba // protėvių raštuose, // prisikėlimo

¹⁸ Sverdiolas A. (1998), p. 85.

¹⁹ Mackus A. (1994), p. 433.

²⁰ Ten pat, p. 432.

²¹ Ten pat, p. 525.

Dieve, // besąlyginis Viešpatie“²². Kavolis, analizuodamas Mackaus poeziją, šį pašaukimą klausdamas vadina prakeikimu: „Gal kartos prakeikimas – tai jos žmogiškąsias pareigas primenanti bausmė už pabėgimą nuo nelaimės ištiktos tautos, atsisakant dalintis jos skausmingu likimu?“²³ Lyrinis subjektas netgi pasako, jog, turėdamas žemę egzilyje, jis prarastų kūrybinės veiklos akstiną – neapykantą. Liūdesys ir neviltis yra kur kas stipresnė jėga nei pozityvūs išgyvenimai. Didžiausias eilėraščių kalbančiojo noras – „šauksmo grįžti“ sunaikinimas: „Dievo avinėli, // tu naikini pasaulio nuodėmes, // sunaikink paskutinę mūsų nuodėmę – // sunaikink šauksmą grįžt!“²⁴

Kaip terpė esminiam kritiškam individo ir bendruomenės santykiui, Mackaus publicistikoje regimas Santaros-Šviesos sambūris. Veiksmas dėl vertybių yra individų dalyvavimo viešajame gyvenime sąlyga ir priežastis. Pagrindinės iš šių vertybių – sąžinė ir laisvė. Sąmoningumas, kurio individų bendrija pasiekia, turi būti nuolat palaikomas visuomeniniu auklėjimu. Tačiau pirmiausia akcentuojama saviukla, kurią kitaip būtų galima vadinti asmens kritišku požiūriu į patį save. Mackus žmogaus sąmoningumo vertę iškelia net labiau už tautiškumą: „Mūsų dalis, neišlikianti sąmoningais lietuviais, teišlieka – jeigu tada tebegalima – sąmoningais žmonėmis“²⁵. Kavolis yra rašęs, kad žmogus patiria, suvokia ir įprasmina egzilį, reflektuodamas ne tautines, o žmogiškąsias kategorijas: „Egzilis iš istorijos gilėja žmogaus sąmoningume“²⁶. Racionalus santykis su savimi ir kitais yra gyvenimo dabartyje, o ne istoriniuose tautinio atgimimo ar nepriklausomos Lietuvos mituose, būdas. Taip randasi kūrybingas ir individualus žmogus, apie kurį „Žmogaus genezėje“ kalbėjo Kavolis, pažymėdamas Kudirkos siekį, kad Lietuvos atkūrimo planai virstų konkrečiais darbais.

Kurdamas etinę išsivijęs lietuvių steigti Mackus akcentuoja racionalumą, vertybiškumą, kuris nelieka vien žodžiu, bet virsta sąmoningu darbu, priešinamu egoizmui ir privatizmui.

KULTŪROS STEIGTIS

Etinė steigtis užtikrina laisvę, žmonės tampa mąstantys, o ne vergaujantys. Mackus teigia, kad išsivis, norintis „išsimušti iš vidurkio“, visų pirma turi būti kūrybingas: „Išsimušti iš vidurkio ir toliau lieka kūrybingų individų ir tuos individus jungiančių mažesnių grupių siekis“²⁷. Kūryba suprantama kaip gyvenimas kultūra ir kultūroje. Mackus pastebi, kad lietuvių diasporoje ima dominuoti ne kūrybiškumas, o „raganų

²² Ten pat, p. 103.

²³ Kavolis V. (1968), p. 16.

²⁴ Mackus A. (1994), p. 119.

²⁵ Ten pat, p. 442.

²⁶ Kavolis V. (1968), p. 31.

²⁷ Mackus A. (1994), p. 509.

medžioklė“: „Raganų medžioklei visada išsiruosiama iš vidaus. Kas vyko 1692 metais puritoniškame Saleme, tas pastebima ir dabartinio lietuviškojo gyvenimo atmosferoje išeivijoje“²⁸. Šio vidinio persekiojimo mechanizmas: viskas, kas nesuprantama vidutinybei, priskiriama komunistinėms vieno ar kito asmens pažiūroms. Poezijoje aptariamas autorius akcentuoja, kad vienintelės tiesos šiame pasaulyje būti negali, niekas nėra visiškai neteisis, netgi neteisisis yra daug labiau teisis už teisūjį. Kavolis knygoje „Nužemintųjų generacija“ žengia dar toliau – tik savikritiškas žmogus yra ištikimas laisvei: „Nužemintųjų generacijos santykį su savąja bendruomene ir su egzistencija apskritai apibūdina dvi, konservatyvaus mentaliteto neišvengiamai priešingomis laikomos, ypatybės: kritiškas objektyvumas ir laisvas ištikimybės išpareigojimas. Generacija blavi defektams savo bendruomenėje ir savo pačios charakteryje. Tačiau tvirčiausia jos charakteryje – ištikimybė kaip tik šiai defektuotai bendruomenei“²⁹. Tokioje aplinkoje Mackus jaučia, kad viešoji drąsa publicistikoje ir sakytiniuose tekstuose kalbėti apie savo poziciją yra pareiga. Kaip polemistas Mackus nesijaučia valdąs tiesos monopolį, tačiau turi tvirtą asmeninę nuomonę. Pasak jo, kalbėti eilėmis ne visada yra galima, kartais privalu tarti publicistinį žodį. Šios pareigos neįmanoma pasirinkti savo noru. Sverdiolas, remdamasis graikų pavyzdžiu, įrodo, kad tik tuomet, kai žmonės nėra egoistai, įmanoma polemika ir diskusija. Paklusimas bendram imperatyvui kurti susieja žmonių etiką ir kultūrą. Mackus, kalbėdamas apie savo kartos likimą, iš dalies pripažįsta, kad galia kurti savoje žemėje iš jo generacijos buvo atimta, tačiau kūrybos prasmė dėl to nesumenksta: Kavolis, remdamasis Mackaus poezija, teigia, kad nužemintieji turi „konfrontuoti su savo likimu“. Mackus viliasi, kad jei Lietuva nebūtų patyrusi okupacijos, gimusieji 1930-aisiais būtų nepakartoję daugelio istorijos klaidų. Atsidūrę egzilyje Mackus ir jo bendraamžiai atsigręžia į kitą tikslą: ne vien išsaugoti, bet ir išplėtoti, auginti lietuvių kultūrą: „Paraštėje norėtusi pastebėti tikrai tiek, kad mūsų pasitraukimo iš gimtosios žemės pateisinimas glūdi ne vien lietuviybės išlaikyme, bet lietuviybės, – o ją sudaro visos mūsų tautos kultūrinės, plačia prasme suprantamos, apraiškos, – augime ir ugdyje“³⁰. Tik tokiu būdu įmanoma rasti savo vietą ir prasmingai praleisti gyventi skirtą laiką. Kavolis apie tokius tikslus kalbėjo aptardamas Kudirkos asmenybės bruožus. Kitame straipsnyje Mackus apgalvina, kad dauguma jo likimo draugų susigundė fasadine ir parodomąja politika, kuri su buvimo pasaulyje prasme neturi nieko bendra – ji absurdiška.

Publicistas aiškiai suvokia, kad egzistencija be žemės yra bene sunkiausias buvimo būdas. Viena, ko Mackus tikisi iš likimo draugų, – kad politiniai ar kultūriniai lietuvių veikėjai nesusigundytų kalbėti visų išeivių vardu. Tam publicistikos tekstuose Mackus priešinosi ne kartą, iškeldamas Santaros-Šviesos judėjimo pagarbą individualizmui ir

²⁸ Ten pat, p. 545.

²⁹ Kavolis V. (1968), p. 56.

³⁰ Mackus A. (1994), p. 441.

originaliai kūrybai: „Pats būdingiausias mūsų kultūrinės veiklos bruožas – remti ir kiek įmanoma puoselėti individualią, už naujos išraiškos būdus pasisakančią kūrybą“³¹. Mackus jaučia nuolatinę pareigą rašyti ne vien dėl savęs, bet ir dėl visos generacijos: rašytojas veda žmones, tačiau ne Bernardo Brazdžionio, o „nevilties ir klajonių keliais“. Pasak Mackaus eilėraščių lyrinio subjekto, rašyti reikia net tada, kai tai daryti labai sunku ar beveik neįmanoma.

Lietuvių išeivijos situacija buvo savita – neegzistavo bendra valstybė, todėl vienintele bendrystės forma liko kultūra. Mackus savo publicistikos skaitytojams primena, kad net ir anksčiau turėta valstybė nebuvo demokratinė, todėl buvimas egzilyje be žemės dar labiau įpareigoja. Tuos, kurie ieško vidinių atramų antrosios nepriklausomybės Lietuvos prisiminimuose, Mackus savo eilėraščiuose vadina patetiškais ir siūlo daug skausmingesnį, bet ir prasmingesnį kelią: blaivų savosios „rasės“ būsenos suvokimą, jos artėjimą mirties link: „Šermininė giesmė tik nuaidi – // ilgas mirštančios rasės žodynas, // akyse jums pasipila raidės // iš egzotiško gimto žemyno“³². Mackaus lyrinis subjektas mirtyje žiūri pozityvų matmenį – tik mirties akivaizdoje galime suvokti, kas esame, ir šią būseną visiškai išgyventi. Toks buvimo pasaulyje būdas – universalusis egzilis, kuris, pasak Kavolio, buvo būdingas ir Kudirkai – atverianti, įprasminanti, išryškinanti mirtis.

Mackaus publicistikoje jaučiama pastanga kurti bendrą gėrį, kurio formavime nedalyvaujantieji virsta mitu besivadovaujančiais žmonėmis, nes neigia bendrijos kultūrinę steigtį. Jie lieka mitologinio garbinimo lygmenyje. Mackaus bendrumo su kitais egzilais suvokimas savitas: būti kartu, bet išlikti individualiems. Pats neigiamiausias bendrumo pavyzdys – dalies lietuvių gyvenimas DP stovyklose, kur kai kuriems žmonėms terūpėjo gardesnis maistas. Lietuvių išeivių, kurie jau JAV spietėsi apie Santaros Šviesos judėjimą, įsteigtos kultūrinės bendrijos ypatinga savybė yra individų liberali valia, kuri retai pasiekama net kai kurių demokratių valstybių politiniuose steiginiuose.

Taigi egzilo gyvenimas, pasak Mackaus, yra imperatyvas kurti mirties ir nevilties akivaizdoje, išsaugant drąsą ir liberalią dvasią.

IŠVADOS

Mackus savo eilėraščių rinkiniuose ir publicistikos straipsniuose steigia naują – egzilinę – lietuvybę, ją priešindamas daugumos vertybėms: pompastikai, tuščiam politikavimui ar kitokiam viešam kalbėjimui. „Nužemintųjų“ generacijos atstovo tekstai yra kuriantys, o ne vien išsakantys. Jaučiamos pastangos išvaduoti lietuvius iš nacionalinių

³¹ Ten pat, p. 551.

³² Ten pat, p. 127.

bei religinių pasakojimų įtakos ir įtvirtinti žodžio ir veiksmo dėl vertybių tapatumą. Ypač Mackus pabrėžia tokios steigties racionalumą, priešinamą instinktams. Taip gimsta sąmoningas žmogus, pajėgus kurti ir rasti prasmę pačioje sunkiausioje gyvo žmogaus būsenoje – egzilyje, kuriame prarasta viskas, išskyrus galimybę steigtį. Ši galimybė yra ir būtinybė, nes mąstymas, kartą tapęs laisvu, jau negali pats savęs apgauti – tai liberalusis imperatyvas, paverčiantis asmenį žmogumi.

Ramūnas Čičelis

THE ETHICAL AND CULTURAL FOUNDING OF LITHUANIAN EXILE IN THE ESSAYS
AND POETRY OF ALGIMANTAS MACKUS

S u m m a r y

This article discusses the ethical and cultural founding of Lithuanian exile, focusing on Algimantas Mackus's poetry and essays. The humanization of Lithuanian individual myths is analyzed from an axiological point of view. This article also gives some insight into the reasons for an active Lithuanian individuality; the meaning of exile, and the responsibility of creating and facing up to death, which is the only representation of God; and the relation between freedom and personal responsibility (Vincas Kudirka's biography and Vytautas Kavolis's works "Nužemintųjų generacija" and "Žmogaus genezė" provide the context of this analysis). The article concludes that the only possibility of exile is the ethical and cultural self-founding of a person.

Kornelijus Platelis (g. 1951 m.) – šiuolaikinis lietuvių poetas, „kuriantis mitus (jų imitacijas ir drauge – interpretacijas), pasakojantis epines istorijas, kurios persmelktos modernaus žmogaus išvalgų, naudojantis įvairias antikos, viduramžių ir modernistų ištobulintas technikas ir priverčiantis jas tarnauti naujam turiniui“ (7, 9). Jo kūryboje galima apčiuopti ir suvokti vienokią ar kitokią ironiją. Svarbu suprasti šių dienų autoriaus ironišką požiūrį į gyvenimą, nagrinėti ne tik, iš ko juokiamasi, bet ir kaip tai daroma.

Platelis išleido šešis eilėraščių rinkinius, vieną rinktinę ir vieną esė rinkinį, parašė komentarus Šventojo Rašto lietuviškam vertimui. Pats vertė S. T. Eliotą, E. Poundą, Cz. Miłoszą. Poeto kūryba išversta į anglų, armėnų, baltarusių, estų, galisiečių, graikų, gruzinų, ispanų, latvių, lenkų, norvegų, prancūzų, rusų, slovėnų, švedų, ukrainiečių, vengrų, vokiečių kalbas. 1985 m. apdovanotas Jotvingių premija už eilėraščių „Jotvingių malda šuoliuojant į priešą“, 1996 m. paskelbtas Poezijos pavasario laureatu už knygą „Prakalbos upė“, o 2002 m. apdovanotas Nacionaline Lietuvos kultūros ir meno premija.

XX a. pabaigoje lietuvių poetai neretai imasi ironizuoti vieną ar kitą objektą, santykį tarp daiktų, individo (dažnai – gyvenančio postkolonijinėje žemėje) įvairias sąmoningumo apraiškas. Štai L. Katkus eilėraščiuose vaizduoja ironišką žmogaus ir daikto santykį, ironišką svetimos ir savos erdvės santykio suvokimą. Kitas šiuolaikinis poetas S. Parulskis neretai akcentuoja ironišką santykį tarp lyčių, dvasios ir kūniškumo, kūniškumo ir dieviškumo. Ironija lietuvių poetų kūrinuose dažnai nusako žmogiškios būties tragizmą ir perteikia sumaterialėjusio pasaulio atmetimo galimybę.

Kornelijaus Platelio eilėraščiuose pasireiškianti ironija yra ypatinga ne tik skirtingais raiškos būdais, bet ir itin stipriu intelektualiniu kodu. Literatūrologė Inga Urbonavičiūtė recenzijoje apie „Palimpsestus“ pabrėžia Platelio kūryboje dažną antikinį motyvą: „Antikinės nuorodos išryškina ne tik graikų mitologijos, bet ir filosofijos lauką“. Taip pat ji akcentuoja skirtingų religijų tekstų aprašymą: „Knygoje ryškiausios aliuizijos. Tačiau dialoge dalyvauja ir kitokio pobūdžio tekstai, kreipiantys skaitytojo dėmesį budizmo, krikščionybės, XX a. intelektualiosios poezijos, baltų mitologijos ir

kitų kontekstų link“ (15, 9). Platelio eilėraščiuose svarbus tampa filosofinis lygmuo. Tai – ne tik eilėraščio vienas iš principų (eilutėje koduoti filosofinį metmenį), bet ir poeto kūrybos virtuoziskumas. Eilėraščiuose filosofavimas atsiskleidžia taikant ironijos dėsnius, todėl suvokti Platelio kūrybą reikia tų pačių kompetencijų, kaip ir atpažįstant ironiją: lingvistinės, literatūrinės ir ideologinės, retorinės, socialinės (5, 95).

Ironija, atskleidžianti patį rimčiausią požiūrį į gyvenimą, susieja individus: klausytoją ir sakytoją, tarsi nubrėžia nematomą jungtį. Veikdama kaip pozityvių minčių skleidėja, ironija tampa nepakeičiama artumo, supratimo palydove ne tik pragmatiškose gyvenimo srityse, bet ir mene. Literatūroje ironija priartina tekstą prie skaitytojo arba atstumia nuo jo.

Ironija atlieka įvairias funkcijas: dažnai ji yra liudijantis ar neigiantis, nugludinantis, taurinantis, drauge niekinantis ir pažeminantis tiesą, priekaištaujantis jai instrumentas. Tai yra vertingas ir efektyvus satyriko įrankis (1, 459). Ironija tekstui suteikia dinamikos, naujumo, paslaptįgumo.

Kornelijaus Platelio poeziją nagrinėjo Audinga Peluritytė straipsnyje „Dygstančios sėklos ritmu (Istorijos samprata Kornelijaus Platelio poezijoje)“ (2005), kuriame aptariama ir ironija. Čia nagrinėjamame eilėraštyje „Pasimatymas“ aprašoma ne tik istorijos ir bendresnė laiko problema, bet ir sukilimas prieš laiko patirties teikiamą paradoksalumą (8, 59).

Platelio ironija yra savita, koduota per įvairius įvaizdžius, pateikianti dvejoją pasaulio suvokimą. Šiame straipsnyje analizuojama Platelio ironiškoji poezijos pusė, eilėraščius skirstant pagal 2005 m. išleistoje „Naratyvo teorijos enciklopedijoje“ ironijos klasifikaciją, remiantis Connopo Thirlwallo, Dano Sperbero ir Deirdre's Wilson, Lindos Hutcheon, Philippe'o Hamono, Cleanhto Brooko, Wayne'o Bootho ir Ernsto Behlerio teorijomis, kurios skiria šiuos ironijos tipus: 1) ironija kaip verbalinė strategija, kuriai priklauso semantinės ir pragmatinės retorikos figūros, 2) dramatinė arba situacijų ironija, kuri kartu su verbالية ironija dalijasi bendru įvertinto nuovokumo ir suvokimo paneigimu, 3) ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną.

1. IRONIJA KAIP VERBALINĖ STRATEGIJA

Ironija kaip verbalinė strategija jungia ne tik semantiką, bet ir pragmatiką. Markas Fabijus Kvintilianas ir Markas Tulijus Ciceronas ironiją apibrėžė kaip posakį, priešingą vykstančiam veiksmui ir turintį kitokią reikšmę, sukuriama tokiomis meninėmis priemonėmis kaip eufemizmai, aluzijos, perifrazės, hiperbolės (4, 262). Tai reiškia, kad šiam ironijos tipui svarbu ne tik tai, kas pasakyta, bet ir kaip pasakyta. Perteikti vienokį ar kitokį požiūrį sukuriant ironiją galima skirtingais būdais. Pasak Lindos Hutcheon, tai priklauso nuo to, kokios stiprios emocijos verčia ironizuoti (5, 70). Tačiau pats pateikimas taip pat priklauso nuo to, kas yra ironizuojama *auka*, kaip

sakantysis sugeba sujungti ir rasti sąsajų tarp to, ką nori pasakyti, ir to, kas vartojama kitoje plotmėje.

Ironija, kaip verbalinė strategija, apima žodžius, kurie atlieka socialinės interakcijos, fatinės komunikacijos lingvistinę funkciją: tai gali būti kalbos apie orą arba vien tik sakymas dėl sakymo. Dažnai ironija, kaip verbalinė strategija, apima hiperbolės ir litotės išraiškas: *nemačiau tavęs šimtą metų, tiek, kiek mes turime, tai tik katino ašaros*. Ironija priklauso nuo pasaulio suvokimo, nuo to, kurioje šalyje ji pasakyta: pavyzdžiui, britai gali pasakyti, jog *lyja katėmis ir šunimis*, tačiau Lietuvoje tai bus suprantama kaip *lyja kaip iš kibiuro* – čia susiduriama su metaforiškumu.

Sakytinėje kalboje ironijai reikšti gali būti naudojami kūno judesiai, gestai, mirk-telėjimas, pasirinktas tonas. Literatūrologijoje visa tai gali būti reiškiami loginiais kirčiais, kableliais, šauktukais, daugtaškiais ir kitais skyrybos ženklais. Ypač dažnas skyrybos ženklų nebuvimas taip pat gali skatinti ironiją, nes skaitytojas pats daro pauzes, jis gali jungti vieną eilutę su kita arba jas skirti – tai priklausys nuo paties skaitytojo interpretacijos, nuo to, kaip jis suvokia ironizuojamą *auką* (kaip vertą ar nevertą ironijos objektą). Žaidimas su kalbos ženklais, žodžių skaidymas, jų daryba taip pat lemia ironiškumą, nes tai, kas būdinga vienam žodžiui, turinčiam skirtingą reikšmę, gali būti panaudota kitai *aukai* apibūdinti; tai priklausys nuo to, ar interpretatorius atpažins, sugebės identifikuoti ir suvoks tai kaip ironiją. Eufemizmai, litotės, hiperbolės yra tai, ką skaitytojas stebi pačių žodžių reikšmių kontekste. Nuo to, kokią reikšmę sakančiajam ir gavėjui turi meninės priemonės, priklauso, ar ironija kaip verbalinė strategija bus atpažinta.

Ironija kaip verbalinė strategija pasižymi pragmatiniu išraiškos būdu. Semantika ir pragmatika susipina, tačiau pirmas dalykas, į kurį nukrypsta žvilgsnis – pragmatiniai elementai. Tokie elementai dažnai susiję su eilučių *laužymu*, skyrybos ženklų rašymu.

Kornelijaus Platelio poezijoje ironija kaip verbalinė strategija perteikiama neįprastu pavadinimų žymėjimu. Žymėjimai naudojami kibernetinėje erdvėje ir turi specialią reikšmę. Eilėraštyje „Copyright @“ (10, 44) vartojamas terminas, įprastas leidybos srityje siekiant apdrausti ir išsaugoti autorines teises. Čia aprašomas veiksmas, kai sukuriama nauja mistinė būtybė. Aprašytas kūrimo procesas iliustruoja, kad terminas *copyright* reikalingas norint apsaugoti sukurtą kūrinį. Ironizuojama tai, kad materijos kūrimas, siejamas su pasaulio kūrimu, išreiškiamas viena visa apimančia fraze *kopijuoti draudžiama*. Šiuo pavadinimu parodomas ironiškas požiūris į vienu individų polinkį saugoti savo kūrinius, o kitų – juos plagijuoti. Parodomas technokratiškas vertybių kitimas, kalbos modernėjimas. Ironizuojama, jog materijos kūrimas ir dvasiniai dalykai turi tokią pačią vertę, juos vienodai reikia saugoti ir ginti.

Terminai iš virtualaus pasaulio randami ir kitame Platelio eilėraštyje. Tai matoma pavadinime – „dievas@eternity.com“ (10, 61). Tokia žodžių išdėstymo tvarka rašomas interneto adresas. Prieš simbolį @ nurodomas adresatas. Adresato priklausymą grupei rodo po simbolio rašomas žodis – šiuo atveju dievas priklauso amžinybei (*eternity*).

Com – tai pasaulinio tinklo nuoroda. Pačiame tekste rašoma, kaip vyno amfora turi užmegzti ryšį su transcendencija, tačiau jos negali kontaktuoti, nes nei viena, nei kita nieko neatsako. Dėl to amfora užsimiršta ir užmaršties banga ją grąžina į jos tariamą realybę: „<...> bet nieko anai neatsakius / žiūrikas į užmarštį krenta / banga jį išplauna į krantą“. Eilėraštyje ironizuojama *auka* – amžinybė: norima užmegzti ryšį su ja, bet gauti atsakymo nepavyksta.

Šis eilėraštis atskleidžia ir kitą ironijos tipą – ironiją kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną. Aiškiai parodoma, jog sakralią erdvę pamažu keičia kibernetinė: žmonės, kalbėdavęsi su transcendentu maldos namuose, dabar gali parašyti jam laišką ir išsiųsti elektroniniu paštu; gali su juo bendrauti virtualioje erdvėje. Būtis priartinama prie šiuolaikiško žmogaus, lengvai pasiekiamą. Ironizuojama, kad tai, kas anksčiau buvo šventa, dabar, atsiradus naujoms technologijoms, nėra stebuklas. Tačiau parodoma, kad naujos technologijos taip pat negali užmegzti visaverčio ryšio.

Žaidimas su terminais, kurie nėra įprasti literatūrinėje erdvėje, suteikia eilėraščiams naujumą, šiuolaikiškumą. Skaičiai eilėraštyje „Makroekonomika“ (10, 24) priartina prie ekonomikos vadovėlio. Neįprasta tai, jog terminas *makroekonomika* dažniausiai vartojamas moksliniuose darbuose, versle, politikoje. Tačiau visame eilėraštyje ir grafika tokia, kokia randama studijuojant makroekonomiką: skaičiai, procentai rašomi ne žodžiais, o skaitine išraiška, simboliais: „apie 1 % gyventojų, t. y. 35 000 (pagal jų surašymą), <...>“. Toks vaizdavimo būdas skatina skaitytoją kreipti dėmesį į tikslumą, į skaičius, kurie didėja bėgant laikui, nuo kurio priklauso žmogaus likimas: „o šiaip organizmams – apie 15 tonų šlako, / kuriuo kasmet pasunkėja bendra kepenų masė“. Terminai, vartojami matematinėje srityje, plečia skaitytojo erudiciją. Ironija atsiranda tada, kai literatūriškumas siejamas su skaičiais iš pragmatinio pasaulio.

Platelio eilėraštyje „Poetinių reikmenų parduotuvėje“ (9, 13) randama naujadarų, sudarytų paties poeto. Kalbant apie meną atsiranda naujas terminas *nuoboduliagra*, kuris susideda iš žodžio *nuobodu* + *iagra*. Tai – naujadaras, kurį galima suvokti kaip atitikmenį žodžiui *viagra* (tai – vaistinis preparatas lytinei potencijai didinti), tad *nuoboduliagra* – priemonė didinti nuobodulį. Kitas naujadaras – *prasmenvatyvai*. Tai žodis, kuris skamba panašiai kaip priemonė, sauganti nuo vieno prado susijungimo su kitu ir gimstančios naujos gyvybės. Galima daryti prielaidą, kad *prasmenvatyvai* – priemonė, apsauganti nuo tikrosios prasmės. *Prasmenvatyvai* ir *nuoboduliagra* – paklausiausi poezijoje: „<...> Žavi pardavėja / sako: geriausiai eina žodžiapasjansantai, / supakuoti su *nuoboduliagra* ir *prasmenvatyvais* <...>“. Kitas naujadaras *žodžiapasjansantai* – skamba kaip *pasjansas*. Tai – vieno asmens žaidimas. Jo esmė yra dėliojant atverstas kortas suprasti seką. Taigi *žodžiapasjansantai* yra tokie žodžiai, kuriuos skaitant ir dėliojant galima suvokti kūrinio prasmę. *Žodžiapasjansantai* parduodami kartu su tuo, kas kelia nuobodulį ir tuo, kas saugo nuo prasmės, todėl ironizuojama tai, jog nupirkta ir sudaryta iš segmentų poezija jokios prasmės neturi.

Ironija kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną atsiranda tada, kai supriešinamas

kūrimo procesas ir tai, ką galima nusipirkti parduotuvėje (kurioje parduodama tai, iš ko kuriama poezija). Čia galima gauti licenciją eilėraščiams kurti, kuri, kaip ironizuojama, parduodama kiekviename spaudos kioske. Poezijos komplektą galima įsigyti pagal asmeninį horoskopą – tai, kas kiekvienam priimtina. Viskas kainuoja nebrangiai, o *prasmių retušatoriai* parduodami veltui.

Poezija siejama su šiuolaikiniu vartotojiškumu: net meną galima nusipirkti. Figūros, kuriomis kuriama poezija – visiems pasiekiamos. Lyrinis subjektas perka aukščiausios klasės komplektą: „Ir aš pasisiūlau pirkti *Master Class* komplektą <...>“, už kurį turi atiduoti visą savo uždirbsimą honorarą. Ironizuojama tai, kad menas taip pat yra vienas iš vartotojiškos kultūros dalių, jį taip pat galima nusipirkti.

Platelio eilėraščiuose randama terminų, kurie turi kelias skirtingas reikšmes. Terminai dažniau vartojami tolimesne reikšme ir skaitytojui, perskaičiusiam tą žodį, kyla tam tikros asociacijos. Ironija kaip verbalinė strategija kyla tada, kai suvokiama, jog eilėraštyje terminas vartojamas ne dažnesne, bet retesne reikšme, nes tada eilėraščių galima perskaityti visai kitaip, išvelgti kitokią prasmę. Žaidimas žodžių reikšmėmis atsiskleidžia eilėraštyje „Meilė iki mirties“ (9, 49). Šiame eilėraštyje aprašomas jausmas ir jo tęstinumas, parodoma priešprieša tarp pozityviojo jausmo aukščiausio taško – meilės – ir žemiausio – mirties. Ironija atsiranda tuomet, kai rožės skleidimasis lyginimas su gražiausių jausmų gimimu: „Vos prasiveria lūpos tuoj susilieja į vieną“. Aprašomas jausmų dinamiškumas skatina kitą vyksmą, judėjimą: „Cirkuliuoja tie skysčiai, / įkalinti mūsų klepsidroje“. Tai rodo, kad jausmas neišnykstantis, viduje įkalintas, cirkuliuojantis, besivystantis, tačiau, kad ir kokia stipri cirkuliacija vyktų, vis tiek mirtis ateis: „O mirtis jau tikriausiai yra pasiskyrusi dieną“ – ji kantriai laukia savo laiko ir jausmus pražudys tada, kada bus jis tinkamas. Meilė pasibaigs – tokia meilė yra iki mirties. Ironizuojama tai, kad paprastai frazė *meilė iki mirties* tariama vedybų dieną, ja pasakomas pasiryžimas visą gyvenimą mylėti tą žmogų, tačiau eilėraštyje tai galima suvokti kaip meilę iki jos mirties laiko – taip kaip rožė nuvysta, tačiau viskas yra *įkalinta klepsidroje* ir, kai mirtis ateina, jausmas negali pabėgti, jis turi mirti. Nebūtinai žmogus miršta; miršta jausmas ir baigiasi meilė, trukusi iki mirties. Taigi visos meilės trunka iki mirties. Ironija kaip verbalinė strategija pasireiškia tuo, kad meilė iki mirties nesusijusi su meile iki žmogaus mirties, ji gali reikšti meilę iki jos pačios mirties.

Kitame eilėraštyje „Nesirūpinu kultūra“ (9, 31) rašoma apie sielos ir augalų kultūrą. Čia sumaišomos žodžio *kultūra* reikšmės. Kalbama apie etiketą ir floros augimą, vystymąsi. Ažuoliukai, vynuogės, slyvos – augalai, kurie simbolizuoja sielos ypatybes (tai simboliai), auga, veši lyrinio subjekto viduje, jis leidžia jiems keroti, vieniems užgožti kitus, leidžia keisti poreikius ir norus: „Visa auga *natura* <...> ji plinta many <...> tapdama / kažkuo kitu, iškraipydama paprastus savo instinktus ir fiziologinius poreikius“. Ironizuojama tai, kad eilėrašties pradedamas apie vynuogę ir baigiamas vynu, kuris leidžia viską pamiršti. Vynuogė, išsikerojusi per visą sielą, užgožia kitus

kultūrinius augalus – vaisius. Išgėręs vyno lyrinis subjektas pamiršta pasirūpinti sielos kultūra. Gamta prilyginama sielai.

Autorius savo kūryboje naudoja ir kitą ironijos kaip verbalinės strategijos būdą – žodžių skaidymą. Tokiu būdu žodžiui suteikiamas daugiareikšmiškumas ir skatinama mąstyti, iš kokių morfemų jis sudarytas, ką jos reiškia ir kaip siejasi tarpusavyje. Eilėraštyje „Nuo širdumas“ (9,51) aprašomas jausmas, kuris dar žinomas kaip *nuoširdumas*. Rašoma apie nuoširdumą, kuris pasireiškia *nuo širdumos*, t. y. nuo širdies gelmių. Širdyje – šykštus gamtovaizdis ir perlas, kuris pasėja meilę: „<...> Dvigubas perlas, / pagimdęs dvi Veneras <...>“. Patys Amūrai bando sugauti lyrinį subjektą, bet jis pabėga, susiranda savo kriauklę (kurią delfinai bando nutraukti nuo seklumos), išoka į vidų, užtrenkia dangtį ir padeda delfinams ją nutraukti *nuo širdumos* – seklumos – kol jo nepasiekė meilė. Ironija gimsta tada, kai suvokiama, kad *nuo širduma*, apie kurią kalbama, neatitinka *nuoširdumo* sampratos, nes reiškia procesą – jausmo naikinimą, *nutraukimą nuo širdumos*. *Širduma* yra tai, kas seklu, kas gali priversti širdį atsiverti, o *atsitraukimas nuo širdumos* virsta jau nebe *nuoširdumu*, o bėgimu nuo jausmų. Ironija kyla tada, kai supriešinama tai, kas vadinama *nuoširdumu*, su tuo, kad *nuo širdumos* – tai ne atiduodami jausmai aplinkai, o susigūžimas, užsisklendimas savyje. *Nuoširdumas* nėra sklindantis iš širdies kitam žmogui, *nuoširdumas*, yra nuo širdies gilyn į save: „<...> bet aš pagaliau nusigaunu / lig išsvajotosios kriauklės, padedu delfinams / nuvilkti ją nuo širdumos ir, spėjęs mitriai / vidun įšokti, užtrenkiu dangtį“.

2. DRAMINĖ ARBA SITUACIJŲ IRONIJA

Draminė arba situacijų ironija – pastebėjimas neatitikimo tarp to, kas duota, ir to, kas yra realybėje. Posakis, galintis apibūdinti šį ironijos tipą – *ar ne ironiška yra tai, kad...* (4, 262). Šiuo posakiu jungiamos dvi ironijos rūšys.

Draminė ironija kilusi iš senosios Graikijos teatrų ir skirstoma į tragišką bei komišką. Kai kurių autorių teigimu, tragiška ironija yra lygi draminei ironijai, tačiau tai nėra visiškai pagrįsta, nes egzistuoja ir komiška ironija, o ji paremta teatrinio žanru – komedija.

Dramoje tragediją ir komediją galima sujungti į vieną, tai gali būti tragikomiška ironija, nes graikų dramoje aktoriai vaidina herojiškus įvykius, parodyjuodami herojus ir jų veiksmus. Išjuokimas ir panieka lemia skirtingus požiūrius į tą patį vaidinimą: tiems, kurie išjuokiami arba herojų šalininkams, sekėjams, tokia ironijos forma yra panašesnė į tragediją, oponentams – į komediją. Tragiška ironija atsispindi Sofoklio veikale „Edipas Karalius“ (12), kuriame aprašomi lemties dalykai (vaikas turi būti nužudytas, kad nenužudytų tėvo, tačiau jis įvykdo likimo lemtą *užduotį*). Komiška ironija – pramanyta pajuoka. Tai geranoriškas šaipymasis siekiant skatinti adresato altruistinį suvokimą.

Situacijų ironija atsiranda, kai žmogus juokiasi iš kažko, o tuo pat metu tas dalykas

nutinka jam. Šis ironijos tipas ypač dažnas literatūroje ir yra žinomas tokių autorių darbuose kaip J. Swiftas, F. M. A. Voltaire'as, W. Shakespear'as, M. H. B. Stendhalis, F. Kafka, G. N. G. Byronas ir kiti.

Draminė arba situacijų ironija skiriama kaip vienas tipas, nes abi susijusios su Sørenio Kierkegaard'o idėja, kurią jis pateikia darbe „Ironijos koncepcija“ (13): ironija yra daiktų matymo būdas. Pasaulis priklauso nuo to, ką mes matome; Antoine'o de Saint-Exupery kūrinyje „Mažasis princas“ (3) iškeliamą idėją, jog gražiausi dalykai jaučiami tik širdimi, prieštarauja Sørenui Kierkegaard'ui, tačiau taip pat įspėja, kad tikrasis matymas nėra priklausomas nuo tokių paviršutinių dalykų kaip fiziniai impulsai, nes gautas vaizdas skirtingai interpretuojamas individų, turinčių kitokią patirtį. Sørenas Kierkegaard'as ir Antoine'as de Saint-Exupery savo teiginiais supanašėja, nes kiekvienas suvokimo priemonę įvardija vis kitą: Sørenas Kierkegaard'as – ironiją, Antoine'as de Saint-Exupery – širdį. Lyginant šiuos du teiginius, ironijai suteiktas svarbus vaidmuo. Ji yra toje vietoje, kurioje atsiduria ir širdis. Egzistuoja protas ir širdis, bet proto ribos skyla ir iškelia savo mąstymo ypatybę – transcendencijos suvokimo būdą – ironiją.

Transcendentalumo apraiškos ir paieškos matomos XVIII amžiuje, kai vokiečių teoretikai siekė apibrėžti ironiją. Karlas Solgeris teigė, kad tikra ironija prasideda kontempliacija apie pasaulį, likimą ir lemtį (2, 461). Šie svarstymai parodo, jog ironija yra nevienalytė. Likimo, lemties temas galima priskirti draminei arba situacijų ironijai. Ji gali būti suvokiama kaip dienų, likimo, pasilinksminimo būdas, pašaipą, kurią jis / ji sukelia žaisdamas su individų mintimis. Ironija sukuriamą priešingybių būdu, supriešinant realų ir nerealų vyksmą. Lemtis dažnai atvejais nesutampa su žmogaus norais. Sunku atskirti, kas yra realu, o kas – ne: ar likimas, nulemtas Judintojo, yra realus, ar žmogus – kalvis – yra realus. Galima pastebėti, jog ironija kyla iš to, kad kiekvienas žmogus mato *realų* vieną ar kitą epizodą. Prie ironizuojamų lemties dalykų skiriami istorijos dalykai. Pavyzdžiui, dabar vadinamas Pirmasis pasaulinis karas, tuo metu, kai jis baigėsi, buvo vadinamas Visų karų pabaigos karu. Tai parodo pasaulio kaitą. Tai, kas yra šiandien, nebūtinai bus rytoj – visa yra laikina.

Draminė arba situacijų ironija atsiranda tada, kai sakantysis iš kažko juokiasi, bet tuo pat metu jam atsitinka tai, iš ko jis juokėsi. Tokia ironija parodo įvykusio veiksmo dramatiškumą, situacijos nepavaldumą sakančiajam. Klausimas *argi nejuokinga, kad..?* jungia dramatinę ir situacijų ironiją. Analizuojami Platelio eilėraščiai, priskiriami šiam ironijos tipui, gali padėti skaitytojui atsakyti į šį klausimą.

Eilėraštyje „Pokalbis trise“ (10, 34) ironijos *aukomis* pasirenkami žodžiai, tylą, prasmė. Žodžiai, krinantys į tylą, tampa beprasmybiomis, todėl: „Įžeista tylą ant palangės / žvelgia liūdnam į rausvą vakaro dangų“. Žodžiai skyla ir byra į nupieštą – netikrą tylą, kuri yra trapi, lengvai sugriaunama. Jie prasmės nebetenka, nes pati tylą yra beprasmybė. Pokalbis turi tikslą, turi prasmę realybėje, bet čia viskas aiškinama atvirkščiai (žodžiai nukrinta į tylą ir tampa beprasmybiomis), parodoma, kad šiame trio niekas nesvarbu, nes

žodžiai atskyla, „<...> prasmė / pasilieka kažkur atokiau už apsauginių užtvarų <...>“. Tyla – nupiešta, netikra, porcelianinė. Taip, kaip realybėje visos šios trys dimensijos yra svarbios ir atskiros, taip ir šiame eilėraštyje žodžiai prasmenga tyloje ir prasmė pasilieka už užtvarų. Ironizuojama, nes tai iš tiesų ne pokalbis, o konkrečių tam tikros dimensijos veiklų išsiskyrimas. Pokalbis nėra toks, koks egzistuoja realybėje – veikiančių ir veikiamų personažų diskursas, – bet skirtingų būčių susipriešinimas ir atsiskyrimas. Tyla sugeria žodžius, prasmės nebelieka.

Situacijos dramatiškumas pastebimas senstančios, besikeičiančios gamtos ir žmogaus gyvenimo laiko, sielos išgyvenimų priešpriešoje eilėraštyje „Rudens stebėtojai“ (9, 37). Čia ironija gimsta tuomet, kai supriešinama gamtos ciklo kaita ir žmogaus egzistencija. Aprašoma, kaip miršta lapai rudens vėjyje ir kaip išcina žmonės, negalvodami, kad jie yra stebėtojai. Įvairiomis spalvomis pasidabinusi gamta kiekvieną rudenį suyra ir lieka tik egzistavimas, prisiminimas to, kas buvo, o vietoj jų – tie, kurie stebi visą šį procesą, bet patys nenumano, kad yra stebimi: „<...> mes it lapai, / <...> / spalio vėjyje, negalvojantys apie išeinančių / grožį ir stebinčius mus, apie stebintį“. Draminė ironija kyla iš to, kad tokios situacijos kartojasi nuolat, tik kiekvienoje situacijoje stebintysis stebi kitą ir nesusimąsto, kad jį kažkas taip pat stebi. Draminė arba situacijų ironija pasireiškia tuo, jog žmogus aprašomas kaip stebintysis ir kaip stebimasis vienu metu, kai jis stebi procesą, vykstantį kažkur išorėje, bet drauge tas procesas vyksta ir su juo.

Praeinantis žmogaus gyvenimas, ironizuojant sieloje esančiai netikrųjų ir tikrųjų vertybių disharmonijai, aprašomas kitame Platelio eilėraštyje „Senstantis narcizas“ (9, 44). Čia supriešinamas išorinis ir vidinis grožis. Senstančiam žmogui – *narcizui*, pažvelgus į savo atvaizdą, pasidaro gaila savęs (plaukai pasišiaušę ir raukšlių padaugėję). Atsitiktinis atvaizdas, kurį pamato arbatos puodelyje, pasirodo nebe toks mielas. Apgalvojami visi egzistencijos metai. Matomas vaizdas žeidžia seną *narcizą*: „Ir pamilti šį atvaizdą daros sunku“. Tačiau vis tiek *narcizas* – mylintis save žmogus, todėl žvilgsnis pats grįžta prie atvaizdo, ir individas suvokia, kad pasaulyje jis vis tiek sau pats mieliausias. Išorinis vaizdas nenugali vidinio įsitikinimo – meilės sau. Ironizuojama, jog net tai, ką žmogus mato akimis, nenugali vidinio įsitikinimo. Ironija pastebima tada, kai parodoma, kad individui, puoselėjančiam išorinį grožį ir jo netekus, vis tiek lieka jo paties gražiausio žmogaus samprata.

Draminė arba situacijų ironija, kai aprašomos ir sugretinamos išorinės ir dvasinės vertybės, eilėraštyje „Niekas“ (10, 86). Šiame kūrinyje svarbus tampa egzistencijos klausimas. Supriešinamos dvi tikrovės: žmogaus veiksmai ir veiksmų esmė. Individas padarė ne viską *etiškai*, kaip jis pats sako: „Akį kam nors išdurti kuolu tikriausiai nedera / tam, kurio švarko kišenėj fantazija, / o atlake – rožė“. Kalbama apie išorinius veiksnius, kurie skatina brutalius poelgius, ir tai, kas slypi viduje – švelnumą ir tiesą. Ironija kyla tada, kai pastebima, jog tai, kas yra viduje (švelnūs, teisingi bruožai), yra susipynę su priverstiniais išoriniais veiksniais („<...> Ir slegia sąžinė? / Ne. Kitaip mus būtų suvalgę <...>“. Visa tai galima pavadinti vienu žodžiu, kuris egzistencijoje nereiškia

nieko. Vidinės dorosios vertybės supintos su prieštariniais veiksmais įgyja *nieko* vardą. Ironizuojamas ir pats individas: *žengtelėjęs nuo savęs, spektaklio link*, vadinamas *nieku*.

Šiame eilėraštyje aptinkamas dar vienas ironijos tipas – ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, perteikiamas susirūpinimu *kas yra kas*, kodėl taip reikia elgtis, parodoma, jog tai prieštarauja vidinei prigimčiai. Prigimtis nėra pasiekiamą, bet ji suvokiama kaip tobulybės dalis ir pripažįstama, kad dabartinės, šių laikų situacijos neleidžia eiti jos link, nes privaloma elgtis pagal tam tikras, pasaulio, *netobuląsias* normas.

Eilėraštyje „Civilinės gynybos apmokymai“ (11, 160) jaučiama dramatinė arba situacijų ironija. Kūrinyje rašoma, jog net paukščiai atleidžia ekseskadrilės majorui, o jis pats sau atleisti už padarytas skriaudas pasauliui negali. Ironizuojama, kad jis *psichiškai nesveikas*, todėl gali rašyti, apie *niekada daugiau* (apie tai, kad niekada daugiau nekariaus), nors tuo pat metu vykdomas gynybos apmokymas, žmonės pasisako prieš karą: „Pasaulio miestuose demonstrantai / karui pasako NE“. Niekas nebejaučia neapykantos majorui, nes jį vadina *nesveiku*, nesigilina į jo sąmonę. Tuo metu Hirosimoje paskelbta minutė už žuvusiųosius: „<...> šventykloje baltos marškos, / vysta gėlių vainikai, gaudžia maršas“, o apgailestaujantis majoras drumsčia tą tylą, bandydamas išpirkti kaltę, rašydamas laiškus. Žmonės ruošiasi gynybos apmokymams, tačiau kiti tuo pačiu metu apgailestauja dėl savo padarinių. Visą vainikuoja praskrisdamas dangumi juodas varnas, kuris, lyg lemties pranašas, sukranksi. Juodvarnis palieka simbolinio kranksėjimo atgarsius, tačiau daugiau nieko nebereiškia: „Praskrenda juodvarnis. / Tuojau jis pavirs į nieką.“ Situacijų ironija atsiranda tada, kai suvokiama, kad pasaulyje vyksta apmokymai, ką daryti karo metu, skelbiamos pagarbos žuvusiems minutės, tačiau kažkur yra žmogus, kuris už skriaudą pasauliui atgailauja. Prisidėjęs prie žalos, tačiau drauge ir pats nukentėjęs ne tik fiziškai, bet ir morališkai, individas gailisi. Tai, ką anksčiau individas padarė kitiems, lyg ratas grįžta jam pačiam.

Pasaulio apskaičiavimas, siekimas jį įstatyti į rėmus atsispindi kitame Platelio eilėraštyje „Buhalteris“ (10, 180). Šiame eilėraštyje parodoma, jog pasaulį galima apskaičiuoti ir surašyti į buhalterinę knygą: „Į kontorinę knygą / Surašiau pasaulį – <...>“. Visa, ką patyrė individas, yra jo pasaulis: džiaugsmai, vargai, rūpesčiai, tai, kaip jis planuoja dieną – visa tai yra jo: „Mano patirtys, mano dievai, / Mano trupančio laiko pilys“. Laikas, tikėjimas ir viltys yra jo, tai yra pasaulis, kurį jis užrašė, suskaičiavo kaip buhalteris. Situacijų ironija kyla iš to, kad, surašęs pasaulį, įrėminęs viską, kas yra jo, individas suvokia neturintis savo tapatybės: „Tik aš pats / Ne savo“. Dramatinė arba situacijų ironija pasireiškia tuo, kad daug dalykų galima suskaičiuoti, kontroliuoti, aprėpti, bet vieno dalyko, kuris vienija visus šiuos *savus* dalykus negalima valdyti, nes pats individas sau nepriklauso. Pasaulio aprašymo galimybė atskleidžia dar vieną ironijos tipą – ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną: gyvenimas yra apčiuopiamas, suskaičiuojamas ir aprašomas knygoje. Eilėraštyje susipina du ironijos tipai: dramatinė arba situacijų ironija ir ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną. Tai

suteikia galimybę kitaip suvokti tą patį reiškinį, įsigilinti ir pajusti begalybės, savęs suvokimo būtyje klausimą.

Platelio eilėraštyje „Kelionė“ (11, 365) ironijos *aukos* yra dvasia ir protas. Kiekviena kelionė gali turėti visai kitą pabaigą, iš kelionės galima išvykti. Ironija atsiranda su paskutiniuosiomis strofos eilutėmis, kai tiesiog keliaujama, jaučiamasi galinčiu kažką keisti, tačiau nėra žinoma, kur yra mirtis, kada ji atsėlins. Taip pabrėžiama, kad egzistuoja kažkas, ko negalima valdyti, kas daro įtaką ir yra galingesnis, kas valdo individą ir kiekvieną veiksmą galima pakeisti: „Mes „lipam į laivą“ ir nežinome, / Kur tikroji mirimo pradžia“. Individas pats pasirenka kur keliauti, jis gali sutrumpinti tą kelionę, pailginti ar iš jos išvykti, keisti kryptį. Kai individas ateina į gyvenimą, jis taip pat keliauja, tačiau negali žinoti, kada jam teks tą kelionę pabaigti, jis negali jos kontroliuoti, nes, galbūt, prasidėjęs mirimo procesas, kuris lėtai juda savo kelionės tikslo link. Individas nežino, ar realus kelias nuo *a* iki *b* bus mirimo pradžia, fizinio mirimo pradžia, žūtis, o gal dvasia keliauja savo kelionę ir miršta vėliau.

Ironija šiame eilėraštyje atsiranda, kai supriešinama kelionė, kurią pasirenka individas ir ta kelionė, kurios jis sąmoningai nesirenka, bet vis tiek keliauja. Šios kelionės atrodo iš dalies panašios, nes gali baigtis, gali sutrumpėti ar tęstis ilgiau. Draminė arba situacijų ironija atsiranda tada, kai viename veiksmo suvokiama, kad vyksta dar vienas veiksmas: vieną veiksmą individas atlieka sąmoningai, o kitą veiksmą suvokia kaip be individo pastangų egzistuojantį. Tai kartu atskleidžia ir ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą, nes matomas pasišaipymas iš gyvenimo, kai suvokiama, kad vieną veiksmą reikia atlikti savo pastangomis, o kitas veiksmas nejučiomis pats vyksta. Šis eilėrašties apima kelis ironijos tipus.

Draminė arba situacijų ironija ir ironija kaip bendras požiūris į gyvenimą susipina eilėraštyje „Vabalo sumindžiojimas“ (11, 392), kuriame didelis, galingas batas prieš mažą padarėlį tampa dramatinės arba situacijų ironijos tipo *auka*. Parodoma, jog vabalas irgi turi atlikti kažkokią *didžiąją užduotį*, kuri paskirta transcendentu, ir kiekvienas, net ir vabalas, ją turi. Taip pat jis turi savo suvokimą, savo galvojimą, savo misiją: „Tikriausia turėjo begalę reikalų ir savitą požiūrį / Į pasaulį <...>“. Atsitiktinumas nulemia, kad juodas batas sutraiško vabalą, kuris jį nuneša į mirties duobę; visa tai tam, kad iš jo galėtų išsivystyti kita gyvybė: „Idant turėtų iš ko pagimdyti kirminą, / Augalų arba sumindžioti skirtą vabalą <...>“. Pabrėžiama, kad sutraiškyltas vabalas taip pat atlieka *didžiąją užduotį*: jis sutraiškyltas tam, kad kitas galėtų gyventi šiapus, įsilieti į gyvenimo ratą. Nurodoma, jog ir mirtis turi žinią, iš čia ir kyla ironija, ta žinia – gyvenimo žinia. Draminė arba situacijų ironija pasireiškia tuo, kad kiekvienas turi *užduotį*, kiekvienas neša vis kažkokią žinią. Eilėraščio pavadinimas, skelbiantis apie mirtį, sutampa su pabaiga, kai paaiškinama, kad mirtis neša svarbiausią žinią. Kaip laiškanešė, ji taip pat turi savo *užduotį*: „<...> kur mirtis / Skraido it pašto karvelis, nešiodama pačią / svarbiausią / Gyvenimo žinią“. Vabalo sumindžiojimas, vabalo mirtis – gyvenimo žinia kitiems, dar ateisiantiems į šį pasaulį, taigi kiekvienas įvykdė savo

užduotį. Tai kartu ir ironijos, kaip bendro požiūrio į gyvenimą ir meną tipas, nes parodoma, kad vis kitokia *užduotis* gali būti visiškai netikslinga kažkieno kito atžvilgiu. Ji gali būti neįgyvendinta, nes kitam patikėta *užduotis* gali sutrukdyti; tai lyg uždaras ratas suvokiant, kad reikia vykdyti *užduotį*, bet nebūtinai tam lemta išsipildyti.

Laiko, amžinybės, lemties ironizavimas susipina Platelio rinkinio „Palimpsestai“ trečiojo skyriaus epigrafe (10, 43). Čia laikas ne tik parodo lemties galybę, kuri, reiškiamą peržydėjimo ir galvojimo situacija, bet išreiškia ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną. Trieilyje supriešinamas laiko cikliškumas, gamtos kaita (metų laikai) ir individo realybės laikas: kiek jis gali galvoti apie vieną ar kitą dalyką, kaip jis suvokia laiką. Žaidžiama erdviniu laiku, erdvės sumaišomos: augalas, daržas, mintis, poezija. Kietis turi savo žydėjimo laiką, kuris yra nulemtas konkrečios erdvės (aplinkybės sąlygoja brandos pradžia), galvojimas apie poeziją taip pat yra kitas laikas, vykstantis kitoje – minčių – erdvėje, kur poezija taip pat turi savo laiką, nes ji yra atskira erdvė. Čia yra vienintelis laikas, kuris galiausiai sujungia tuos skirtingus dalykus į vieną erdvę ir vieną laiką.

Krikščionybės tematika, supinanti viename eilėraštyje dramatinę arba situacijų ironiją, ir ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną, atskleidžiama rinktinėje „Atoslūgio juosta“ esančiame eilėraštyje „Sekmadienis pilies gatvėje“ (9, 22). Čia simboliniai tampa variniai varpeliai, kurie skamba prieš Šventąjį Sakramentą, kai geriamas Aukščiausiojo kraujas ir valgomas kūnas. Taip nuvaikomos piktosios dvasios, o moliniai varpeliai nuvaiko praeivio mintis nuo to, kas jį džiugina: „Ką nuvaiko molis? / Praeivio mintis nuo jaukių atsiminimų, / jo sieloj auginančias ilgesius?“ Jie nuvaiko savyje paskendusias mintis: „Neįveikiamą uždaramą, / baugiai tvyrantį šaltame ore?“ Atkreipiamas dėmesys į skambesį, išlaisvinantį iš savo minčių gniaužtų ir leidžiantį įsilieti į tai, kas vyksta aplinkui, kol dar galima kažką suvokti: „Kol pirkimo ir pardavimo suokalbiai / neužtvindė sustirusios gatvės“.

Ironizuojama tai, kad varis neskamba kaip molis, jis skamba garsiau ir nubaido piktąsias dvasias prieš didžiausią individo susiliejimą su transcendencija. Drauge molio varpeliai nuvaiko jaukias mintis, kurios padeda įsijausti, susijungti su gatvės gyvenimu. Sekmadienis tampa simboliu, kai jį reikia švęsti. Gatvė išryškina molio kultą, kuris, kaip paaiškėja, grąžina prie įprasto gyvenimo – ne šventiškumo, o kasdienių prekybos sandorių. Dramatinė arba situacijų ironija pasireiškia šių dalykų sugretinimu, simbolių pasirinkimu.

Supriešinamas molis – kasdienis gyvenimas – ir varis – maldos gyvenimas, šventė. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia tuo, jog artėjimas prie transcendentu nėra toks lengvas ir pasiekiamas dalykas, nes tam turi būti aplinka, tam skirti varpeliai, kurie skatintų gilesnę meditaciją ir atsidavimą, o ne apie kasdienybę, buitines temas, sąlygojančias išlikimą. Savyje būti ir užsiskleisti negalima, negalima būti taikoje su savimi ir transcendentu, nes sekmadienis pilies gatvėje nėra šventimas, – tai derybų diena, primenanti, kad asmuo nėra vienas ir jam reikia kovoti norint išlikti.

Dramatinė arba situacijų ironija gali būti reiškiamą ir tokia eilėraštyje, kuriame

ironijos *auka* tampa miestietiškas gyvenimas. Eilėraštyje „Priemiesčio pušynai“ (9, 27) aprašomas miestas ir gamta. Miestas parodomas kaip negatyvus, nes įkalina pušynus, bando juos *įrėminti*. Pušynai tyliai kenčia ir kartais civilizacijai gražina jų pačių liekanas, kurias civiliai nori paslėpti pušyne: „[pušynai] <...> tik romiai grynina orą ir nuolat ieško progos / gražinti miestui jo šiukšles ir lavonus“. Miestas vaizduojamas nykiai, kaip ne itin civilizuotas: „<...> yrančių kūnų dulkės / ligotų minčių garai, sielų suodžiai, uniformuotų / įsivaizdavimų šiukšlės, išmestos į užšamonę“. Ironija atsiranda tada, kai miškas tampa savotiška miesto pašamonė. Kaip ir žmogaus pašamonėje, į pušynus *išmetami* nereikalingi balastai, kurie, progai pasitaikius, išlenda ir primena apie visa tai, kas yra nereikalinga. Miestas vaizduojamas kaip žmogaus suvokimas ir matomas pasaulis, o miškas – visa, kas slapta, ką stengiamasi užmiršti. Draminė arba situacijų ironija pasireiškia tuo, kad net ir kitoje simbolikoje galima perteikti individo proto dualumą, jog aplinka taip pat gali būti duali. Juokiamasi iš to, kad protas nėra aprėpiamas, įkalinamas, sugaunamas – tai slepia dar vieną, ironijos, kaip bendro požiūrio į gyvenimą ir meną, tipą.

Draminė arba situacijų ironija ir ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsiranda tada, kai lyginami du pasauliai: žmogaus sąmonė (tai, kas vyksta realiai) ir fantazija. Eilėraštyje „Tikrovė būna ir banali“ (9, 59) aprašoma, kaip poetės paleidžia savo pirkinį, baltą žiurkėną, o visi menininkai išsigąsta, mano, kad tai jų sielos spalvos, susiliejusios į vieną, kad tai – jų siela. Supriešinama tikrovė ir vizija. Parodoma, kaip tikrovė gali padėti išsklaidyti viziją, gražinti į realų pasaulį: visi cypdami ropščiasi ant kėdžių, išsigandę to simbolio, nes pagalvoja, kad tai jų siela. Pradedantieji poetai išsigąsta savo sielos, kurią jiems parodo kitos pradedančiosios poetės. Poetės įdeda žiurkėną į stiklainį ir vėl viskas gerai, žmonės susitvardo, nes siela uždaryta, ji atgauta, nebeklajojanti, visų spalvų, iš visų segmentų, nesusiliejusi ir tikra: „<...> Vidiniai pasauliai atgavo / spalvas, o poečių veidus, krūtis ir kelius / lipte aplipo mūsų įraudę žvilgsniai“. Menininkai pastebi, kaip lengvai jų sielos buvo sutramdytos, vėl gražinta viskas į savas vėžes. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia tuo, kad menininkai aukština savo sielą, netapatina jos su gyviu. Tačiau dvi poetės parodė, kad gali taip atsitikti, kad siela ir meniška prigimtis gali būti tuoj pat paleista ir sugražinta, ji gali pakisti, ji nėra amžina. Menininkus ištinka šokas, jie „<...> ropštėsi ant kėdžių, / galvodami, jog tai jų spalvingo vidinio pasaulio / spektras ūmai susiliejo į vientisą baltą dėmę / ir blaškos po smuklę pavirtęs balta pele“. Ironiška tai, kad lemtis gali daryti ką nori. Meniška siela gali būti suvokta kaip simbolis, ji gali būti paleista ar įdėta į stiklainį. Viskas priklauso ne nuo paties individo, o nuo kitų, aukštesnių, galingesnių (šiuo atveju – poetės galingesnės už žiurkėną, jos gali jį valdyti) jėgų. Draminė arba situacijų ironija atsiranda tada, kai menininkai, patys rašydami ir skleisdami savo vizijas, *liedami* savo širdį popieriuje, ją sufantazavę, išsigąsta.

Tikėjimas ar netikėjimas Dievu eilėraštyje „Virš debesų“ (9, 114) atskleidžia dramatinę arba situacijų ironiją, kai neigimas tam tikroje situacijoje virsta teigimu ir parodo

požiūrį į žmogaus prigimtį kažkuo tikėti, galvoti apie lemtį, kažkuo pasikliauti. Kai ieškoma Dievo ir juo abejojama, subjektui sudaroma situacija pačiam patirti ir pajusti, griebtis Dievo vizijos, tikėjimo juo. Supriešinamos dvi tikrovės: netikinčio žmogaus ir tikinčio. Ironija atsiranda tada, kai netikintysis skrenda lėktuvu virš debesų ir apmąsto Dievo buvimą, skaitytą knygoje, lemtį ir atsitiktinumus, kurie siejami su transcendentu. Tačiau lyrinis subjektas netiki, kad yra Dievas, nes čia jo nemato: „ir jokio dievo nemačiau ten taip pat“. Jis apmąsto Dievo sampratą gerdamas vyną, kuris simbolizuoja Dievo kraują. Vynas, atneštas vaivorykštės deivės, perduodančios žinias mirtingiesiems, tampa sąsaja tarp ano ir šio pasauliū. Personažas pamažu, skęsdamas savo apmąstymuose, tautų likimuose ieško pateisinimo ir nejučiomis grįžta prie to, kad jam reikalingas kažkas, kas gali išaiškinti, pateisinti viską: „<...> žiojėjo pateisinimo / poreikiai ir pamažu Dievo klausimas darėsi toks svarbus <...>“. Netikintysis pamažu, nors ir nerasdamas Dievo, grįžta prie tikėjimo, kai lėktuvas pradeda leistis. Dievo artumas tampa visiškai priimtinas: „Ir kai lėktuvas, pradėjęs leistis, perplėšė storą / pūkinę antklodę, tyliai ėmiau deklamuoti jau nebe eiles, o poterius, šiaip sau, iš įpratimo, iš niekur / nieko“. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia tuo, kad individas, iš pradžių abejojantis ir protu bandantis suvokti būtį, situacijoje, kai protą pakeičia iracionalūs jausmai, ieško pateisinimo, tačiau vis tiek grįžta prie tikėjimo.

Draminė ir situacijų ironija ir ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsispindi kitame Platelio eilėraštyje „Eros“ (10, 57). Čia parodoma kalbos priešara tam, kas sukūrė tą kalbą, kas yra aukščiau, kas visa tai lėmė. Supriešinama pavadinimų pradžia ir tai, ką dabar žmonės vartoja. „<...> Atspindį / erotizuoja kalba, kurią viso labo išmokai <...>“. Gvildenamas filosofų neatsakytas klausimas, kas pirmesnis atsirado (šiuo atveju „<...> daiktas ar vardas, lytis ar idėja?“). Supriešinama kalba ir idėja, daiktas ir žmogus. Visa tai siejama su Ievos nuodėme ir klausinama, ar pavadinimai, kuriuos *erotizuoja kalba*, atsirado po nuodėmės ar prieš. Lemties ironija svarstoma ir ja abejojama, abejojama daiktai, vardais ir erotika, supriešinamos idėjos (ar pirmiau atsiranda idėjos ar pavadinimai?). Taip pat su lytimi ir daiktu: kas daiktams nurodo lytį ir pagal ką ji jiems nustatyta? Daiktai lyg viską valdantys, nes „<...> naudojami / mumis nelyginant organais, mūsų lūpomis / tariasi“. Šiomis eilutėmis pripažįstamas individo negalėjimas veikti, išorinių veiksmų egzistavimas, kuriam asmuo negali daryti jokios įtakos, negali sustabdyti jų erotikos: „Jie patys dabar atsinaujina, dauginasi <...>“. Asmuo atsinešti taip pat nieko negalėjo, nes jis atėjo ir rado šį pasaulį *įkalbintą*. Draminė arba situacijų ironija atsiranda tada, kai subjektas samprotauja apie kalbą, tačiau tuo pat metu ją vartoja. Tai atskleidžia ir ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną, nes parodoma, jog neaišku, kas iš ko kilo. Ironiška tai, kad tie dalykai, apie kurios kalbama vienais ar kitais žodžiais, gali būti pasakyti apie tuos pačius žodžius.

Eilėraštyje „Išprotėjimai“ (11, 363) pabrėžiamas išėjimas iš proto su atėjimu į protą. Išprotėjama iš paprastos realybės, ji egzistuoja, bet jau nebemąstoma apie tai: „Išprotėji iš paprasto vaizdo už lango <...>“. Subjektas iš baimės nutirpęs seka, kaip

dienos keičiasi ir mainosi, nes pats negali dalyvauti veiksmė. Žodis *išprotėjęs* vartojamas reikšme „išėjęs“, „nutolęs“. Išėjęs iš mąstymo apie vaizdinius, *išprotėjęs* iš savo sielos gelmių. *Iprotėjama* į gamtą, reiškinius, į tai, kas aplink mus, tampama nebe žmogumi, ne protu ir ne siela, o kažkuo kitu: „Įprotėji į <...> / kvaituliu beprotybę, / Dvokiantį kailį vaiduoklio – nušiusų rekvizitą / Gyvenimo teatro meno <...>“. Ironija pasireiškia tuo, kad menas – beprotystė, tačiau į jį *išprotėjama*, nes: „Menas kaip amatas, veidrodis liūdesio mūsų“. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia tada, kai suvokiama, jog reikia atsisakyti vieno, kad būtų galima pamatyti kitą, lyg iš šalies viską suvokti ir apmąstyti. Šis ironijos tipas eilėraštyje „Išprotėjimai“ reiškiamas požiūriu ne į transcendentą, bet į savo paties būtį.

Individo sielos klausimai, tai, kas yra neapčiuopiama, taip pat aprašoma eilėraštyje „Garbė ir teisė“ (10, 71). Sukurtoje situacijoje akcentuojamos individo vertybės, ironizuojančios vertybių laikinumą. Ironija atsiranda tada, kai žmogus materialinėmis vertybėmis siekia apginti savo garbę. Nesveriančiu daiktu sunkumo neįmanoma apginti ir išsaugoti. Viskas, kas būdinga klajokliui, kuris yra nepastovus, nėra būdinga sėsliajam, turinčiam teisę – pastovų pagrindą, todėl nelogiška ginti pastovų nepastoviu. Šiame eilėraštyje supriešinami ne tik žmonės, turintys šių savybių, bet ir pačios savybės, nes: „<...> išdidų klajoklį sutinka / kalaviju ir svarstyklėmis <...>“. Ironizuojama tai, kad ir garbė, ir teisė pateikiamos kaip svarbesnis už gyvybę dalykas. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atskleidžiama parodant, jog dvasinės ir materialinės vertybės gali būti lyginamos, tačiau jos negali viena kitos pakeisti, ginti, saugoti.

3. IRONIJA, KAIP BENDRAS POŽIŪRIS Į GYVENIMĄ IR MENĄ

Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, apima kultūrinius, istorinius procesus, todėl ją dar galima skirstyti į sokratišką, romantinę, modernią ir postmodernią (4, 262). Šis ironijos tipas apima patį plačiausią pasaulio suvokimą. Analizuojant ironiją svarbu suvokti šių atskirų potipių reikšmę.

1833 metais Connopas Thirlwallas savo esė „Apie Sofoklio ironiją“ (14) aptaria ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną, vadindamas ją sokratiška arba dialektiška ironija. Taip pat jis pabrėžia ironijos paradoksalią prigimtį (9, 261). Šiame darbe ironija siejama su pirmuoju jos paminėjimu Platono darbe. Ironijos prigimties paradoksalumas gali būti siejamas su transcendentalumo tyrinėjimais.

Sokratiška ironija susijusi su pirmuoju ironijos termino paminėjimu Platono „Respublikoje“. Platonas savo veikale terminą *ironija* vartoja apibrėžti gražiam ir suprantamam prasmės išreiškimo būdai, kuriuo siekiama kuo labiau priartinti veiksmo dalyvį prie esmės. Platoniškuose dialoguose Sokratas siekia užimti veidmainio, kvailio vaidmenį, klausdamas naivių klausimų, kurie palaipsniui įtraukia pašnekovą į polemiką, leidžiančią jam atrasti tiesą (4, 261). Sokratiška ironija kyla tada, kai individas klausia, tačiau

savo klausimais pats priartina adresatą prie jo klausiamo pirminio atsakymo; ji pasireiškia tada, kai išmanantis apie diskutuojamą klausimą apsimeta naiviu, neišmanančiu, leidžiančiu savo atsakymais pokalbio dalyviui pačiam prieiti prie teisingų išvadų. Ši ironija yra švelni, pagrįsta altruistiniais ir švietimo tikslais, pajuoka nevirsta atvira panieka. Tai priešinga kitoms ironijos rūšims, kuriose vyraujanti panieka ar pajuoka neskatina individo prieiti suprantamą atsakymą. Tai konkretesnė ironijos rūšis, leidžianti eksperimentuoti, bet visada nurodanti teisingo atsakymo kryptį.

Romantinė ironija suklestėjo XVII amžiuje, kai atsirado romantikų judėjimas. Romantikai nevertina poemos ar to, ką kuria, kaip realybės. Tai yra jų fikcinis pasaulis, kuriame dažna tautiško, amžinosios meilės ir kūrybos tematika. Romantikams tai ne tikra, o egzistencinė būseną ironiškoje erdvėje, nes ji dažnai yra hiperbolizuota (4, 262). Romantinė ironija priklauso nuo požiūrio į pasaulį: jis gali neatsispindėti, tačiau, pažvelgus į jį per tuometinio pasaulio suvokimo prizmę, vaizdins gali tapti ironišku.

Moderni ironija atitinka bet kokios stabilios, vertingos pozicijos literatūros naratyve *nuvertimą* pradedant išpūdingais diskursais ir baigiant neapibrėžiamais požiūrio taškais. Ji pasireiškia Gustavo Flaubert'o, Tomo Manno ir kitų autorių kūrinuose. Čia ironizuojamas objektas ir klystantis ar visažinis personažas (4, 261). Visažinis personažas parodo savo pranašumą prieš kitus personažus, tačiau jis yra ironizuojamas.

Postmoderni ironija jungia modernios ir romantinės ironijos porūšius. Postmodernią ir modernią ironijos porūšius aiškiai išskyrė A. Kappanyos. Postmodernistai šiek tiek pakeitė ją, nes, jų manymu, visi teiginiai girdimi kaip intertekstiniai atspindžiai. Ironija yra rimtas iššūkis, nes ji priklauso nuo įvairių vaidmenų, tokių kaip balsas, moralinis charakteris, *auka*, autorius ir intencija (4, 262). Tai yra visažinio personažo ir išsivaizduojamos, geresnės praėjusių laikų sintezės porūšis.

Sokratiška ironija kyla tada, kai individas klausia, tačiau savo klausimais pats lyg priartina adresatą prie jo klausiamo pirminio atsakymo. Eilėraštis „Paukščių kalba“ (10, 21), kuriame vartojamas Rytų mokytojo išminties perlas, atitinka sokratiškos ironijos konstravimo esmę. Čia ironizuojama *auka* – kalbėjimo procesas. Supriešinami ir bandomi išsiaiškinti prasmingi žodžiai, kuriais žaidžia individas ir paukščių kalba, įgyjanti dvejoją prasmę: nesuprantamos kalbos ir kitų gyvų sutvėrimų – paukščių – komunikavimo būdo. Ironizuojama tai, jog primityvūs gyvūnai kalba paprastomis, buitinėmis temomis: „maistas, saugumas, dauginimasis...“. Paskutinė eilėraščio strofa yra atsakas į Zhuangzi klausimą, ar paukščių kalba skiriasi nuo žodžių: „laikas, Mokytojau <...> / žodžių prasmės išlygina“. Tuo pačiu klausimu provokuojamas skaitytojas tam, kad prieitų prie teisingos išvados. Žodžiai turi prasmes ir skatina mąstyti, ar tos prasmės atlieka kokią nors funkciją, ar jos iš tiesų ką nors nusako, parodo, jei nėra suvokiamos.

Kornelijaus Platelio eilėraštis yra artimas sokratiškam tipui, tačiau čia neužduodami atviri klausimai, jie latentiniai, nujaučiami. Eilėraštyje jaučiama visažinio subjekto idėja leidžia šį eilėraštį skirti postmoderniai kryptčiai, nes čia jungiamas romantinis porūšis (istoriniai, egzistencijos klausimai) ir visažinio subjekto dalyvavimas, nujautimas

(moderni teorija). Bet labai glaudus skaitytojo vedimas nujaučiamojo atsakymo link skatina eilėrašti priskirti sokratiškos ironijos tipui, nors jis ir nėra aiškiai išreikštas. Eilėraštyje „Mechaninis dievas“ (11, 376) – aprašomas transcendentu egzistavimas, supriešinama tikrovė, teigianti, kad Dievas egzistuoja, jis nėra aprašomas, ir kita pusė, sakanti, kad egzistuoja Mechaninis dievas.

Aiškiai skiriama, kas yra Mechaninis dievas ir Gamtos Dievas. Labai išsamiai aiškinama, ką reikia daryti, kad Mechaninis dievas būtų patenkintas: „Labiausiai jis myli tuos, kurie žino / Viską apie save ir pasaulį“. Pabrėžiama, kad Mechaninis dievas gyvena tų širdyse, kurie labiausiai myli save, o Gamtos Dievas skatina galvoti apie dvasines vertybes, jam nerūpi materija: „Bet gudriausias jo triukas – / Tai nuoširdi spekuliacija dvasinėmis vertybėmis“. Pirmoje strofoje apibrėžiamas Mechaninis dievas kaip bandantis įprasminti laiką ir gamtą, tačiau, kaip teigia pats lyrinis subjektas, tai nėra tikslu, nes: „Niekas nesikartoja: Žemė tiesiog sukasi / Ir skrieja savo keliu, metų laikai keičiasi. / Gamtoje nėra išvadų, nėra atspindinčios sąmonės“. Lyrinis subjektas pateikia patarimą, ką reikia daryti, toliau išpažįstant Mechaninį dievą, ir tai yra visiška priešingybė kalbant apie Gamtos Dievą: „Užtenka mylėti save ir daiktus <...> / O stengtis pačiam kuo daugiau užgriebti / šio gyvenimo gėrybių, / Nes tai ir yra Mechaninio dievo dovanos“.

Ironija kyla tada, kai visame eilėraštyje nujaučiamas palankumas Gamtos Dievui, lyrinis subjektas suklaidina skaitytoją paskutinėje strofoje nurodydamas, jog rašantis šias eilutes yra Mechaninis dievas. Netikėtumas ir ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia, kai suvokiama, kad Dievas yra. Rašymo veiksmas galimas apibūdinti kaip mechanizmas, kurį valdo Mechaninis dievas: „Štai ir dabar jis vedžioja / Rašančio šias eilutes pieštuką / Ir švyti iš pasitenkinimo“. Skaitytojas, tarsi turėjęs prieti prie išvados, kuri buvo Dievo naudai, pabaigoje paliekamas dvejoti. Jis negali apsispręsti, nes vieno atsakymo nėra. Platonas pateikdavo tokius klausimus, kad žmogus pats prieti prie teisingų išvadų. Šiame kūrinyje taip pat žaidžiama su skaitytoju: jis vedamas prie *teisingų* išvadų, tačiau pabaigoje jis visiškai suglumiamas, kai jos paneigiamos.

Gyvenimo prasmės ir atsakymų yra kituose eilėraščiuose, tačiau juose požiūris į įvairius dalykus nėra išreikštas vaizdingai. Eilėraštyje „Atminties sodas“ (11, 113) aprašomi ankstesni atsiminimai ir ėjimas į priekį, vis naujų atsitikimų, potyrių išgyvenimas. Aprašoma, kaip atrodo atminties sodas. Kai į jį įžengiama, su kažkuo atsisveikinama: „Prie sodo vartų šermukšnis, / apkibęs raudonom kekėm, pasako „sudiev“. Šiuo sodu beinant galima pasiekti laukymę, kurioje miega atmintis, ją galima pažadinti, ir tada, kai nebeatsigrižtama atgal, atmintis primena viską, kuo tikima. Ironizuojama tai, kad individas turi įeiti į naują būtį, naują erdvę, atsisveikinti su senąja būtimi. Tik tada *įeinama* į atmintį. Jei bus atsisukta į senąją erdvę, atmintis nebeseks, vėl užmigs.

Ironija pasireiškia tada, kai suvokiama, kad negalima išsaugoti ir naujos, ir senos erdvės, reikia pasirinkti, nuspręsti, kuo tikima. Einant į kitą erdvę galima prieti ir

atmintį: tai, kas yra iš anksčiau, yra uždaras ratas, cikliškumas. Einant pirmyn iš tiesų atiduriama praeitoje erdvėje: „Ji seks įsikibusi tavo tikėjimo šleifo. / Jeigu neatsigrįši“.

Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsispindi eilėraštyje „Pjūvis“ (11, 127), kuriame ironizuojama kasdienybė. Supriešinamas gyvenimas ir mirtis. Pjūvis parodo viską, iš ko *sudaryta* diena. Viskas, kas yra kova, valdžia – tai mirties karalystės atvaizdas, atspindys. Taigi supriešinama, kad kovojimas dėl gyvenimo yra tai, kas atspindi mirtį, kas kilę iš jos, o gyvenimas – tai kas švaru, malonu: „[Pjūvis] Atveria švarų / mūsų bendravimo audinį <...>“. Ironija kyla svarstant ir nusprendžiant, jog kova dėl pastogės ir maisto – mirtis, o gyvenimas – tai, kas švaru, skaidru, kas susiję su sielos harmonija. Kova balansuoja tarp gyvybės ir mirties, čia ji apibrėžiama kaip pati mirtis. Ironiška tai, kad pjūvis, kuris yra naikinimo, harmonijos ardymo veiksmas, atveria tai, kas *slypi* dienoje: mirtis ir gyvenimas – kūnas (maisto, pastogės geiduliai – kūno refleksai) ir dvasios harmonija (*sielos suokalbiai*). Mirtis ir gyvenimas nėra atskiriami vienas nuo kito.

Nepasiekiamo lemtis, amžinybė ir individo įkalinimas laike, taip sukuriant ironiją, kaip bendrą požiūrį į gyvenimą ir meną, aprašoma eilėraštyje „Tikslūs laikai“ (10, 80). Čia ironizuojamos *aukos* – laikas ir amžius. Supriešinamas gyvenimo amžius ir konceptualus laikas. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, pasireiškia tada, kai suvokiama, jog nieko nereikia keisti ir daryti, pats laikrodis skaičiuoja laiką. Tereikia vieno žmogaus įsikišimo, o visa kita vyksta savaime, į ką nebūtina gilintis: „Tiktai įdėk baterijas, / visa kita – ne tavo / reikalas. Kaip jis bendrauja / su žinančiu, aš nežinau“. Laikas siejamas su individu, nes „<...> dažniausiai save, / tesugebame atrodyti, / kol pasibaigia baterijos <...>“. Individo gyvenimas priklauso nuo tų elementų, kuriuos veikia *tikrasis laikas* ir kurį valdo ne materija, o kažkas kitas: „Regis, jų darbo trukmė / priklauso nuo pralaidumo / siunčiamos tikrojo laiko / substancijos – tai ne skaičiai, / aš net nežinau, kas tai“. Ironizuojama tai, kad tas laikas, kurį matome išreikštą materialiai laikrodyje ir kitas, neapčiuopiamas laikas, kurį jaučiame savo amžiumi, iš tiesų yra tokie pat tikslūs, konkretūs ir skaičiuojantys likimą. Laikrodis, padovanotas gimimo dienos proga, rodo tikslų laiką, kuris yra individo egzistencijos suvokimo pagrindas.

Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsispindi net keliuose rinkiniuose, leidžia naujai pažinti ir suvokti meno sąvoką (ja praplėsti arba susiaurinti), į buitinius reiškinius pažiūrėti meniškumo akimis. Tai atsispindi eilėraštyje „Laikas rašyti ir laikas keisti“ (10, 31). Laikas, kai rašoma poezija, priešinamas laikui, kai reikia sustoti, atlikti kitus *techninius* darbus. Ironiška, jog poezija – meninis žanras – supriešinamas su techniniu dalyku – mašinėlės tepalų keitimu. Nepakeitus tepalų, neatlikus vieno veiksmo tam tikru laiku, negalima pradėti rašyti. Kai tik detalė pakeičiama, baigiamas vienas laikas. Eilėraščio paskutinė eilutė išduoda: „Prasideda naujas laikas“. Kūrinyje vienas laikas nuolat kovoja su kitu laiku, kurie abu apima visiškai priešingus veiksmus. Laikai turi keistis vietoj, nes tuo pat metu negalima atlikti kelių, ypač tokių kontroversiškų

dalykų. Ironija pasireiškia tuomet, kai suvokiama, jog egzistuoja visa apimantis laikas, tačiau jis nėra pastovus ir vienalytis, jis susideda iš segmentų, kurie gali būti skirstomi į kitus laikus. Eilėraštyje randami trys laikai ir dar vienas, visus juos jungiantis laikas. Paskutinėje eilutėje atsiranda visiškai naujas laikas. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsispindi pasaulinio laiko konceptualume, kuris iš tiesų yra tik sukurtas, bet neatspindi atskiro individo laiko sampratos.

Eilėraščių rinkinio „Palimpsestai“ pirmojo skyriaus epigrafe (10, 5) ironizuojamas laikas, dienos, likimas. Kūrinyje aprašomas judėjimas vizualiai suprantamas kaip plaukimas ar slinkimas debesų, kuris metaforiškai perkeliamas ir į dienų bėgimo situaciją. Ironija perteikiama tuo, kad individas negali pakeisti debesų, sniego vyksmo: „plaukia ir plaukia“. Šios eilutės sujungia ir padaro ne tik dienas panašias į debesis, bet ir akcentuoja jų buvimą, veikimą kartu. *Pro šalį* – tai lyg atsiribojimas nuo tos realybės, žiūrėjimas iš stebėtojo perspektyvos, leidžiantis palyginti ir susieti pagrindinius matomos realybės vaizdinius. Nedalyvavimas dienų veiksmo nurodo individo pasidavimą tėkmei, nuolankumą, nes konstatuojamas faktas yra paprastas pastebėjimas be stiprių emocijų.

Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, kai ironizuojama *auka* – lemties traukinys, pastebima ir to paties rinkinio antrojo skyriaus epigrafe (10, 23). Čia aprašoma iš stebėtojo perspektyvos matoma žydinti praėjusi dabartis ir neišpildyta ateitis. Tarsi visa tai, kas šią akimirką egzistuoja akimirksniu *nudundant* pavirsta į ateitį, kuri dar tik turės būti, kaip metų ciklas, kai žydi sodai, tačiau tuo pat metu išsakoma individo nebesikartojanti branda, nebespėjanti su kitu ciklu. *Pro mane* – įrodo stebėtojo poziciją, tarsi jis nedalyvauja. Jis stebi visą tą grožį, kuris praeina ir ateina į ten, kur, nors ir individas nespėjo, vis tiek traukinys atvažiuos. Traukinys nuvažiuoja, asmuo pavėluoja į jį, tačiau nėra jokio pagrindo vytis, gailėtis, nes nuvykstantys vyksta į tą pačią stotelę. Visa kartojasi, grįžta.

IŠVADOS

Ironijos raiška Platelio poezijoje perteikiama įvairiais vaizdiniais, pasitelkiamais iš materialaus pasaulio. Išanalizavus eilėraščių rinktines „Prakalbos upei“, „Atoslūgio juosta“ ir rinkinį „Palimpsestai“, prieita prie tokių išvadų:

1. Ironija kaip verbalinė strategija Kornelijaus Platelio poezijoje perteikiama žodžių skaidymu (eilėraštis „Nuo širdumas“), terminų iš kitų erdvių vartojimu (eilėraščiai „Copyright@“, „dievas@eternity.com“, „Makroekonomika“), vartojant tuos pačius žodžius įvairiomis reikšmėmis (eilėraščiai „Meilė iki mirties“, „Nesirūpinu kultūra“), sudarant naujadarus (eilėraštis „Poetinių reikmenų parduotuvėje“). Dviejuose iš šių eilėraščių jaučiamas ironijos, kaip bendro požiūrio į gyvenimą ir meną, tipas (eilėraščiai „dievas@eternity.com“, „Poetinių reikmenų parduotuvėje“). Šie eilėraščiai pabrėžia norą įprasminginti amžinybę ir ironišką požiūrį į meną kaip į dirbtiną konstrukta.

2. Kornelijaus Platelio eilėraščiuose dramatinė arba situacijų ironija atsiskleidžia sukuriant dialogus (eilėraštis „Pokalbis trise“), aprašant vidinių ir išorinių vertybių konfrontaciją (eilėraščiai „Niekas“, „Kelionė“, „Tikrovė būna ir banali“, „Išprotėjimai“, „Garbė ir teisė“), pasitelkiant krikščioniškojo pasaulio atspindžius (eilėraščiai „Vabalo sumindžiojimas“, „Sekmadienis pilies gatvėje“, „Virš debesų“), siekiant surašyti pasaulį (eilėraščiai „Buhalteris“, „Kelionė“, „Rudens stebėtojai“), apmąstant abstrakčius objektus (eilėraštis „Eros“).

3. Eilėraščiuose, kurie priskiriami dramatinės arba situacijų ironijos tipui, susipina ir ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atsiskleidžia visose išvardytose ir nagrinėtose situacijose, ironijos *auka* pasirenkant laiką, likimą, kalbą, menininkus, krikščionybės simbolius, vidinių ir išorinių vertybių prieštaras.

4. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, atskleidžiama filosofuojant (eilėraštis „Paukščių kalba“), svarstant krikščionybės simbolį (eilėraštis „Mechaninis dievas“), aprašant laiko, būties klausimus (eilėraščiai „Laikas rašyti, laikas ir keisti“, „Pjūvis“, rinkinio „Palimpsestai“ dviejuose epigrafuose). Sokratiška ironija atsispindi dviejuose eilėraščiuose („Paukščių kalba“, „Mechaninis dievas“). Postmoderni ironija atsiskleidžia eilėraštyje „Mechaninis dievas“.

5. Išanalizavus Kornelijaus Platelio eilėraščių rinktinės „Prakalbos upei“ (1995 m.), „Atoslūgio juosta“ (2000 m.) ir rinkinį „Palimpsestai“ (2004 m.), pastebima, kad visose knygose ironiškų eilėraščių tiek pat. Ironija kaip verbalinė strategija pastebima eilėraščių rinkinyje „Palimpsestai“ ir rinktinėje „Atoslūgio juosta“. Dramatinė arba situacijų ironija dažna rinktinėse „Prakalbos upei“ ir „Atoslūgio juosta“. Ironija, kaip bendras požiūris į gyvenimą ir meną, dažnesnė eilėraščių rinkinyje „Palimpsestai“ ir rinktinėje „Prakalbos upei“.

Gintarė Vaitonytė

THE EXPRESSION OF IRONY IN KORNELIJUS PLATELIS'S POETRY

Summary

Lithuanian poets of the end of the 20th century frequently look at one or another object, the relation between things, and various manifestations of consciousness ironically. For example, Laurynas Katkus depicts in his poetry the ironic relationship between human beings and things, and the ironic perception of the relationship between external and private space. Sigitas Parulskis, another contemporary poet, emphasizes the ironic relationship between the sexes, spirit and corporeality, corporeality and divinity. Irony in the works of Lithuanian poets frequently depicts the tragedy of the human being and conveys a rejection of the possibility of the material world. The irony of Kornelijus Platelis is distinctive, encoded through various images and presenting a double perception of the world. The present article analyzes the ironic part of Kornelijus Platelis's poetry. The poems are grouped according to the classification of irony in the Encyclopedia of Narrative Theory (2005), published on the basis of the theories of Connop Thirlwall, Dan Sperber and Deirdre Wilson, Linda Hutcheon,

Philippe Hamon, Cleanth Brook, Wayne Booth and Ernst Behler; theories which distinguish the following types of irony: 1) irony as verbal strategy, which includes semantic and pragmatic figures of rhetoric; 2) dramatic or situational irony, which shares the rejection of perspicacity and perception alongside with verbal irony; 3) irony as a general attitude towards life and art. An analysis of the collections of poems by Kornelijus Platelis, namely *Prakalbos upei* (*Orations to the River*), published in 1995; *Atoslūgio juosta* (*A Belt of the Low Tide*), published in 2000; and *Palimpsestai* (*Palimpsests*), published in 2004, shows that the number of ironic poems in all these books is the same. Irony as verbal strategy is noticed in *Palimpsestai* (*Palimpsests*) and *Atoslūgio juosta* (*A Belt of the Low Tide*). Dramatic or situational irony is frequent in *Prakalbos upei* (*Orations to the River*) and *Atoslūgio juosta* (*A Belt of the Low Tide*). Irony as a general attitude towards life and art is more frequent in *Palimpsestai* (*Palimpsests*) and *Prakalbos upei* (*Orations to the River*).

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

- Brooks C. Irony as a Principle of Structure // *Critical Theory since Plato*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1971, p. 760–764.
- Cuddon J. A. *The Penguin Dictionary of Literary Terms and Literary Theory*. London: Penguin Books, 1992.
- Egziuperi A. *Mažasis princas*. Vilnius: Džiugas, 2001.
- Herman D., Jahn M., Lanie-Ryan M. *Encyclopedia of narrative theory*. London: Routledge, 2005.
- Hutcheon L. *Irony's Edge: The Theory and Politics of Irony*. London: Routledge, 1994.
- Kappanyos A. Forms of Irony: Modern and Postmodern // *Komparatyvistika šiandien: teorija ir praktika* (tarptautinės mokslinės konferencijos medžiaga). Vilnius: Vilniaus pedagoginis universitetas, 2000, p. 67–72.
- Parulskis S. *Šiuolaikinė lietuvių poezijos chrestomatija*. Vilnius: Alma littera, 2002.
- Peluritytė A. Dygstančios sėklos ritmu (istorijos samprata Kornelijaus Platelio poezijoje) // *Darbai ir dienos*, Nr. 42, 2005, p. 57–71.
- Platelis K. *Atoslūgio juosta*. Vilnius: Vaga, 2000.
- Platelis K. *Palimpsestai*. Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2004.
- Platelis K. *Prakalbos upei*. Vilnius: Vaga, 1995.
- Sofoklis. *Edipas Karalius*. Vilnius: Žaltvykslė, 2005.
- Storm A. D. Prieiga per internetą: <http://dbpedia.org/page/On_the_Concept_of_Irony_with_Continual_Reference_to_Socrates> [žiūrėta 2010-09-23].
- Thirlwall C. On the Irony of Sophocles // *The Philological Museum*, 2, 1833, p. 483–537.
- Urbonavičiūtė I. Kultūros atspindžiai // *Šiaurės Atėnai*, Nr. 28 (758), 2005, p. 9.

LIETUVIŲ IR PRANCŪZŲ
KULTŪRINIAI SAITAI
XIX AMŽIUJE

LES RELATIONS CULTURELLES
FRANCO-LITUANIENNES
AU XIXE SIÈCLE

Jean de Carro, confrère et ami de Joseph Frank, relecteur des *Mémoires biographiques*¹ de celui-ci, a dit, en 1852, dans l'avant-propos des manuscrits: „On voit figurer dans ces *Mémoires*, les souverains les plus puissants, les hommes d'État et de guerre les plus renommés, les savants et les artistes les plus célèbres, et l'ouvrage même est enrichi des lettres de plusieurs de ces personnages. “ Or, un de ces *souverains (...), hommes d'État et de guerre* est Napoléon Bonaparte, l'empereur Napoléon Ier. C'est un personnage universellement connu, celui qui avait marqué pour toujours le XIXe siècle, devenant un symbole, un mythe. Dans les *Mémoires* de Frank, c'est la personnalité de Napoléon et sa Grande Armée qui incarnent la France et les Français aux yeux des Lituaniens, qui représentent leurs espoirs liés à la politique de l'empereur des Français et leurs déceptions résultant de cette même politique. Une question se pose : quelle image de Napoléon, de son action politique et militaire se dessine dans les pages des *Mémoires* ? L'analyse de cette image permet de préciser l'attitude de Frank, des autres personnes auxquelles il donne la parole et, bien sûr, celle des Lituaniens.

QU'EST-CE QUE L'OUVRAGE DE FRANK ?

Les *Mémoires* de Frank se composent, actuellement, de cinq grands tomes qui sont numérotés de I à VI, le cinquième tome manque. Ces tomes sont conservés au Département des manuscrits de la Bibliothèque de l'Université de Vilnius. Le texte entier est écrit en français. De 1804 à 1823, Frank résidait à Vilnius; sa vie en Lituanie et ses activités multiples à l'Université où il occupait un poste de professeur de médecine, couvrent la plus grande partie des *Mémoires*, à savoir : quelques chapitres du deuxième, le troisième et le quatrième tomes.

¹ *Mémoires biographiques de Jean-Pierre Frank et de Joseph Frank, son fils, rédigés par ce dernier*. Ouvrage posthume, confié au chevalier Jean de Carro, docteur en médecine des Facultés d'Édimbourg, de Vienne et de Prague, praticien à Farhbad, citoyen d'honneur de la-dite ville. Leipzig, 1848.

Les *Mémoires* de Frank sont une narration complexe. Elle a pour base une notice autobiographique de son père, Jean-Pierre Frank, docteur célèbre dans toute l'Europe, et la biographie du narrateur, c'est-à-dire de Joseph Frank. Tous les volumes sont remplis de détails sur les maladies singulières traitées par le père et le fils, sur leurs nombreux voyages, surtout ceux de Joseph, sur leurs séjours dans des pays différents, sur les moeurs des habitants dans ces pays. Joseph Frank était grand amateur et connaisseur de musique et de théâtre, et il en parle beaucoup, en donnant des observations et des anecdotes. Dans l'avant-propos, Jean de Carro qualifie, à juste titre, ces *Mémoires* d'*extraordinaires*:

En ce qu'ils embrassent environ un siècle (de 1745 à 1842), et surtout un siècle si riche en grands événements, d'une succession si rapide, qu'une année peut au moins en compter pour dix. [...], ils peuvent considérer sous les points de vue très différents le panorama de leur temps.

Les *Mémoires* sont une narration complexe en ce sens aussi qu'elle comporte plusieurs voix. Il y a, en premier lieu, celle du narrateur, une voix omniprésente, mais qui laisse assez de place aux autres voix. Dans les cinq volumes, on peut lire une grande quantité de lettres et de petits mots insérés, des documents officiels, des récits rapportés par le narrateur ou par une autre personne, des dialogues transcrits. Le texte des *Mémoires* n'est pas du tout monotone ; au contraire, le ton varie d'un chapitre à l'autre. Le narrateur se révèle biographe, historien, voyageur, conteur. Il observe et analyse, parfois il garde une distance et parfois il exprime ouvertement son point de vue, ses partis pris, ses sentiments, ses émotions.

Des remarques, des notes, des récits sur Napoléon s'étendent de 1796 à 1817. Assez rares au début, ces récits se multiplient à l'approche de l'année 1812. Après la description de la défaite de l'armée napoléonienne, les notes sur l'empereur des Français s'espacent. Aussi faut-il dire que le point de vue du narrateur subit une évolution.

NAPOLÉON ENTRE EN SCÈNE

La première mention de Napoléon date de 1796. Joseph Frank est un tout jeune professeur à l'Université de Pavie, et le futur empereur est encore le général Buonaparte. On peut même tracer un parallèle entre le début de la carrière professionnelle de Frank, qui est applaudi par ses étudiants, et la carrière militaire de Napoléon :

Les victoires par lesquelles le général Buonaparte débuta dans les Alpes du Piémont et de la Ligurie, furent trop éclatantes pour qu'on pût nous les cacher.²

² Tome I, chapitre XXVIII.

C'est une brillante entrée en scène, de l'un et de l'autre, mais le narrateur, après avoir donné quelques détails d'une nouvelle situation politique, décide de rejoindre son père à Vienne. En passant par Milan, il retrouve un collègue qui l'invite à travailler ensemble, et c'est ce collègue (Moscati) qui évoque une première caractéristique de Napoléon. Le docteur Frank rapporte, tout simplement, leur dialogue :

- Bravo Frank; vous venez à temps, vous serez des nôtres. [...] Une carrière brillante va s'ouvrir pour tous les hommes à talents et surtout pour la jeunesse. Le général en chef français est jeune lui-même; je sais qu'il estime les gens de lettres. Un homme de votre activité, un médecin surtout lui sera bien-venu.³

L'extrait cité montre bien que la caractéristique de Napoléon comme chef de guerre est complétée par celle d'un créateur enthousiaste d'une nouvelle vie, d'un avenir. C'est ce qui pourrait rapprocher le général Buonaparte et l'auteur des *Mémoires*.

La seule rencontre du narrateur avec Napoléon, alors le *citoyen premier consul*, a eu lieu à Paris, en 1803. Le docteur Frank a été prévenu que *le premier consul* [lui] *parlerait du système de Brown*, c'est-à-dire de médecine. Voilà ce qu'en dit Frank:

Ce ne fut cependant le cas. Le premier consul, fortement préoccupé (comme j'ai su ensuite) de la guerre qui allait se renouveler avec l'Angleterre, ne me fit que les questions d'usage sur mon séjour à Paris.⁴

En parlant de cette entrevue, le narrateur fait attention aux détails anecdotiques, voire comiques, et fait ce court résumé:

En général, la cérémonie, dont je venais d'être témoin, ne me parut pas imposante. Le premier consul, si intéressant en uniforme, avait l'air gauche en habit de cour. Tout ce que j'avais entendu de sa bouche m'indiquait un homme pétulant.⁵

On voit que le regard du narrateur est observateur, un regard qui évalue, qui examine, comme un médecin, et qui attribue, d'après les résultats de l'examen, certaines significations. La caractérisation peu favorable de *pétulance* – ardeur exubérante, brusque et désordonnée – sera confirmée par les événements suivants : la campagne de Russie où la Lituanie prit une place importante. L'attitude de Frank envers Napoléon change : d'abord un ton assez neutre, par la suite il adopte un ton plus critique qui se fait sentir avec vigueur après l'arrivée de Frank en Lituanie.

³ *Op.cit.*

⁴ Tome II, chapitre XXXVI.

⁵ *Op.cit.*

NAPOLÉON IER EN LITUANIE

Comment pourrait-on expliquer la position critique de Frank envers Napoléon, une position qui contrastait fort avec celle de beaucoup de Lituaniens ?

Dès son arrivée à Vilnius, le narrateur a défini cette ville comme *chaotique*. Chez lui, le chaos prend des connotations de désordre, de changement non réglé, d'inconstance, de révolte. Le chaos, c'est ce qui distingue tout l'empire de Russie des autres pays, et la Lituanie avec Vilnius, sa capitale, fait partie de cet empire. Un trait caractéristique de la monarchie russe est sa jeunesse; c'est ce qui la sépare des vieilles monarchies occidentales. Frank dit que dans ce pays gouverné par la nouvelle monarchie tout change sans cesse, une année ne ressemble pas à l'autre, tout y est inconstant sauf peut-être l'inconstance même.

La notion de chaos est appliquée pour définir le comportement social, les coutumes et les moeurs des habitants, les rapports du pouvoir avec ses sujets. Le docteur Frank est très critique envers les sympathies des habitants de Vilnius et surtout des professeurs de l'université pour l'empereur Napoléon. Il est clair que l'auteur des *Mémoires*, ayant été élevé dans les idéaux du Siècle des Lumières, place très haut l'idée de progrès dans son échelle de valeurs. *L'excessive jeunesse* de l'empire russe a aussi son côté positif. Cette jeunesse est incarnée en la personne du tsar Alexandre que le narrateur admire beaucoup. L'empereur russe est jeune, marqué par un grand enthousiasme comme l'était Napoléon au début de sa carrière. L'idée du progrès anime Alexandre Ier qui désire effectuer de grandes réformes dans le domaine économique, social, culturel, scientifique. C'est ainsi que Frank le voit. L'université de Vilnius est un de ces lieux de réformes, Frank y trouve un grand champ d'activité pratique et scientifique. A l'université, le docteur Frank déploie une grande activité. Il propose des projets d'amélioration d'études, d'enseignement, de vie des étudiants, de condition des malades. Il contribue à la création de la Société de médecine et d'une de bienfaisance, d'instituts de vaccination et de maternité ; il organise en faveur de ces institutions des spectacles et des concerts, animant ainsi la vie culturelle à Vilnius. La marche de Napoléon à travers l'Europe pourrait mettre fin à ses initiatives.

Les victoires de Napoléon inquiètent donc le narrateur. Dans le chapitre consacré à l'année 1806, il l'exprime en ces termes:

Je fus consterné des batailles perdues de Iena et d'Auerstedt, [...]. Nous apprimes l'occupation de Berlin (25 octobre n.st.) six jours après l'événement. Je ne saurais décrire la peine que me causa le malheur de cette ville, dont je comptais tant de connaissances et d'amis. Par l'entrée de Napoléon à Varsovie, notre position devenait toujours plus critique.⁶

⁶ Tome III, chapitre L.

Les campagnes militaires de Napoléon et ses victoires sèment partout le désordre et la destruction. Voilà la description de l'entrée des troupes françaises à Vilnius:

Il n'y eut que deux jours d'intervalle entre le départ et l'arrivée de leurs armées respectives [russe et française]. L'avant-garde française se dirigea sur le Pont Vert, allumé par les Russes, afin d'empêcher l'ennemi de passer la Wilnia et de les poursuivre, tandis qu'un détachement de uhlands polonais entra dans la ville à la grande joie des habitants. L'ivresse était générale, la ville entière retentissait de cris de triomphe, on courait aux armes. La lie du peuple, armée ridiculement, se rassemblait sur la place de l'Hôtel de Ville, jetant les bonnets en l'air avec de bruyantes exclamations patriotiques et fraternisant avec les prétendus libérateurs. On n'épargnait l'eau de vie ni d'un côté ni d'un autre.⁷

Il est à noter que le narrateur n'a pas vu l'entrée des troupes françaises de ses propres yeux. Il avait quitté la ville de Vilnius pour aller à Vienne quelques mois avant. Il tient les nouvelles concernant le passage de Napoléon en Russie de récits écrits – lettres reçues et mémoires d'autres personnes – et oraux qu'il avait entendus dès son retour. Mais les descriptions détaillées, imagées, dynamiques donnent l'impression d'un témoignage direct, tellement le narrateur ne cache pas son point de vue réprobateur, ironique ou purement négatif, indigné.

Les deux empereurs sont sans cesse confrontés, comparés : Alexandre, modéré, intelligent, cherchant à conserver la paix, et Napoléon, farouche guerrier, ne suivant que son ambition. La retraite d'Alexandre et l'entrée de Napoléon sont marquées par deux bals donnés par les deux empereurs. Voilà la fête donnée par Alexandre au palais de Zakret, dans l'actuel parc Vingis:

Pendant le bal, il [Alexandre] apprit que les Français avaient passé le Niémen, et leurs avant-postes n'étaient plus qu'à dix lieues de Vilna. Sa Majesté continua à déployer la même grâce et le même engouement qu'auparavant, tant Elle avait empire sur elle-même. [...] Quel contraste entre la salle où l'on continuait à danser gaiement, et la garde-robe où on faisait les paquets, où l'on versait des torrents de larmes!⁸

Le narrateur ne cache pas son admiration envers Alexandre qui se comporte en vrai chevalier. Le calme de l'empereur, son emprise sur lui-même en face du danger renforcent la note pathétique de cette scène.

L'épisode du bal de Napoléon est raconté par la jeune comtesse Sophie Tyzenhauz dans ses *Mémoires biographiques sur l'empereur Alexandre*. Frank le transcrit sans rien changer. Le bal s'est déroulé dans une atmosphère de tension et de peur :

Sans daigner saluer les dames, qui étaient venues au-devant de lui, et leur tournant le dos, Napoléon monta les degrés, couverts d'étoffe de soie, aux cris de *Vive l'empereur!* Cri dont son oreille n'était jamais fatiguée. [...], Napoléon alla s'asseoir sur une espèce de trône

⁷ Tome IV, chapitre LXIV.

⁸ *Op.cit.*

provisoire. [...]. Alors, d'un ton de commandement, on cria: „les dames assises!“ [...] Napoléon, pendant quelques instants, regarda les danseuses, adressa la parole aux personnes qui composaient sa cour, [...] puis, s'étant levé, il fit encore une fois le tour du cercle de femmes et partit, accompagné des acclamations ordinaires, laissant les Français s'extasier sur l'amabilité de leur souverain.⁹

Chaque détail de ce récit met en valeur le contraste des deux empereurs, de leur comportement. A l'opposé d'Alexandre déployant une conduite exemplaire, le narrateur place Napoléon – brutal, présomptueux et par là-même comique.

Les pages du manuscrit présentant la défaite de la Grande Armée, son retour en France par la ville de Vilnius sont parmi les plus captivantes, les plus bouleversantes dans les *Mémoires*. Le narrateur qualifie cette retraite de *tragique mascarade* et ne cache pas son émotion en multipliant des détails dramatiques, tragiques, grotesques ou drôles.

EN GUISE DE CONCLUSION: LES LITUANIENS ET NAPOLEÓN

Il est évident que Frank n'acceptait guère la politique de Napoléon. Le narrateur, partisan du progrès de la société, est persuadé que, pour créer quelque chose de solide et de durable, il faut paix, tranquillité et stabilité, alors que les campagnes militaires de Napoléon n'apportaient que désordre et destruction. Le narrateur exprime une grande réticence envers les tendances séparatistes et révolutionnaires des Lituaniens. A plusieurs reprises, il note les espoirs des habitants du pays qui attendent l'arrivée de Napoléon. Pour les Lituaniens, Napoléon incarne la figure du libérateur :

L'approche des Français fit sans doute battre de joie les coeurs des Lituaniens, en faisant naître en eux l'espoir d'être réunis au royaume de Pologne, du rétablissement duquel ils ne doutaient plus, sachant Napoléon à Varsovie.¹⁰

Frank note aussi la déception des Lituaniens en voyant s'écrouler leurs espoirs placés en la personne de Napoléon :

S'ils [les Lituaniens] se virent déçus par la création d'un simple duché de Varsovie, ils s'en consolèrent, en réfléchissant que ce noyau de patrie ne manquerait pas de se développer. Les gens raisonnables attendaient patiemment l'époque de ce développement, trouvant le sort du nouveau duché peu digne d'envie.¹¹

Le narrateur dit ouvertement sa désapprobation du patriotisme lituanien qu'il considère comme faux :

⁹ *Op.cit.*

¹⁰ Tome III, chapitre L.

¹¹ *Op.cit.*, chapitre LII.

[...] je ne pus m'empêcher de dire, que je ne regardais jamais comme bons patriotes ceux qui attiraient les malheurs sur leur patrie, et que, si l'on voulait corriger des abus, ce n'était pas par des révolutions qu'on y parviendrait, et qu'en tout cas le remède était pire que le mal.¹²

Dans ses *Mémoires*, Frank a créé une image négative de Napoléon, de son armée, de ses conquêtes militaires. Par ce fait, il s'est mis en opposition à une part importante des Lituaniens qui plaçaient de grands espoirs dans la politique de l'empereur des Français. Il a montré que ces espoirs étaient vains, comme l'a prouvé la suite des événements. A la fougue de Napoléon et des révolutionnaires lituaniens, le narrateur opposait son optimisme fondé sur la science, les connaissances acquises et les efforts patients, tranquilles et réguliers, pour réduire la pauvreté et l'ignorance qu'il a trouvées à Vilnius. Pendant dix-neuf ans, Vilnius et son université étaient pour lui un laboratoire d'idées et un terrain de leur mise en oeuvre.

Genovaitė Druėkutė

PRANCŪZIJA, PRANCŪZAI IR JŲ SANTYKIS SU LIETUVIAIS JOSEPHO FRANKO

ATSIMINIMUOSE

Santrauka

Straipsnyje tiriamas Prancūzijos įvaizdis ir prancūzų bei lietuvių santykiai Josefo Franko „Biografiniuose memuaruose“. Konstatuojama, kad veikalo autoriui ir jo aprašytiems lietuviams Prancūziją ir prancūzus reprezentuoja Napoleono I ir Didžiosios armijos figūros. Pastabos, nuomonės, ilgesni ar trumpesni pasakojimai apie Napoleoną ir jo armiją „Memuarų“ puslapiuose apima laikotarpį nuo 1796 iki 1817 metų. Daug dėmesio skiriama lietuvių lūkesčiams, nukreiptiems į Napoleono politiką, taip pat jų viltims ir nusivylimams.

Tyrimas atskleidžia, kad „Memuarų“ pasakotojo požiūris nevienalytis, nuomonė apie Napoleoną ir jo vertinimas kaitėsi. Pasakotojas perteikia ne tik savo, bet ir kitų asmenų bei didesnių žmonių grupių mintis, požiūrius, atsiminimus ir vertinimus, vieniems iš jų pritaria, su kitais polemizuoja. Pirmasis Napoleono paminėjimas išryškina talentingo karvedžio, entuziastingo novatoriaus – griauti seną, kurti naują – figūrą. Pradinį vertinimą koreguoja pasakotojo susitikimas su Napoleonu, iš perteikto jų pokalbio matyti, kad gana palankų vertinimą keičia kritinė nuostata. Tolesni įvykiai – pergalingas Napoleono žygis per Europą, 1812 metų kampanija – įtvirtino neigiamą pasakotojo požiūrį.

Straipsnyje teigiama, kad „Memuarų“ pasakotojo pozicija oponuoja nemažos dalies lietuvių, tarp jų ir Vilniaus universiteto profesorių, žavėjimuisi Napoleono pergalėmis ir su jo politika siejamoms Lietuvos valstybingumo viltims. Pasakotojas vadovaujasi visuomenės pažangos idėja, su Lietuva ir Vilniaus universitetu siedamas dideles ekonominių, socialinių, mokslinių, kultūrinių reformų galimybes. Šiuo požiūriu Napoleonas ir jo karinė politika sėja nerimą, netikrumą dėl ateities, sumaištį, tad prancūzų imperatorius iškyla kaip destruktivi figūra. Neigiamas Napoleono įvaizdis gretinamas su imperatoriaus Aleksandro figūra, kuris „Memuaruose“ vaizduojamas kaip pažangos šalininkas ir steigėjas, kilnus ir apsišvietęs valdovas.

¹² *Op.cit.*

NAPOLÉON ET LA LITUANIE:

UN PERSONNAGE LITUANIEN DANS LA PEINTURE ET LA
LITTÉRATURE FRANÇAISES DU XIXE SIÈCLE

NIJOLĖ VAIČIULĖNAITĖ-KAŠELIONIENĖ

ISSN 1392-0588

2011. 55

Devant l'immense tableau – 5,33 mètres de hauteur, 8 mètres de largeur – intitulé *La bataille d'Eylau. 1808* dans la salle Daru du musée du Louvre, le spectateur reconnaît facilement la figure de Napoléon sur le coursier blanc (son isabelle préférée) au centre, derrière un tas de blessés aux visages ayant deux fois la taille normale, près du cadre ; les historiens, les connaisseurs de l'art peuvent désigner parmi son état-major, à droite les maréchaux Soult, Davout et Murat sur un cheval magnifique, à gauche, Berthier, Bessières et Coulaincourt ou le baron Percy, chirurgien en chef de l'armée française, car on considère que leurs portraits sont d'une exactitude frappante ; mais personne ne pourrait identifier un hussard (ou un chasseur) lituanien blessé, à genoux, le bras gauche tendu vers l'empereur. Ce personnage n'est pas mentionné dans les descriptions du tableau destinées à informer les touristes du Louvre. Il faut donc connaître l'histoire du tableau pour signaler son existence. C'est un ouvrage de Jean Clay, *Le Romantisme* (Hachette, 1980), qui, dans sa genèse de l'œuvre, a donné l'idée d'analyser la peinture de Gros de ce point de vue, tandis que le travail dans le Centre de documentation du Louvre¹ a permis d'approfondir les connaissances sur ce sujet (Image Nr. 1).

Tout d'abord on est attiré par le titre du tableau portant un mot de racine balte : *Eylau* ou *Preussich Eylau*, en lituanien *Ylavà*. Un des commentaires officiels du tableau précise que la bataille eut lieu en Lituanie², les autres mentionnent la Prusse ou la Pologne. On sait qu'au mois d'octobre 1806 Napoléon, ayant battu l'armée prussienne, déclara que dorénavant il s'agirait d'une « guerre polonaise ». Les légions polonaises faisant partie de sa Grande Armée, l'Empereur promit à la Pologne de restituer l'ancien Etat polono-lituanien, d'annuler le servage et de donner de la terre aux paysans. Ayant traversé la frontière de la Pologne en novembre, les Français y furent accueillis comme des libérateurs. Les espoirs des Polonais éveillèrent des résonances

¹ Centre de Documentation du Louvre. Voir : *Dossier sur „La Bataille d'Eylau“*.

² Le Louvre salle par salle. Salle Daru, *Peinture française du XIX-ème siècle*, Paris, 1978.

Image Nr. 1.

dans notre pays. On indique que douze mille Lituaniens passèrent la frontière russe clandestinement pour rejoindre les légions polonaises (il semble que ce chiffre soit exagéré ; toutefois les volontaires étaient nombreux)³. Hélas, pas d'information sur le nombre des Polonais dans la bataille d'Eylau, ni sur celui des Lituaniens parmi eux. Il est évident que les Lituaniens recrutés dans l'armée russe étaient obligés de se battre contre leurs compatriotes (comme dans le cas d'une guerre civile), ce qui ajoute une note tragique (jamais révélée) sur cet événement historique.

À la fin du mois de janvier 1807, Napoléon avait quitté Varsovie et s'était dirigé vers la Prusse-Orientale. Le matin du 8 février, les deux armées française et russe se trouvaient en présence. La bataille, très acharnée, dura toute la journée. Le baron Etienne Pasquier raconte dans ses *Mémoires* : « l'incertitude sur le succès de la journée fut telle que, des deux côtés, la retraite fut ordonnée pendant la nuit »⁴. Par bonheur, « un officier arriva des avant-postes pour prévenir qu'on entendait un bruit très marqué dans le bivouac de l'ennemi », ce qui signifiait que « l'ennemi fût en pleine retraite. En ayant fait avertir l'Empereur, celui-ci ordonna aussitôt de garder les positions, et ce fut ainsi que le champ de bataille resta décidément à l'armée française (...) Les Russes, qui avaient abandonné le champ de bataille, croyaient que

³ *Napoléon et la Lituanie en 1812* par Bronius Dundulis, Paris: PUF, 1940, p. 27.

⁴ Etienne Pasquier, *Mémoires*, in: „Napoléon à Eylau“; une esquisse de Charles Meynier par Charles Otto Ziesenis, *La Revue des Arts* 1960, IV-V, 301.

les Français avaient agi de même et firent chanter *Te Deum* pour célébrer ce qu'ils croyaient être une victoire. »⁵

« Le bulletin russe sur Eylau, qui parlait de défaite française, s'était répandu et Napoléon avait même dû le réfuter dans une note jointe au cinquante-neuvième bulletin de la Grande Armée. Il fallait, aux yeux de la France et du monde, affirmer la réalité de la victoire française. L'Empereur eut le temps d'y réfléchir pendant le long séjour qu'il fit en mars 1807 à Osterode, en Prusse-Orientale. C'est là qu'il prit la décision de présenter au public l'image de sa présence sur le champ de bataille. »⁶ Selon Ziesennis, les *Cahiers de Sainte-Hélène* prouvent que l'Empereur choisit le rôle d'un vainqueur conscient des souffrances de ses soldats et plein de pitié. C'est lui qui ordonna à M. Vivant-Denon, directeur général du Musée du Louvre, d'ouvrir un concours pour l'exécution d'un tableau représentant la bataille au moment qu'il fait secourir les blessés, le lendemain de cette mémorable journée. Eric Turquin, grand expert en peinture, souligne : « comme toujours dans les grandes commandes napoléoniennes, de nombreux éléments de propagande viendront se greffer sur le thème principal. »⁷

Vivant-Denon avait rédigé le programme détaillé dont nous ne citons qu'un fragment : « Le moment est celui où Sa Majesté visitant le champ de bataille d'Eylau pour faire distribuer des secours aux blessés, un jeune hussard lituanien, auquel un boulet avait emporté le genou, se soulève vers l'Empereur et lui dit : « César, tu veux que je vive, eh bien, qu'on me guérisse et je te servirai aussi fidèlement que j'ai servi Alexandre ! ». »⁸

Ce langage du guerrier lituanien témoigne la reconnaissance non seulement de l'autorité et de la supériorité du vainqueur (l'interpellation « César »), mais aussi de son humanité (demande de l'aide) qui sera récompensée par un dévouement (« je te servirai fidèlement »). Mais n'importe quel guerrier ennemi, Russe ou Prussien, aurait pu prononcer de pareils mots. Néanmoins Napoléon a choisi un Lituanien. Pourquoi ? Nous considérons qu'il s'agissait d'une manœuvre diplomatique ayant un rapport direct avec une réalité concrète. D'après l'historien lituanien Bronius Dundulis, déjà à l'automne 1806, Napoléon avait commencé à préparer la marche vers la Russie ; comme la Lituanie était sur la route de l'Est, « il dirigea une partie des troupes franco-polonaises vers Grodno et envoya des émissaires en Lituanie pour se renseigner sur l'esprit public et s'assurer si les habitants étaient disposés à faciliter le passage. (...) Les Lituaniens informèrent le gouvernement polonais de Varsovie (...) qu'il serait facile de se rendre maître du pays en envoyant un petit corps auquel se joindraient les

⁵ Ibid.

⁶ Ibid, 217.

⁷ *Connaissance des arts*, N. 431 – janvier 1988, 71.

⁸ *Le Romantisme* par Jean Clay, Paris: Hachette, 1980, 288-289.

Lituanien. »⁹ On peut penser que c'est en se basant sur ces données que l'Empereur eut l'idée d'introduire sur l'avant-scène du tableau le guerrier lituanien faisant partie du corps ennemi, mais prêt à se mettre aussitôt sous les drapeaux français. Il est certain que la figure du Lituanien était conçue comme un personnage symbolique représentant la bienveillance de la Lituanie envers Napoléon, son regard vers l'Empereur français comme sauveur et libérateur. Ce n'est pas par hasard que beaucoup plus tard, en se souvenant de cette époque, Napoléon déclara que si la guerre avait pris un autre tournant, son armée, en cette année encore, aurait traversé le Niémen et qu'il aurait soulevé la Lituanie.¹⁰

Même si le programme du tableau sur la bataille d'Eylau était détaillé (une notice précise était remise aux concurrents, ainsi qu'un dessin du champ de bataille), les personnages de la peinture restent muets. Comment traduire le discours indiqué ? Pour apprécier le résultat des efforts du peintre, il faut examiner la structure du tableau, la composition du récit historique, les mouvements des personnages, le choix des couleurs ... Nous ne proposons qu'une analyse aspectuelle se basant sur la méthode de lecture de l'œuvre picturale proposée par Felix Thürlemann¹¹.

Si on veut scruter la composition figurative du tableau, on discerne trois groupes de figures. Le plus grand groupe de personnages formant une scène principale est séparé des deux autres groupes du devant du tableau par une blanche ligne de neige dessinant un demi-cercle, sur le point le plus haut duquel s'appuie le sabot d'un cheval d'une figure centrale ; la majorité absolue des figures qui l'entourent est d'un coloris monotone. C'est cette monotonie qui fait ressortir la figure centrale au pantalon et à la pelisse de couleur blanc d'argent et au chapeau noir légendaire (dessinant un demi-cercle noir au-dessus d'un visage clair), signe qui aide à reconnaître le commandant en chef des Français. D'après Eugène Delacroix, il s'agit du portrait le plus magnifique et assurément le plus exact qu'on ait fait de Napoléon. Cependant le cheval de Napoléon paraît doré, ainsi que le blason de l'Empereur. L'argent et l'or, le commandant et son coursier. Les figures qui se trouvent tout près de l'Empereur reçoivent les reflets de ces couleurs : le maréchal Murat au pantalon argenté et une cocarde blanche somptueuse, un guerrier blessé à la main avec une bande blanche faisant son possible pour embrasser le blason, et un autre guerrier à côté avec le haut du chapeau éclairé. Une telle disposition des couleurs peut être interprétée comme hiérarchisée : c'est le ciel qui sert de source de lumière pour l'Empereur, et c'est l'Empereur qui sert de source de lumière à ses subordonnés. En bas du cavalier à cheval on trouve la même monotonie de couleurs : l'équipement militaire des Russes ou des Prussiens ne diffère presque pas de celui des Français, ce qui permet de considérer ce groupe de personnages comme

⁹ *Napoléon et la Lituanie en 1812* par Bronius Dundulis, 24, 30.

¹⁰ Bronius Dundulis, *Lietuva Napoleono agresijos metais* (1807–1812), Vilnius, 1981, p. 31.

¹¹ Felix Thürlemann, *Nuo vaizdo į erdvę: apie semiotinę dailętyrą*, Vilnius: Baltos lankos, 1990.

un ensemble homogène et paisible ; pas de contrastes non plus, qui auraient pu faire ressortir d'une masse notre personnage lituanien.

La trajectoire du regard et d'une main tendue de Napoléon n'indique pas de partenaire concret du dialogue. Le Lituanien regarde Napoléon, mais sa main est dirigée vers le blason de l'Empereur, comme si elle n'osait pas se lever plus haut. Une telle position des deux protagonistes montre qu'un dialogue d'égal à égal est impossible. On ne peut que prétendre toucher le blason comme symbole de l'honneur impérial et de la puissance du « roi thaumaturge », auquel il faudrait adresser les prières (ce que fait probablement le soldat à genoux). Il est important de voir que le blason doré a son double sur le plan bas, sombre et ténébreux, difficile à distinguer de l'ombre ; il s'agit du blason du tsar Alexandre qui semble jeté sous les pieds d'un hussard lituanien, à l'abandon en comparant avec celui de Napoléon, objet d'adoration et de prière reconnu des guerriers ennemis même. Voilà comment Gros a su traduire en langage de peinture les mots d'un Lituanien sur sa résolution à servir Napoléon en refusant son ancien maître.

Le calme pathétique de la scène principale (ce que l'attitude de l'Empereur, son geste théâtral confirment) est troublé par l'existence d'un cadavre presque effacé entre les jambes du cheval que personne ne remarque plus, par les visages enneigés, bleuis au premier plan du tableau, geste raidi de la main coupé par le cadre, ainsi que par la vue de la plaine qui s'étend à l'arrière, jonchée de traces indistinctes : masses sombres, corps, fosses communes. Jean Clay considère ces détails comme le « contre-discours » du tableau qui « suscitait moins un effet décoratif qu'un arrachement du spectateur à la neutralité d'une contemplation bienveillante ou esthétique ». Voilà une baïonnette aussi couverte de sang gelé, la pointe tournée vers l'Empereur comme si elle voulait indiquer le destinataire du carnage ; un geste désespéré de la main levée du soldat appartenant déjà à un tas de cadavres peut servir le même but - tout cela souligne l'aspect tragique de la scène.

On peut évoquer aussi le groupe de personnages au premier plan à droite du tas de cadavres. On y distingue surtout une figure en noir avec une rayure rouge en train de saisir une autre figure avec un bonnet de grenadier prussien pour lui porter secours (le mouchoir blanc est le signe d'une aide médicale). Il s'agit du baron Larrey, médecin chef de la Grande Armée¹² ; quoique cet épisode ait été jugé par la critique (par J. Foucart, par exemple) comme « cliniquement juste », car le blessé à demi fou de douleur peut se débattre et fuir l'ennemi qui vient lui porter secours¹³, la pose des deux figures est assez comique et présente une situation qui porte en soi une dose d'ironie. Nous pouvons opposer ce comique à l'aspect tragique de la scène voisine et à la gravité pathétique du récit historique, et souligner ainsi le caractère contradictoire du sujet.

¹² *Connaissance des arts*, 74.

¹³ *Musée du Louvre. Guide du visiteur*, Paris : Réunion des Musées nationaux, 1993.

Le geste bénisseur de l'Empereur désignant ceux qui se sont battus sous ses ordres présente une situation ambiguë ; la grandeur monumentale du héros (rappelant la pose d'une statue équestre) au-dessus d'un amas de cadavres invite à faire les conclusions suivantes : la cruauté l'emporte sur le sacré ; le naturalisme l'emporte sur la fougue romantique, et l'aspect ironique dénigre le pathétique. La guerre comme drame d'êtres humains l'emporte sur le récit pittoresque d'un événement historique important. À notre avis, tel est le sens profond du texte de cette peinture.

On peut regretter que le personnage lituanien dans ce fameux tableau ne soit pas perçu nettement. Néanmoins il est à noter que, dans sa première variante, notre hussard était beaucoup plus distinct. Sa veste était claire et faisait contraste avec les habits des figures environnantes, grâce à quoi on pouvait le considérer comme leader du groupement figuratif du bas du tableau à gauche. Il s'agit du projet envoyé par Gros au concours, récemment proposé en vente publique à Toulouse ; un marchand américain l'acheta pour le musée de Toledo (USA), où il se trouve actuellement¹⁴. Mais dans sa variante définitive Gros a décidé de laisser le Lituanien dans l'ombre. Pourquoi ? On raconta des anecdotes sur la sensibilité excessive du peintre à la critique. Par exemple, à la veille du salon, un de ses « amis » malveillants avait insinué que l'Empereur se trouvait choqué de l'importance du rôle que Murat jouait dans sa composition ; Gros était tombé dans un tel désespoir qu'il voulut se tuer ; heureusement l'idée lui vint d'aller voir l'Impératrice, qui réussit à le calmer.¹⁵ Des motifs pareils auraient pu déterminer aussi la position finale de notre compatriote. Cependant, il faut prêter une attention particulière à une nouvelle situation historique. Après la bataille victorieuse de Friedland au mois de juin 1807, Napoléon a changé ses plans envers la Lituanie ; la ligne lituanienne du sujet perdit ainsi son actualité politique.

Mais cela ne signifie pas que cette ligne soit restée à l'écart. Le Lituanien en habit de hussard russe a provoqué une certaine confusion dans les comptes-rendus des critiques d'art. Il y avait des experts qui considéraient tous les guerriers ennemis représentés dans le tableau comme étant lituaniens ; ainsi Théophile Gautier écrivait : « Des Lituaniens embrassant sa botte (de l'Empereur) implorent sa miséricorde »¹⁶ ; on trouvait aussi des Lituaniens dans un amas de morts et de mourants : « Le Russe, le Français, le Lithuanien, le Cosaque, à la barbe hérissée et chargée de glaçons, tombés l'un près de l'autre, ne présentent plus que des tas informes sous leur manteau de neige » a remarqué Tripier le Franc.¹⁷ De cette façon, la présence d'un chasseur lituanien dans la peinture a accru le rôle réel des soldats lituaniens dans la bataille d'Eylau.

Il faut remarquer enfin que notre compatriote, introduit dans la peinture romantique

¹⁴ "Le projet de "La bataille d'Eylau" par Eric Turquin, *Connaissance des arts*, N.431, janvier 1988, 71-74.

¹⁵ Tripier le Franc, *Histoire de la vie et de la mort du Baron Gros*, Paris, 1880, 257-258.

¹⁶ Théophile Gautier, *Guide de l'amateur au Musée du Louvre*, Paris : G. Charpentier, 1882, 11.

¹⁷ Tripier le Franc, 1880, 256.

européenne suivant la volonté de Napoléon, a visité plusieurs pays, notamment ceux dans lesquels les peintres participant au concours (ils étaient au nombre de 26) avaient exposé leurs tableaux (France, Allemagne, USA, Canada...). Les projets furent exposés pour la première fois à Paris le 13 juin, juste à la veille de la bataille de Friedland, et Gros en sortit vainqueur. Mais son vrai triomphe, ce fut la présentation du tableau au salon de 1808. L'œuvre suscita un tel enthousiasme qu'au cours de la distribution des récompenses attribuées aux artistes, Napoléon arracha sa propre croix de la Légion d'Honneur et en fit don à Gros.¹⁸

« Quand on sait les dangers de toute peinture engagée, écrit J. Foucart, l'étonnant est que Gros ait réussi un chef-d'œuvre »¹⁹. Devant les batailles de Gros, Raymond Escholier est loin de penser à l'art officiel, on songe à cette « peinture nationale » dont rêvaient Delacroix et tous les grands romantiques français ; il souligne non seulement la technique nouvelle et moderne de Gros, mais aussi l'émotion profonde, l'humanité sans déclamation et il appelle Gros « le peintre d'Eylau »²⁰ (Image Nr. 2).

Image Nr. 2.

¹⁸ „Salle Daru“, Le Louvre salle par salle, *Peinture française du XIXe siècle*, Paris, 1978.

¹⁹ Ibid.

²⁰ “Le baron Gros (Exposition du Petit Palais)” par Raymond Escholier, *L'illustration* (revue d'art), Noël, 1936.

On connaît plusieurs admirateurs de la peinture de Gros, parmi lesquels on range Eugène Delacroix, chef de l'école romantique française. Il nous paraît important de noter que c'est dans son tableau *La liberté guidant le peuple* (1831), allégorie célèbre inspirée par un événement historique, que notre hussard prolonge son existence virtuelle.

Selon Hélène Toussaint, il s'agit d'un personnage nommé « l'homme au foulard » qui se trouve au centre de la scène :

Dans son imploration d'homme blessé, dont le sang s'égoutte sur les pavés de la barricade, il exprime une invocation à la « Déesse » qui rappelle celle du prisonnier lithuanien représenté par Gros dans son tableau d'*Eylau* (1808, Louvre) se prosternant, de manière comparable, aux pieds d'une autre « divinité », Napoléon Ier. Delacroix s'est inspiré d'*Eylau* pour les cadavres des militaires dans la *Liberté*, il n'est pas impossible qu'il se soit souvenu du Lithuanien pour cet ouvrier, encore à demi paysan, et que le destin enrôle, à Paris, dans la lutte pour sa liberté.²¹

La comparaison des deux personnages est basée sur la ressemblance de leur pose : tombés à terre, mais s'élevant vers la figure centrale avec le regard plein d'espoir ; cependant, nous proposons de porter l'attention sur deux énoncés significatifs : « prisonnier » et « enrôlé » (engagé) « dans la lutte pour sa liberté » dont la juxtaposition, semble-t-il, fait ressortir une idée maîtresse. Pour la définir, revenons sur le tableau de Gros en posant la question : quelles qualités du Lituanien révèle le programme de la peinture de la bataille d'Eylau ? Il s'agit d'un soldat qui chérit beaucoup sa santé (« si tu me guéris... ») et qui peut facilement trahir son ancien maître en échange de sa vie (« je te servirai aussi fidèlement que j'avais servi Alexandre ») ; de cette façon le concept de « fidélité » est dévalorisé. Les peintres qui exécutaient la commande pouvaient se contenter d'un tel rôle assez dédaigneux du prisonnier lituanien, servant à révéler la bienveillance et la miséricorde du vainqueur. Toutefois, la création du modèle idéologique exige une connaissance de la réalité socio-culturelle. Pas de doute que la présence d'un hussard lituanien suscitait l'intérêt pour notre pays non seulement de la part des peintres qui concouraient, mais aussi de tous ceux qui connaissaient le programme. Hélène Toussaint, croit-on, parmi eux. Le rapprochement du concept de servage et de celui de liberté dans son texte fait découvrir une vraie aspiration du personnage doublé : son objet concret d'adoration (Napoléon ou une femme incarnant la déesse) ne remplit que le rôle intermédiaire entre le sujet (ou l'agent) du récit et son vrai objet de quête qu'on peut définir en deux mots : la liberté individuelle et collective, liberté pour lui et pour son pays. Voilà le sens profond des mots « la lutte pour sa liberté », chers au personnage lituanien de Gros comme modèle virtuel de « l'homme au foulard » de Delacroix.

Une autre question se pose naturellement : est-ce que ce personnage de Gros,

²¹ *La liberté guidant le peuple de Delacroix*. Catalogue établi et rédigé par Hélène Toussaint, Paris : Édition de la réunion des musées nationaux, 1982, 49-50.

modèle virtuel de Delacroix, avait son propre modèle dans la réalité ? Dans ce cas, on se heurte au problème du référent. Selon Jean-Marc Moura, privilégier le référent, c'est insister sur le réalisme de l'image.²² Et on sait que Gros était très attentif aux détails, il voulait les recréer précisément : avant de faire le portrait de Napoléon, il avait demandé la pelisse et le chapeau de l'Empereur, il devait les avoir devant les yeux (il les garda jusqu'à sa mort). Ceci incite à penser que Gros avait reproduit le Lituanien d'après un récit quelconque ou une image précise dessinée par Vivant Denon (difficile d'imaginer qu'il aurait pu trouver un exemplaire à Paris ; la critique aurait dû mentionner cela). En regardant le portrait de hussard lituanien dans sa peinture, nous pouvons constater qu'il ne s'agit pas d'un stéréotype lituanien (qui devrait être plutôt blond aux yeux bleus), mais, dirait-on, d'un type slave. Tandis que le personnage « lituanien » de Delacroix est plus typique, plus proche du standard balte. En ce qui concerne le portrait moral, dans les deux cas « l'imagination reproductrice » (Paul Ricoeur) domine²³. Gros a réalisé le programme avec succès : le geste de la main tendue suit l'expression du visage qui traduit la foi et la confiance en le souverain de l'Europe nouvelle. Cette confiance en la personne concrète se transforme dans le tableau de Delacroix en foi à l'idée générale qui était à la base de l'épopée napoléonienne et qui se nommait la liberté des peuples.

Les aspects visuels de la légende napoléonienne en Europe faisaient jouer la fantaisie des écrivains. Tout d'abord on remarque qu'en France l'épopée de Napoléon en littérature est non moins impressionnante qu'en peinture. Et il faut dire que plusieurs écrivains français qui avaient représenté les victoires et les défaites de l'Empereur dans leur œuvre, étaient de grands admirateurs de Gros (comme meilleur peintre de Napoléon). Parmi eux, Henri Beyle-Stendhal (qui avait visité Vilnius avec l'armée napoléonienne) et Honoré de Balzac. Ce dernier avait publié en 1832 *Le Colonel Chabert*, un de ses romans les plus étranges et intéressants, sous l'effet direct du tableau *La bataille d'Eylau*.

Comme on trouve des Lituanien parmi les cadavres du premier plan dans le tableau de Gros, on peut dire que la représentation littéraire de l'histoire, racontée par Balzac, d'un guerrier de Napoléon ressuscité - sorti d'un entassement de morts dans le champ de bataille d'Eylau - a un élément lituanien. Olivier Bonard est persuadé que ce personnage est « emprunté » à l'œuvre de Gros.²⁴ Il ne s'agit certainement que d'un détail, d'un reflet miroitant d'une image. Certes, le portrait du colonel dans le récit n'est réel qu'à demi, il passe plutôt pour un spectre avec son visage toujours pâle et le regard éteint. Néanmoins, une idée suggère la genèse de cette histoire : on peut penser qu'en voulant approfondir ses connaissances sur son tableau préféré, Balzac aurait appris quelque chose sur le hussard lituanien aussi. Nous constatons ainsi que

²² Jean-Marc Moura, *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998, 42.

²³ Paul Ricoeur, *Du texte à l'action*, Paris: Seuil, 1986, 215.

²⁴ Olivier Bonard, *La peinture dans la création balzacienne*, Genève: Librairie Droz, 1969, 54.

les origines du thème lituanien dans l'œuvre de Balzac se trouvent virtuellement dans *Le Colonel Chabert*.

Presqu'en même temps (1832-1833) que *Le Colonel Chabert*, Balzac écrit un autre roman où l'épopée de Napoléon se trouve présente d'une manière originale. Il s'agit du *Médecin de campagne*, dont un prototype du personnage principal est le célèbre médecin, professeur d'origine allemande de l'université de Vilnius, Joseph Frank (1771-1842). Cette affirmation est basée sur une lettre de Balzac écrite à sa sœur Laure Surville le 30 avril 1849 de Werzchownia, du domaine d'Evelina Hanska en Ukraine. Resté là « cloué par la maladie », par les graves troubles cardiaques, Balzac devait « se remettre entre les mains des docteurs » :

Heureusement, il y a ici l'un des élèves du fameux Franck [sic], l'original de mon *Médecin de campagne*, et, depuis ma dernière attaque, j'ai consulté.²⁵

Nous ne discutons pas ici « l'aspect lituanien » d'un héros de Balzac ; ce fait mérite une étude à part. Le sujet actuel incite à désigner le groupe ternaire à qui nous voulons prêter attention tout au long de notre analyse : Gros - Balzac - Lituanie. Nous suggérons l'hypothèse que la mention de Vilnius dans le roman est liée à l'histoire plus ou moins légendaire de Napoléon qui se présente en littérature par l'intermédiaire de la peinture.

Le héros du roman, Benassis, n'est pas un simple médecin. Ce n'est pas par hasard que l'ancien soldat de la Grande Armée, reconnaissant ses mérites pour la prospérité du village, déclare : « c'est, sauf les batailles, le Napoléon de notre vallée. »²⁶ Son portrait est idéalisé jusqu'à devenir sacralisé, mythique : les gens du village qui appellent leur médecin « notre père », croient que leurs blés poussent mieux quand Benassis a passé le matin le long de leur champ.²⁷ Le parallèle Benassis - Napoléon est confirmé par les récits de trois soldats de l'Empereur (Goguelat, Gondrin, Genestas), dans lesquels les faits historiques se mêlent aux légendaires et qui sont inspirés, croit-on, en partie par la peinture de Gros. Il nous paraît important que, de tous les combats, l'auteur mentionne le plus souvent la bataille d'Eylau : il présente la vue du champ de bataille et il parle de l'Empereur comme « susceptible de passer à travers les lignes des autres, à travers les balles » sans jamais être blessé, comme « l'enfant de Dieu, fait pour être le père du soldat »²⁸, ce qui nous rappelle le portrait de Napoléon sacralisé dans le tableau de Gros sur Eylau. Le récit de la bataille d'Aboukir, de la peste qui faisait mourir les soldats et tout le monde autour, sauf Napoléon qui « seul était frais comme

²⁵ Honoré de Balzac, *Correspondance V*, Paris: Garnier Frères, 1969, 557.

²⁶ Honoré de Balzac, *Le médecin de campagne*, Paris: Gallimard, 1978, 325.

²⁷ Ibid, 174.

²⁸ Ibid, 220-221.

une rose »²⁹ nous paraît inspiré par le tableau de Gros „*Napoléon visitant les pestiférés de Jaffa*“ (1804)³⁰. Dans ce dernier, on voit l'Empereur parmi les malades, n'ayant aucune peur d'attraper la peste. C'est curieux de trouver dans les *Mémoires* de Joseph Frank une idée analogue, incarnée par les personnages de l'autre côté de la barricade : ayant appris les souffrances des soldats français dans la redoute, l'Empereur Alexandre est arrivé de Saint-Petersbourg à Vilnius ; ici il visitait les hôpitaux de la ville accompagné de son général adjoint sans avoir peur d'attraper les maladies.³¹ Un tel acte de miséricorde capable de racheter la violence de la guerre (et à l'honneur d'Alexandre, il faut dire qu'il s'agissait pour lui d'une guerre défensive) peut avoir deux sources d'inspiration : les qualités individuelles confirmées par d'authentiques actes dans la réalité, et une autre, la représentation littéraire considérée comme une création d'un mythe du « roi thaumaturge », analogue à celui de Napoléon créé par Gros.

Il est difficile de dire si la gloire légendaire de notre fameux médecin Joseph Frank ne repose que sur ses propres mémoires. Une chose est sûre : ce n'était pas un simple médecin ou seulement un professeur, homme de science ; il soignait gratuitement les pauvres, fondait des institutions de bienfaisance, s'occupait de l'avenir de ses élèves en créant des liens familiaux « père-fils », ce que fait le héros de Balzac aussi. Ce n'est pas par hasard peut-être que l'autre personnage du roman de Balzac, un des anciens soldats pontonniers de la Bérézina, Gondrin, après avoir passé deux années « dans les hôpitaux de la Pologne (...) n'est revenu de Wilna qu'en 1814. »³² Notre capitale est mentionnée donc comme un lieu d'où l'on peut revenir vivant et rétabli. D'autre part, nous voyons que Vilnius y est considéré comme une ville polonaise. Ayant pris en compte ce point de vue, nous trouvons le regard positif envers la Pologne. Tout d'abord Napoléon est appelé « sauveur de la Pologne. »³³ Évidemment l'ancien fantassin de la Grande Armée Goguelat transmet le point de vue de l'auteur quand il traite Napoléon comme « sauveur de la Pologne » et précise : « Les Polonais ne se tenaient pas de joie, parce que l'empereur avait idée de les relever ; de là, que la Pologne et la France ont toujours été frères »³⁴, ou quand il souligne que dans les rangs de sa fameuse cavalerie, on voyait « les lanciers rouges de Poniatowski. »³⁵ Toutefois, le lecteur comprend que l'enthousiasme exemplaire et le dévouement des Polonais aux aigles de Napoléon ne leur garantissaient pas de statut privilégié, car le pays est traité comme ceux dont les rois « viennent lécher la main de Napoléon ! L'Autriche, la Prusse, [...] la Pologne, l'Italie, tout est avec nous, nous flatte,

²⁹ Ibid, 225.

³⁰ *Le Romantisme* par Jean Clay, Paris: Hachette, 1980, 230-231.

³¹ Jozefas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2001, 398.

³² Honoré de Balzac, *Le médecin de campagne*, 136.

³³ Ibid, 228-229.

³⁴ Ibid, 233.

³⁵ Ibid, 241.

et c'était beau ! Les aigles n'ont jamais tant roucoulé qu'à ces parades-là, qu'elles étaient au-dessus de tous les drapeaux de l'Europe. »³⁶ Voilà une situation qui rappelle encore la scène du tableau sur Eylau : Napoléon avec le geste sauveur, bénisseur, et les soldats par terre tendant les mains et tenant à lécher le blason auprès de son pied. Toutefois, dans les *Notes* qui suivent le texte du roman, nous trouvons une explication (par Patrick Berthier) : « Les promesses à la Pologne ne furent qu'une des tromperies, après et avant bien d'autres, qu'eut à subir ce pays funestement placé entre deux feux »³⁷. Ce qui veut dire probablement que le commentateur ne pouvait pas réagir tranquillement à une telle propagande pompeuse et vide de contenu concernant l'empereur français ; autrement dit, il considère le texte littéraire comme ayant assurément un référent dans la réalité concrète.

Notre analyse permet de faire les conclusions suivantes :

Les auteurs français du début du XIXe siècle qui voulaient présenter la Lituanie ou les Lituanais, devaient choisir : ou traiter ce pays comme une province de l'Empire russe, ou le considérer comme une région qui lutte pour la reconstitution de l'ancien Etat polono-lituanien, qu'on s'était déjà habitué à appeler simplement la Pologne depuis le XVIIIe siècle. Balzac, écoutant ou lisant probablement les mémoires d'anciens soldats français, et en plus, écrivant son roman après l'insurrection polono-lituanienne de 1830-1831 contre les Russes, n'hésita pas : pour lui, Vilnius n'étant pas russe, il s'agit d'une ville de la Pologne. Une telle position impose un regard spécifique envers l'objet de l'analyse formulé comme « l'image de la Lituanie dans la peinture ou dans la littérature française ». Dans notre cas, un hussard lituanien prêt à servir Napoléon représente mieux la Lituanie qu'un professeur allemand de l'université de Vilnius (lui qui ne faisait pas, il nous semble, de différence entre les Polonais et les Lituanais). D'autre part, cette confusion ne devrait pas nous écarter du sujet : la Lituanie existe, elle est présente comme le destinataire du soldat lituanien, animateur de sa résolution de s'engager dans l'armée de l'empereur français dans la perspective de lutter pour son indépendance, et comme l'objet de l'action bienfaisante du docteur qui fait tout son possible pour civiliser le pays, pour rendre la vie de ses habitants plus calme et plus heureuse. Quelques détails mentionnés concernant la Pologne dans le roman ne nous éloignent pas du sujet non plus, car ils reflètent la situation réelle commune aux deux Etats. On peut conclure même que l'image de l'étranger dans l'œuvre analysée est basée sur l'imagination reproductrice plutôt que sur celle appelée productrice (Paul Ricoeur), ce qui permet de considérer ces faits non seulement comme portant des valeurs esthétiques, mais aussi comme créateurs des relations culturelles aptes à initier le dialogue entre les pays.

³⁶ Ibid, 233.

³⁷ Ibid, 446.

Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašeliionienė

NAPOLÉONAS IR LIETUVA: PERSONAŽAS LIETUVIS XIX AMŽIAUS PRANCŪZŲ DAILĖJE IR LITERATŪROJE

Santrauka

Straipsnis nagrinėja dar menkai žinomą faktą – personažą lietuvių garsaus Napoleono dailininko Jeano Antoine'o Gros paveiksle „Ylavos mūšis“ (1808 m.). Atlikus paveikslo genezę, siūloma jo analizė, kurios metodika remiasi semiotinio skaitymo elementais; tuo būdu atskleidžiamas lietuvių husaro vaidmuo istoriniame pasakojime ir paveikslo struktūroje. Nubrėžiamas ir tolesnis virtualus lietuviško personažo kelias – jo vaidmuo kito garsaus prancūzų dailininko Eugėnė'o Déla-croix paveiksle „Laisvė, vedanti tautą“ (1831 m.). Atskleidžiamas Gros tapybos poveikis literatūrai – Honorė de Balzaco romanams. Straipsnyje pateikiama Balzaco romano „Kaimo gydytojas“ (1832–1833 m.) aspektinė analizė, nes šio romano herojaus prototipas žymus Vilniaus gydytojas, Vilniaus universiteto profesorius Jozefas Frankas. Analizėje akcentuojama trinarė grupė Gros–Balzacas–Lietuva.

NOTES

Centre de Documentation du Louvre. Voir : *Dossier sur „La Bataille d'Eylau“*.

Le Louvre salle par salle. Salle Daru, *Peinture française du XIXe siècle*, Paris, 1978.

Napoléon et la Lituanie en 1812 par Bronius Dundulis, Paris: PUF, 1940.

Etienne Pasquier, Mémoires, in: „Napoléon à Eylau“; une esquisse de Charles Meynier par Charles Otto Zieseniss, *La Revue des Arts* 1960, IV-V.

Connaissance des arts, N. 431 – janvier 1988.

Le Romantisme par Jean Clay, Paris: Hachette, 1980.

Napoléon et la Lituanie en 1812 par Bronius Dundulis, Paris: PUF, 1940.

Bronius Dundulis, *Lietuva Napoleono agresijos metais (1807-1812)*, Vilnius, 1981.

Felix Thürlemann, *Nuo vaizdo į erdvę: apie semiotinę dailėtyrą*, Vilnius: Baltos lankos, 1990.

Musée du Louvre. Guide du visiteur, Paris: Réunion des Musées nationaux, 1993.

“Le projet de “La bataille d'Eylau” par Eric Turquin, *Connaissance des arts*, N.431, janvier 1988.

Tripiet le Franc, *Histoire de la vie et de la mort du Baron Gros*, Paris, 1880.

Théophile Gautier, *Guide de l'amateur au Musée du Louvre*, Paris: G. Charpentier, 1882.

„Salle Daru“, Le Louvre salle par salle, *Peinture française du XIXe siècle*, Paris, 1978.

“Le baron Gros (Exposition du Petit Palais)” par Raymond Escholier, *L'Illustration* (revue d'art), Noël 1936.

La liberté guidant le peuple de Delacroix. Catalogue établi et rédigé par Hélène Toussaint, Paris: Édition de la Réunion des Musées Nationaux, 1982.

Jean-Marc Moura, *L'Europe littéraire et l'ailleurs*, Paris: Presses Universitaires de France, 1998.

Paul Ricoeur, *Du texte à l'action*, Paris: Seuil, 1986.

Olivier Bonard, *La peinture dans la création balzacienne*, Genève: Librairie Droz, 1969.

Honoré de Balzac, *Correspondance V*, Paris: Garnier Frères, 1969.

Honoré de Balzac, *Le médecin de campagne*, Paris: Gallimard, 1978.

Jozefas Frankas, *Atsiminimai apie Vilnių*, iš prancūzų kalbos vertė Genovaitė Dručkutė, Vilnius: Mintis, 2001.

LA COMMÉMORATION FRANCO-LITUANIENNE DE 1937 DU PASSAGE DE NAPOLEON EN LITUANIE L'ENGAGEMENT DE RAYMOND SCHMITTLEIN

CORINE DEFRANCE

ISSN 1392-0588

2011. 55

Premier lecteur français à l'université de Kaunas, Raymond Schmittlein (1904–1974) devint un des principaux médiateurs culturels entre la France et la Lituanie dans la seconde moitié des années 1930¹. Ce jeune agrégé d'allemand, jusqu'alors professeur de lycée, projetait d'écrire une thèse de doctorat sur la toponymie et l'onomastique lituaniennes². C'est pourquoi il avait postulé au lectorat à Kaunas (1934–1938). En marge de l'université, il organisa une série d'événements à l'occasion du 125e anniversaire du passage de Napoléon en Lituanie : cycle de conférences ; publication de plusieurs essais et surtout préparation de l'« exposition napoléonienne » au printemps 1937. L'ampleur de l'engagement français – l'exposition fut placée directement sous le haut patronage de la présidence de la République et des parlementaires et journalistes se rendirent à son inauguration – traduisit l'importance symbolique majeure de la commémoration franco-lituanienne des événements de 1812. Aussi, nous nous proposons d'examiner la construction de la mémoire de l'événement, inséparable du contexte politique d'alors. Trois interrogations sont au cœur de cette étude et en forment la structure : 1. Quel était le motif politique de Paris et de Kaunas pour organiser une commémoration commune au milieu des années 1930 ? 2. Le passage de Napoléon en Lituanie, dans sa double dimension conquérante et tragique, en juin et décembre 1812 respectivement, se prêtait-il à une commémoration et quel message celle-ci permettait-elle de transmettre ? 3. Quelles furent les formes de la commémoration et de l'engagement de Schmittlein ? Quel sens contribua-t-il à donner à l'événement ?

¹ Corine Defrance, « Raymond Schmittlein (1904–1974) : médiateur entre la France et la Lituanie », in *Cahiers Litvaniens*, n° 9, automne 2008, pp. 18–23. [En ligne sur le site : <http://www.cahiers-litvaniens.org/Schmittlein.htm>].

² Si le déclenchement de la Seconde Guerre mondiale mit un terme à son projet de doctorat, il devait cependant publier une partie des résultats dans son ouvrage *Études sur la nationalité des Aestii*, tome 1, *Toponymie lituanienne*, Bade, Editions Art et Science, 1948.

1. L'ÉTAT DES RELATIONS FRANCO-LITUANIENNES DANS LES ANNÉES 1930

La fondation tardive, en 1934 seulement, d'un poste de lecteur français à l'université de Kaunas (de tels postes avaient été créés à Riga et Tallinn en 1927/28) est en soi un symbole de la lente reprise des relations franco-lituanienues au lendemain de la Première Guerre mondiale, alors que la Lituanie venait de recouvrer son indépendance en 1918³. Paris ne reconnut le nouvel État qu'en décembre 1922, soit presque deux ans après la reconnaissance de la Lettonie et de l'Estonie (janvier 1921)⁴. Pourtant, traditionnellement, la présence intellectuelle et universitaire française en Lituanie avait été très importante, notamment à l'université de Vilnius⁵.

La première raison en est à rechercher dans l'engagement de la France en faveur de la Pologne, au lendemain de la Grande Guerre. Or la Pologne, surtout après le coup de main du général Zeligowski sur Vilnius en octobre 1920, était en conflit avec son voisin lituanien. Dans cette situation, bien des diplomates français auraient souhaité en revenir à une Grande Pologne, à une « fédération qui respecterait la liberté des Lituanienues, tout en donnant à la Pologne un contrôle de la politique du pays », ce qui traduisait une grande méconnaissance des aspirations lituanienues⁶.

La deuxième raison majeure résulte de l'intime conviction française de l'orientation germanophile des autorités de Kaunas. Le rapprochement de la Lituanie avec l'Allemagne s'expliquait surtout par la rupture avec la Russie suite à la mise en place du régime bolchevique⁷. Les autorités lituanienues misèrent alors sur l'Allemagne comme contrepoids face à la Pologne, et Paris s'inquiétait de la complexité des liens entre la Lituanie et le Reich allemand. Celui-ci n'attisait-il pas le nationalisme lituanien ? Il est certain que, dans la première décennie de l'après-guerre, l'allemand était la langue de la diplomatie lituanienne et la première langue étrangère enseignée dans les établissements scolaires. Le ministre de France à Kaunas, René Ristelhueber, évoquait l'université de la ville « fortement inféodée à la science allemande »⁸.

³ Julien Gueslin, « Entre illusion et aveuglement : la France face à la question lituanienne (1920–1923) », in : *Cahiers Lituanienues*, n° 2, 2001.

⁴ Ministère des Affaires étrangères, *Documents Diplomatiques Français, 1921*, tome 1, document n° 41 du 26 janvier 1921, Bruxelles, Peter Lang, 2004, p. 63.

⁵ Gilles Dutertre, *Les Français dans l'Histoire de la Lituanie (1009–2009)*, L'Harmattan, Paris, 2009, p. 128 ; Thierry Laurent, *Échanges littéraires franco-lituanienues (XIXe et XXe siècles)*, Paris, Connaissances et savoirs, 2009, p. 15.

⁶ Julien Gueslin, *La France et les petits États baltes*, thèse de doctorat (Paris 1, 2004), consultable en ligne sur le site : <http://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00126331/en/>; Voir aussi Ministère des Affaires étrangères, *Documents Diplomatiques Français 1920*, tome 3, document n° 166, 7 novembre 1920, Bruxelles, Peter Lang, 2003, p. 246 (télégramme de Georges Leygues, ministre des Affaires étrangères à Louis de Sartiges, commissaire français dans les régions baltiques « au sujet de la France et du conflit polono-lituanien »).

⁷ Gueslin, *La France et les petits États baltes* [op. cit.], pp. 30–31.

⁸ Archives du Ministère des Affaires étrangères, Paris [désormais MAE/Paris], 1918/40, Lituanie, vol. 92, dépêche n° 255 de Ristelhueber à Briand, 10 octobre 1930.

De surcroît, l'Allemagne était et devait longtemps rester le premier partenaire économique du pays⁹.

Un troisième facteur réside dans le fait qu'au lendemain de la Guerre, Paris, escomptant la faillite prochaine du régime bolchevique et la restauration d'une puissance russe alliée, ne voulut tout d'abord rien entreprendre dans les pays baltes qui eût pu affaiblir la renaissance russe¹⁰. Mais bientôt, Paris craignit que la Lituanie n'entrât dans le jeu de Rapallo d'une collusion germano-soviétique afin de faire contrepoids à la Pologne, déstabilisant ainsi l'ensemble européen¹¹. Aussi le nouvel État lituanien finit-il par trouver sa place au sein de la diplomatie française.

La situation évolua rapidement au début des années 1930. Les relations s'étaient normalisées avec l'Union soviétique, peu encline à s'attirer l'ire des Européens par un coup de main sur les pays baltes, avec lesquels elle négociait désormais des pactes de non agression. C'était aussi le temps du rapprochement franco-soviétique. Pour Kaunas, l'Allemagne constituait désormais le principal danger. Comme le releva Ristelhueber, la montée du nationalisme allemand et les pressions allemandes à Memel/Klaipeda depuis 1934 avaient négativement influencé les autorités et l'opinion lituaniennes¹², si bien que le pays souhaitait se libérer de l'emprise allemande « et se tourner vers un autre centre intellectuel dont l'amitié serait plus désintéressée »¹³. L'intérêt pour la culture française s'accrut encore à partir de janvier 1933 en réaction à l'arrivée de Hitler au pouvoir à Berlin. La presse locale l'atteste. Ainsi le journal socialiste *Lietuvos Zinios* écrivit-il en juillet 1933 : « La France est aujourd'hui par excellence le pays de la culture et de la liberté. [...] Il ne nous faut point oublier que les idées d'indépendance des nations et de droit des peuples de disposer d'eux-mêmes sont venues de France et qu'actuellement notre liberté et notre indépendance sont menacées par des pays à régime de dictature »¹⁴. Cette réorientation se traduisit par l'introduction progressive du français comme première langue vivante étrangère dans l'ensemble du système scolaire lituanien au cours des années 1930¹⁵.

Ce retournement fut facilité par l'existence d'un grand courant francophile parmi les élites lituaniennes. Le poids des affinités religieuses – la Lituanie étant catholique –

⁹ Vygantas Vareikis, « Deutsch-litauische Beziehungen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts », in : *Annaberger Annalen*, n° 5, 1997, pp. 6–25, ici p. 7.

¹⁰ Anne Hogenhuis-Seliverstoff, *Les relations franco-soviétiques : 1917-1924*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1981 ; Gueslin, *La France et les petits États baltes* [op. cit.], p. 97.

¹¹ *Ibid.*, pp. 113–114.

¹² Vareikis, « Deutsch-litauische Beziehungen » [op. cit.], pp. 17–22. Voir aussi Julien Gueslin, « La première République lituanienne (1918–1940) », in : Yves Plasseraud (éd.), *Histoire de la Lituanie. Un millénaire*, Éditions Armeline, Crozon, 2009, pp. 221–278, ici, pp. 242–243.

¹³ MAE/Paris, 1918/40, Lituanie, vol. 92, D. n° 255 de Ristelhueber à Briand, 10 octobre 1930.

¹⁴ Extrait du journal socialiste populiste *Lietuvos Zinios* cité dans une dépêche de Ristelhueber pour Paul Boncour, MAE/Paris, 1918/40, Lituanie, vol. 92, dépêche n° 111, 16 juillet 1933.

¹⁵ Julien Gueslin, « Pourquoi la Lituanie a choisi la francophonie », in : *Courrier des Pays de l'Est*, Paris, La Documentation française, janvier 2001, p. 42.

l'expliquait en grande partie. Du temps de la domination polonaise et russe, le poids de la langue française avait été considérable et il ne s'était pas encore effacé. Les élites politiques, diplomatiques, intellectuelles et les notables parlaient toujours le français. Au lendemain de la Première Guerre, nombre de jeunes Lituanais étudiant à l'étranger se rendaient dans les universités françaises. Aussi, au niveau de la société civile, mais en lien étroit avec les cercles dirigeants, une Société Lituano-Française avait été fondée en 1923. Cette organisation était présidée par le juriste Mykolas Römeris, recteur de l'Université de Kaunas, et avait pour vice-présidente Marija Urbsys, l'épouse du directeur des affaires politiques aux Affaires étrangères, Juozas Urbsys. C'est sur cette association privée que reposait l'essentiel de la présence culturelle française à Kaunas¹⁶ et aussi dans le reste de la Lituanie, car la société avait ouvert des annexes dans la plupart des quelques grandes villes lituanaises¹⁷. Depuis le début des années 1930, ce lien culturel avait encore été renforcé par l'ouverture d'une librairie française et d'un jardin d'enfants franco-lituanien dans la capitale.

Cette évolution eut un impact immédiat sur l'attitude des autorités et de l'opinion française, jusqu'alors ignorante de la Lituanie et plutôt méprisante à son égard¹⁸. Paris compta désormais sur la Lituanie dans la lutte contre l'influence allemande et décida d'accroître sa présence, notamment sur le plan culturel. C'est dans ce cadre qu'il faut comprendre la création d'un poste de lecteur français à l'université de Kaunas, envisagée depuis 1932 et effective à l'automne 1934. Les temps étaient mûrs pour renforcer la nouvelle amitié franco-lituanienne. En 1936, le journaliste Henri de Chambon, directeur de la *Revue Parlementaire*, et auteur de plusieurs ouvrages sur les pays baltes¹⁹, se rendit en mission dans ces trois États pour « rechercher les moyens d'intensifier les relations culturelles entre la France et les Pays baltiques » insistant sur le fait qu'« une même animosité unit les trois pays contre l'Allemagne qu'ils considèrent comme représentant le plus grand danger pour leur indépendance »²⁰. Dans son rapport, Chambon préconisait un certain nombre de mesures à prendre prioritairement en Lituanie pour compenser le désintérêt culturel pour ce pays dont la France avait fait preuve jusqu'en 1933 : « En dehors de la chaire de littérature française à l'université de Kaunas [poste de lecteur de Schmittlein], il n'existe dans cette ville aucune

¹⁶ « La Société Lituano-Française a une grande importance à Kaunas. Sous la présidence d'honneur et sous l'impulsion de M. Urbsys et de quelques personnalités politiques lituanaises, c'est en elle que se résume toute la propagande française qui a trouvé [...] un terrain si favorable en Lituanie. Il y a donc le plus grand intérêt à favoriser son activité », Service historique de l'Armée de Terre [désormais SHAT], 7N 2773, dépêche n° 61 de l'attaché militaire, Ganeval, à la Guerre (E.M.A. 2e bureau), 17 mars 1937.

¹⁷ Julien Gueslin, « La Lituanie et la culture française pendant la première indépendance (1918–1940) », in : *Cahiers Lituanais*, n° 8, 2007, pp. 13–22.

¹⁸ Le 13 janvier 1923, *L'Écho national* titrait : « Qui connaît la Lituanie ? ».

¹⁹ *La Lituanie pendant la Conférence de la Paix*, Paris, 1931 ; *La Lituanie moderne*, Paris, 1933 ; *Origine et histoire de la Lettonie*, Paris, 1933 ; *La République d'Estonie*, Paris, 1936.

²⁰ MAE/Nantes, Service des œuvres françaises à l'étranger [désormais SOFE], vol. 290, rapport de Henry de Chambon au SOFE, 26 octobre 1936.

institution française. Il y a urgence à y créer un institut français destiné à former des professeurs. Seule des États baltes, la Lituanie vient de décider que la langue française serait première langue étrangère obligatoire dans l'enseignement secondaire. Il faut donner des professeurs pour enseigner le français »²¹.

2. LA MÉMOIRE DU PASSAGE DE NAPOLÉON EN LITUANIE

Au cours de ses quatre années à Kaunas, Schmittlein contribua considérablement à développer les relations culturelles et universitaires entre les deux pays. Il s'engagea en particulier pour la diffusion de la langue française et la formation des enseignants de français. S'inspirant de son expérience de professeur agrégé d'allemand au lycée de Chartres, il rédigea une série de manuels scolaires pour les jeunes élèves lituaniens, *Douce France* qui parut à Kaunas de 1935 à 1939²². Schmittlein enseigna aussi le français à la Société Lituano-Française, dont il devint bientôt le secrétaire général²³. Outre ses activités d'enseignant²⁴, Schmittlein fut un conférencier régulier et s'engagea particulièrement dans la préparation de la commémoration du passage de Napoléon en Lituanie en 1812, lors de la campagne de Russie, à l'occasion de son 125e anniversaire en 1937. Avant d'analyser les formes de cette commémoration, il convient de s'arrêter sur le choix symbolique de Napoléon pour afficher la nouvelle amitié franco-lituanienne, car c'est avant tout de cela qu'il s'agit dans la décision d'une commémoration commune.

Nous l'avons vu, l'état des relations politiques, dans cette Europe au bord du gouffre sur laquelle pesaient déjà lourdement les menaces de l'Allemagne nazie, conduisait tant Paris que Kaunas à mettre en scène leur jeune solidarité. Dans un tel contexte, il est habituel que la diplomatie recoure au symbolique et cherche à ancrer la communauté de liens dans un passé plus lointain, afin de donner une profondeur historique aux relations présentes. Choisir de commémorer le passage de Napoléon en Lituanie n'était pourtant pas évident, étant donné que le double passage de l'Empereur et de la Grande Armée, en juin puis en décembre 1812, renvoie finalement à un événement dramatique : la retraite de Russie et ses dizaines de milliers de morts. Schmittlein,

²¹ Ibid.

²² Dans le tome de *Douce France*, première année de français à l'usage de l'enseignement secondaire lituanien, Kaunas, 1935, Schmittlein prend pour trame une correspondance entre deux jeunes élèves français et lituanien, Jean qui habite à Chartres et Vincas à Kaunas, et la visite de Vincas en France. À deux reprises la mémoire de Napoléon est évoquée, deux fois à l'initiative de Vincas : 1. Dans la leçon « Vincas décrit Kaunas », Schmittlein fait écrire à l'enfant : « C'est à Kaunas que Napoléon passa le Niémen en 1812 et une colline des environs porte encore son nom (p. 73) ; 2. Dans la leçon « Un voyage à Paris », il est écrit : « De la gare Montparnasse, où ils sont descendus, les visiteurs se rendent à pied aux Invalides, car Vincas veut d'abord saluer le tombeau de Napoléon... » (pp. 84-85).

²³ Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 1 (dossier « protocole » de la Société Lituano-Française).

²⁴ Archives centrales d'État/Vilnius, série 631/3, vol. 636 (dossier « Schmittlein » de la série Université de Kaunas).

dans son ouvrage *Un district lituanien sous l'occupation*²⁵, évoque le chiffre approximatif de 50 000 soldats de l'Armée napoléonienne, de nationalités très diverses, morts en terre lituanienne. Pourtant, il parle d'une « époque somme toute glorieuse de l'histoire napoléonienne » (p. 11). Sans doute pour juin 1812, où Napoléon, encore conquérant régnait sur une grande partie de l'Europe... Les deux éléments positivement connotés, donnant la direction interprétative de la commémoration, étaient d'une part l'accueil enthousiaste fait à Napoléon et son armée par une grande partie de la population lituanienne alors sous le joug russe et, d'autre part, la « proclamation de l'indépendance lituanienne » faite par l'Empereur le 1er juillet 1812 à Vilnius. Sans doute faudrait-il nuancer l'enthousiasme de la population en fonction des lieux et des milieux (Schmittlein lui-même ne passe pas sous silence l'accueil réservé fait à Napoléon à Vilnius²⁶ ; l'historien lituanien Bronius Dundulis, dans son ouvrage *Napoléon et la Lituanie en 1812* publié en 1940 à Paris, démontre à son tour que les paysans acclamèrent l'Empereur avec plus de ferveur que la noblesse craignant pour ses privilèges). De même faudrait-il s'arrêter sur l'ambiguïté de cette incomplète « déclaration d'indépendance » – telle que la nomme Schmittlein – et que Dundulis appelle plus sobrement « l'acte impérial créant le gouvernement provisoire de la Lituanie ». Par la mise sur pied d'un gouvernement provisoire et d'une armée lituanienne, il s'agissait avant tout, pour Napoléon, de « remettre de l'ordre [...] dans l'administration de la Lituanie délivrée pour assurer les derrières de la Grande Armée et faire concourir le pays aux besoins pressants de la guerre »²⁷. Mais dans le contexte de 1937, où la Lituanie craignait à juste titre pour son indépendance face à la menace de l'Allemagne nazie (la prise de Memel le 20 mars 1939), il s'agissait pour Kaunas de réaffirmer la souveraineté du pays et pour Paris d'afficher son attachement à l'indépendance lituanienne. De surcroît, la retraite de la Grande Armée, en raison même de sa dimension tragique et de sa charge émotionnelle, permettait de mettre en exergue une communauté de souffrance, de sang versé et de mort (plusieurs milliers de Lituaniens s'étaient engagés dans les forces napoléoniennes et nombre d'entre eux disparurent dans les combats et la retraite)²⁸.

L'événement, par son ampleur et sa dimension traumatique, avait laissé de nombreuses traces dans la mémoire collective lituanienne, dans les récits, légendes et chansons, dans la littérature, mais aussi des traces matérielles, inscrites dans la géographie

²⁵ Les pages de cet ouvrage, indiquées dans la suite du texte, renvoient à l'édition de 1952.

²⁶ Schmittlein, *Un district...*, [op. cit.], 1952, p. 18.

²⁷ Bronius Dundulis, *Napoléon et la Lituanie en 1812*, Paris, Alcan, Presses universitaires de France, 1940, p. 121. Voir également Sylvie Lemasson, « Napoléon et la Lituanie », in : Yves Plasseraud (éd.), *Histoire de la Lituanie. Un millénaire*, Crozon, Éditions Armeline, 2009, pp. 135–164, notamment pp. 149–155. L'auteur met l'accent sur la hiérarchie française et l'autorité de l'Empereur auxquelles est soumis le gouvernement provisoire. Elle insiste sur l'absence de projet cohérent de Napoléon pour la Lituanie et sur une administration qui répondait essentiellement aux besoins militaires de sa campagne de Russie.

²⁸ Jean Grison, « Les guerriers lituaniens de Napoléon 1er » in : *Cahiers Lituaniens*, n° 4, 2003.

et le paysage : les tombes, les fosses communes, les reliques diverses. Schmittlein s'était personnellement beaucoup investi dans ces enquêtes de terrain, dans ce repérage des croix et des tombes. Il évoquait *la piété* qui s'attache aux reliques de la Grande Armée en Lituanie²⁹ et, de son côté, l'attaché militaire français à Kaunas souligna auprès de son ministère le « culte pieux et touchant pour l'Empereur » conservé par les Lituaniens³⁰. Ces traces et mémoires constituaient le terreau nécessaire à une commémoration réussie.

Côté français, la IIIe République, qui avait jusque là adopté une attitude ambiguë avec l'héritage napoléonien et n'avait pas célébré le centenaire du sacre de Napoléon (1904 fut l'année de la signature de l'Entente cordiale entre Paris et Londres), renoua avec la mémoire de Bonaparte au lendemain de la Première Guerre mondiale. Le centenaire de la mort de l'Empereur, en 1921, fut l'occasion de « puis[er] dans l'ère napoléonienne pour exalter le sacrifice héroïque des Français pendant la Grande Guerre » et le « triomphe des armées françaises »³¹. En 1937, le motif conjoncturel fut celui du « droit des peuples à disposer d'eux-mêmes » et de la liberté (cf. l'article de *Lietuvos Zinios* cité précédemment), renvoyant bien davantage à Bonaparte, général des armées de la Révolution, qu'à l'Empereur. On sait que Napoléon, lors des Cent-Jours, sculpta lui-même cette image nouvelle de défenseur du peuple, de la liberté et de l'égalité. Et ce « libéralisme » constitua un élément important de la très populaire légende napoléonienne qui connut un développement considérable tout au long du XIXe siècle³². Or, comme le notait Schmittlein³³, la campagne et la retraite de Russie suscitaient toujours l'émotion en France (à la douleur se mêlaient les sentiments de courage et de détermination). L'écrivain lituanophile Jean Mauclère³⁴, dans un roman populaire, situait son intrigue en Lituanie, et faisait évoquer par les paysans et les pêcheurs le souvenir du passage de Napoléon³⁵. Les dirigeants français pouvaient

²⁹ Schmittlein, *Un district...*, [op. cit.], 1952, pp. 11–12.

³⁰ SHAT, 7N 2773, dépêche n° 446 de l'attaché militaire, Hoppenot, à la Guerre (E.M.A. 2e bureau), 10 mai 1938.

³¹ Sudhir Hazareesingh, *La légende de Napoléon*, Paris, Tallandier, 2005, p. 13 et p. 322.

³² « Dès la fin de l'année 1815, l'image populaire de Napoléon avait radicalement changé : ses compatriotes célébraient en lui non seulement un héros déchu, mais aussi un défenseur des principes révolutionnaires de liberté et d'égalité », Hazareesingh, *op. cit.*, p. 23. L'auteur insiste sur l'importance décisive des Cent-Jours « pour la mémoire qu'allait léguer l'Empereur à la postérité. [...] Ils restaurèrent le lien politique entre Napoléon et les Jacobins, les fervents défenseurs de la Révolution de 1789. [...] Les événements des Cent-Jours allaient engager le processus qui conduirait à réinventer son image. Incessamment, le créateur du nouvel empire serait perçu comme le défenseur du principe d'égalité civile né de la Révolution ; le conquérant du monde se transformerait en sage et prévoyant législateur ; et, peut-être plus extraordinaire que tout, le despote autocratique serait réincarné en symbole de la liberté. En résumé, les circonstances de la fin du règne de Napoléon seraient décisives pour instruire les débuts de sa légende après 1815 », pp. 38–39.

³³ Schmittlein, *Un district...*, [op. cit.], 1952, pp. 11–12.

³⁴ Thierry Laurent, *Échanges littéraires* [op. cit.], pp. 30–31.

³⁵ *Le Pavillon de l'Aigle blanc*, 1931. Cité d'après Julien Gueslin, *La France et les petits États baltes*, [op. cit.], p. 543.

donc tirer profit de cette sensibilité et mémoire populaires qui n'avaient pas disparu. Ainsi, en 1937, les autorités françaises et lituaniennes, en commémorant Napoléon, se référaient à des valeurs communes. Comme l'historien David Bell l'a écrit « Napoléon fut l'Empereur des Français, mais il appartient au patrimoine culturel du monde occidental »³⁶, car l'Empereur était devenu, après 1815, un objet de culte à travers toute l'Europe et particulièrement dans les territoires qui avaient connu l'occupation française³⁷.

3. RAYMOND SCHMITTLEIN ET LES FORMES DE LA COMMÉMORATION

Schmittlein ne fut pas le seul artisan de cette commémoration, mais il en fut l'initiateur et la cheville ouvrière. Il n'était pas historien de formation mais linguiste, et avait développé une méthode fondée sur l'anthroponymie et la toponymie pour tenter de reconstituer l'Histoire, là où les autres sources écrites faisaient défaut, à partir d'une classification des noms de lieux et de personnes. Aussi ses travaux d'érudition, et son goût intellectuel pour ces sujets, l'amènèrent à maintes reprises à publier des ouvrages de référence dans le domaine historique.

Schmittlein releva, dès son arrivée à Kaunas, « le renouveau d'intérêt manifesté par la Lituanie à sa résurrection éphémère de 1812 » qui se traduit par la découverte de nombreux « trésors oubliés » dans les archives privées et l'exploitation systématique des archives publiques donnant lieu à de nombreux travaux universitaires, auxquels il participa lui-même. Dès l'automne 1935, il prononça une première conférence sur « la Grande Armée en Lituanie » à la Société Lituano-Française, qui eut beaucoup d'écho³⁸ et il publia en 1936 et 1937 plusieurs ouvrages et articles consacrés à la Lituanie et à Napoléon en 1812 : en lituanien *L'armée lituanienne au temps de Napoléon* ; une première version de *Un district lituanien sous l'occupation française (1812)*³⁹. Il s'agit de la publication de la correspondance d'un sous-préfet lituanien (cercle de Panevėžys) avec les autorités militaires françaises. Son autre ouvrage, *Avec Napoléon en Lituanie*, paru à Kaunas en 1937 (Pribacio Leidinys, 88 pages), était également une publication de documents⁴⁰. Les textes originaux en français étaient complétés par une préface et

³⁶ David Bell, « Violets in their Lapels », in : *London Review of books*, t. XXVII, n° 12, 23 juin 2005, p. 14.

³⁷ Jules Deschamps, « La légende de Napoléon à travers le monde », in : *Revue des études napoléoniennes*, juillet-août 1926, pp. 33-36.

³⁸ MAE/Paris, Lituanie 1918/40, vol. 92, dépêche de Dulong à Pierre Laval, 26 décembre 1935.

³⁹ Raymond Schmittlein, *Un district lituanien sous l'occupation française (1812)* // Kaunas, Senove, 1936, t. 2, pp. 217-269. Étude menée à partir des archives nationales lituaniennes, cf. *Un district...*, [op. cit.], 1952, p. 22.

⁴⁰ Au sujet de la maison d'édition et librairie Pribacis (Priebatsch), fondée en 1923 à Kaunas par une famille allemande juive, Max et Helene Holzman, voir le témoignage de leur petite fille Margarete Holzmann, « Die Verlagsbuchhandlung 'Pribacis' in Kaunas 1923-1940 », in : *Annaberger Annalen*, Nr. 6, 1998, pp. 89-101.

des commentaires en lituanien. Il s'agit d'une sélection de textes (mémoires, journaux, souvenirs militaires, de divers officiers de la Grande Armée), organisés en « journal », de manière chronologique, allant de l'entrée de Napoléon en Lituanie le 21 juin 1812 (mémoires du général de Caulaincourt) à la retraite du Xe corps d'armée (*Souvenirs* du maréchal Macdonald) le 19 décembre 1812. Le premier tiers relate le passage du Niémen (23 juin), l'entrée de l'empereur à Kaunas (24 juin) et des Français à Vilnius jusqu'au passage de la Samogitie. Schmittlein y publie bien entendu la « proclamation de l'indépendance lituanienne par Napoléon », le 1er juillet 1812. Mais il faut noter que les trois quarts restants de l'ouvrage sont consacrés à la retraite.

L'analyse de ces deux ouvrages fait apparaître que l'objectif de Schmittlein était non pas de retracer la campagne elle-même, ce qui avait été l'objet de la plupart des recherches menées jusque-là, mais de comprendre le fonctionnement des arrières durant la campagne et notamment les rapports de l'armée avec le pays occupé. Certes, il mit en lumière les déficiences du service d'administration et en particulier de l'intendance, mais il entendait surtout montrer que « l'effort fourni dans la suite par le pays [la Lituanie]⁴¹ est aussi admirable, quoiqu'aussi méconnu, que son effort militaire⁴² » (*Un district...*, p. 13). Il y résume ainsi sa thèse principale : « Somme toute, il nous semble que toute cette correspondance, imprégnée d'un ton courtois et même amical, est un signe indiscutable de la collaboration confiante qui a dû exister entre la population et l'armée d'occupation » (p. 21)⁴³. Il entendait relativiser la « légende d'une administration française exploitant le pays jusqu'au pillage » (p. 15) et insistait sur les instructions de l'Empereur (30 juin 1812) exigeant de « ménager les habitants du pays ». Il citait notamment les registres d'ordre de Macdonald relatant que les réquisitions se faisaient « avec humanité et équité » (p. 16). Schmittlein soulignait le caractère formel des ordres de Napoléon, prescrivant de considérer la Lituanie comme un pays « allié ». Au total, ses publications mettaient en lumière la coopération et l'enthousiasme populaire pour Napoléon en Lituanie, le souci de Napoléon d'œuvrer à la restauration de l'indépendance lituanienne⁴⁴, et l'auteur y rendait hommage au

La maison s'était spécialisée dans l'édition de manuels scolaires pour l'enseignement des langues étrangères et la partie librairie comprenait des départements de littérature étrangère, en particulier de français. Après 1933, les Holzman, devenus Lituanien en 1936, furent marginalisés par les Allemands de Lituanie dans la ligne de Berlin. Schmittlein fit partie de leurs fidèles amis.

⁴¹ Si le ravitaillement a échoué, c'est surtout en raison de l'insuffisance des transports : « La grandeur de l'entreprise dépasse les moyens du temps. Les subsistances d'une armée de quatre cent cinquante mille hommes ne s'accommodent pas de voiture à chevaux... Napoléon est en avance d'un siècle sur son temps », p. 15.

⁴² Rappel de la présence de plusieurs contingents lituaniens dans la Grande Armée et dans les armées alliées ; rappel concomitant des régiments de hussards et uhlands lituaniens recrutés par l'armée russe désertant « massivement » pour rejoindre les « Français ».

⁴³ « L'attitude de la population prouve à l'évidence qu'elle ne considérait pas les Français comme des ennemis », p. 18.

⁴⁴ « Dès que le pays fut occupé par l'armée française, on procéda à la constitution d'une garde nationale, d'une gendarmerie et d'une véritable armée... », p. 14.

courage des Lituaniens en soulignant leurs qualités de « ténacité », d'« ordre », leur « bonne volonté ». Il contribuait ainsi à donner une couleur émotionnelle aux jeunes relations franco-lituanienne en cette seconde moitié des années 1930.

Les écrits de Schmittlein sur Napoléon ne laissent pas apparaître de polémique directe avec l'Allemagne au sujet du comportement des soldats ou officiers prussiens ou originaires des autres États allemands dans la Grande Armée (même s'il mentionne la « défection du général prussien Yorck à Tauragé »), mais en revanche, il mène une attaque en règle contre le publiciste allemand Karl Bleibtreu (1859–1928) et la préface violemment antifrançaise qu'il ajouta à l'édition de 1926 de l'œuvre de Theodor Rehtwisch, *Geschichte der Freiheitskriege 1812–1815*⁴⁵, œuvre d'ailleurs qualifiée d'« admirable » par Schmittlein. En effet, Bleibtreu avait écrit : « Ce n'est pas la haine de Napoléon, mais la haine des Français que l'on puisera dans ce livre savant, car jamais, même lors de l'invasion de la Ruhr et de la honte noire, la terre allemande n'a été souillée par une clique plus dégoûtante et plus arrogante que celle de ces maréchaux et intendants ». Schmittlein qualifiait ce passage d'« injure » et de « moyen d'exciter au meurtre », et estimait « que la partialité évidente des historiens allemands leur enlève voix au chapitre »⁴⁶.

En 1937, année de la commémoration, Schmittlein démultiplia ses efforts. En tant que secrétaire général de la Société Lituano-Française, il organisa un cycle de conférences à Kaunas⁴⁷, favorisa les études historiques sur le sujet, demanda au ministère lituanien de l'Instruction publique de mettre l'accent sur Napoléon dans les programmes scolaires, chercha à susciter l'intérêt de la presse française pour les contes et le folklore lituaniens⁴⁸, et surtout organisa une grande exposition sur Napoléon au nouveau musée militaire Vytautas le Grand, ouvert à Kaunas en 1936⁴⁹. Schmittlein rechercha par tous les canaux le soutien de Paris, faisant intervenir auprès de leur ministère respectif tant les diplomates que l'attaché militaire français. Il obtint ainsi le concours des Affaires étrangères, du ministère de la Guerre, de l'Éducation nationale, puis s'adressa à la Bibliothèque nationale et à divers musées pour obtenir le prêt de nombreuses pièces. Au départ, Schmittlein envisageait une exposition centrée sur les « souvenirs napoléoniens » de 1812, mais, à la demande du Quai d'Orsay et du directeur des Beaux-Arts, Georges Huisman, au printemps 1937, le projet fut remanié et étendu à toute l'époque napoléonienne, en mettant expressément l'accent sur Napo-

⁴⁵ Leipzig, Minerva, 1908. Réédition de 1926, révisée par Karl Bleibtreu, [p. 16].

⁴⁶ Schmittlein, *Un district...*, [op. cit.], 1952, p. 12.

⁴⁷ Ignace Jonynas prononça le 18 novembre 1937, en lituanien, une conférence sur « l'université de Vilna à l'époque de Napoléon », MAE/Nantes, SOFE, vol. 547. Voir aussi Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 1, protocole du 8 janvier 1937.

⁴⁸ Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 1, protocole du 11 novembre 1936.

⁴⁹ Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 1, protocoles des 19 mai et 9 septembre 1936 ; SHAT, 7N 2773, lettre de Urbsys à Ganeval, 13 mars 1937.

l'éon en tant que libérateur des peuples et des arts et chantre de l'indépendance⁵⁰. Les Affaires étrangères avaient compris l'intérêt qu'elles pouvaient tirer de la manifestation pour le renforcement des relations bilatérales et elles décidèrent d'en faire une manifestation de prestige⁵¹.

L'exposition eut lieu du 20 mai au 20 juin 1937⁵². Riche de 400 pièces environ, elle eut un double caractère documentaire et artistique en réunissant tableaux, dessins, portraits, uniformes, armes, médailles, cartes, plans, relevé des tombes françaises connues et documents d'époque⁵³. Elle s'articula autour d'objets et de documents issus des collections lituaniennes et de l'envoi de pièces prêtées par les musées et bibliothèques françaises : musées du Louvre, de Versailles, de la Guerre, de La Malmaison, Bibliothèque Nationale, École des Beaux-Arts ou encore collections privées. Schmittlein lui-même fit don de gravures au musée⁵⁴. L'exposition fut patronnée par les plus hautes autorités françaises et lituaniennes : présidents de la République, ministres de la Guerre, des Affaires étrangères et de l'Éducation Nationale des deux pays, par les représentations diplomatiques de Lituanie en France et de France en Lituanie, par l'université de la Sorbonne aussi⁵⁵.

Pour l'inauguration, à laquelle assistait Antanas Smetona, président de la République de Lituanie, le gouvernement français dépêcha deux parlementaires, Gaston Riou, secrétaire de la commission des Affaires étrangères de la Chambre, et Robert de Grandmaison, descendant du comte de Lobau, aide de camp de Napoléon en 1812. Ils furent chargés d'offrir à la Lituanie le décret signé par l'Empereur, ordonnant la constitution d'un gouvernement lituanien⁵⁶. L'écrivain et publiciste Jean Mauclère rendit compte de cette manifestation dans le journal *L'illustration*, soulignant qu'elle était l'expression de « l'étroite amitié unissant la Lituanie à la France ». Le message

⁵⁰ Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 12, dossier de la Société Lituano-Française consacré à l'exposition « Napoléon » et série 379/1 vol. 315 et 316 « exposition Napoléon ».

⁵¹ SHAT, 7N 2773, Dépêche n° 133 du ministre de l'Éducation nationale à la Guerre, 11 mars 1937. « La réussite de cette exposition est en effet très importante pour le prestige et les intérêts français en Lituanie », SHAT, 7N 2773, dépêche n° 61 de l'attaché militaire, commandant Ganeval, à la Guerre (E.M.A. 2e bureau), 17 mars 1937.

⁵² Archives centrales d'État/Vilnius, série 945/1, vol. 1.

⁵³ Jean Mauclère, « L'exposition napoléonienne de Kaunas », in : *L'illustration*, 19 juin 1937, p. 274. Le ministère de l'Éducation nationale demanda à la Guerre de prêter des médailles commémorant l'épopée napoléonienne, des photographies de documents (ordre du jour du 1er juillet 1812, Vilna, portant constitution du gouvernement provisoire de Lituanie), des cartes de Lituanie (russe et française) et des plans des fortifications de Kaunas et Memel, SHAT, 7N 2773, D. n° 57 du ministre de l'Éducation nationale à la Guerre, 30 janvier 1937 ; différents objets furent prêtés par la Bibliothèque nationale et Malmaison, SHAT, 7N 2773, lettre de Urbsys à Ganeval, 13 mars 1937.

⁵⁴ Aquarelle anonyme donnée par l'auteur en 1937 au musée de la Guerre à Kaunas, reproduite in : *Un district...*, [op. cit.], 1952, p. 29.

⁵⁵ Le recteur Sébastien Charléty, après avoir pris conseil auprès du Service des œuvres des Affaires étrangères, accepta de figurer au comité d'honneur de l'exposition. Archives Nationales [AN/Paris], AJ 16, Vol. 6968, Chancellerie de l'université de Paris, États baltes, Lituanie 1926/1948.

⁵⁶ Article du 19 juin 1937, signé Jean Mauclère.

politique était passé. Le catalogue de l'exposition fut édité à Kaunas, sous la direction de l'historien d'art Baltrusaitis et de son épouse Hélène, fille de l'historien d'art français Henri Focillon, auquel Schmittlein avait également fait appel en tant qu'expert pour cette manifestation⁵⁷.

Cette exposition, l'une des toutes premières organisées dans le musée de l'Armée, lui-même emblème de l'identité (en construction) et de l'indépendance nationales lituaniennes⁵⁸, fut l'occasion pour cet établissement de constituer sa « section napoléonienne ». Outre la collecte de pièces lituaniennes, il bénéficia de dons du gouvernement français à l'issue de l'exposition. Hoppenot, attaché militaire français à Kaunas, en rendit compte à son ministère : « La section napoléonienne du musée [...] constitue l'un des principaux attraits de cette collection de souvenirs ; elle est visitée quotidiennement par un nombre important de Lituaniens et d'étrangers ; la jeunesse lituanienne y est amenée périodiquement ; les militaires, en outre, la visitent fréquemment. En un mot, la section napoléonienne du musée de Kaunas constitue l'un des meilleurs instruments de notre influence en Lituanie et dans les pays voisins : il y a donc lieu de l'aider et de l'encourager dans toute la mesure de nos moyens ». Comme le directeur du musée Vytautas le Grand, le général Nagevičius, déplorait l'absence de souvenirs matériels de la Grande Armée, Hoppenot demanda à Paris l'envoi d'uniformes et d'armes, notamment d'un canon⁵⁹. En raison de l'annexion de Klaipėda/Memel par les Allemands, Paris dut surseoir à l'envoi, mais Hoppenot intervint en mettant l'accent sur l'intérêt éminent de l'envoi en de telles circonstances. Il invoqua le passé et la sensibilité des Lituaniens pour la période napoléonienne qualifiée de « lueur dans la nuit » et « l'état d'équilibre instable où se trouve actuellement la Lituanie qui, sous peu, va être obligée de pencher soit vers l'Allemagne, soit vers la Pologne ; [...] Si puérile que la chose puisse paraître, nous avons là une occasion excellente d'influencer, dans une certaine mesure, la politique extérieure d'un petit pays, qui se trouve en vedette de l'actualité, et d'apporter peut-être à notre influence morale, déjà forte, un appoint susceptible de faire pencher la balance ; il serait regrettable qu'une difficulté, facilement surmontable, nous empêchât de saisir cette occasion »⁶⁰. En mai 1939, le canon arriva à Riga et fit route vers Kaunas⁶¹.

⁵⁷ *Naoleonas I Lietuvoje*, Kaunas 1937.

⁵⁸ Julien Gueslin, « La première République lituanienne (1918–1940), in : Yves Plasseraud (éd.), *Histoire de la Lituanie* [op. cit.], pp. 221–278, ici, pp. 223–224.

⁵⁹ SHAT, 7N 2773, dépêche n° 446 de l'attaché militaire, Hoppenot, à la Guerre (E.M.A. 2e bureau), 10 mai 1938.

⁶⁰ SHAT, 7N 2773, dépêche n° 796 de Hoppenot, à la Guerre (E.M.A. 2e bureau), 16 mai 1939.

⁶¹ SHAT, 7N 2773, lettre de Hoppenot, à Huet (E.M.A. 2e bureau), 16 mai 1939.

EN CONCLUSION : SCHMITTLEIN ET LA MÉMOIRE DE NAPOLÉON APRÈS 1945

L'arrivée du canon, peu avant la signature du pacte germano-soviétique, ne sauva bien évidemment pas l'indépendance de la Lituanie. Et Schmittlein avait déjà dû quitter Kaunas pour Riga depuis près d'une année (été 1938), suite à une cabale l'accusant de trois « maux » : porter un nom à consonance germanique (il était d'origine alsacienne) ; être germaniste ; avoir une épouse allemande. Il s'agissait de malentendus, car Schmittlein, en tant que correspondant de l'agence Havas couvrant les événements de Memel, était celui qui avait mis l'opinion française en garde contre l'expansionnisme de l'Allemagne nazie. Il avait précocement saisi la nature du national-socialisme, ce qui l'amena à s'engager aux côtés du général de Gaulle dès juillet 1940⁶².

Malgré les circonstances douloureuses de son départ, Schmittlein continua à œuvrer par ses travaux d'érudition à une meilleure connaissance de la culture lituanienne après la Deuxième Guerre mondiale. Alors qu'il dirigeait la « dénazification » et la « rééducation » par la culture en zone française d'occupation en Allemagne (1945–1951)⁶³, il voulut contribuer à la préservation de la culture balte en exil. C'est alors qu'il coopéra très étroitement avec l'artiste Vytautas Kazimieras Jonynas, connu à Kaunas, pour lequel il fonda une École balte des Beaux-Arts à Fribourg. La réédition légèrement revue et augmentée de son ouvrage *Un district lituanien sous l'occupation*, à Mayence en 1952, s'inscrit dans ce contexte⁶⁴. Dans l'introduction de la nouvelle édition, il écrit : « De nouveau, la nuit russe s'est appesantie sur le pays de Witold et de Jagellon, et le rideau entrouvert s'est de nouveau fermé. Il importe donc de mettre à la disposition des chercheurs ainsi que de tous les réfugiés lituaniens de la diaspora les bribes de ces trésors qu'il aura été possible de sauver ». Le souvenir napoléonien, avec ses références à la liberté, au droit des peuples à disposer d'eux-mêmes, à la culture occidentale, passait dans le camp des exilés. La symbolique de la Croix de Lorraine, à laquelle Schmittlein se référa explicitement (« ...Dieu veuille que tout ne soit point perdu, lorsque la patrie de Mickiewicz pourra de nouveau respirer librement à l'ombre de la Croix de Lorraine, sous la protection de son Chevalier d'argent », p. 23), induisait des rapprochements entre la résistance lituanienne à l'occupant soviétique et la résistance française à l'occupant nazi et, plus subrepticement, dévoilait les rapports

⁶² Corine Defrance, « Raymond Schmittlein : un itinéraire dans la France Libre, entre activités militaires et diplomatiques », in : *Relations Internationales*, n° 108, 2001, p. 487–501 ; id., « Raymond Schmittlein (1904–1974) : Leben und Werk eines französischen Gründungsvaters der Universität Mainz », in : Michael Kissener, Helmut Mathy (éd.), *Ut omnes unum sint* (Teil 1) *Die Gründungspersönlichkeiten der Johannes Gutenberg-Universität der Universität Mainz*, Stuttgart, Franz Steiner Verlag, 2005, pp. 11–30.

⁶³ Corine Defrance, *La politique culturelle de la France sur la rive gauche du Rhin, 1945–1955*, Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 1994.

⁶⁴ Comparaisons introduites au sujet des occupations. L'occupation napoléonienne présentée sous un jour d'autant plus humain qu'elle est comparée aux occupations allemandes en France et aux occupations soviétiques de 1940 et 1944 (p. 16).

qui s'établissaient dans la conception schmittleiniennne de l'histoire et du politique entre Napoléon et De Gaulle.

Cette mémoire napoléonienne a récemment ressurgi avec la découverte en octobre 2001 du « charnier de Vilnius », regroupant plus de 2 500 corps, essentiellement de soldats de la Grande Armée. Lors de la cérémonie de ré-inhumation des corps, le 1er juin 2003, quelques jours après le référendum par lequel les Lituaniens avaient donné leur adhésion à leur entrée dans l'Union européenne, l'ambassadeur de France évoqua la mémoire napoléonienne dans une toute autre perspective que celle de 1937. Se plaçant dans un cadre non plus bilatéral, mais européen, il se démarqua de l'héritage napoléonien, compris comme celui d'un Empereur conquérant et autoritaire : « Napoléon était à la recherche d'une Europe unie. Mais ce fut un échec, car il tenta d'unir le continent par la force. Aujourd'hui, nous voyons ce rêve d'une Europe unie devenir réalité parce que fait pacifiquement »⁶⁵.

Corine Defrance

NAPOLEONO ŽYGIO PER LIETUVĄ PRANCŪZIŠKAI LIETUVIŠKAS PAMINĖJIMAS
1937 METAIS. RAYMOND'O SCHMITTLEINO INICIATYVA

Santrauka

Pirmasis prancūzų kalbos lektorius Kauno universitete (1934–1938) buvo germanistas Raymond'as Schmittleinas (1904–1974). Ketvirtojo dešimtmečio antroje pusėje jis vienas pagrindinių kultūros tarpininkų tarp Prancūzijos ir Lietuvos. Įgijęs vokiečių kalbos mokslinį laipsnį Schmittleinas ketino rašyti daktaro disertaciją apie lietuvių toponimiją ir onomastiką. 1937 m. jis organizavo nemažai renginių, skirtų paminėti 125-ąsias Napoleono žygio per Lietuvą metines. Toks prancūzo užmojis rodo simbolinę 1812 metų svarbą. Siūlome panagrinėti šį įvykį, atsižvelgiant į to meto politinį kontekstą. Siekiama aptarti tris klausimus: koks buvo Paryžiaus ir Kauno politinis bendro paminėjimo motyvas; ar iš tikrųjų Napoleono žygis per Lietuvą užkariautojiška ir tragiška prasmė, turint galvoje birželio ir gruodžio įvykius, buvo vertas minėjimo ir kokia jo prasmė; koks buvo Schmittleino išsipareigojimas ir kokią prasmę jis teikė šiam minėjimui?

Prancūzijos ir Lietuvos santykiai ketvirtąjį dešimtmetį.

Vėlyvas prancūzų lektoriaus etato įsteigimas Kauno universitete (1934 m.) simboliškai parodo sudėtingus Prancūzijos ir Lietuvos santykius po Pirmojo pasaulinio karo, tai galima paaiškinti tiek pokariniu Prancūzijos išsipareigojimu Lenkijai, tiek germanofiliška Kauno valdžios meile pasibaigus karui. Ši situacija radikaliai pasikeitė ketvirtojo dešimtmečio pradžioje, pradėjus reikštis vokiškajam nacionalizmui. Tuomet išaugo lietuvių domėjimasis prancūzų kultūra. Paryžius kovodamas su vokiečių įtaka pasiklivė Lietuva ir stengėsi didinti savo poveikį kultūrinėje srityje.

Napoleono žygio per Lietuvą atminimas.

Mintis paminėti Napoleono žygį per Lietuvą 1812 metais kėlė abejonių, nes šis įvykis siejosi su atsitraukimu iš Rusijos ir su tūkstančiais mirusiųjų. Du dalykai, kuriuos derėjo paminėti, buvo tai, kad dauguma Lietuvos gyventojų Napoleoną ir jo armiją sutiko šiltai ir kad 1812 m. liepos 1-ąją

⁶⁵ Cité d'après Gilles Dutertre, *Les Français dans l'Histoire de la Lituanie (1009–2009)*, Paris, L'Harmattan, 2009, p. 107.

imperatorius paskelbė Lietuvos nepriklausomybę. 1937 metų kontekste Kaunui tai buvo proga vėl pareikšti apie šalies suverenumą, o Paryžiui – parodyti savo pritarimą Lietuvos nepriklausomybei. Be to, Didžiosios armijos pasitraukimas dėl savo tragiškos ir emocinės svarbos leido iškelti kančios, pralieto kraujo ir mirties prasmę, rėmėsi tuo, kad Napoleono prisiminimas buvo gyvas ir Lietuvoje, ir Prancūzijoje, ir kėlė tokus dalykus kaip drąsą, heroizmą, pasiaukojimą bei tautų laisvę.

Raymond'as Schmittleinas ir paminėjimo formos.

Schmittleinas buvo šio paminėjimo iniciatorius ir varomoji jėga. Jis paskelbė daugybę darbų ir dokumentų, įrodančių „tą visiško pasitikėjimo bendradarbiavimą, kuris siejo gyventojus ir okupacinę armiją“, stengdamasis lyg ir užtušuoti, sumenkinti tą legendinį atsiminimą apie prancūzų administraciją, išnaudojančią ir plėšiančią šalį. Jis daug prisidėjo suteikdamas emocinį pobūdį nuo 1930 metų besiplėtojantiems Prancūzijos ir Lietuvos ryšiams. 1937 m. Kauno Vytauto Didžiojo karo muziejuje Schmittleinas parengė didelę parodą apie Napoleoną. Paroda sulaukė visapusiškos Paryžius paramos. Prancūzijos užsienio reikalų ministerija suprato šio renginio naudą stiprinant dvišalius santykius, todėl nusprendė surengti prestižinį renginį. Paryžius įteikė Kaunui imperatoriaus pasirašytą dekretą dėl Lietuvos vyriausybės sudarymo, o žurnalistas Jeanas Maucière'as prancūzų spaudoje pabrėžė, kad paroda rodė „glaudžią draugystę, siejančią Lietuvą ir Prancūziją“.

Schmittleino prisiminimai apie Napoleoną po 1945 metų.

Po karo Schmittleinas norėjo prisidėti prie baltiškos kultūros egzilyje. 1952 metais Maince leistame kūrinyje „Lietuvos regionas okupacijoje“ jis rašė: „Ir vėl rusiška naktis prislėgė Vytauto ir Jogailos šalį. Todėl svarbu padaryti prieinamus mokslininkams, taip pat ir visiems lietuviams pabėgėliams išėivijoje fragmentus tų turtų, kuriuos pavyks išgelbėti.“ Palikusiesiems Lietuvą padvelkė prisiminimais apie Napoleoną.

LES « EMIGRÉS » FRANÇAIS FACE À LA
TOURMENTE NAPOLÉONNIENNE :
LE CAS DE LOUIS HENRI BOJANUS EN LITUANIE

PHILIPPE EDEL

ISSN 1392-0588

2011. 55

Quand Napoléon entre à Vilnius en juin 1812, la ville est désertée par d'éminents professeurs étrangers¹ qui enseignent à l'université, par une partie de cette élite cosmopolite qui assure le rayonnement en Europe de l'université de Vilnius à une époque qui est aujourd'hui tenue pour son « âge d'or » par les Lituaniens eux-mêmes². Comment expliquer leur comportement, notamment celui de Louis Henri Bojanus, un des plus grands naturalistes de son temps, originaire pourtant du même pays que Napoléon ? L'explication, nous la chercherons dans l'itinéraire de ce savant qui est révélateur d'une certaine France au tournant des XVIIIe et XIXe siècles.

C'est en Alsace, à Bouxwiller dans le comté de Hanau-Lichtenberg, à 40 km au nord-ouest de Strasbourg, que Louis Henri Bojanus est né en 1776 et qu'il a passé sa jeunesse. Province française depuis plus d'un siècle, l'Alsace est dans une situation particulière au sein du royaume de France. Elle a été progressivement détachée du Saint Empire romain germanique à partir de 1648 par les traités de Westphalie, ce qui permet à la France de prendre pied dans la vallée du Rhin, l'Alsace devenant ainsi la pointe la plus avancée du royaume vers l'est. Bouxwiller devient français en 1680 avec la « réunion » à la France des seigneuries d'Alsace, ce qui posera le problème des princes possessionnés. Ces derniers en effet – tels le landgrave de Hesse-Darmstadt dont dépend Bouxwiller, le duc de Wurtemberg ou le margrave de Bade – sont des princes du Saint Empire ayant conservé des fiefs en Alsace. En vertu des traités, ils sont donc vassaux du roi de France en Alsace mais restent sujets du Saint Empire pour leurs bailliages d'outre-Rhin. Cette situation est source d'interprétations divergentes entre la tradition impériale d'autonomie administrative et la logique centralisatrice française, problèmes qui ne sont pas sans rappeler ceux qu'observera Bojanus

¹ Alors que Joseph Frank se retire prudemment à Vienne, les professeurs Bojanus, Pinabel et Lobenwein partent pour Saint-Pétersbourg.

² Venclova T. "Four Centuries of Enlightenment: A historic View of the University of Vilnius, 1579-1979", Chicago, *Lituanus*, Volume 27, n°1, Summer 1981.

L. H. BOJANUS (ART. MATEUSZ PRZYBILSKI)

à Vilnius, entre les us et coutumes de l'ancienne *Rzeczpospolita* polono-lituanienne et les nouvelles règles imposées par l'empire de Russie.

Région frontalière, l'Alsace bénéficie par ailleurs en France du statut de « province à l'instar de l'étranger effectif ». Elle est ainsi exemptée des droits de douane et des impôts royaux perçus sur la circulation des marchandises. Les marchands alsaciens peuvent donc commercer librement avec l'étranger, mais ils paient des droits pour les échanges avec les autres provinces françaises. Ce privilège favorise le maintien de liens étroits avec les grandes cités commerciales européennes, le long du Rhin jusqu'à la mer du Nord et à la Baltique.

En outre, contrairement au reste de la France, les protestants sont nombreux – et tolérés – en Alsace. Souvent majoritaires dans les villes, ils sont essentiellement luthériens, mais aussi calvinistes et parfois mennonites. Dans les localités mixtes, les églises sont ouvertes aux deux cultes catholique et luthérien, comme l'exige le *Simultaneum*³ introduit par Louis XIV. Plusieurs communautés juives sont par ailleurs implantées dans la campagne alsacienne. Cette diversité confessionnelle, une spécificité alsacienne jusqu'à nos jours, Bojanus la retrouvera à Vilnius.

³ Disposition obligeant les églises luthériennes à accueillir les offices religieux catholiques quand au moins sept familles catholiques habitent dans la commune.

Si la langue française est surtout utilisée par les représentants de l'autorité royale, par la haute noblesse et par une partie de la bourgeoisie, la pratique de la langue allemande et du dialecte alémanique reste très majoritaire en Alsace, y créant une atmosphère biculturelle, assez fréquente en Europe mais plus rare dans le royaume de France. Ainsi, Voltaire qui vécut plus d'un an en Alsace à cette époque (1753-54), qualifie Colmar avec ironie de « *moitié française, moitié allemande et tout à fait iroquoise* », tandis que Goethe, étudiant à Strasbourg (1770-71), évoqua la « *elsässische Halbfrankreich* » (la « *demi-France alsacienne* »)⁴. Les interférences entre les langues sont parfois aussi liées à la religion : ainsi, Bojanus étant de confession luthérienne, son acte de naissance est enregistré dans la langue de Luther, d'où la transcription de ses prénoms en allemand alors que, chez les catholiques, l'état civil paroissial est tenu à cette époque en latin.

Enfin, l'Alsace dispose d'un système éducatif particulièrement remarquable. Strasbourg, deuxième ville universitaire de France en nombre d'étudiants, est dotée d'une académie catholique, avec deux facultés, lettres et théologie, et d'une importante université protestante, dont les facultés de médecine et de droit bénéficient d'un rayonnement européen. Parmi les universités françaises, celle de Strasbourg est à la fois la plus cosmopolite et la plus ouverte à l'Est. Si les Alsaciens (24 %) et les Lorrains (3 %) ne constituent que le quart des effectifs, les étudiants du Saint Empire en représentent près 48 % et ceux de Russie 6 %. Un ancien étudiant polonais de Strasbourg témoigne : « *Le nombre d'étrangers qui étaient à Strasbourg pour faire leurs études était prodigieux de mon temps. (...) Les Russes surtout l'emportaient ; il y avait à la fois sept princes Galitzine, deux comtes Staekkel, un baron Strogonoff, un baron Asch, un comte Tolstoy, un M. Ismaïloff, un M. Boudlauskoff, deux frères Voltoratzki, la famille Kroock, un prince Gagarine, sans compter tous ceux qui étudient la médecine aux frais de l'impératrice Catherine* »⁵. Pour ces derniers, il s'agissait des bourses Galitzine que la tsarine attribuait pour la formation des étudiants en médecine. Entre 1765 et 1791, 204 sujets du tsar se font immatriculer à l'université, dont 140 – presque les deux tiers – viennent des provinces baltes, Courlande et Livonie.

Ce contexte particulier de l'Alsace imprègne bien sûr Bouxwiller, la ville natale de Bojanus. Cité à majorité protestante, elle est la résidence des comtes de Hanau-Lichtenberg, en union personnelle depuis 1736 avec les landgraves de Hesse-Darmstadt. Le comté n'est donc pas incorporé au landgraviat et continue à être administré par la régence de Bouxwiller. Il comprend plus d'une centaine de villes et villages, dont une douzaine de l'autre côté du Rhin, en pays de Bade. La famille Bojanus est très liée à l'administration du comté pour laquelle travaillent tant le père, Jean Jacques Bojanus, greffier aux affaires forestières, que les deux grands-pères⁶. Le métier du père de

⁴ Vogler B. *Histoire culturelle de l'Alsace*, Strasbourg, 1993, p. 180 et 177.

⁵ Livet G. et Rapp F. (dir.) *Histoire de Strasbourg des origines à nos jours*, Strasbourg, DNS – Istra, 1981, Tome III, p. 424.

⁶ Merck E. *Mercksche Familien-Zeitschrift*, Darmstadt, Volume XXII, 1966, p. 72.

Bojanus l'orienta assez naturellement vers les sciences de la nature, particulièrement riche et diversifiée dans le comté, notamment en restes fossilisés⁷, et dont le périmètre correspond aujourd'hui à celui d'un parc naturel régional. Le jeune Bojanus fréquente le collège de Bouxwiller, calqué sur le modèle du célèbre Gymnase protestant de Strasbourg et qui se révèle une véritable pépinière de fonctionnaires, de médecins et de théologiens⁸. Parmi les disciplines enseignées figurent les sciences naturelles, ce qui est rare en France. Le programme prévoit aussi l'initiation à la lecture des journaux et la rédaction de lettres. Le français est étendu à toutes les classes et l'allemand est une matière d'enseignement distincte. C'est donc une « voie royale » qui aurait dû naturellement conduire Bojanus aux portes de l'université de Strasbourg !

La Révolution française va cependant bouleverser le destin du jeune Bojanus. Il a 13 ans quand elle éclate en 1789 et que des troubles secouent Bouxwiller et le comté. Les actions des révolutionnaires contre la religion et l'ordre établi choquent une grande partie de la population. L'abolition du régime particulier de souverainetés locales et des droits féodaux spolie les princes possessionnés qui alertent les cours d'Europe. Le landgrave, dépossédé de ses droits comtaux alsaciens, se replie à Darmstadt dès 1790. Parallèlement, les « émigrés » – ces nobles de France ayant fui la Révolution pour s'y soustraire ou pour la combattre de l'extérieur – développent une agitation permanente aux frontières et font également pression sur les souverains étrangers pour qu'ils interviennent dans les affaires françaises. Quand les Impériaux envahissent en octobre 1793 le nord de l'Alsace, ils sont accueillis en libérateurs, tant le mécontentement de la population à l'égard de la Révolution est fort. En novembre de la même année, l'invasion est cependant arrêtée, puis rejetée derrière la frontière. Les menaces de représailles, voire d'exécutions sommaires, ne se font pas attendre. De Bouxwiller même, le représentant du peuple en mission Jean-Baptiste Lacoste écrit en novembre 1793 en parlant de l'Alsace : « *La seule mesure à prendre est de guillotiner le quart des habitants de cette contrée et de ne conserver que ceux qui ont pris une part active à la Révolution, chasser le surplus et séquestrer leurs biens*⁹. » Une énorme panique s'empare alors des habitants des territoires envahis. Plus d'un demi-millier d'habitants de Bouxwiller – dont Bojanus et sa famille – fuient la ville, entraînant un exode massif des populations des villages et localités voisines qui essayent de trouver refuge sur la rive allemande du Rhin¹⁰. Le mouvement, que l'on appelle la « Grande Fuite »¹¹ prend en effet une proportion phénoménale. Ce sont entre 25 000 et 30 000 hommes, fem-

⁷ Edel P. "À l'occasion du 175e anniversaire de la mort de Louis Henri Bojanus (1776-1827) : De Bouxwiller à Vilnius, la figure d'un grand naturaliste européen". Saverne, *Pays d'Alsace*, n°200, 2002, p. 13.

⁸ Vogler B. *op. cit.*, p. 132-133.

⁹ Marion M. "Les fugitifs alsaciens sous la Révolution", Paris, *Revue Historique*, n°142, 1923, p. 210.

¹⁰ Marion M. *op. cit.*, p. 213.

¹¹ Reuss R. *La Grande Fuite de décembre 1793*, Strasbourg, Publications de la Faculté des lettres de l'Université de Strasbourg, 1924, p. 3.

mes et enfants, qui se bousculent sur les routes. Ainsi, sur les 87 départements français de l'époque, celui du Bas-Rhin (l'Alsace du nord) compte – et de loin – le plus grand nombre d'émigrés. Sur les 129 099 noms comptabilisés pour toute la France, 20 510 émigrés sont officiellement enregistrés dans le seul Bas-Rhin¹².

En Alsace, les émigrés sont donc très majoritairement des roturiers et des gens du peuple, contrairement à ceux du reste de la France où dominant la haute et la petite noblesse. C'est ce qui valut aux émigrés alsaciens une compassion populaire que ne recueillera pas l'« aristocratie salonaire » d'outre-Vosges. Dans le cas du jeune Bojanus – il a 17 ans – l'exode le traumatisera et il gardera toute sa vie une aversion à l'égard de la Révolution.

Inscrit sur la liste des émigrés¹³ et – à ce titre – dépossédé de tous ses biens, le père de Bojanus se réfugie avec sa famille d'abord dans la partie badoise du comté, à Neufreistett¹⁴, puis à Darmstadt, où il retrouve un emploi dans l'administration du landgraviat de Hesse-Darmstadt, et où une partie de l'élite intellectuelle de Bouxwiller en exil¹⁵ tente de refaire sa vie. Le cursus académique du jeune Bojanus se fait alors entièrement dans le Saint Empire (universités de Iéna, Berlin, Vienne) et en Europe (Londres, Copenhague, ...), tournant le dos à l'Alsace et à la prestigieuse université de Strasbourg, que la Révolution a – de toute manière – fermée dès l'automne 1793. Et c'est en 1806 qu'il arrive à Vilnius, alors dans l'empire de Russie, où il devient titulaire de la nouvelle chaire de médecine vétérinaire de l'université.

Quand Bojanus prend ses fonctions en mai 1806 à Vilnius, la Lituanie n'est rattachée à la Russie que depuis une décennie. C'est pourtant bien dans l'empire du tsar que Bojanus trouve refuge, alors que l'Allemagne tombe sous le joug de Napoléon et que le Saint Empire est dissous en cette année 1806. A cette époque, les pays baltes et la Russie ne sont pas « terra incognita » pour les Alsaciens. Au cours des XVIIIe et XIXe siècles, plusieurs vagues d'émigration y ont conduit des centaines de familles originaires du nord de l'Alsace, notamment dans la région de Gumbinnen (Gumbinè) en Lituanie prussienne entre 1710 et 1712, dans la région de Saratov au bord de la Volga entre 1763 et 1769, et dans la région du Koutchourgan près d'Odessa entre 1805 et 1808. Dans ces deux dernières régions, des localités portant les noms de « Strassburg », « Elsass », « Frankreich » ou « Franzosen » rappelaient cette présence jusqu'au milieu du XXe siècle¹⁶. Dans le domaine académique, si, comme nous l'avons vu plus haut, de nombreux

¹² Greer D. *The Incidence of the Emigration During the French Revolution*, Cambridge, Mass. Harvard University Press, 1951, p. 126.

¹³ La mention « *Bojanus Jean-Jacques, 3 enfans, de Bouxwiller* » figure à la 12e page de la 6e liste supplétive des émigrés du district de Haguenau arrêtée le 4 messidor an II (22 juin 1794) par le Directoire du district de Haguenau.

¹⁴ Merck E. *op. cit.*, p. 74. Aujourd'hui, sous le nom de Freistett, c'est un quartier de Rheinau.

¹⁵ Klein C. "Das gelehrte Buchsweiler". In : *Beiträge zur Geschichte der ehemaligen Grafschaft Hanau-Lichtenberg und ihrer Residenz-Stadt Buchsweiler*, Tome I, Straßburg, Verlag von Wilhelm Jahraus, 1912.

¹⁶ Laybourn N. *L'émigration des Alsaciens et des Lorrains du XVIIIe au XXe siècle*, Strasbourg, Association des Publications près les Universités de Strasbourg, 1986, Tome I, p. 88-99.

sujets du tsar ont fréquenté l'université de Strasbourg avant la Révolution, les échanges existent aussi en sens inverse. Selon une récente étude¹⁷, Strasbourg est même la deuxième ville française en nombre d'expatriés installés ou ayant séjourné dans la Russie du XVIIIe et du début du XIXe siècle. Ce séjour en Russie est attesté pour 80 familles et individus venant de la capitale alsacienne. Des villes du royaume, seule Paris, avec environ 350 ressortissants enregistrés, dépasse Strasbourg qui est elle-même suivie par Lyon, avec près de 70 émigrés. Une base biographique allemande recense même près de 111 individus alsaciens installés en Russie durant la même période¹⁸. Parmi les noms les plus connus, citons Jean Daniel Schumacher (1690-1761), bibliothécaire du tsar Pierre Ier et secrétaire général de l'Académie des sciences de Saint-Pétersbourg ou François Armand Laferrière (1737-1796), secrétaire du chancelier impérial, bibliothécaire et professeur de littérature française auprès du grand-duc Paul, le futur tsar Paul Ier. Parmi les contemporains de Bojanus, citons le baron Louis Henri de Nicolai (1737-1820) qui préside l'Académie des sciences à Saint-Pétersbourg de 1798 à 1803.

En Lituanie même, citons le Strasbourgeois Nicolas Regnier (1723-1800), médecin personnel de l'évêque Massalski et premier professeur d'anatomie et de chirurgie de la nouvelle faculté de médecine, créée en 1781 au sein de l'université avant l'annexion russe. Il enseigne à Vilnius presque jusqu'à sa mort en 1800 et ne connut donc pas Bojanus¹⁹.

Pour les voyageurs occidentaux, la ville est d'abord connue comme une étape sur la route vers la capitale Saint-Pétersbourg, un peu comme Strasbourg l'est – en sens inverse – pour beaucoup de Russes ou de Baltes allant en France. Pointe la plus avancée vers l'ouest, Vilnius est aussi, en ce début du XIXe siècle, la troisième ville de l'empire en nombre d'habitants. Elle est dominée par de grandes familles nobiliaires lituaniennes et ruthéniennes polonisées. Bojanus y trouve une grande diversité tant confessionnelle (catholiques, orthodoxes, uniates, vieux-croyants, luthériens, israélites, musulmans, karaïtes...) ²⁰ que linguistique (polonais, russe, lituanien, ruthénien, yiddish, allemand, français...) qui n'est pas sans rappeler celle de son Alsace natale. Par ailleurs, grâce à ses nouvelles fonctions administratives, la ville qui accueille Bojanus connaît un réel développement grâce au tsar Alexandre Ier qui aime s'y rendre. Esprit ouvert aux réformes, le nouveau tsar est apprécié par l'aristocratie lituanienne pour avoir mis fin à la politique d'assimilation de Catherine II, rétabli le Statut Lituanien, permis – par son amnistie générale de 1801 – le retour massif des compagnons de Kosciuszko déportés en Sibérie, ainsi que le droit au recouvrement de leurs biens confisqués.

¹⁷ Rjécoutski V. "Des Strasbourgeois en Russie au XVIIIe – début XIXe ss.". In : *Revue Russe*, à paraître.

¹⁸ Erik-Amburger-Datenbank (VifaOst).

¹⁹ Edel P. "L'âge d'or de la médecine francophone à l'Université de Vilnius". In : *Cahiers Litvaniens*, 2009, n°10, p. 14 et 15.

²⁰ Lors de son passage à Vilnius en 1812, Napoléon qualifia la ville de « Jérusalem du Nord » en référence à cette profusion de confessions pratiquées dans la ville qui lui rappelait celle de Jérusalem où il séjourna en 1799, lors de la campagne d'Égypte (cf. Briedis L. *Vilnius, City of Strangers*, Vilnius, Baltos Lankos, 2008).

Si Vilnius bénéficie d'un rayonnement considérable à cette époque, c'est sans conteste grâce à son université, celle que rejoint justement Bojanus pour y enseigner à la faculté de médecine, la plus importante et la plus prestigieuse des quatre (comme à Strasbourg) que compte l'université. Créée dès 1579 à l'époque du grand-duché de Lituanie, elle est refondée en 1803 en tant qu'institution impériale, dans le cadre de la réforme de l'enseignement supérieur mise en place par le tsar Alexandre Ier. Elle est la première des cinq universités de l'empire en nombre d'étudiants, avant celle de Dorpat/Tartu et celle de Moscou. L'université, dont relèvent toutes les écoles de Lituanie, de Biélorussie, de la majeure partie de l'Ukraine et de la Pologne orientale, forme 350 étudiants en 1806, année de l'arrivée de Bojanus, et plus de 800 en 1824, année de son départ. De plus, c'est l'ami et confident du tsar, le prince polonais d'origine ruthénienne Adam Czartoryski qui en est le curateur et protecteur durant toutes les années où exerce Bojanus (1804-1824).

C'est donc un environnement particulièrement favorable pour l'enseignement et la recherche que trouve Bojanus à Vilnius. C'est d'ailleurs à cause du doublement du nombre de chaires qu'engendre la réforme de 1803 que des universitaires d'origine étrangère sont invités à y enseigner, à côté de professeurs polonais et lituaniens. De nombreux avantages les incitent à venir enseigner à Vilnius²¹ : une très bonne rémunération, de généreux frais de déménagement pour les étrangers venant de loin et un droit à pension garanti. Cette « chasse aux savants » donne à l'université d'éminents professeurs qui arrivent de Prusse, de Rhénanie, d'Autriche, d'Italie, d'Angleterre, de France. Citons pour mémoire les médecins Johann Peter et Joseph Frank, le philologue Gottfried Ernest Groddeck, le juriste Aloysius Capelli, le géologue Eduard Eichwald, le professeur des beaux-arts Joseph Saunders, le philosophe Johannes Heinrich Abicht, le mathématicien Christian Langsdorf. Les Français sont moins nombreux à cause des réticences du curateur, le prince Czartoryski, qui pense qu'il ne faut « *faire venir de France des professeurs qu'avec la prudence de rigueur, l'assurance de leurs qualités et d'un sens moral certain*²² ». André Le Brun (1737-1811) a ainsi besoin d'une recommandation du prince Narychkine pour être recruté comme professeur de sculpture. Les médecins Jacques Briotet (1746-1819) et Auguste Bécu (1771-1824) enseignaient déjà avant la réforme, ainsi que les professeurs de lettres Jean Pinabel et Jean Deneuve. Notons encore la présence de deux autres Français, F. Bovard (1755-1807), bibliothécaire, qui édite la gazette en français de la ville, *Le Messager de Vilna*, et Joseph Poussier (1781-1821), architecte du gouvernement, qui restaure plusieurs bâtiments de l'université²³.

C'est donc un environnement particulièrement favorable que trouve Bojanus à Vilnius. Parmi l'ensemble des professeurs de l'université en ce début du XIXe siècle,

²¹ Beauvois D. *Lumières et société en Europe de l'Est : l'Université de Vilna et les écoles polonaises de l'empire russe (1803-1832)*, Paris – Lille, Champion, 1977. p. 121.

²² Beauvois D. *op. cit.* p. 94.

²³ Dutertre G. *Les Français dans l'histoire de la Lituanie (1009-2009)*, Paris, L'Harmattan, 2009, p. 125-126.

Bojanus est certainement un de ceux dont l'apport scientifique est des plus importants, tant au niveau de l'enseignement que de la recherche, que nous ne développerons cependant pas ici²⁴.

Quelles sont les relations de Bojanus avec les professeurs et étudiants du pays ? Si l'esprit de cosmopolitisme culturel cher à Alexandre Ier est bien accepté par les professeurs étrangers, il n'en est pas de même de leurs collègues locaux, sujets du tsar bien que Polonais dans l'âme. Il est vrai que, l'université ayant été refondée en tant qu'institution polonaise, les enseignements sont donnés en principe en polonais (tout comme ils le sont en allemand à l'université de Dorpat), et non plus en latin comme c'était l'usage jusqu'en 1797. Or, la plupart des professeurs étrangers ne connaissent pas le polonais et certains, comme Bojanus, continuent à enseigner en latin. D'autres utilisent un polonais souvent approximatif ou donnent des leçons particulières en français, en allemand, voire en anglais. Notons qu'aucun n'emploie le russe. Un autre facteur de clivage au sein de l'université est leur attitude à l'égard du gouvernement impérial de Saint-Pétersbourg. Il faut reconnaître que les professeurs étrangers ne s'intéressent guère au contexte politique de leur terre d'accueil, voire sont hostiles au « polonisme » de leurs collègues²⁵.

A l'égard de leurs étudiants, les professeurs étrangers ont une attitude comparable. Ainsi, Joseph Frank tâche de contrer leurs préjugés contre le gouvernement russe. « *Ces préjugés, leur dit-il²⁶, feront le malheur de votre vie. L'empire vous ouvre une vaste carrière, où vous pourriez faire valoir vos talents. Profitez-en ! N'aurez-vous pas assez fait pour la gloire de votre patrie, si les Russes se voient forcés de vous reconnaître, vous Polonais, pour leurs meilleurs médecins ? Imitiez l'exemple des Courlandais et des Livoniens, qui en se vouant de bon cœur au service de la Russie sont parvenus à y occuper les premières places dans toutes les branches de l'administration (...). Dans d'autres pays, le jeune médecin qui a fini sa carrière académique ne sait comment s'y prendre pour trouver une place ; en Russie, les places vous attendent. Que voulez-vous de plus ?* ». Discours certes rationnel dans l'optique de la formation de la jeunesse, mais qui occulte les sentiments de ces jeunes attachés à leur identité polono-lituanienne et la peur de se fondre dans la grande Russie. Concernant Bojanus, les faits témoignent d'une attitude moins tranchée. Quand l'agitation gagne le monde académique vers 1820, avec notamment l'apparition de sociétés estudiantines secrètes tels les Philomates et les Philarètes, Bojanus est chargé par le curateur Czartoryski d'une mission d'investigation sur leurs activités clandestines. Il joue l'apaisement et fait le nécessaire pour que le résultat de l'enquête

²⁴ Cf. à ce sujet : Federowicz Z. *Ludwik Henryk Bojanus*, Wrocław-Warszawa, Zakład Narodowy im. Ossolinski (Memorabilia Zoologica n°1), 1958. Et en français : Daszkiewicz P. "Ludwig Bojanus, un naturaliste alsacien à Vilnius". In : *Bulletin de la Société d'Histoire Naturelle et d'Ethnographie de Colmar*, 2004, Vol. 65, pp. 95-102.

²⁵ Beauvois D. *op. cit.* p. 391.

²⁶ Frank J. *Mémoires biographiques de Jean-Pierre Frank et de Joseph Frank, son fils, rédigés par ce dernier*. Leipzig, manuscrit, 1848. Tome III, chapitre 55 (« Vilna 1809 »).

soit négatif et que les étudiants inculpés soient relâchés. Beaucoup d'eux partiront en exil, tel Adam Mickiewicz à Paris ou Ignace Domeyko au Chili.

Bojanus est d'ailleurs un des rares professeurs étrangers à avoir réussi à assurer sa succession. C'est un de ses étudiants, Adam Ferdinand Adamowicz (1802-1881), choisi par Bojanus comme adjoint en 1822, puis directeur de l'école vétérinaire créée par Bojanus, qui enseignera l'art de son maître jusqu'en 1842, date à laquelle la faculté de médecine, qui survivra à l'université, sera fermée à son tour²⁷. Il présidera la Société de médecine de Vilnius à plusieurs reprises entre 1841 et 1872²⁸, perpétuant ainsi l'influence de Bojanus près d'un demi-siècle après que celui-ci, malade, retourna auprès de sa famille à Darmstadt (1824) où il mourut (1827).

Si Bojanus est resté loyal au tsar durant toutes ses années passées en Lituanie, les bonnes conditions de travail offertes par l'université ont certes joué un rôle majeur pour ce savant. Mais il y a aussi une autre raison pour laquelle, quand les troupes de Napoléon entrent en juin 1812 à Vilnius, Bojanus se réfugie à Saint-Pétersbourg. Dans une lettre à Georges Cuvier²⁹, il précise que c'est la deuxième fois que les soldats de la Révolution française envahissent le pays où il habite. L'invasion napoléonienne est pour lui le prolongement de la Terreur révolutionnaire de 1793 qu'il a vécue en Alsace et qui semble vouloir l'atteindre à l'autre extrémité de l'Europe. Il ne reviendra à Vilnius qu'en 1814, quand l'orage se sera éloigné. Ainsi, alors qu'en France le rétablissement de l'ordre public et des libertés religieuses par Bonaparte au lendemain du coup d'Etat du 18 brumaire (1799) a réconcilié une partie de la population alsacienne avec le Nouveau Régime et que de nombreux Alsaciens ont rallié les armées napoléoniennes³⁰, Bojanus ne fait plus partie de leur monde. Il appartient désormais plus à la société académique qu'à une communauté nationale et il reste fidèle au tsar en tant qu'universitaire. C'est à ce titre d'ailleurs qu'il est anobli et nommé inspecteur général de l'enseignement en 1816, puis conseiller d'Etat en 1821.

Aujourd'hui, Bojanus reste connu et honoré en Lituanie où – il est vrai – il passa plus d'un tiers de sa vie (18 ans sur 51 !). Les encyclopédies lituaniennes récentes le citent toujours et plusieurs lieux rappellent sa présence passée ; à Vilnius : une plaque en marbre à son nom dans la cour d'honneur de l'université, un buste en argile dans la Salle des colonnes de l'université, et son effigie dans les fresques murales de la librairie académique Littera ; à Kaunas, un grand buste en bronze dans l'auditorium de l'Académie vétérinaire et son portrait au petit musée de cet établissement. Lors du 400e anniversaire de l'Université de Vilnius en 1979, l'Académie vétérinaire fit réaliser une médaille commémorative montrant la filiation de l'académie avec l'université à travers

²⁷ Beauvois D. *op. cit.* p. 100.

²⁸ Triponienė D. *Vilniaus medicinos draugijai 200 metų*, Vilnius, Vilniaus medicinos draugija, 2005, p. 50.

²⁹ Conservée à l'Institut de France.

³⁰ Sur la façade du Cercle militaire de Strasbourg, une plaque commémorative en l'honneur des "Généraux strasbourgeois" ayant servi dans les armées napoléoniennes recense plus de 100 noms.

la représentation d'un arbre généalogique possédant une branche marquée « *L Bojanus* ». Une enveloppe commémorative avec le portrait de Bojanus fut imprimée à plusieurs milliers d'exemplaires à cette occasion par l'université, ainsi qu'une lithographie réalisée par un artiste lituanien en 1986, à l'occasion du bicentenaire de la création de la faculté de sciences naturelles³¹. Plus récemment, en 2002, la revue *Lietuvos Veterinarija* dédie le calendrier de poche offert à ses lecteurs à Bojanus à l'occasion du 175e anniversaire de sa mort, alors que Tomas Venclova lui consacre en 2006 une demi-page dans son très bel ouvrage consacré aux « *Noms de Vilnius* »³².

Beaucoup de ces marques de reconnaissance en Lituanie datent de l'époque soviétique, comme si les dirigeants universitaires de la Lituanie de cette époque, par opposition à Moscou, voulaient marquer ainsi le passé glorieux – parce qu'ouvert sur le monde – de leur université, alors même que le pays restait confiné derrière le Rideau de fer.

En France au contraire, à l'exclusion des spécialistes d'herpétologie et d'anatomie comparative, Bojanus est aujourd'hui totalement méconnu. Aucune grande encyclopédie française ne mentionne son nom. Même pour une revue spécialisée comme le Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires, il s'agit d'un « médecin de Hesse »³³. En Alsace seulement, il reste cité dans divers médias spécialisés (dictionnaires³⁴, almanachs³⁵, revues culturelles³⁶, d'histoire naturelle³⁷, d'histoire régionale³⁸) et journaux quotidiens³⁹. Cependant, aucune rue ou plaque commémorative ne lui est consacrée dans sa ville natale de Bouxwiller ou ailleurs en Alsace.

En conclusion, nous pouvons constater que si Vilnius a pu devenir un des plus importants centres académiques d'Europe au début du XIXe siècle, c'est notamment à des professeurs et savants étrangers comme Bojanus qu'elle le doit. Ces talents sont venus en Lituanie, nous l'avons vu, d'une part grâce aux conditions exceptionnelles que leur proposait l'Université impériale de Vilnius, mais d'autre part aussi parce qu'ils ne purent, pour certains, trouver les conditions nécessaires pour leurs travaux dans leur patrie d'origine. C'est le cas de Bojanus que la Révolution a fait fuir pour toujours de son pays natal. Si la France et l'Alsace ont ainsi manqué le rendez-vous avec son talent, c'est la Lituanie qui l'a mis à profit.

³¹ Šakalys A. *Lietuva – Mokslas – Istorija*, Vilnius, Regnum fondas, 2001, planche n°18.

³² Venclova T. *Vilniaus Vardai*, Vilnius, R. Paknio leidykla, 2006, p. 111.

³³ *Bulletin de la Société Française d'Histoire de la Médecine et des Sciences Vétérinaires*, Vol. 8, 2008, p. 37.

³⁴ *Nouveau Dictionnaire Biographique d'Alsace* (NDBA), Strasbourg, 1984, Volume 4, p. 291.

³⁵ *Almanach St. Joseph*, Strasbourg, 2007, pp. 73-77.

³⁶ *Les Saisons d'Alsace*, Strasbourg, 2003, n°16 / 3e série, pp. 86-89.

³⁷ *Bulletin de la Société d'Histoire Naturelle et d'Ethnographie de Colmar*, 2004, Vol. 65, pp. 95-102.

³⁸ *Pays d'Alsace*, Saverne, n°200, 2002, pp. 13-17.

³⁹ *Dernières Nouvelles d'Alsace*, édition locale Saverne, 28 Janvier 2009.

Philippe Edel

PRANCŪZIJOS *EMIGRANTAI* IR NAPOLEONO LAIKOTARPIO NERAMUMAI:
LIUDVIGAS HEINRICHAS BOJANUS LIETUVOJE

Santrauka

Kai 1812 metų birželį Napoleonas įžengia į Vilnių, žymūs iš užsienio šalių suvažiuavę universiteto dėstytojai palieka miestą. Kaip paaiškinti tokį kosmopolitinio elito elgesį: išvykti tada, kai Vilniaus universiteto šlovė šių rinktinių vyrų dėka plačiai pasklinda po Europą ir duoda teisę šiandieniniams Lietuvos tyrinėtojams apibrėžti jų veiklos etapą kaip „aukso amžių“? Kodėl Bojanus, kilęs iš tos pačios šalies, kaip Napoleonas, pasitraukia į Sankt Peterburgą? Atsakymą į klausimus gali duoti šio mokslininko gyvenimo kelias, kuris atspindi atskirų Prancūzijos provincijų situaciją XVIII–IX amžių sandūroje.

Liudvigas Heinrichas Bojanus gimė 1776 m. Elzase, Buksvileryje (Bouxwiller), Hanau-Lichtenbergo grafystėje, kur praleido savo jaunystę. Elzasas, jau visą šimtmetį priklausydamas prancūzų kraštui, užima ypatingą padėtį Prancūzijos karalystėje. 1648 m. atplėštas nuo germanų tautų Šventosios Romos imperijos, Elzasas tampa labiausiai į Rytus nukrypusiui karalystės smaigaliu. Tai, kad ši pasienio provincija buvo atleista nuo muitų, sudarė palankias sąlygas palaikyti glaudžius prekybinius ryšius su likusiais Europos kraštais – nuo Reino iki Šiaurės ir Baltijos jūrų.

Kitas įdomus faktas, kad skirtingai nei likusioje Prancūzijos dalyje trečdalį Elzaso gyventojų – šalia katalikų ir žydų – sudarė protestantai. Šią tikėjimų įvairovę – iki mūsų dienų išlikusį būdingą Elzaso bruožą – Bojanus atras ir Vilniuje.

Šalia prancūzų vartojama vokiečių kalba bei alemaniškasis dialektas – tokia dvikultūrė Elzaso aplinka, gana dažna Europoje, Prancūzijos karalystėje sudarė išimtį.

Be to, Elzasas garsėja itin puikia mokymo sistema. Strasbūras, antrasis pagal studentų skaičių akademinis Prancūzijos miestas, turi du Europoje žinomus universitetus – protestantiškąjį ir katalikiškąjį. Palyginti su kitais Prancūzijos universitetais, Strasbūro aukštosios mokyklos buvo ir labiau kosmopolitinės (70 proc. jose sudarė užsienio studentai), ir atviresnės Rytams (6 proc. – studentai iš Rusijos ir Baltijos provincijų).

Nėra abejonės, kad ši ypatinga Elzaso situacija darė įtaką ir gimtajam Bojanus miestui Buksvileriui, kur jo tėvas Johanas Jakobas Bojanus buvo grafystės valdininkas. Jaunasis Bojanus lankė Buksvilerio gimnaziją – tikrą valdininkų ir gydytojų lopšį, kuris ir turėjo jį atvesti prie Strasbūro universiteto durų.

Didžioji prancūzų revoliucija smarkiai atsiliepė Bojanus likimui: jam buvo 13 metų, kai 1789 m. prasidėję neramumai sukretė Buksvilerį. Vėliau kilo dar baisesnė panika, kai 1793 metais, prasidėjęs karui su Austrija ir įsisiautėjęs revoliucijos terorui, Elzaso šiaurės gyventojai, kaip ir Bojanus šeima, ėmė ieškoti prieglobsčio Reino vokiškajame krante. Laikydama šiuos emigrantus tėvynės išdavikais, revoliucinė valdžia įrašė jų pavardes į sąrašus, kurie buvo skelbiami plakatuose ar spaudoje. Iš tais laikais Prancūzijoje buvusių 87 departamentų Žemutiniojo Reino (Elzaso šiaurės) departamentas sulaukė didžiausio emigrantų skaičiaus: iš 129 099 pavardžių, įtrauktų į visos Prancūzijos sąrašus, Elzaso šiaurės sritis netenka 20 510 (4,6 proc. gyventojų). Šis egzodas taip traumavo jaunąjį Bojaną, kad jis visą gyvenimą jautė priešišką revoliucijos idealams.

Bojanus šeima persikelia per Reiną ir randa prieglobstį Darmštate. Jaunasis Bojanus, palikęs Elzasą ir prestižinį Strasbūro universitetą (juolab kad 1793 m. revoliucija jį uždarė), akademines studijas tęsia Šventojoje Imperijoje (Jena, Berlynas, Viena) ir Europoje (Londonas, Kopenhaga, Alforas). Taip 1806 m. jis atvyksta į Vilnių, tuo metu priklausantį Rusijos imperijai, kur pradeda dirbti naujojoje universiteto Veterinarinės medicinos katedroje.

To meto elzasiečiams Baltijos šalys ir Rusija nebuvo „terra incognita“. XVIII ir XIX amžiais per

kelias emigrantų bangas tūkstančiai šeimų iš šiaurinio Elzaso kūrėsi Mažojoje Lietuvoje, Saratovo regione ar prie Odesos. Neatsitiktinai Strasbūras yra antrasis po Paryžiaus (lenkiantis ir Lioną) Prancūzijos miestas pagal ekspatrijuotų asmenų skaičių, įsikūrusių ar apsistojusių Rusijoje.

Vilnius, trečias to meto imperijos miestas pagal gyventojų skaičių, buvo taip plačiai žinomas visų pirma dėl universiteto, kuriame Bojanus netrukus ir pradeda dėstyti. 1803 metais, vykdant Aleksandro I paskelbtą aukštojo mokslo reformą, Vilniaus universitetas buvo patvirtintas imperine institucija ir tapo pirmuoju iš penkių Imperijos universitetų, kuris studentų skaičiumi lenkė Dorpatą / Tartu bei Maskvos universitetus. Tai lėmė ir toks faktas, kad dėl 1803 m. reformos buvo padvigubintas katedrų skaičius ir šalia lenkų dėstytojų buvo pradėti kviesti dėstytojai iš užsienio. Ši „mokslininkų medžioklė“ davė galimybę žymiems profesoriams iš Austrijos, Vokietijos, Italijos, Anglijos, Prancūzijos atvykti į Vilniaus universitetą. Tai suteikė universitetui kosmopolitinę dimensiją, ne visada palankiai vertinamą lenkų dėstytojų ir studentų, kurie liko prisirišę prie savojo lenkiškai lietuviško identiteto ir jautė baimę ištirpti didžiojoje Rusijoje. Kai apie 1820 metus, pasirodžius slaptosioms studentiškomis Filomatų ir Filaretų draugijoms, kilęs bruzdėjimas apima akademinę Vilniaus visuomenę, kaip tik Bojanus, kuratoriaus nurodymu turėjo išaiškinti šią pagrindinę veiklą, stengiasi visus apraminti ir padaryti viską, kad tyrimo rezultatai būtų neigiami, o kaltinamieji paleisti.

Tačiau kai Napoleono sukelti neramumai 1812 m. pasiekia Lietuvą, Bojanui šis metas asocijuojasi su jo Elzase išgyventa 1789 m. revoliucija, su ją lydintiu chaosu ir griovimu. Tarp daugybės Elzaso gyventojų, prisidėjusių prie Napoleono Didžiosios armijos, Bojanaus nebuvo. Daugiau priklausydamas akademinėi visuomenei, o ne nacionalinei bendrijai, kaip universiteto dėstytojas, jis lieka ištikimas carui. Jam, kaip universiteto bendruomenės nariui, suteikia kilmingą titulą ir jis paaukštinaamas: 1816 m. paskiriamas generaliniu švietimo inspektoriumi, vėliau, 1821 m., – valstybės patarėju.

Ir vis dėlto Bojanus yra gerbiamas Lietuvoje. Jis minimas lietuviškose enciklopedijose, apie jį primena ne viena atminimo lenta ar biustas Vilniuje, Vilniaus universitete, taip pat Kaune, Lietuvos veterinarijos akademijoje, išaugusioje iš Bojanaus įkurtos 1820 m. Veterinarijos mokyklos. Daugelis šių pripažinimo ženklų iš sovietinio laikotarpio, tarsi anuometiniai Lietuvos aukštųjų mokyklų vadovai būtų norėję pažymėti savo šlovingą praeitį, laikus, kai universitetas buvo atviras visam pasauliui, o ne slepiamas geležinės uždangos.

Bet pačioje Prancūzijoje, deja, Bojanus užmirštas. Jokia didžioji prancūzų enciklopedija nemini jo vardo. Tik Elzase jis kartais epizodiškai paminimas spaudoje, o jo gimtajame mieste Buksvileryje nepamatysi nei jo vardu pavadintos gatvės, nei jokios atminimo lentos.

Baigiant norėtųsi konstatuoti, kad XIX amžiuje Vilnius galėjo tapti tokiu svarbiu akademinio Europos centru, nes čia dirbo žymūs užsienio dėstytojai ir mokslininkai kaip Bojanus. Šie talentingi žmonės, dažnai neturėdami tinkamų darbo sąlygų gimtojoje šalyje, atvyko į Lietuvą dėl išskirtinių aplinkybių, kurias jiems teikė imperatoriškasis Vilniaus universitetas. Bojanaus atvejis dar kitoks – tai Prancūzijos revoliucija privertė jį visam laikui palikti gimtąjį kraštą. Nors Prancūzija ir Elzasas neteko šio talento, bet jis pasitarnavo Lietuvai.

L'image de la France qui est offerte par les auteurs de la littérature de voyage ou de livres et articles à vocation géographique reflétait la mentalité, la vision du monde et le rapport au monde de l'écrivain. Selon les différentes périodes du XIXe siècle apparaissent des différences concernant le destinataire, sa nature et son destinataire. Au début du siècle, les impressions des séjours en France étaient rapportées par des gens de l'élite culturelle qui connaissaient bien le pays. On rencontre des remarques authentiques dans les mémoires du comte Michal Kazimierz Oginski, qui avait vécu quelque temps en France après l'insurrection de Kosciuszko et observé la situation politique, et de Sofija Tyzenhauz qui avait épousé le comte de Choiseul et connaissait bien le milieu français. Les auteurs cultivés de la littérature de voyage poursuivaient la tradition des Lumières, nourris de ses idéaux. L'essentiel pour eux était de fournir une information objective, de présenter un pays, sa géographie, sa situation politique, sociale et économique. La fonction référentielle du texte prédomine dans les carnets de voyage de deux représentants de l'élite culturelle lituanienne, Ksaveras Bogušas et Liudvikas Rėza. Ces deux écrivains voyagèrent à des époques et dans des conditions différentes. Bogušas visita encore le pays sous l'Ancien régime ; peut-être est-ce pour cette raison que, dans son journal, si peu d'attention est accordée aux problèmes sociaux, l'essentiel étant le rendu des impressions, ce qui est caractéristique du voyage d'agrément¹. Rėza observa la réalité de la France post-révolutionnaire et y releva de nombreux changements. Il s'intéressa notamment au concept de département². Les deux auteurs évitent les digressions de nature émotionnelle ou philosophique et conjuguent les

¹ Les journaux de K. Bogušas ont été publiés pour la première fois dans le journal *Kronika Rodzinna* (sous le pseudonyme *q*, *Dziennik podrzy Ksawerego Michala Bobusza, pral. Wil*). Cet ouvrage s'appuie sur la variante manuscrite du journal de K. Bogušas qui se trouve à la bibliothèque de l'Académie des sciences de Lituanie, *Dyaryus podrzy wielmoznego Imc. Xiedza Xawiera Michala Bobusza pralata katedry Wilenskiej do krajow zagranicznych z konnotacja osobliwosci tam postrzezonych i ogolnemi niektoirmi obserwacyami. Zaczetu Roku p. 1777 dnia 31 Iulij w Warszawie*. ASL SR. F. 17-30.

² L. Rėza. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius iš vieno Prūsijos armijos kapeliono dienoraštis*. Vilnius, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000.

formes de la description objective, du récit et de la réflexion. Les impressions ressenties ne sont pas présentées de manière fragmentaire, mais chronologiquement et de façon cohérente, et les espaces géographiques sont clairement définis.

La réalité rationnelle de la France est également présentée dans des textes rédigés plus tardivement. Ignacy Domeyko, célèbre spécialiste de géologie et minéralogie formé à l'université de Vilnius, se rendit en France, terre d'émigration, à la suite de l'échec du soulèvement de 1831 ; il fixa ses impressions dans une langue laconique et exprima ses appréciations avec objectivité³. Le modèle du voyage centré sur les finalités éducatives, les intentions des Lumières et les études scientifiques ne perdit pas de son importance. Dans de tels textes, l'attention portée à la réalité française dépend de la visée du chercheur et de ses intérêts scientifiques. Les matériaux du voyage historiographique à Nancy préparé par K. Tyszkiewicz en 1862 furent édités par l'éditeur *Pismo zbiorowe wilenskie*, ainsi que le compte-rendu de ses recherches. Pour l'auteur, il s'agissait davantage de retrouver les traces historiques de la République polono-lituanienne en Lorraine que de décrire la France. On n'en retrouve pas moins dans ces *Notes de Voyages* l'émerveillement devant la jolie ville de Nancy, l'expression du respect pour la terre de France qui conserva les traces du roi de Pologne-Lituanie Stanislas Leszczyński, une fois devenu duc de Lorraine et de Bar⁴.

Dès le début du XIXe siècle se forma en France la conception romantique du voyage. Les nombreux carnets, notes et mémoires de voyage à travers le pays témoignent non seulement des modifications du rapport au pays natal, mais aussi de la topique et de l'expression stylistique de cette littérature. En visitant un pays étranger, les voyageurs de Lituanie ne ressentirent pas ce sentiment romantique spécifique porté le plus souvent par une émotion patriotique. Il ne conçurent pas une image romantique de la France, ne cherchèrent pas à scruter plus profondément les secrets de la nature ou à méditer sur le passé, contrairement aux écrivains français qui recouraient à l'imagerie romantique et aux artifices artistiques. Il est cependant possible de déceler des éléments préromantiques dans les textes des voyageurs lituaniens. De tels fragments surgissent lorsque les descriptions informatives et les recueils d'informations encyclopédiques font défaut et que l'impression subjective de l'écrivain, le rapport personnel à la nature, à l'histoire et au patrimoine culturel ou encore les personnes rencontrées deviennent des facteurs prépondérants. La note romantique résonne lors de l'emploi des topiques ordinaires des mystères du paysage ou des édifices médiévaux : alors apparaissent çà et là des contemplations de nature métaphysique et des jaillissements plus marqués de fascination, d'enthousiasme ou d'inquiétude. Pour autant, le désir de connaître et de décrire le pays continue de primer sur l'expression des impressions subjectives.

³ I. Domeika. *Mano kelionės. Tremtinio atsiminimai*. T. 1. Iš lenkų kalbos vertė O. Slavėnaitė, D. Saukaitytė. Vilnius, Pradai, 2002.

⁴ K. Tyszkiewicz. *Notaty z podróży / Pismo zbiorowe wilenskie*. Wilno, 1862.

La visée référentielle des voyageurs du XIXe siècle, leur expérience et l'authenticité du récit se reflètent dans les thèmes privilégiés de la littérature de voyage : la nature, la politique, la vie économique de la société, les coutumes et l'héritage historique et culturel. Les voyageurs de Lituanie comprenaient diversement ce qu'était la France, tant il leur était difficile de cerner ce grand pays riche par la variété de sa nature, par l'histoire différente de ses diverses régions, par le niveau de développement économique de ces dernières et par l'expérience culturelle du pays.

Bien que la littérature de voyage du XIXe siècle ne fournisse que des données concernant les lieux visités, c'est la totalité géographique et culturelle du pays qu'elle s'efforçait de saisir. Au début du siècle, la partie de la France la mieux connue était celle sur le chemin de la capitale. Déjà à la fin du XVIIIe siècle, Bogušas visita les villes du nord-est de la France, Lyon, Nancy, Lunéville et Strasbourg. Rėza fit mouvement avec l'armée prussienne à travers la Lorraine, la Champagne, l'Île de France et la Picardie. Domeyko également se rendit à Paris en traversant les terres d'Alsace et de Champagne et quitta la France par la Picardie. Néanmoins, les voyageurs se laissaient aller à des généralisations plus larges concernant l'état de l'économie, de l'enseignement et de la culture en France.

La littérature de voyage à travers la France reflète le point de vue des différents auteurs sur les spécificités de la nature, de la civilisation et de la culture du pays et sur les liens entre ces trois composants. La **nature** de la France ne fait pas l'objet de descriptions très développées, elle ne suscite guère d'émotions profondes, ne s'impose pas comme un plaisir du voyage. Les données du paysage et du relief, qui furent les premières fixées par les observateurs attentifs, révèlent les différences manifestes entre les régions visitées. Rėza présente laconiquement les paysages variés : les plaines de Lorraine, les champs gris labourés ou ondulant sous le vent, les rivières encaissées et les collines couvertes de vignes de Champagne, les belles rives de Seine et la terre de Picardie, froide, dure et blanche de calcaire. L'auteur, influencé par les Lumières, s'efforce d'apporter des informations à propos du relief et des conditions climatiques et de tracer clairement les grands traits du paysage. Ce n'est pas un hasard si l'aumônier militaire lisait *la Guerre des Gaules* de César en traversant la France. Cependant, il y manque l'indication des lieux précis des événements, alors que le journal de l'auteur lituanien relève avec soin villages, rivières, vallées, villes grandes et petites, d'où un tracé cartographique assez précis des régions françaises visitées. Le traitement rationnel du paysage masque les postures préromantiques de l'auteur qui affleurent épisodiquement ; dans le paysage de France, il examine les cultures agricoles et discute de leur intérêt pour l'économie du pays. Au contraire, la nature et son rôle économique reçoivent peu d'attention dans le journal de Bogušas, qui s'intéresse plus volontiers aux paysages urbains. Les différences entre les régions géographiques sont également traitées laconiquement par des auteurs plus tardifs. Ces différents auteurs, qui visitèrent les mêmes régions, décrivent pourtant les paysages naturels chacun à sa manière

et les présentent dans des contextes de discussion différents. Domeyko est déçu par le paysage de Champagne, où il n'a vu que des champs calcaires secs, des rivières troubles, sans y croiser ni vigne, ni jardin. En outre, l'auteur lie l'espace géographique et les traits nationaux. La nature est conçue comme un espace, dans lequel se développent les caractères de la nation et sa relation au monde : les rivières rapprochent les peuples, les montagnes les séparent. De sorte que les conditions naturelles devraient aider à résoudre les problèmes régionaux de la France, et notamment permettre de prévenir les conflits en Alsace entre Allemands et Français. Pour autant, de telles empreintes préromantiques ne sont pas suivies de considérations plus profondes sur les différences de caractère des habitants du pays.

Plus qu'à la nature, la littérature lituanienne de voyage s'intéresse à ce qui est nouveau et inhabituel, la **civilisation**, dont elle s'efforce de relever et de discuter les signes. La France était vue par les voyageurs venus de Lituanie comme un pays développé, mais souffrant d'un certain nombre de maux engendrés par la civilisation. Le journal de Rêza offre une appréciation particulièrement sévère. Guidé par la tradition des Lumières, l'auteur relève les données de la vie politique et économique, il présente la culture matérielle et les conditions de vie quotidienne, il discute du niveau des écoles et de l'éducation. Décrivant les villes, il n'omet pas de mentionner de quoi les gens vivent et font commerce et s'intéresse aux conditions de vie des différentes classes sociales, en particulier du tiers état. L'auteur remarque plusieurs problèmes sociaux : la misère dans les villages, la mendicité enfantine, le nombre d'enfants abandonnés, la diffusion de la prostitution, le manque de propreté et d'hygiène. Il constate de nombreux inconvénients dans la vie quotidienne des Français : les maisons mal chauffées par les cheminées, le manque de lumière causé par l'étroitesse des rues et l'élévation des bâtiments, les fenêtres peu étanches. Le regard est celui d'un homme économe, rationnel et pratique, qui constate beaucoup de cas d'incurie.

Guidés par les critères issus de l'époque des Lumières, les auteurs de la littérature de voyage valorisent particulièrement l'éducation et se réjouissent de la rencontre de personnalités érudites ou de la visite d'excellentes bibliothèques. Bogušas admire les fruits de l'esprit humain, la sagesse du Collège de France, le respect pour les lettrés Voltaire et Rousseau. Au Panthéon, tel un continuateur du chemin tracé par les encyclopédistes, il fait l'éloge des superbes collections minéralogiques. Selon Rêza, la France concentre un vaste potentiel intellectuel qui est nourri du savoir et de l'expérience de toute l'Europe. Peut-être est-ce pour cela que le théologien cultivé s'étonne des manifestations d'ignorance rencontrées, du manque de connaissances élémentaires et de la faible alphabétisation des campagnes. Il relève de nombreuses lacunes dans le système d'éducation français, qui deviennent encore plus évidentes à l'aune du sévère système éducatif allemand. Quantité de problèmes apparaissent dans toutes les institutions d'enseignement : les écoles primaires se limitent à apprendre à lire, à écrire et à compter ; le programme des collèges est incomplet et le latin y est mal enseigné ;

la théologie est insuffisamment enseignée dans les séminaires catholiques, d'où les faibles connaissances des prêtres. On peut lier le réquisitoire du pasteur luthérien à son appartenance confessionnelle et son attachement à la tradition allemande.

Bogušas, autre ecclésiastique, relève beaucoup moins de problèmes dans le mode de vie des Français. Il ne retient comme vice social essentiel de la France que la prostitution. Dans son voyage à travers l'Ouest de l'Europe, la France se vit attribuer le titre de pays aux impressions touristiques plaisantes. Les questions de l'administration, du maintien de l'ordre, de l'économie et de l'éducation n'éveillèrent la curiosité de l'auteur qu'en Angleterre où le niveau de développement était plus élevé. Certes, en homme des Lumières, Bogušas mentionne les écoles, les collèges et les bibliothèques visités à Paris, mais il s'agit d'informations superficielles et fragmentaires, qui ne mettent pas en cause la prédominance des impressions caractéristiques du voyage d'agrément. L'auteur visita les lieux prisés des touristes, les palais, les parcs, il ne limita pas ses loisirs aux seuls théâtres, opéras et concerts, mais se rendit également sur les marchés, dans les loteries, dans les excellentes caves pour y goûter le vin. Le milieu de Bogušas en Lituanie ne fut pas sans influence sur cette posture hédoniste. Ancien jésuite devenu trésorier du Palais du grand-duché de Lituanie et secrétaire de l'administrateur royal d'économie Tyzenhauz, Bogušas s'est retrouvé dans un environnement culturel assez libéral et moderne pour l'époque, dans lequel étaient conjuguées les idées intellectuelles et les inclinations hédonistes. Il parlait parfaitement français et s'était entretenu avec le professeur Jean-Emmanuel Gilibert de l'université de Vilnius dans le palais de son protecteur à Grodno, si bien qu'il regardait la réalité française en y cherchant les aspects positifs et agréables, une certaine légèreté et une beauté raffinée telle que le naturaliste français l'avait créée dans le parc de Grodno.

La civilisation française est liée le plus souvent, non à l'industrie et aux réalisations techniques et scientifiques, mais à la **culture**. L'image de la France comme pays de culture est solidement établie dans la littérature de voyage lituanienne. La plupart des manifestations d'enthousiasme et d'émotion romantique apparaissent lorsque l'auteur évoque les œuvres architecturales et artistiques ou dépeint des paysages urbains. C'est avec une véritable fascination de voyageur que Rėza décrit la vieille ville de Nancy, la cathédrale de Reims, le musée national de Paris, le Palais royal et les musées d'art. L'auteur conjugue la rhétorique classique de description de détails planifiée, à des saisies esthétiques inattendues et des jaillissements d'émotion subjective. Il révèle sa disposition à ressentir l'esthétique romantique du paysage urbain. Contemplant le panorama de Paris, il fait part de son étonnement face à cette ville qu'« on ne peut embrasser du regard, à sa grandeur muette, à la multitude des tours et les maisons sans nombre. » et relève les châteaux de Vincennes et de Saint-Cloud « à l'apparence romantique⁵. » Les églises gothiques de France font au théologien une impression

⁵ L. Rėza. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius <...>*. P. 184.

particulièrement forte. La cathédrale de Nancy touche le voyageur par sa grandeur, suscitant un sentiment d'humilité et de respect envers la puissance divine. Décrite en détail, la grande cathédrale de Reims apparaît aux yeux de l'auteur comme un chef-d'œuvre du gothique tardif, peut-être le seul en Europe. Sa grandeur et son éloquence muette impressionnent l'auteur. Celui-ci accorde plus d'attention aux églises de province qu'à Notre-Dame de Paris, seulement mentionnée, car connue de tous comme un emblème de la capitale de la France. L'auteur évite les insinuations snobs et la démonstration d'émotions triviales.

L'intérêt pour les œuvres d'art et l'architecture des églises est un trait caractéristique des voyages d'agrément. La finalité en est de découvrir le patrimoine culturel du pays et de visiter les lieux rendus familiers par les lectures et emblématiques de leur pays. Cependant, pour l'homme des Lumières, cette forme de tourisme est liée avec la volonté de se cultiver et les fins éducatives. Il s'agit donc de s'efforcer de voir des objets aussi nombreux et aussi variés que possibles. En observant les monuments d'art et d'architecture de Paris, Bogušas cherchait non seulement à satisfaire sa curiosité, mais aussi à enrichir ses connaissances.

Les monuments d'art et de culture de la France suscitent de profondes réflexions culturelles. Le voyageur cultivé est non seulement capable de les décrire, mais également de les apprécier de manière suffisamment professionnelle, de présenter des considérations de nature générale et de mettre en pratique ses connaissances. Quand Domeyka visita la cathédrale de Strasbourg et sa flèche, il fut fasciné par l'intelligence de l'architecte, le plan précis de l'édifice et sa sublime réalisation. Pour sa description de la flèche, l'auteur s'appuie sur ses connaissances d'histoire de l'art et utilise un riche lexique architectural. L'ancienneté de l'édifice est mise en relation avec sa vocation, les intentions des bâtisseurs et la conception classique de l'œuvre d'art. La magnifique flèche de la cathédrale est « le témoin de la vigueur de la foi et des traditions chevaleresques », rappelant une époque où les effets extérieurs étaient sans importance quand il s'agissait d'inspiration divine et que le talent du créateur était au service d'une noble cause⁶. La France apparaît donc comme le pays qui offrit à l'histoire de la culture européenne de magnifiques illustrations de l'art classique.

Les réalisations de la civilisation et de la culture françaises sont étroitement liées au phénomène d'urbanisation du pays, peu connu en Lituanie. Les voyageurs arrivant en France provenaient d'un pays agraire où la civilisation urbaine n'était représentée que par la Vilnius impériale, influencée par les principes de la politique coloniale tsariste, mais qui restait néanmoins plus proche de la culture occidentale que d'autres centres de l'empire. Pour les voyageurs de l'élite lituanienne du XIXe siècle vivant loin des centres culturels occidentaux et auxquels les formes de la conscience citadine faisaient défaut, la France était avant tout **Paris** qui concentrait les forces intellectuelles

⁶ I. Domeika. *Mano kelionės. Trentinio atsiminimai*. P. 146.

et créatrices du pays. Aussi la capitale française s'imposa-t-elle comme le but final de nombreux voyages.

On se rendait à Paris avec une image apriorique créée par l'imagination et avec l'espoir d'y trouver une ville magnifique où resplendissent les arts et la culture et où prospèrent les idées de liberté et d'égalité. Vue de loin, la capitale semblait pour chaque voyageur un rêve séduisant qui s'imposa comme l'étalon du voyage en Europe occidentale. Les récits rapportés oralement et la lecture des descriptions de voyage contribuèrent à la formation de cette image. Si bien que l'arrivée à Paris s'accompagnait de frissons dans le cœur, la vue de la ville éveillant une euphorie indicible. Réza rapporte l'état de ses compagnons de voyage : « Qui décrira la joie rayonnante sur le visage de chacun ? ». « Est-ce que je suis vraiment à Paris ? » se demandaient tous les soldats de l'armée⁷. » Stanislaw Morawski, qui venait régler ses affaires d'héritage et vécut quelque temps dans la ville, écrit dans une lettre à un ami combien il avait rêvé de voir la grandeur de la capitale du monde. Domeyko brûlait depuis sa jeunesse de découvrir la capitale de la France où il espérait trouver « le centre le plus développé de la civilisation », la ville des personnes illustres, du dynamisme intellectuel et de l'imagination⁸.

Néanmoins, le tableau produit par l'imagination ne correspondait pas à la réalité d'une métropole d'Europe. Paris, capitale moderne d'un grand pays, avait conservé de nombreuses traces de la ville d'ancien régime : un ordre très hiérarchique, une administration despotique, un mécanisme d'oppression raffiné. Les contrastes sociaux saisissaient les arrivants, la saleté épouvantable et la misère voisinant avec de merveilleux palais. Réza, qui possède une conscience citadine, comprend les conséquences inévitables de l'urbanisation. Pour lui, Paris est une Babylone européenne, une ville multinationale qui a pillé toutes les richesses de l'Europe, bouillonnant d'énergie et en renouvellement perpétuel. La capitale française devint ainsi un être mythique, l'archétype de la ville sans limites, effrayante et difficilement concevable. Cependant, les impressions d'un voyageur ne peuvent égaler la hauteur de vue de Baudelaire, Balzac ou Zola. Les remarques se limitent à des aspects superficiels souvent au niveau du simple quotidien, les réflexions plus profondes étant hors de portée.

Le plus grand mal dont souffre la capitale était peut-être la saleté, associée, selon Réza, à l'ancien nom de Lutèce. L'auteur évoque les rues boueuses, les murs sales, les meubles, l'équipement des maisons, les cireurs de chaussures en haillons. Morawski se lamente de trouver, au lieu des images grandiloquentes dépeintes dans les livres, des rues nauséabondes et de petits théâtres sales. Domeyko est déçu par le jardin des Tuileries, sale et couvert de poussière.

L'échelle de Paris ne reflétait pas les audaces de l'imagination, tout paraissant trop

⁷ L. Réza. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius <...>*. P. 175.

⁸ I. Domeika. *Mano kelionės. Tremtinio atsiminimai*. P. 161.

petit dans la réalité. Accoutumé aux espaces de Saint-Pétersbourg, Morawski s'étonne de l'exiguïté des places parisiennes et se souvient du Palais d'hiver et de la grande place sur laquelle s'ouvre le bâtiment⁹. Quand Domeyko se promène à Paris, ses impressions ne peuvent égaler l'image de la ville grandiose et imposante forgée au cours de ses années de jeunesse. Le Palais des Tuileries lui paraît ressembler à des baraquements militaires et l'Arc de Triomphe lui semble un peu bas et trop large. Paris se ressent du manque de lumière, on y étouffe à cause des lumières sombres et tristes, on voudrait fuir les espaces clos et les rues étroites. Seul le panorama plus ouvert de la vieille ville réjouit le regard. Conscients de ce manque d'espace, les Français transformèrent ensuite leur ville, où Haussmann redessina les espaces et détruisit le réseau de petites ruelles. Dans la deuxième moitié du siècle, c'est donc une vision tout autre qui s'offre aux yeux du voyageur.

Dans la métropole française, toutes les sensations se faisaient plus violentes. Le voyageur de Lituanie, accoutumé au paysage charmant de la campagne, au silence et au calme ou au rythme de Vilnius, se trouvait étourdi par le bruit de Paris et le vacarme des roues de chariots. Domeyko se souvient à l'improviste d'un extrait d'un poème français : « Paris, ville de bruit¹⁰. » Les odeurs inhabituelles, telles que les fumées de charbon, éveillaient des sensations soudaines d'étouffement. La plupart des visiteurs respiraient plus à leur aise une fois quittée la ville assourdissante de l'époque moderne. Domeyko trouva un environnement naturel et accueillant en province, dans les petites églises gothiques et les caves à vin de Champagne. Pareilles remarques apparaissent sous la plume de la comtesse polonaise W. Tarnowska qui, dans son carnet de voyage à travers la France, oppose l'espace des grandes villes et celui des villages et exprime combien lui manquent l'air, les champs et les forêts de Pologne. D'autres voyageurs dont l'état d'esprit était plus citadin évitaient ce genre d'oppositions. Dans la trépidante capitale de France, Rêza, en homme des Lumières, ne souffre pas de l'absence des champs et des forêts, car la ville représente pour lui le vecteur du progrès, de la civilisation et de l'éducation. Néanmoins, par sa dynamique et son développement anarchique, Paris semble moins attirante que Londres, qui offre davantage d'ordre et de propreté, de possibilités de recevoir une bonne éducation et de se perfectionner, ainsi qu'un regard sérieux sur le travail.

Ainsi, Paris se voit comparée aux autres villes d'Europe de l'est ou de l'ouest, Londres, Berlin et Saint-Pétersbourg. Les parallèles avec Vilnius ne sont jamais exprimés directement, peut-être parce que l'ancienne capitale de Lituanie n'était pas encore très affectée par la modernisation et le capitalisme mercantile. De plus, les liens à cette ville sont d'ordre émotionnel : une fois touché par l'âme de la ville, c'est un espace intérieur qui s'ouvre et un tout autre état psychologique qui s'exprime. Il est

⁹ S. Morawski. *Kilka lat młodości mojej w Wilnie (1818-1825)*. Warszawa, Biblioteka Polska, 1924. P. 473.

¹⁰ I. Domeyko. *Mano kelionės. Trentinio atsiminimai*. P. 161.

impossible de comparer cet espace et cet état aux sensations suscitées par la métropole étrangère, lors de la rencontre avec l'Autre. Pour les voyageurs de Lituanie, Vilnius est la ville de la jeunesse et des études, qui éveille des sentiments personnels chers. Ce n'est donc pas un hasard si Domeyko, assistant à une cérémonie à l'Académie française, se souvient des réunions du sénat de l'université de Vilnius et oppose ses professeurs dans leur toge à l'élite académique française accoutrée de vêtements rappelant des uniformes militaires. Une telle altérité apparaît comme une incongruité et une innovation maladroite.

Cependant, en dépit de toutes les déceptions et du sentiment provincial, la réalité parisienne était extrêmement bien connue et était utilisée naturellement non seulement dans la littérature de voyage, mais aussi dans les discussions de salon, à l'occasion desquelles les réalités françaises étaient évoquées spontanément, sans explications particulières, puisque connues de tous et suscitant des associations plus larges. Étaient en usage dans la langue non seulement les symboles de la ville dont le sens était bien connu, tels que le Louvre, Notre-Dame ou l'Arc de triomphe, mais également les signes de la vie parisienne quotidienne. Dans les textes de Morawski sont mentionnés les garçons des auberges de Saint-Germain, la célèbre voyante Mademoiselle Anne-Marie Lenormand, surnommée la sibylle de Saint-Germain, la célèbre courtisane française Ninon de Lenclos. Les réalités parisiennes devenaient des critères d'appréciation. Évoquant la collection taxidermique d'un compatriote, Morawski remarque que même un musée de Paris ne peut se réjouir d'un inventaire aussi riche. De telles comparaisons hyperboliques apparaissent naturellement dans la langue. Elles illustrent la présence de la France dans l'esprit et la langue et montrent que Paris était devenu la figure métonymique de n'importe quel voyage. A propos des difficultés bureaucratiques à la frontière de la Lituanie, Morawski écrit que le temps que le propriétaire d'un cheval volé règle les formalités, « son cheval a le temps d'arriver tranquillement jusqu'à Paris¹¹. » Ainsi, la langue reflète-t-elle le fonctionnement naturel quotidien du contexte français.

Cheminant à travers la France, la personne venue de Lituanie ressentait peu les plaisirs du voyage, l'état d'esprit particulier qui naît de la mélancolie du paysage, le sentiment émouvant de l'histoire, l'expérience esthétique suscitée par le patrimoine artistique. Le voyageur se défaisait à grand-peine du quotidien, ne parvenait pas à se plonger avec empathie dans le monde de l'Autre, et au contraire, jugeait, observait et exprimait son attitude. L'image de la France qui s'est formée dans la littérature de voyage de Lituanie au XIXe siècle se révèle assez contradictoire. Lorsque les voyageurs jugent de la réalité française, du mode de vie des gens et des normes de comportement, plusieurs établissent des comparaisons avec leur propre pays et avec les autres États

¹¹ S. Moravskis. *Is visur po truputį*. T. 1. Nuo Merkinės iki Kauno. Atsiskyrėlio gavenda. Parengė Reda Giškaitė. Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2009. P. 398.

visités, le plus souvent avec l'Angleterre et l'Allemagne. La France apparaît comme un pays au goût esthétique développé, aux articles élégants et aux splendides œuvres d'art. Mais elle manque parfois de naturel, et par beaucoup d'aspects paraît artificielle et fausse. C'est que les activités économiques et sociales de l'Autre et ses modes d'expression spirituelle sont souvent difficiles à saisir, si bien que le dialogue des cultures prend parfois des formes plus rugueuses. Accoutumé aux normes d'appréciation sévères, à la modération et à la retenue typique du protestantisme, Réza qualifie la vie en France de « monde perverti. » La vie y est celle d'une société du spectacle dans laquelle abondent les cris, les fards, les décorations élégantes et les effets extérieurs. A Paris, le voyageur peut observer de véritables spectacles quotidiens : la foule renversant la statue de Napoléon, les partisans des Bourbons parcourant les rues avec leurs banderoles, les places peuplées de déclamateurs, de jongleurs, de funambules et de dresseurs de singes. Cette réalité seconde créée artificiellement dérange l'équilibre de la vie et des célébrations et nuit à la concentration et à l'épanouissement d'une spiritualité noble et de relations quotidiennes naturelles. Réza désigne cette réalité à l'aide d'une formule radicale : « Paris est le creuset de tous les vices et abominations, un abîme psychique et moral que l'on pourrait, en généralisant les délices du Palais royal, qualifier de théâtre des fous de toute l'Europe¹². » Cette théâtralité embrasse les différents aspects de la vie. Triste apparaît la dégradation des valeurs et la confusion des significations dans le domaine de la vie religieuse. La présence des marques de la société du spectacle dans les églises apparaît même à des gens habitués à l'étiquette formelle et aux manières raffinées. Ainsi, Sofija Tyzenhauz décrivant le comportement et les habits précieux des fillettes françaises le jour de leur Première communion remarque : « En France, on fait de tout un spectacle, même de ce qu'il y a de plus sacré¹³. » Le croisement du profane et du sacré est remarqué par Domeyko au Panthéon bâti non en hommage à Dieu mais en l'honneur de la vanité humaine, la partie sacrée de l'église étant occupée par le résidant le plus éminent de cet édifice, Voltaire. La construction d'une église dédiée à la pécheresse Sainte Madeleine dans la capitale pervertie des Français est traitée comme un égarement religieux spécifique. Dans cette situation, se fait jour la nostalgie de l'authentique, des anciens monuments d'art abattus par la Révolution, d'une spiritualité naturelle, qui amène à jeter le blâme sur les travaux de restauration grossiers.

La subtilité et l'harmonie entre les éléments profanes et religieux font défaut aux yeux du voyageur considérant la fête nationale française. Domeyko s'étonne des célébrations bruyantes et pompeuses de la Révolution de juillet : décrivant le nombre des fêtes religieuses, les Français attendent impatiemment leurs « Glorieuses », ces trois

¹² L. Réza. *Žinios ir pastabos apie 1813 ir 1814 metų karo žygius <...>*. P. 178, 185.

¹³ S. Tyzenhauzaitė. *Reminisencijos apie imperatorių Aleksandrą I ir apie imperatorių Napoleoną I*. Vilnius, Žemaičių kultūros draugijos informacinis kultūros centras, 2004. P. 120.

jours de célébration durant lesquels *La Marseillaise* chantée avec emphase couvre les chants d'église des fêtes provinciales.

On retrouve également des éléments de la société du spectacle dans la vie politique du pays et dans le comportement de son élite politique. La rencontre aux Tuileries avec le sombre roi Louis XVIII paraît à Sofija Tyzenhauz étrange et artificielle. Elle oppose le comportement du roi de France à l'élégance naturelle et à la cordialité de l'empereur Alexandre, pourtant parfois qualifié en France de barbare du Nord et de roi des Scythes. Les discussions politiques à la Chambre des représentants apparaissent prétentieuses et pompeuses aux yeux de Domeyko, qui qualifie le Parlement français « école des belles paroles et de l'orgueil imbécile¹⁴. » Les voyageurs de Lituanie en viennent ainsi à corriger le stéréotype du Français courtois, bien élevé et au goût raffiné.

Domeyko observe également ce théâtre du quotidien sur les places et dans les rues, où se rencontre une rhétorique expressive qui vise à séduire le passant, à vendre à bon profit ou à tromper. Les artistes y vendent leurs créations, les vendeurs de journaux, criards, vantent leurs articles, les magiciens et les vendeurs de lotions capillaires miraculeuses s'efforcent de tourner la tête du premier venu. Pour la ville, cette foule bigarrée n'avait rien d'extraordinaire, elle manifestait les échanges quotidiens de biens dans une société de consommation, lesquels étaient parfaitement entendus au sein de la population, mais suscitaient l'étonnement des représentants d'autres cultures.

A la fin du XIXe siècle, alors que les voyages en France avaient pris des proportions plus importantes et que leur domaine géographique s'était étendu, il était déjà possible de s'appuyer sur l'expérience accumulée par les voyageurs plus anciens et sur les points de vue et appréciations formés préalablement. Les motivations pratiques de l'écriture se renforcèrent et de nouveaux genres apparurent. Ainsi furent rédigés les premiers ouvrages de géographie plus généraux en lituanien. Cherchant à s'adapter à un lectorat lituanophone, leurs auteurs présentaient des informations concrètes sur l'agriculture et les principales cultures agricoles de la France. Des tendances positivistes se reflètent dans l'ouvrage *Brève Géographie ou Description de la Terre* (*Trumpa Geografija arba Žemės aprašymas*, 1898) de Petras Vileišis. L'auteur décrit les États occidentaux selon leur niveau d'éducation et de richesse. La France se voit attribuer la deuxième place après l'Angleterre. L'auteur prête attention non pas à la culture, mais au développement de l'économie des pays d'Europe occidentale, aux riches maisons en pierre ou en brique, aux routes de bonne qualité, aux troupeaux de beaux chevaux et de bétail. Selon lui, la France se distingue par l'industrie du vin et des belles étoffes. La majeure partie de ses habitants sont agriculteurs, les autres pêcheurs ou ouvriers dans les usines. A la fin du siècle, l'image de richesse du pays n'est plus fondée sur

¹⁴ I. Domeika. *Mano kelionės. Tremtinio atsiminimai*. P. 243.

l'élégance des palais, le luxe de l'aristocratie ou les monuments culturels, mais sur l'activité économique des hommes et les conditions climatiques favorables. On trouve une appréciation économique similaire du pays dans un autre livre paru à Chicago, *Géographie ou la Description de la Terre* (*Geografija arba Žemės Aprašymas*, 1899) de Juozas Adomaitis. Cependant, ce livre n'est pas orienté vers le lectorat villageois, aussi mentionne-t-il les marchandises précieuses que l'on trouve à Paris et l'élévation du niveau d'éducation.

À la fin du siècle, la littérature de voyage se fait rare. On s'efforce par ailleurs de renforcer la valeur des contacts directs en donnant l'impression d'une écriture objective et cordiale. Il ne s'agit pourtant souvent que de remarques « de touristes » superficielles, de tentations kitsch, qui taisent l'influence des premières impressions et sont orientées par les stéréotypes déjà formés. Ainsi apparaissent les impressions de voyage de Julija Pranaitytė, une Lituanienne émigrée aux États-Unis, après la visite du « magnifique pays de France » et de « Paris, illustre capitale du monde », qu'elle surnomme la Mecque¹⁵.

Selon les stéréotypes, la France est le pays des plaisirs et de la débauche. Pour Liudvikas Jucevičius, le but de certains voyages en France est d'ailleurs précisément la débauche. Maironis s'indigne des déserteurs du peuple, qui « filent s'encanailler à Paris / leurs forêts gagées au Mont de piété¹⁶ ». L'image de pays des plaisirs devint le symbole spécifique d'une existence vide, chargé d'une connotation morale négative. En France, on observait dès le début du siècle le postulat selon lequel le voyage à l'étranger, opposé à la connaissance de son propre pays, affaiblit le patriotisme. Les hérauts du réveil national lituanien, qui cherchaient à affirmer la conscience nationale de l'élite intellectuelle et le sentiment de responsabilité envers le bien-être économique, politique et culturel de tout le pays, considéraient d'un œil défavorable le voyage d'agrément en France, vu comme une perte de temps dénuée de sens, y voyant même un risque pour l'identité nationale. La jeune élite intellectuelle de Lituanie étant formée dans les universités de Moscou, de Saint-Petersbourg et de Varsovie, les liens avec Paris s'éteignirent d'eux-mêmes, les itinéraires de voyage se modifièrent au profit de destinations plus proches, tandis que l'on incitait à préférer les voyages dans son propre pays.

Les habitants de la Lituanie du XIXe siècle qui voyageaient cernèrent mieux leur identité grâce à la prise de conscience qu'il existait un pays autre, une identité autre. Au début du XIXe siècle, l'aristocratie lituanienne, malgré son aptitude à se fondre dans un contexte cosmopolite, soulignait à Paris sa différence, sa « lituano-polonité », et recherchait les traces de son histoire sur le sol français. Les voyageurs cultivés du

¹⁵ J. Pranaitytė. *Iš kelionės po Europą ir Aziją*. Philadelphia, PA, Žvaigždė, 1914.

¹⁶ Maironis. *Raštai*. T. 1. 1987. P. 160.

XIXe siècle qui venaient de Lituanie savaient non seulement fixer leurs impressions de voyage, mais aussi apprécier objectivement les faits de la vie économique, politique et culturelle du pays et les comparer aux réalisations d'autres pays. Au début du siècle, c'étaient les intentions de voyages inspirés par les Lumières qui dominaient, avec le but de découvrir les spécificités de la nature, de la civilisation et de la culture de France. Se firent également jour des attitudes émotionnelles telles que les manifestations d'enthousiasme romantique ou de déception vis-à-vis de la réalité de la vie en France. On observe une volonté de varier quelque peu les descriptions informatives en introduisant des situations pittoresques et des récits de nature anecdotique. A la fin du siècle, l'image stéréotypée de la France qui s'était formée fut mise à profit par l'élite intellectuelle de la nation lituanienne en tant qu'argument visant à renforcer l'identité nationale propre.

Irena Buckley

PRANCŪZŲ PĖDSAKAI XIX AMŽIAUS LIETUVOS KELIONIŲ LITERATŪROJE

Santrauka

XIX amžiuje Lietuvoje gausiai skaityta prancūziškoji kelionių literatūra veikė aprašymus tiek apie išskylas ar promenadas po Lietuvą, tiek upių monografijas, padėjo pasirengti susitikimui su kitokia kultūra. Keliaujantieji po Prancūziją buvo apsiskaitę, mokėjo kalbą, jautėsi esą išsilavinę europiečiai, tad jie nepatyrė nei priešiško, nei kultūrinio šoko. Jie ne tik stebėjo, bet ir suvokė skirtingumus, juos vertino, o turėdami literatūrinių ambicijų savo išpūdžius perteikė raštu. Tačiau tokių kelionių aprašymų nėra daug. Išpūdžiai perteikiami dienoraščio forma, gyvai pasakojami salonuose, dalis jų sugula į spalvingus memuarus, pasirodo ir pirmosios geografijos knygos lietuvių kalba, viena kita žinutė spaudoje.

Keliautojai iš Lietuvos kaupė ne tik tai regimus, apčiuopiamus dalykus – atsivežtus prabangos daiktus, suvenyrus, knygas, bet ir tokius neapčiuopiamus kaip Prancūzijos vaizdus, garsus, kvapus, pojūčius. Visa tai padėjo susikurti subjektyvų šalies ir jos žmonių įvaizdį.

Prancūzijos įvaizdis, kurį XIX amžiuje pateikė Lietuvos kelionių literatūros, geografinio pobūdžio knygų ir straipsnių autoriai, priklausė nuo rašančiojo mentaliteto, jo pasaulėžiūros ir pasaulėjautos. Skirtingais XIX a. periodais keitėsi šios literatūros adresantas, jos pobūdis bei adresatas.

XIX a. keliautojo referenciniai tikslai, jo patirtis, pasakojimo autentiškumas atspindi pagrindinėse kelionių literatūros temose: gamtos, politinio, ekonominio visuomenės gyvenimo, papročių, istorijos ir kultūros paveldo. Keliaujantis Lietuvos žmogus nevienodai supranta, kas yra Prancūzija, sunkiai aprėpiama didelė šalis, išsiskirianti gamtos įvairove, regionų istorija, kultūrine patirtimi.

XIX a. Lietuvos kelionių literatūroje pateikiami duomenys ne tik iš aplankyto Prancūzijos vietovių, bet apžvelgiamas šalies geografinis ir kultūrinis vientisumas. Amžiaus pradžioje geriausiai pažįstama toji Prancūzijos dalis, per kurią vykstama į garsiąją sostinę. Dar XVIII a. pabaigoje K. Bogušas aplanko šiaurietinės dalies miestus: Lioną, Nansi, Lenvillį, Strasbūrą. L. Rėza su Prūsijos armija traukia per Lotaringiją, Šampanę, Pikardiją. I. Domeika į Paryžių vyksta taip pat per Elzaso, Šampanės žemę, o šalį palieka per Pikardijos provinciją. Keliautojai daro platesnius apibendrinimus apie Prancūzijos ūkį, švietimą, kultūrą.

Literatūroje apie keliones po Prancūziją išryškėja autorių požiūris į šalies gamtą, civilizaciją ir kultūrą, ieškoma ryšio tarp šių trijų komponentų.

Prancūzų civilizacijos, kultūros pasiekimai glaudžiai siejami su šalies urbanizacija, mažiau žinoma Lietuvoje. Keliautojai iš agrarinės šalies, kur miesto civilizaciją reprezentuoja nebent imperinis Vilnius, paveiktas carinės kolonijinės politikos principų, bet visgi artimesnis Vakarų civilizacijai nei kiti imperijos centrai. XIX a. Lietuvos keliaujančiam elitui, esančiam toli nuo vakarietišku kultūros centrų, pasigedusiam miestietiškos sąmonės raiškos, Prancūzija – tai pirmiausia **Paryžius**, kuriame sutelktos intelektualinės, kūrybinės šalies galios. Tad galutinis kelionės tikslas – Prancūzijos sostinė.

Keliaujantis po Prancūziją Lietuvos žmogus mažai patiria kelionės malonumų – ypatingos dvasios būsenos, kurią sukuria peizažo melancholija, emocinė istorijos pajauta, estetinis meno kultūros paminklų išgyvenimas. Jis sunkiai atitrūksta nuo kasdienybės, empatiškai nepanyra į **Kito** pasaulį, o racionaliai vertina, stebi, reiškia savo santykį. XIX a. pirmosios pusės Lietuvos kelionių literatūroje sukurtas Prancūzijos įvaizdis yra gan prieštaringas. Vertindamas jos tikrovę, žmonių gyvenimo būdą, elgesio normas ne vienas keliautojas lygina tai su savąja šalimi ir kitais aplankytais kraštais – dažniausiai su Anglija ir Vokietija. Prancūzija atrodo esanti išlavinto estetinio skonio, gražių dirbinių, puikių meno kūrinių šalis. Tačiau kartais joje pasigendama natūralumo, daug kas čia atrodo dirbtina ir netikra. Tai Kito ekonominės, socialinės veiklos, dvasinės raiškos erdvė, dažnai sunkiai suvokiama. Kultūrų dialogas kartais įgauna aštresnes formas.

Keliaujantis Lietuvos žmogus geriau pažino savąją tapatybę, suvokęs, kas yra kita šalis, kitoks identitetas. XIX a. pradžioje Lietuvos diduomenė, įsiliedama į kosmopolitinį kontekstą, ir Paryžiuje pabrėždavo savo skirtingumą, savąjį lietuviškumą-lenkiškumą, ieškojo savosios istorijos ženklų prancūzų žemėje. Išsilavinę lietuviai keliautojai gebėjo ne tik fiksuoti kelionės išpūdžius, bet ir objektyviai vertinti šalies ekonominio, politinio, kultūrinio gyvenimo faktus, juos gretinti su kitų šalių laimėjimais. XIX a. pradžioje dominavo švietėjiškos kelionių intencijos, siekis pažinti Prancūzijos gamtos, civilizacijos, kultūros ypatumus. Tačiau atsirado ir emocinis santykis – romantinio entuziazmo ar nusivylimo prancūzų gyvenimo realybe apraiškų. Informatyviuos aprašymus stengtasi pajavairinti spalvingomis situacijomis, vienu kitu anekdotinio pobūdžio pasakojimu. Susiformavęs stereotipinis Prancūzijos įvaizdis XIX a. pabaigoje tautinės inteligentijos bus naudojamas kaip argumentas stiprinti savąjį identitetą.

En 1890, dans un hebdomadaire parisien consacré aux voyages¹ a été publié un article sur les coutumes des mariages samogitiens². Bien que l’auteur F. Morans ne soit pas un ethnographe confirmé ni même un expert de la culture lituanienne et que la revue n’ait pas de vocation scientifique, ce texte reste intéressant pour plusieurs raisons. Premièrement, depuis les Croisades teutoniques dans les pays Baltes au XIVe siècle, les auteurs d’Europe de l’ouest ne présentent que très peu de descriptions de la culture et de la société samogitiennes dans leurs ouvrages. En effet cette partie du continent, considérée comme une des régions les plus sous-développées d’Europe, donc inintéressante, n’était guère fréquentée par les gens de l’ouest. Pour cette raison, cette description est digne d’une attention particulière. Deuxièmement, l’étude attentive de cet article démontre les connaissances des Français au XIXe siècle sur ce peuple situé à l’extrémité de l’Europe. Le présent texte nous éclaire sur les informations relatives aux Samogitiens et analyse les raisons de chaque image et affirmation présentées.

Avant de nous pencher sur l’analyse du contenu, il faut déjà noter que cette description des Samogitiens est divisée en deux parties. La première est consacrée à la description des coutumes du mariage. Cette thématique étant plus ethnographique qu’historique, il est intéressant de signaler que le point de vue de l’auteur est similaire aux conclusions des ethnographes lituaniens contemporains, ceux-ci s’étant également penchés sur les cérémonies de mariage au tournant du XIXe et du XXe siècle³. Néanmoins, il est à noter que dans le texte français, l’auteur évoque davantage de

¹ On parle du *Journal des Voyages et des aventures de terre et de mer*, publié à Paris, dans une Librairie illustrée et dans les maisons d’édition de M. Dreyfous en 1877–1927. Actuellement toutes les éditions de ce journal sont conservées à la Bibliothèque Nationale François Mitterrand à Paris. Récemment elles ont été mises sur internet: <http://gallica.bnf.fr>.

² F. Morans, “Le mariage en Samogitie”, *Journal des Voyages et des aventures de terre et de mer*, n° 666, 13 Avril 1890, 226–227.

³ Pranė Dundulienė, *Senieji lietuvių šeimos papročiai*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas 1999; Angelė Vyšniauskaitė, Petras Kalnius, Rasa Paukštytė-Šaknienė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, Vilnius: Mintis 2009.

détails concernant la consommation importante de vodka et autres alcools. Il souligne également d'autres éléments peu communs pour des Français, comme les prières, les toasts, les plaintes et les discours. Le but de cet article n'est pas de donner des faits purement scientifiques, mais bien les impressions réelles d'un voyage vécu ; elles restent donc des interprétations et ne peuvent donc pas être totalement exactes.

La seconde partie de la description, située au début de l'article, occupe un tiers du texte et est consacrée au pays des Samogitiens, à leur culture et aux gens de manière générale. Cette partie du texte nous interpelle particulièrement parce qu'elle s'intéresse d'une part aux informations et aux représentations venues du grand-duché de Lituanie, et d'autre part à la découverte des Lituanais et des Samogitiens par les Européens de l'ouest au XIXe siècle et à l'image qu'ils s'en sont faite. Cette image caractéristique perdurera d'ailleurs près d'un siècle.

La première chose que l'on remarque en lisant cette description est que la Samogitie y est représentée comme un pays très attardé culturellement. Alors que la Russie, dont elle fait partie depuis la fin du XVIIIe siècle, était loin d'être sur la liste des pays les plus développés, ce coin est évoqué ici comme le plus attardé et perdu de la Russie. Selon l'auteur, la Samogitie n'est pas touchée par le processus de civilisation, contrairement au reste de la Russie. On ne discutera pas du retard culturel ou non de la Samogitie, mais il est évident que les opinions diffèrent et dépendent du point de vue de chacun. Ainsi, il est important de remarquer que dans ce texte on retrouve une très ancienne image de la Samogitie : au temps du grand-duché (XIIIe-XVIIIe siècles), les auteurs français comme ceux des autres pays européens ne considéraient pas la Samogitie comme un pays culturellement avancé et civilisé. En revanche, les autres régions plus à l'est ou au nord de la Samogitie (la Russie noire, les zones côtières de Daugava) étaient toujours considérées comme plus civilisées.

L'image d'une Samogitie attardée s'était déjà formée au Moyen Âge. Elle fut répandue non seulement par les Teutoniques, mais aussi par un historien de renommée du XVe siècle : Jan Długosz. Celui-ci avait décrit les coutumes païennes et l'idolâtrie de la nature propres à ce peuple en stigmatisant les Samogitiens comme « *de simples villageois, des gens sauvages et brutaux, qui pratiquent l'idolâtrie, la sorcellerie et la magie*⁴ ». Au XVIe siècle, cette description par l'historien polonais fut reprise et répétée par d'autres auteurs polonais et d'Europe de l'ouest, comme Matthias de Miechow, Sebastian Münster et Sigismund von Herberstein. Cette vision se perpétua aux XVIe et XVIIe siècles et fut empruntée par Blaise de Vigenère, l'auteur d'un des textes français les plus originaux sur la Lituanie dans la seconde moitié du XVIe siècle⁵. A la fin

⁴ *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV-XIX a.)*, parengė J. Jurginis ir A. Šidlauskas, Vilnius 1988, 47.

⁵ *La Description du royaume de Pologne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs et façons de faire d'iceux*, par Blaise de Vigenère, Secrétaire de feu Monseigneur le Duc de Nivernois, Paris 1573.

du XVIIe siècle, des textes similaires de J.-G. Jolli eurent un grand succès en France⁶. En 1598, le texte particulièrement pittoresque d'un auteur anglais anonyme ayant de bonnes connaissances de la vie politique polono-lituanienne comporte un passage avec le commentaire suivant sur les Samogitiens : « *mais sur les gens de ce pays on peut dire qu'ils mira feratas, foeda paupertas, ils s'enterrent dans leur barbarie et ils n'ont pas envie de faire fortune, ils ne s'empoisonnent pas avec les ambitions, les envies et les autres maladies mentales des êtres humains*⁷. »

L'image péjorative de la Samogitie est renforcée de manière significative dans la deuxième moitié du XVIe siècle. A cette époque-là, en Europe de l'Ouest, il est connu que la Lituanie et la Pologne forment une seule unité et des comparaisons sont faites entre les différentes régions de la République des Deux Nations. Ainsi apparaît-il l'affirmation, réitérée tout au long du XVIIe siècle comme dans la célèbre description du Monde de Giovanni Botero, selon laquelle la Samogitie est considérée comme la province de la Pologne-Lituanie la moins développée et civilisée. A la fin du XVIIe siècle, un des textes les plus connus en France et dans les pays voisins sur la Pologne-Lituanie, écrit par François Paulin Dalairac,⁸ paraît dans plusieurs revues françaises, mais aussi hollandaises et anglaises ; il y répète les mêmes idées sur la Samogitie, ajoutant que les conditions de voyage y sont les pires de Pologne-Lituanie, opinion partagée au début du XVIIe siècle par l'ambassadeur de la République de Venise, Giorgio Zeno⁹. Il oppose également la grande et la petite Pologne, décrites comme la partie la plus développée de la République des Deux Nations, et la Samogitie comme la plus païenne et la plus barbare¹⁰. Ces différents auteurs, ainsi que d'autres, n'avaient jamais vu la Samogitie ; comme d'autres encore reprenaient leurs dires sans avoir jamais mis les pieds dans le pays, cela ne faisait que renforcer l'image négative de la Samogitie. Le siècle suivant (XVIIIe s.) n'apporta pas de changement radical à ce point de vue et l'on ne trouve aucun argument permettant d'améliorer la réputation de la Samogitie.

Parmi les raisons incitant les habitants d'Europe de l'ouest à considérer les Samogitiens comme un des peuples les plus archaïques d'Europe, il convient de rappeler que

⁶ "Histoire des Rois de Pologne," *Histoire de Pologne et du Grand Duché de Lituanie. Depuis la fondation de la Monarchie jusques à présent. Où l'on voit une relation fidele de ce qui c'est passé à la dernière élection*, Amsterdam 1698; 1699.

⁷ "Relation of the State of Polonia and the United Provinces of that Crown anno 1598," *Elementa ad Fontium Editiones*, edidit Dr, Carolus Talbot, vol. XIII, pars I, Roma 1965, 28.

⁸ F. P. Dalairac (Pseud. Chevalier de Beaujeu), *Memoires du chevalier de Beaujeu contenant ses divers voyages tant en Pologne, en Allemagne, en Hongrie depuis l'annee 1679*, Paris 1698; Amsterdam 1700; F. P. Dalairac, *Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean III du nom*, Amsterdam 1699; Paris 1700; en anglais: London 1700; en néerlandais: Gravenhage 1700.

⁹ Giorgio Zeno, *Relatione dell'Illustrissimo Signore Signor Zeno Giorgio mandato Ambasciatore straordinario della Repubblica Veneta a Ladislao (Ladisloa) VII Re di Polonia nel 1638*, pubblicata dal Prof. G. Ferraro, Torino 1893.

¹⁰ "Le meglio abitate sono la Polonia Maggiore e Minore: la più incolta, e che per ancora non ha del tutto sradicata la idolatria e la barbarie, è la Samogizia." Giorgio Zeno, *Relatione.*, 14.

la Samogitie fut le dernier pays d'Europe à adopter le christianisme. On remarque ce fait dans presque toutes les descriptions datant du grand-duché, mais on le retrouve également dans le texte de F. Morans, objet de notre étude.

Il faut noter également la représentation de l'espace géographique du grand-duché et des voyages dans ce pays. Les auteurs de l'époque contemporaine en Europe de l'ouest y distinguent plusieurs parties géographiques : la Lituanie (qui comprend la partie de l'est de la Lituanie actuelle et tout le territoire slave du grand-duché) et la Samogitie, une fois de plus mise à l'écart. Si on s'attarde davantage sur la Lituanie, qui était pourtant encore loin du niveau de la Pologne, on ne trouve guère de descriptions des villes samogitiennes, seulement considérées comme mineures. On n'évoque pas non plus les familles de gentilshommes et autres nobles, on esquivé la culture et la politique samogitiennes ainsi que la situation des paysans. Une des raisons principales de cette méconnaissance est le faible intérêt porté à cette région par les étrangers. La Samogitie étant dépourvue de grands centres politico-économiques, les tentatives de conquête y étaient rares. Ce ne fut un lieu de passage ni pour les souverains étrangers, ni pour les diplomates et les seigneurs qui voyageaient avec eux. Ainsi ne disposons-nous que de très rares notes sur le pays de ces voyageurs. Si l'on peut retracer les itinéraires de Français ayant travaillé ou voyagé en Lituanie aux XVIe et XVIIe siècles, aucun d'entre eux ne mit les pieds en Samogitie¹¹. Il est donc possible de conclure que l'Europe de l'ouest ne disposait d'aucune information authentique, ce qui donna lieu à la persistance d'une image stéréotypée vieillie et négative.

Revenons au texte analysé aujourd'hui. On constate à la fin du XIXe siècle un grand changement d'attitude par rapport à la barbarie et l'archaïsme des Samogitiens. Contrairement à l'époque du grand-duché, lorsque cette région effrayait les gens de l'ouest qui ne faisaient que la traverser, cet archaïsme devient une source d'intérêt à la fin du XIXe siècle. Selon l'auteur de l'article, le pays n'était pas touché par la civilisation et c'est pour cette raison qu'il a pu garder ses coutumes uniques. Dans cette période de grandes découvertes scientifiques, sociales et ethnographiques, d'autres priorités apparaissent, et ce qui était ignoré auparavant devient attirant, voire captivant.

Une autre image intéressante des Samogitiens, datant du Moyen Âge, concerne la taille des gens. Selon le texte français de 1890, les Samogitiens peuvent atteindre deux mètres douze, sans précision sur la source anthropologique de l'auteur. Au temps du grand-duché, on pouvait trouver également des descriptions inattendues concernant la taille des habitants. Les Samogitiens y étaient soit des géants, soit des nains. Dans le texte du XIXe siècle, pour des raisons inconnues, l'image des nains disparaît et il ne reste plus que celle des Samogitiens à la taille démesurée.

¹¹ Rūstis Kamuntavičius, *Lietuvos įvaizdžio stereotipai italų ir prancūzų literatūroje, XVI-XVII a.*, Kaunas: Vytauto Didžiojo Universitetas 2002 (dissertation de doctorat).

Attardons-nous maintenant sur un sujet délicat qui posait problème tant aux auteurs occidentaux des XVe-XVIIe siècles qu'à ceux des XIXe-XXe siècles : les rapports, différences et ressemblances entre les Samogitiens et les Lituaniens et Polonais. Il est difficile de ne pas mentionner l'existence de différentes interprétations du statut politique de la Samogitie qui apparaissent dans la littérature de l'époque contemporaine. Selon la première, la Samogitie était décrite comme une des provinces du Grand-duché, ce qui était le plus proche de son véritable statut¹². Selon la seconde, la Samogitie était considérée comme une province de la Pologne ou de la République des deux Nations¹³, souvent sans aucun lien culturel ou politique avec la Lituanie. Cette version semble être adoptée dans la deuxième moitié du XVIe siècle par les auteurs de l'ouest. Leur compréhension de la structure lituano-polonaise était erronée, car chaque région était décrite séparément et indépendamment l'une de l'autre. Ainsi la Russie Rouge, la Podolie, la Samogitie, la Prusse royale, chacune était vue comme une partie autonome de la Lituanie ou de la Pologne, malgré qu'elles fassent toutes partie de cette union. Cette fausse vision s'explique en grande partie par l'ambiguïté des titres du souverain de la République des deux Nations. En effet, il portait tantôt celui de roi de Pologne, de duc de Lituanie, de duc de Samogitie ou d'autres régions du pays¹⁴, ce qui transparaît dans les écrits des auteurs français et italiens des XVIe et XVIIe siècles.

En Europe de l'ouest, ces auteurs pouvaient donc naturellement imaginer la Samogitie comme une des terres du roi de Pologne. Dans la relation de Claudio Rangoni, publiée en 1601, on découvre que cette interprétation du statut de la Samogitie était

¹² Par exemple: "La Lituanie comprend quatre grandes Provinces:... la Samogitie, la Polesie, & les Duchez ou Palatinats de Smolensko, & de Novogrodeck Serviski." Kitoje vietuje tvirtinama: "La Samogitie est un Duché mouvant de la Lithüanie... La Ville capitale est Rosienie, & une autre Ville nommée Ponievviess: Les autres Villes sont..." *Discours sur le gouvernement de Pologne ou la politique des Polonois, Description du royaume de Pologne*, Paris 1669; "Oltre la Polonia divisa in Maggiore e Minore, la Prussia con parte della Pomerania, la Podolia, la Volinia, la Masovia, la Livonia acquistata con l'armi, la Lituania a cui apparteneva per lo a dietro la Samogizia e parte della Russia, entrano nell'età corrente a dare il titolo ed a sostenere il credito di un potentissimo Regno alla Monarchia dei Polacchi." Giorgio Zeno, *Relatione...*, 10; "La Samogitie qui est une dépendance du Duché de Lituanie, est bornée par la Curlande au Septentrion & par la riviere de Niemen au Midi. Elle a la Lituanie à l'Orient, & la mer Baltique l'Occident." (J.-G. Jolli), "Histoire..." 20-21.

¹³ Par exemple: "Questo Regno [Polonia- R.K.] è lungo circa 1200 miglia e largo da 200, tramezato da molti fiumi, et quasi tutto è piano. Nel qual circuito si comprende la maggior et minor Polonia, la Lituania, la Samogitia, la Prussia, la Massovia, la Podolia e la Russia..." Aloisio Lippomano, *Regni Poloniae gentiumque finitimarum descirptio* [Lovicii, exeunte Ianuario 1557], *Acta Nuntiaturae Poloniae*, t. 3/1, 298-302; "Samogethie & comme disent aucuns Samagithie, laquelle est vne des principales Duchez du Royaume de Poloigne, est proche du país de Prusse, Liuonie & Lithuanie, aussi enuirnonnee de bois & forestz elle a cinquante mille de longueur." F.L.P., *Briefve description du pays et Royavme de Poloigne, contenant la situation du lieu, les mœurs & façons de viure des Polonnois, Les Archeueschez & Eueschez qui y sont, & autres singularitez, proprietes, & excellence du país*, Recoligee des anciens & modernes Cosmographes par F. L. P., Lyon 1573, 22-26; "La Samogitie est ainsi appelée en langage du pays, & signifie pays dessous terre, il est situé au Septentrion, il y fait fort froid, & il touche au pays de Lithou, Liuonie, & Prusse..." F. de Grenaille (sieur de Chatounières), *Le Théâtre de l'univers, ou l'Abbrégé du monde...*, t. 2, Paris 1646.

¹⁴ Stanisław Bodniak, "Polska w relacji włoskiej z roku 1604," *Pamiętnik biblioteki kórnickiej*, z. 2, Kórnik 1930, 33.

connue dans toute l'Europe et critiquée par lui. Le nonce apostolique considérait en effet la Samogitie comme une partie du Grand-duché et non comme une province de la République des deux Nations. Pour cette raison il la décrit après la Lituanie. Cet exemple montre bien que les deux interprétations du statut de la Samogitie étaient bien connues à cette époque ; l'auteur était libre de choisir l'une ou l'autre.

Dans le texte de 1890, l'auteur entremêle les deux interprétations du statut de la Samogitie. Le texte commence en affirmant que la Samogitie est une partie de la Pologne, et que les Samogitiens appartiennent au peuple polonais. Mais le texte nous interpelle sur la distinction de la langue lituanienne par rapport aux autres langues de la région. Or, le mot *Zmudz* (*Żmudz* – *Samogitie*), considéré comme lituanien par l'auteur, est en réalité un mot polonais. On pourrait donc penser que l'auteur considère les Lituniens et les Samogitiens comme partie intégrante du peuple polonais. Ce texte est contradictoire, car en même temps les Lituniens et les Samogitiens sont distingués des Polonais. Lors du rattachement de la Lituanie à la Pologne (Union de Lublin en 1569), les Lituniens ont adopté la langue et la culture polonaises, et "la vraie vie lithuanienne se réfugia dans la population rurale". Plus loin dans le texte, on trouve que les seigneurs polonais (avec les Juifs) forcent les Lituniens et les Samogitiens à boire. Cette description reste peu claire : les Samogitiens sont-ils lituniens ou polonais, et quels sont leurs rapports ?

On peut voir que le problème dans ce cas-là est l'incapacité de distinguer le peuple politique du peuple ethnique. Au temps du Grand-duché, comme cela l'arrangeait, le gentilhomme lituanien pouvait se considérer autant lituanien que polonais, peu importe la langue qu'il parlait, lituanien, polonais ou biélorusse ; il lui suffisait d'être sujet du Grand-duché ou de la République des deux Nations. Il faut noter par ailleurs qu'il existe une autre compréhension de l'ethnie basée sur la culture et la langue. Selon cette interprétation, le vrai Lituanien pouvait uniquement être une personne qui parlait la langue lituanienne, et le vrai Polonais, celui qui parlait polonais. Cette situation bien complexe n'était pas facile à comprendre pour les historiens du XVIe au XIXe siècle, mais de nos jours non plus.

Le texte de 1890 aborde également un aspect tout à fait nouveau, jamais évoqué durant l'époque du Grand-duché : il s'agit de la comparaison des Lituniens et des Biélorusses. Jusqu'à la seconde moitié du XIXe siècle, les termes de « Blancs-Russes » (Biélorusses) et de « Russie Blanche » (Biélorussie) n'avaient pas la même signification qu'aujourd'hui¹⁵. Les habitants du Grand-duché qui parlaient le biélorusse, étaient appelés *ruthenians* ou *litvins*. En outre, jusqu'au XIXe siècle, il était très rare de trouver des textes significatifs d'auteurs de l'ouest dans lesquels soit évoquée la pratique des langues lituanienne et biélorusse. Au contraire, dans la seconde moitié du XIXe siècle, lorsque les mouvements nationaux émergent et réveillent les valeurs traditionnelles,

¹⁵ Oleg Łatyszonek, *Od Rusinów Białych do Białorusinów*, Białystok 2006.

les Lituaniens et les Samogitiens sont plus souvent comparés à leurs voisins historiques de l'est : les Biélorusses. Dans le texte de 1890 sont soulignées seulement deux ressemblances prononcées entre ces deux peuples : ils se coupaient les cheveux en bol et buvaient beaucoup de vodka. Ces images ne sont pas fausses, surtout la deuxième, car il faut prendre en compte que l'auteur est un Français, venu d'un pays où l'on ne boit presque pas de cet alcool. De ce fait, il devait être bien étonné du mode de vie lituanien. Toutefois les différences entre ces deux peuples sont très prononcées.

L'auteur semble vouloir souligner que les Lituaniens, y compris les Samogitiens, sont plus lents, plus nonchalants et plus tristes que les Biélorusses. Même leurs vêtements le prouvent : les Lituaniens évitent les couleurs éclatantes, les galons et les franges, leurs vêtements sont sans broderie, ils sont aussi plus pudiques et modestes. Il est remarquable que ces différences entre Lituaniens et Biélorusses ont déjà été repérées au milieu du XIXe siècle¹⁶. En dépit des grands changements survenus dans ces deux pays, la majorité des traits particuliers perdurent encore de nos jours.

Il reste deux traits des Samogitiens qui n'ont pas encore été évoqués. Le premier est anthropologique : F. Morans mentionne que les Lituaniens se distinguent par leur couleur de cheveux, qui, de blancs dans l'enfance, deviennent plus foncés au fil des années. Dans les ouvrages précédents, il n'y avait sûrement pas de telles remarques et même aux XIXe et XXe siècles on ne peut trouver cette information que dans des textes rares et spécifiques. On pourra considérer cette remarque comme la plus originale de tout l'article de F. Morans, mais il est impossible d'affirmer s'il s'agit d'un constat réel ou supposé. On constate cependant que, même aujourd'hui, dans de nombreuses familles lituaniennes, les enfants naissent blonds alors que les parents ne le sont pas.

La deuxième remarque concerne la langue lituanienne. Même si aux XVIe et XVIIe siècles les auteurs lituaniens ainsi que les auteurs étrangers parlent de l'originalité de la langue lituanienne, c'est au XIXe siècle et surtout à la fin de celui-ci et au XXe siècle que l'on parle de la beauté exceptionnelle de cette langue. Le texte de F. Morans est rédigé à l'époque où débutent les recherches au sujet de cette langue, la plus ancienne d'Europe, dans les principaux centres scientifiques occidentaux, et notamment la Sorbonne.

Pour conclure, la description de la Samogitie dans le texte de F. Morans n'apporte presque pas d'éléments originaux dans son premier tiers : s'entremêlent ici les anciennes images des Samogitiens issues de la littérature de l'ouest et datant du temps du Grand-duché et les nouvelles images apparues au XIXe siècle. Les relations entre les Samogitiens et les Lituaniens et Polonais restent peu précises, ainsi que le retard culturel en général de ce pays et la taille incroyable des Samogitiens. Par contre, la comparaison des Lituaniens avec les Biélorusses, soulignant leur caractère triste et apathique,

¹⁶ Par exemple: Vladislavas Sirokomlė, *Iškylas iš Vilniaus po Lietuvą*, Vilnius: Mintis 1989. Dans ce livre écrit par un fameux intellectuel lituanien du milieu du XIXe siècle, une grande attention est portée à la comparaison de la culture et du mode de vivre des Lituaniens et des Biélorusses.

l'absence de couleurs vives et la beauté de leur langue, sont ici des idées novatrices. Elles font office de "vérités" formées au XIXe siècle et déterminées par l'avancée des peuples lituanien et biélorusse. L'intérêt porté par l'Europe de l'ouest à ces peuples, le développement général de l'ethnographie, de la philologie et des sciences sociales incitent à s'intéresser aux pays "exotiques", notamment à la Samogitie.

JOURNAL DES VOYAGES ET DES AVENTURES DE TERRE ET DE MER

13 Avril 1890

Mœurs et coutumes

LE MARIAGE EN SAMOGITIE

Tout ce qui se rapporte au mariage a gardé chez le peuple polonais un caractère d'originale simplicité. Chaque province a conservé, jusqu'à ces derniers temps ses coutumes et ses cérémonies propres. En attendant que la centralisation à outrance ait promené son niveau égalitaire sur toutes les provinces russes de la Baltique, il nous paraît intéressant de décrire quelques-uns des usages spéciaux à la Samogitie, -en lithuanien *Zmudz*, c'est-à-dire pays profond, - partie de la Lithuanie riveraine de la Baltique, contrée très fertile, entrecoupée de lacs, accessible au commerce maritime, et qui, autrefois, sous la domination polonaise, formait un duché à part.

Plus simples dans leur costume que les Polonais, les Lithuaniens évitent les couleurs éclatantes, les galons et les franges; leurs vêtements, sans broderie, témoignent de leur naturel modeste. Leur poésie se distingue par une sorte de tristesse grave et une réserve pudique. Si la valeur d'une nation, dans l'ensemble de l'humanité, devait se mesurer à la beauté de sa langue, les Lithuaniens seraient au premier rang parmi les habitants de l'Europe.

De tous les Lithuaniens, ce sont les habitants de la Samogitie qui ont le mieux conservé le caractère national et ce n'est guère qu'au XVIe siècle qu'ils furent complètement convertis au christianisme, quoique dès l'an 1413 le duc de Lithuanie Wifold eût fondé un évêché dans la capitale, appelée Miednieki.

Les Lithuaniens se distinguent de la race slave par la nuance de leur chevelure, presque toujours d'un blanc de perle dans l'enfance et prenant une teinte plus foncée à mesure que le sujet avance en âge. Ils ont les yeux bleus, dessinés à fleur de tête, et le nez d'une coupe admirable qui donne un caractère antique à la pureté de leur profil. Les femmes sont radieuses de beauté : les formes exquises de la taille, la blancheur éclatante de la carnation, le contour admirable de la poitrine, tout se réunit pour en faire des modèles de grâce et de perfection. Les hommes sont grands et quelques-uns

atteignent des proportions gigantesques. Il n'est pas rare de voir un Lithuanien mesurer deux mètres douze centimètres. Presque tous se rasent comme les Blancs-Russes et taillent leurs cheveux en rond. Ajoutons que l'insouciance et la nonchalance forment les traits saillants de leur nature. C'est une race à part. Non seulement elle a ses mœurs particulières, mais elle a sa langue radicale, très riche et pleine de consonances harmonieuses, elle eut une littérature remarquable pendant les siècles où elle conserva son indépendance. Réunie à la Pologne, elle dut accepter la langue, la littérature, les lois et les usages de cette nation, et la vraie vie lithuanienne se refugia dans la population rurale dont l'existence est identique à celle des Blancs-Russes. Le Lithuanien cherche dans l'ivrognerie l'oubli du servage. Dans le seul gouvernement de Wilna, les seigneurs polonais possédaient, au milieu de ce siècle, 639 distilleries d'eau-de-vie et 4,600 cabarets, tous affermés à des juifs. Aujourd'hui ces nombres ont diminué de moitié.

Les cérémonies nuptiales, surtout chez les Samogitiens, méritent une mention particulière.

Avant le coucher du soleil, tout le monde se réunit pour assister au mariage annoncé, où doit être observé scrupuleusement le cérémonial que nous allons décrire en détail.

Lorsqu'un garçon remarque une jeune Samogitienne et veut l'épouser, il assemble ses parents et ses amis et leur fait publiquement part de son projet. Ces derniers, après s'être bien assurés du caractère et de la santé de celle qu'il a choisie, se rendent sur-le-champ, précédés d'un violon, chez les parents de la paysanne, et la lui demandent en mariage en les priant de boire avec eux l'eau-de-vie qu'ils apportent. Dès que les verres s'entrechoquent, la fille, qui se doute bien de quoi il s'agit, se couvre les yeux de ses mains et s'enfuit, ce qui est déjà de fort bon augure.

Quand la proposition convient aux parents, ils envoient, à leur tour, leurs intimes amis à la maison du prétendant pour examiner la quantité de son blé, le nombre de ses vêtements, l'ordre de son ménage, la grandeur et la commodité de sa demeure. Puis cette sorte de députation revient rendre un compte fidèle des richesses et de la santé du futur. Lorsque celui-ci est définitivement accepté, on fixe le jour des épousailles. Pendant tout le temps qui s'écoule entre la déclaration et des noces, la principale occupation de la future consiste à faire des serviettes qu'elle doit offrir en présent aux principaux convives, le jour du mariage.

La veille de ce jour, qu'ont précédé ses fiançailles, la future, portant une branche de myrte enlacée dans les cheveux, vêtue d'un jupon de laine rouge et d'un corset quelquefois orné d'une tresse d'or, se rend avec sa suite chez le seigneur du village, à qui elle donne un gâteau appelé *koravay* et surmonté d'une corne d'abondance. Elle reçoit en retour un bonnet, de l'eau-de-vie et d'autres cadeaux. En allant chez le seigneur et en revenant, elle fait, devant chaque homme qu'elle rencontre, trois profondes révérences.

Le lendemain matin, après s'être confessé, le jeune couple se marie dans l'église paroissiale, selon le rite catholique romain. Le futur doit avoir une courte capote de drap gris serrée par une ceinture de laine rouge, et de grandes et longues bottes par-dessus le pantalon.

De l'église, les époux retournent séparément chacun à sa maison, où l'on boit la *Soloducha* et le grog, où l'on converse gaîment avec les siens. Au déclin du jour, deux musiciens, ayant l'un son violon, l'autre sa cornemuse, montent dans une voiture traînée par un cheval blanc, et se rendent chez la mariée. Derrière eux s'avance le marié, entouré d'une troupe d'amis, précédé et suivi par d'autres musiciens, tous en voiture ou à cheval, saluant tout le monde sur la route et chantant de joyeux couplets.

Le cortège s'arrête devant l'habitation de la mariée, dont la porte est fermée. Tous les hommes descendent ensemble, frappent très doucement et demandent une cordiale hospitalité, qui leur est nettement refusée. Ils menacent alors de forcer la porte, tandis que la mariée intercède pour eux et supplie à genoux ses parents de les laisser entrer. On cède enfin, non sans difficulté, à ses instances. Les nouveaux venus saluent toute la société, qui boit l'eau-de-vie et trinque avec eux. La musique joue quelques morceaux, puis l'époux fait connaître son nom, sa qualité, ses droits, et demande à se retirer avec sa femme. La mère de cette dernière s'y oppose, et crie au secours. À l'instant, une foule de vieilles matrones, armées de manches à balai, accourent de tous côtés pour repousser l'agression. Le mari tâche de les calmer et tente pour la dernière fois les moyens de persuasion et de douceur ; mais tout cela ne sert à rien : on commence à se battre ; la mère et toutes les femmes s'attachent avec force au côté droit du jupon de la mariée, tandis que l'époux et ses amis la tiennent également du côté gauche, c'est-à-dire du côté du cœur. Après une lutte opiniâtre, les hommes, vainqueurs comme de raison, enlèvent leur Héléne, emportent son trousseau, et, poussant des cris de triomphe, la conduisent au son de la musique à la maison de l'époux, où celui-ci la présente et la confie à sa mère ou à sa plus proche parente. Sa mère l'accueille avec bonté, lui offre une robe et lui pose ses mains sur la tête en signe de bénédiction. Après quoi, les jeunes époux vont ensemble chez le seigneur du marié pour recevoir des présents et offrir encore un des gâteaux dont nous avons déjà parlé.

Ainsi que le faisait observer le comte Krasinski, les anciennes cérémonies du mariage en Lituanie ont une certaine ressemblance avec les coutumes des Grecs et des Romains. La mariée revenue, on la conduit cérémonieusement trois fois autour de l'habitation du mari ; puis on lui lave les pieds, et la même eau sert à asperger les meubles, le lit nuptial et les conviés. Ensuite on lui met du miel sur les lèvres, ce qui indique qu'elle doit éviter toute espèce de querelle avec son époux ; après quoi on lui couvre les yeux d'un voile nuptial, et on la mène près de chaque porte de la maison, où elle frappe du pied droit. Au même instant, la mère de son mari, avec ses amis, répandent autour d'elle du froment, du seigle, de l'avoine, de l'orge, des pois, des fèves

et des pavots ; et ceux qui versent en grande quantité ces signes d'abondance disent à haute voix, en s'adressant à l'épousée :

Si tu prends soin de ton ménage, si tu restes fidèle à la foi de tes pères, à tous tes devoirs, la corne d'abondance demeurera constamment auprès de toi et le Ciel te bénira ; mais si, au contraire, tu violes tes serments et oublies ta religion, la colère de ton mari entraînera celle de Dieu : tu seras en proie à la misère, méprisée et haïe de tout le monde.

Après ces paroles, on lui ôte le voile, et on la fait asseoir à la table du festin.

Pendant la danse qui suit le repas, quelques jeunes filles coupent adroitement sa chevelure. Elle passe toute confuse dans la pièce voisine. Son mari ne tarde pas à se retirer également. Mais ce n'est pas tout ; une nouvelle et grande difficulté attend encore la pauvre créature.

Pendant que la mère et les parents de l'époux la déshabillent, des jeunes filles, tenant leurs mains derrière le dos, jettent des regards impatients vers la porte, qui s'ouvre lentement. La mariée revient, les pieds nus et les yeux baissés, et tente de s'élaner d'un seul bond dans la chambre nuptiale. C'est alors que les jeunes filles, semblables à des loups affamés, se jettent sur elle, et, brandissant chacune une forte verge, la poursuivent, en s'écriant : « Allez-vous-en, allez-vous-en ; vous n'êtes plus digne de vous trouver parmi nous. » Les verges sifflent, on frappe violemment la mariée, elle appelle au secours, et soudain le mari paraît, l'œil flamboyant, la reçoit dans ses bras et dit : « Qui donc ose battre ainsi mon épouse ? Son corps est mon corps, son âme est maintenant mon âme. Hors d'ici, je veux être seul chez moi. »

A l'instant, les jeunes filles jettent les verges et s'enfuient.

Tout le monde se retire alors, et le mari entraîne sa femme dans la chambre nuptiale, sous les fenêtres de laquelle les musiciens viennent donner une aubade, qu'ils répètent à plusieurs reprises en s'éloignant. Peu à peu les chants et le bruit des instruments s'éteignent dans le lointain. Bientôt le vent du soir n'apporte plus aux jeunes époux que l'écho affaibli et mourant d'un de ces *dainos* ou *raudos* (chants d'adieu) tendres, câlins, langoureux et tristes qui forment le fond de la littérature lithuanienne et qui se transmettent fidèlement de génération en génération depuis des siècles.

F. Morans

ŽURNALAS APIE KELIONES IR NUOTYKIUS ŽEMĖJE BEI JŪROJE

1890 m. balandžio 13 d.

Papročiai ir tradicijos

SANTUOKA ŽEMAITIJOJE

Santuoka ir santuokos papročiai lenkų kultūroje išliko nepakitę ir paprasti. Kiekviena šalies provincija iki šių dienų sugebėjo išsaugoti sutuoktuvių ceremonijos autentiškumą bei unikalius papročius. Kol Rusijai priklausančioje Baltijos jūros pakrantės teritorijoje dar yra likę civilizacijos nesunaikintų savitumo likučių, mes manome, kad būtų įdomu aprašyti keletą Žemaitijos tradicinių santuokos papročių. Žemaitija (*Zmudz* lietuviškai – žemas kraštas) yra su Baltijos jūra besiribojanti Lietuvos dalis. Tai – derlingas, ežerų nusėtas, jūrinei prekybai prieinamas kraštas. Kadaisė tai buvo atskira kunigaikštystė, kurioje dominavo lenkai.

Lyginant lenkų ir lietuvių aprangą yra pastebima, jog pastarųjų drabužiai daug kuklesni: vengiama ryškių spalvų, juostelių, kutų bei siuvinėtų detalių. Galima teigti, jog jų drabužiai byloja apie tautos įgimtą kuklumą. Kalbant apie lietuvių kalbėjimo būdą bei intonaciją, juntamas begalinis liūdesys ir nekaltas drovumas. Jei žmonija tautas vertintų pagal kalbos grožį, be jokios abejonės, tarp Europos tautų lietuviai būtų pirmaisiais.

Žemaičiai iš visų lietuvių geriausiai išsaugojo tautinį kultūros savitumą. Nepaisant to, kad jau 1413 m. Lietuvos kunigaikštis Wifoldas (*Vytautas*) sostinėje, vadinamoje Miednieki (*Medininkai*), įkūrė vyskupiją, žemaičiai krikščionybę galutinai priėmė tik XVI amžiuje.

Nuo slavų lietuviai skiriasi plaukų spalva: vaikystėje beveik visi lietuviai būna perlo baltumo plaukais, kurie patamsėja bėgant metams. Jie yra ryškiai žydrų akių, aukšta kakta ir tiesia nosimi, kuri taisyklingam veidui suteikia antikinių bruožų. Lietuvos moterys – grakštumo ir tobulybės išikūnijimas, spinduliuojantis nepaprastą grožį: ideali talija, stubbinantis odos baltumas bei pasigėrėjimo verta krūtinė. Lietuviai vyrai yra aukšti, o kai kurie net milžiniško ūgio – neretai galima išvysti lietuvį, kurio ūgis yra net du metrai ir dvylika centimetrų. Dauguma jų skutasi kaip baltarusiai ir kerpasi plaukus apvaliai. Galima pridurti, jog nerūpestingumas ir vangumas yra vieni iš ryškiausių lietuvių charakterio bruožų. Lietuviai – tai išskirtinė, turinti ne tik autentiškus papročius, bet ir savo kalbą, pasižyminčią harmoningu skambesiu, tauta. Šimtmečius jie saugojo savo turtingos kultūros savitumą. Prijungta prie Lenkijos, Lietuva privalėjo perimti lenkų kalbą, kultūrą, įstatymus bei papročius, todėl tikrasis jų gyvenimo būdas pasitraukė į kaimo gyvenvietes. Kaimo vietovėse lietuvių gyvenimą galima palyginti su baltarusių – girtavimu siekiama užmiršti priespaudos sunkumus.

Amžiaus viduryje vien tik Wilna (*Vilniaus*) gubernijoje lenkų ponams priklausė 639 degtinės distiliavimo gamyklos ir 4 600 smuklių, visos valdomos žydų. Šiandien jų skaičius sumažėjęs perpus.

Sutuoktuvių ceremonijos, ypač žemaičių, vertos išskirtinio dėmesio.

Dar saulei nenusileidus, visi svečiai susirenka dalyvauti paskelbtose sutuoktuvėse. Pastarosios vyksta skrupulingai laikantis tradicinių papročių, kurie bus aprašyti šiame straipsnyje.

Vaikinui susidomėjęs ir norint vesti jauną žemaitę, jis sukviečia savo tėvus bei draugus ir viešai paskelbia apie savo ketinimus. Būsimo jaunikio artimieji, įsitikinę, jog išrinktosios merginos būdas ir sveikata juos tenkina, smuiko garsų lydimi patraukia į valstietės tėvų valdas prašyti jos rankos. Jie atsineša degtinės ir prašo merginos artimųjų kartu išgerti. Vos tik susidaužiama pirmosiomis taurelėmis su merginos giminaičiais, būsimoji nuotaka, jau numananti, kas vyksta, užsidengia delnais akis ir išbėga – tai laikoma palankiu ženklų.

Jaunosios tėvams nusprendus ištekinti dukterį, jie siunčia artimus draugus į pretendento į merginos vyrus namus. Jų užduotis yra įvertinti būsimo jaunikio auginamų grūdų kiekį, drabužių gausą, namų švarą, gyvenamo būsto dydį ir patogumą. Įvertinus situaciją, ši delegacija grįžta jaunosios tėvams pranešti tikslių duomenų apie būsimo jaunikio turtus ir jo sveikatą. Kai tėvai galutinai nusprendžia ištekinti dukterį, nustatoma vestuvių data. Tarp pareiškimo tuoktis ir sutuoktuvių jaunosios pagrindinis užsiėmimas yra siūti rankšluosčius, kuriuos vestuvių dieną ji dovanos svarbiausiems svečiams.

Po sužadėtuvių, sutuoktuvių išvakarėse, būsimoji nuotaka į plaukus įsipina mirtos šakelę, užsisega ploną rožinį lininį sijoną ir korsetą, kuris kartais būna papuošiamas pinta auksine juostele. Taip pasipuošusi ji su savo palyda išvyksta pas kaimelio poną, kuriam dovanuoja pyragą, vadinamą *koravay*, papuoštą „gausybės ragu“. Ponas kaip atlygį jai dovanuoja kepuraitę, degtinės ir kitų dovanų. Pažymėtina, jog vykdamą ir grįždamą iš pono namų mergina tris kartus žemai nusilenkia prieš kiekvieną sutiktą vyrą.

Laikantis Romos katalikų papročių, kitos dienos rytą jauna pora atlieka išpažintį ir susituokia parapijos bažnyčioje. Jaunasis tradiciškai dėvi trumpą pilko audinio apsiaustą su gobtuvu, juosi rožiniu lininiu diržu ir į aulinius batus susikiša kelnes.

Išėję iš bažnyčios jaunieji grįžta kiekvienas į savo namus, kur geriamą *Soloducha* ir *grog* bei linksmi šnekučiuojamasi su namiškiais. Pavakary du muzikantai – smuikininkas ir dūdmaišininkas – sėda į baltu žirgu pakinkytą vežimą ir važiuoja į jaunosios namus. Paskui juos seka jaunasis, apsuptas draugų ir muzikantų. Važiuodami kariatomis arba jodami raiti, jie dainuoja linksmus kupletus ir sveikina sutiktuosius kelyje.

Ši svita sustoja prie jaunosios sodybos užsklęstų durų. Visi vyrai išlipa iš kariatų ir švelniai beldžiasi prašydami būti svetingai priimami. Tačiau kai griežtai atsisakoma juos įsileisti, vyrai pradeda grasinti išlaužti duris jėga. Esanti namuose jaunoji stoja į jų pusę ir klūpomis maldauja tėvų atidaryti. Merginai primygtinai prašant, galiausiai

paklūstama maldavimams ir visi jauniko svitos nariai įleidžiami į vidų. Svečiai sveikina visus esančius jaunosios namuose ir kartu su jais geria degtinę. Sugrojus keletą dainų jaunikis prisistato, išvardija savo privalumus ir teises bei galiausiai paprašo leisti išsivežti savo žmoną. Jaunosios motina priešinasi tam ir šaukiasi pagalbos. Nedelsiant jai padėti iš visų pusių atskuba minia šluotkočiais apsiginklavusių senyvo amžiaus moterų. Jaunikis stengiasi jas nuraminti ir paskutinį kartą bando įtikinti atiduoti jo žmoną geruoju, tačiau visa tai veltui. Taigi prasideda kova: jaunosios motina ir visos kitos moterys stipriai įsikimba į dešinę merginos sijono pusę ir traukia ją link savęs. Jaunasis ir jo draugai laikosi kairės, t. y. širdies pusės. Po atkaklios kovos vyrams sąmoningai leidžiama laimėti ir kaip atlygį išsivežti jaunąją Héléne bei pasiimti jos kraitį. Pergalingai šaukdami bei lydimi skambančios muzikos, jie atgabena jaunąją į vyro namus. Sūnus pristato marčią savo motinai arba artimiausiai giminaitei ir patiki ją josios globai. Anyta maloniai priima merginą, padovanoja jai suknelę ir kaip palaiminimo ženklą uždeda savo rankas jaunamartei ant galvos. Po palaiminimo jaunavedžiai patraukia pas jauniko poną gauti dovanų ir padovanoti jam tokį pat pyragą, kokį jaunoji nešė savajam ponui.

Pasak grafo Krasinskio stebėjimų, kai kurie senieji lietuvių sutuoktivių papročiai yra panašūs į graikų ir romėnų sutuoktivių papročius. Atsivežta nuotaka tris kartus iškilmingai apvedama aplink jauniko namą. Jai nuplaunamos kojos ir tuo pačiu vandeniui apšlakstomi baldai, vestuvinis guolis ir svečiai. Norint parodyti, kad jaunoji nuotaka turi vengti bet kokių ginčų su savo sutuoktiniu, jos lūpos ištepamos medumi. Galiausiai jai ant veido nuleidžiamas veliumas ir ji vedama prie kiekvienų namo durų, į kurias turi pabelsti dešine koja. Jaunajai atliekant ritualą, anyta su draugais ant jos barsto derliaus simbolius: kviečius, grūdus, avižas, miežius, žirnius, pupeles ir aguonas. Didžiausią kiekį beriantieji kreipiasi į jaunąją:

Jei gerai rūpinsiesi namų ūkiu, jei busi ištikima protėvių tikėjimui ir atliksi visas savo pareigas, gausybės ragas nuolatos tave lydės bei Dangus tave laimins. Tačiau jeigu priešingai – sulaužysi savo priesaiką ir užmirši savo religiją – vyro pykčiu bus perduodamas Dievo pyktis: tave persekios nelaimės, tu tapsi visų niekinama ir engiama.

Po šių žodžių nuimamas jaunosios veliumas ir ji pasodinama prie vaišių stalo.

Po valgio, šokių metu, keletas jaunų merginų mikliai patrupina jaunąją plaukus. Sutrikusi mergina pabėga į gretimą kambarį, o netrukus jaunikis taip pat pasišalina. Tačiau tai dar ne viskas: vargšės merginos dar laukia kitas didelis išbandymas.

Tuo metu, kai jaunosios motina ir jauniko tėvai nurengia jaunąją atskirame kambaryje, merginos, laikydamos rankas už nugaros, nekantriai žvilgčioja durų link. Lėtai atsivėrus durims iš kambario išeina basa jaunoji. Ji, nepakeldama akių, mėgina patekti į jaunųjų kambarį. Merginos, mosuodamos storomis rykštėmis, tarsi peralkę vilkai puola jaunąją, vejasi ją ir šaukia: „Nešdinkitės, nešdinkitės, jūs nebeverta būti viena iš mūsų!“ Rykštės švilpia, stipriai mušama jaunoji šaukiasi pagalbos. Staiga degančiu

iš pykčio žvilgsniu pasirodo jaunasis, stipriai suspaudžia žmoną savo glėby ir sako: „Kas drįsta šitaip mušti mano žmoną? Jos kūnas yra mano kūnas, jos siela nuo šiol yra mano siela. Lauk iš čia, aš noriu likti vienas savo namuose!“

Merginos nedelsiant meta rykštes ir išbėga.

Jų pavyzdžiu pasekė išsiskirsto ir likę svečiai. Jaunasis nieko nelaukdamas nusi-veda žmoną į povestuvinį kambarį. Po jaunųjų langais muzikantai jau pradėjo traukti serenadą, kurią toldami kartoja keletą kartų. Po truputį dainos ir instrumentų garsai išsisklaido tolumoje. Netrukus vakaro vėjas jauniesiems atneš tik vos girdimus, silpnus *dainos* ar *raudos* (atsisveikinimo dainos) aidus. Šios dainos bei raudos yra ypač švelnios, ilgesingos, liūdnos ir malonios ausiai. Jos laikomos lietuvių kultūros pagrindu, metų metus perduodamu iš kartos į kartą.

F. Morans

Vaiva Simonavičiūtė, Rūstis Kamuntavičius

TARP MODERNYBĖS IR LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAİKŠTYSTĖS LAIKŲ:
XIX A. PABAIGOS ŽEMAIČIAI PRANCŪZO AKIMIS

Santrauka

1890 m. Paryžiuje leidžiamame populiariame savaitiniame žurnale, skirtame kelionėms, buvo išspausdintas nedidelis, vos dviejų lapų apimties straipsnis apie tuometinius žemaičių vestuvinius papročius. Nors tai nebuvo mokslinis leidinys, o ir pats autorius F. Moransas nėra žinomas nei kaip koks nors garsus etnografas ar Lietuvos kultūros žinovas, tačiau tekstas vertas dėmesio dėl kelių priežasčių. Pirma, Baltijos šalyse nuo kryžiaus žygių pradžios, t. y. nuo XIII a., kai žemaičiai pirmą kartą pakliūna Vakarų europiečių akiratin, iki pat mūsų dienų Žemaitijos kultūros ir visuomenės aprašymai labai retai aptinkami Vakarų autorių darbuose. Šis regionas retai lankytas – laikytas vienu labiausiai atsilikusių Europoje, tad mažai įdomus. Kaip tik dėl to kiekvienas naujas rastas aprašymas kelia susidomėjimą. Antra, atidžiau paanalizavus minėtąjį žemaičių aprašymą galima daryti daugiau mažiau pagrįstas išvadas apie tai, ką XIX amžiuje prancūzai žinojo apie šią Europos pakraštyje esančią tautą. Straipsnio tikslas – pateikti šio aprašymo informaciją apie žemaičius ir paanalizuoti, iš kur vienokie ar kitokie teiginiai ar vaizdiniai galėjo atsirasti.

1890 m. prancūzo tekste pabrėžiami tik du ryškūs panašumai tarp tautų – kerpasi plaukus apvaliai ir geria daug degtinės. Šie faktai, ypač antrasis, nekelia didesnių abejonių, tuo labiau jei turėsime galvoje, jog autorius – prancūzas – atvažiavęs iš krašto, kuriame degtinės beveik visai negeria, tad Lietuvos realijos jį turėjo tikrai stebinti. Vis dėlto šios tautos labai skiriasi. Susidaro įspūdis, kad autorius nori pabrėžti, jog lietuviai (tarp jų ir žemaičiai) yra lėtesni, apatiškesni ir liūdnesni nei baltarusiai. Netgi jų apdaras prie to prisideda: lietuviai rengiasi blyškesnėmis spalvomis, be juostelių, kutų ir siuvinėtų detalių. Jie kuklesni ir drovesni. Pabrėžtina, jog lygiai tokius pačius lietuvių ir baltarusių skirtumus mini XIX a. viduryje Lietuvoje gyvenę intelektualai. Dar ir šiandien daugelis tų skirtumų kartojama, nors tiek viena, tiek kita tauta gerokai pasikeitė.

Liko du žemaičių bruožai, kurių neaptarėme. Pirmasis yra antropologinis. Moransas mini, kad lietuviai nuo aplinkinių skiriasi tuo, jog vaikystėje jų plaukai būna balti, o laikui bėgant – tamsėja. Panašių pastebėjimų ankstesniais laikais tikrai nebuvo, o ir XIX–XX a. tokią informaciją, jei galima aptikti, tai tik labai specifiniuose ir retuose tekstuose. Tikriausiai tai būtų galima laikyti

originaliausiu Moranso pastebėjimu. Kitas klausimas, ar tai atitiko realybę, ar buvo tik dar vienas išsigalvojimas. Sunku ką nors tiksliai šiuo klausimu pasakyti, bet net ir šiandien daugelyje lietuvių šeimų vaikai iš tikrųjų gimsta šviesūs, nors jų tėvai tamsiaplaukiai. Antrasis bruožas siejamas su lietuvių kalba. Nors jau XVI–XVIII a. tiek lietuvių, tiek užsienio autorių tekstuose gana dažnai minėtas lietuvių kalbos savitumas, bet tik XIX amžiuje, o ypač pabaigoje, ir XX amžiuje kalbėta apie ypatingą kalbos grožį. Šis Moranso tekstas parašytas tuo laiku, kai Vakarų Europoje pasirodė pirmieji tokie tvirtinimai. Tai gali būti susiję su tuo, jog šia kalba, kaip viena seniausių Europos kalbų, susidomi pagrindiniai Europos mokslo centrai, tarp jų ir Sorbonos.

Iš bendro Žemaitijos ir jos kultūros aprašymo, kuriam skirta pirmasis trečdalis Moranso teksto, matyti, kad jame nėra jokių originalių pastebėjimų. Čia susipina senieji, nuo LDK laikų Vakarų literatūroje sklendantys žemaičių vaizdiniai su naujai atsirandančiais XIX amžiuje. Neaiškus žemaičių ryšys su lietuviais ir lenkais, bendras krašto kultūrinis atsilikimas ir neįtikėtinas žemaičių ūgis – visa tai nuo viduramžių žinoma žemaičių įvaizdžio dalis. O lietuvių lyginimas su baltarusiais, pabrėžiant jų liūdną ir apatišką charakterį, ryškių spalvų vengimą ir gražią kalbą – tai naujoviškos, XIX amžiuje susiformavusios „tiesos“, kurias paskatino lietuvių ir baltarusių tautų formavimasis, Vakarų Europos domėjimasis jais ir apskritai etnografijos, filologijos ir socialinių mokslų plėtra, atkreipusi dėmesį į egzotiškus kraštus, tokius kaip Žemaitija.

RÉSURGENCES ROMANTIQUES :
L'ENGOUEMENT FRANÇAIS POUR
LES LITUANIENS EN EXIL, VERS 1860

MARIE-FRANCE DE PALACIO

ISSN 1392-0588

2011. 55

On assiste en France entre 1860 et 1865 à un regain de sympathie pour la Pologne soumise au joug russe. Les Français semblent se saisir des événements de politique extérieure pour renouer avec une ferveur romantique depuis longtemps révolue dans leur pays. Dans une France qui vit mal la quiétude bourgeoise de l'Empire de Napoléon-le-Petit, prendre fait et cause pour l'insurrection polonaise permet – illusoirement ?- de revivre une seconde jeunesse, et de se donner une belle image de soi : une France accueillante, magnanime, animée d'une sympathie prête à aller jusqu'au sacrifice pour lutter contre le tyran russe, incarné par son représentant le « pendeur » de Vilnius, Mouraviev, à qui sont consacrés quantité de vers vengeurs... Une France qui se donne la bonne conscience d'un exil prétendument doré. Trente ans plus tôt, n'a-t-elle pas offert le Collège de France à Mickiewicz ? Le point de vue des intéressés est plus modéré. L'auteur de *Pan Tadeusz* confie dans une lettre à son frère François son ennui de devoir rester dans le « maudit Paris », si malsain, et ajoute ce constat désabusé : « Il y a force maladies et misères dans notre émigration. » (Lettre du 19 avril 1831). Trente ans plus tard, en 1862, Charles Edmond précise la donne avec diplomatie dans son article « De l'esprit poétique de la Lithuanie » : « La France accueillit généreusement les exilés ; mais ce n'est qu'au moment où elle ouvrait aussi la lice à leur pensée, où elle les aida à défendre leur cause devant les tribunaux de l'histoire et dans sa propre langue, qu'elle fit briller à leur égard toute sa sympathie, toute son hospitalité. » Il rappelait ainsi le caractère essentiel du rapport de l'exilé avec sa culture et à sa langue.

Pourtant, les Français s'autocongratulent, et comptent bien rejouer lors de la rébellion de 1863 le rôle qu'ils se sont donné au côté des émigrés de 1830. Or, comme l'a très bien montré naguère Daniel Beauvois, le mythe romantique polonais né au contact des Polonais en exil après l'insurrection de 1831 est un mythe des Confins, qui fait la part belle à la Lituanie, sorte de concentré de mythe, en quelque sorte.

C'est alors que les romantiques, metteurs en scène de tragédies, font leur entrée. De leur lointaine émigration, de France, ils développent une mythologie nouvelle. De là-bas, tout

se passait en rêve. De quoi rêvait Mickiewicz ? Certes pas de Varsovie, ni de Poznan, ni de Cracovie. L'Union de la Pologne et de la Lituanie, sensiblement plus puissante que celle de Lublin, fleurissait à Paris dans la mémoire enflammée du poète qu'avait avivée la défaite de l'insurrection. **Cette lituanisation spécifique de l'âme polonaise commença en France. [...] Le paradis perdu lituanien revêtait désormais les traits d'une contrée idéale dont tous les éléments concordaient en une parfaite harmonie.**¹

Si bien des travaux ont été menés sur l'imagerie polonaise en France au XIXe siècle, l'accueil réservé à la Lituanie au sein de cet engouement romantique n'a en revanche donné lieu qu'à très peu d'études. Pourtant, on sait que la mythification de l'insurrection polonaise s'est accompagnée d'une lituanisation de l'imaginaire en France. « Le romantisme devait [...] transporter le centre de gravité de la légende du côté de Wilno et de la Lituanie » écrit Daniel Beauvois². Dans le même ouvrage collectif, Maria Gubinska soulève aussi cette question paradoxale : « Un pays n'étant ni indépendant, ni appartenant alors à l'État polonais devient le synonyme de la polonité. Il est évident qu'une question se pose aux lecteurs : pourquoi la Lituanie et non pas une autre région devient ce topos légendaire ?³ »

Dans le cadre du livre qu'Irena Buckley et moi-même consacrons à la réception de la France en Lituanie et de la Lituanie en France au XIXe siècle, je développe l'hypothèse selon laquelle la France – moins désintéressée et dévouée qu'elle ne le prétend – tire parti de la situation extérieure pour tenter de renouer avec un idéal romantique à la fois politique et littéraire. En effet, le Romantisme semble bien mort vers 1860, alors que nous sommes en plein réalisme, avant de retrouver, à partir de 1880, une certaine forme d'idéalisme dans le symbolisme et le mouvement dit décadent. Il me semble que 1861 constitue en quelque sorte le *terminus a quo* de ce *revival* romantique. En 1871, après la Commune et la défaite de Sedan, avec l'effondrement définitif du régime de Napoléon III, après notre dernier empereur et dans les balbutiements de la IIIe République, la société française mute brutalement : le Naturalisme zolien en littérature, l'idéal laïque et républicain en politique et dans les lois sociales : c'est un autre monde qui voit le jour.

Pendant la décennie 1861-1871, donc, s'élèvent des voix nostalgiques de la période 1830, qui vont se saisir de thématiques et de poétiques venues de l'étranger, susceptibles de réinjecter un peu d'idéal et de fougue dans une société et une pensée sclérosées. L'une des questions qui se posent à nous est de savoir si une telle résurrection était possible : d'une part, les conditions politiques étaient-elles exactement les mêmes que trente ans plus tôt ? La poétique romantique pouvait-elle renaître *ab ovo*, après avoir périclité pendant le « réalisme » ? Enfin, la génération qui avait 20 ou 30 ans en 1830 avait-elle la

¹ Beauvois, D. « Le mythe des Confins ou comment y mettre fin », *Mythologie polonaise*, sous la direction de Jan Rubès et Alain van Crugten, éditions Complexe, 1998, p. 65-66. Je souligne.

² *Ibid.*, p. 64.

³ Gubinska, M. « Les Polonais dans le paradis lituanien : *Sur les bords de l'Issa*, de Czelaw Miłosz », *Mythologie polonaise*, sous la direction de Jan Rubès et Alain van Crugten, éditions Complexe, 1998, p. 81.

possibilité, à 50 ou 60 ans, de renouer avec l'idéal perdu ? Et si non, la relève était-elle assurée, dans les mêmes conditions, par la génération des fils nés vers 1840 ? (Pensons à l'œuvre mémorielle de Ladislas Mickiewicz - 1838-1926 -, publiant entre 1858 et 1863 une série d'ouvrages sur son père, traduisant et rééditant ses œuvres en français).

Je focaliserai mon attention sur l'une des manifestations de cette résurgence du romantisme. Il s'agit du rôle joué par le récit à la première personne dans ce nouveau lyrique. Ma réflexion se fera en trois étapes : la définition du héros type, l'exilé lituanien ; le constat de la préférence donnée aux écritures de l'intime, souvenirs, mémoires, correspondances ; l'exaltation du « je » et le laborieux retour du lyrisme, échos d'un romantisme quelque peu suranné.

UN HÉROS STÉRÉOTYPÉ, ENTRE VÉRITÉ ET FICTION : L'EXILÉ LITUANIEN

Peut-on dresser une typologie de l'exilé lituanien, peut-être moins dans sa réalité que dans la représentation qu'en ont les Français ? Cet exilé est noble, premier point. À vérifier les dossiers de demandes de naturalisation conservés aux Archives du Caran, l'affirmation mérite d'être nuancée⁴. Pourtant, c'est bien sous les traits archétypaux et par l'expression figée de « noble Lithuanien » que le héros des récits est décrit. Le royaliste Le Breton de la Haize, professeur de philosophie à Charleville, prétend ainsi tirer le sujet de son roman *La Pologne en 1863, ou Anna Ostronowska* d'un précieux témoin : il « nous a été raconté, il y a quatre mois, à Bruxelles, par un noble Lithuanien⁵. » Cette même locution apparaît à plusieurs reprises dans les *Souvenirs d'un proscrit* d'Hyacinthe Corne, ouvrage sur lequel je reviendrai. « Noble lithuanien, patriote polonais, soldat de son pays dans la grande prise d'armes de 1831⁶ », le héros de cette histoire correspond parfaitement à l'archétype qui nous intéresse. Idéalement, il naît à Wilna en 1802 (n'oublions pas « ce siècle avait deux ans », acte de naissance hugolien paru dans *Les Feuilles d'automne...* en 1831, date qui a son importance pour nous), combat en Lituanie en 1831, meurt à Paris en 1851, et ses souvenirs sont publiés en 1861. Cette expression, pour désigner un héros de la littérature contemporaine de l'insurrection de 1863, est une sorte de clin d'œil d'une histoire déjà vécue. En effet, semblable expression renvoie au contexte de... l'insurrection de 1831, telle que les exilés l'avaient décrite aux Français. Le « noble Lituanien », héros des fictions françaises

⁴ Charles Mamoyck, né à Vilna en 1791, manœuvre, demande sa naturalisation en 1839 ; Cerf Wail, né à Rossein (aujourd'hui Raseinai), limonadier, la demande en 1852 ; Alexandre Tarnowski, professeur de musique né à Wilna, en 1842, Jean Bonar, professeur de musique né dans la même ville en 1805, demande sa naturalisation française en 1848, etc.

⁵ Le Breton de la Haize, V. *La Pologne en 1863, ou Anna Ostronowska*, Charleville, Auguste Pouillard, 1863.

⁶ Corne, H. *Souvenirs d'un proscrit* « recueillis par Hyacinthe Corne, ancien député », Paris, Michel Lévy frères, 1861, « avant-propos », p. I.

des années 1860, est déjà présent dans la littérature francophone des exilés lituaniens sur le sol français trente ans plus tôt. On peut penser que c'est à de telles sources que puisent des Le Breton de la Haize ou des Corne. J'en donnerai deux exemples. C'est par la périphrase « le noble Lithuanien » que *La Revue des deux Mondes* (t. 1, août 1829) désigne Léonard Chodzko lorsqu'elle rend compte de son *Histoire des Légions polonaises en Italie*. Trois ans plus tard, un autre périodique, *La Revue de Paris* (4e année, t. V), désigne Joseph Straszewicz, auteur de l'important ouvrage *Les Polonais et les Polonaises de la révolution de 1830*, de la façon suivante, tout à fait caractéristique : « Ce noble lithuanien, ce riche propriétaire, brûlant son bien par nationalité, c'est le major Joseph Straszewicz⁷, qui, actuellement à Paris, patriote obstiné, cherche à faire revivre sur la terre d'exil les souvenirs de la Pologne absente. »

Voilà le héros idéal, modèle réel de fictions à naître trente ans plus tard. A cette extraction noble, notre exilé se doit d'ajouter une noblesse de caractère révélée par son patriotisme (attachement à la patrie) et sa sensibilité malheureuse (attachement à une famille, un ancrage dont il a été déraciné). La permanence du modèle de l'exilé de 1830 perdure jusqu'à l'extrême fin du siècle. J'en donnerai un exemple très significatif. En 1908, Teodor de Wyzewa propose un avant-propos au roman *Immortelle Pologne !* de Gabriel Dauchot. Or, au lieu d'entrer dans l'analyse du roman de son confrère, le préfacier se saisit du prétexte offert pour esquisser un portrait-type de l'exilé héroïque. Il n'est pas indifférent de noter le télescopage des temps, signe d'ailleurs que l'on délaisse l'historique pour pénétrer en territoire de mythe. En effet, tandis que Dauchot évoque les événements contemporains de ce début de XXe siècle, Wyzewa veut présenter au lecteur, dès la préface, une image topique de l'héroïsme de 1830. Et tandis que Dauchot ne parle que de « Pologne »⁸, c'est en Lituanie que se trouvent nécessairement les racines du héros déraciné, selon le préfacier.

Je lisais, l'autre jour, dans *Les Souvenirs* d'un émigré de 1831⁹, des traits singuliers de l'attachement des compagnons de l'auteur à la mémoire de leur sol natal. Jetés brusquement sur notre terre française, [...] ces hommes intraitables [...] s'accordaient, jusqu'au dernier, dans un patriotisme exalté et touchant [...]. Un ami de l'auteur était même parvenu à se procurer assez de cette terre pour pouvoir y planter des fleurs. « Enfermé dans sa chambre, au cinquième étage il tirait de sa poche les lettres de sa mère et de sa fiancée, les relisait pour la centième fois, regardait les fleurs, respirait leur parfum, et s'offrait l'illusion consolante d'être encore là-bas, dans son village de Lituanie.¹⁰

⁷ Mort à Paris le 5 mars 1838, âgé de 37 ans.

⁸ Notons qu'il dédie son livre à celui qui lui fit découvrir et aimer la Pologne, Venceslas Gasztowtt, fils d'un ancien insurgé de 1831, lui-même né en 1844 en France, très attaché à sa patrie, traducteur de Slowacki, « éveillé » d'intérêt pour la Pologne, professeur à l'École polonaise des Batignolles à partir de 1863, auteur notamment d'un ouvrage sur *Victor Hugo et la Pologne* en 1885.

⁹ Je n'ai pu identifier le livre en question. Il ne s'agit pas des *Souvenirs de l'émigration polonaise* de Kosciakiewicz (1858), en tout cas.

¹⁰ Wyzewa, Teodor de. Préface du roman *Immortelle Pologne !* de Gabriel Dauchot (Paris, Perrin et Cie, 1908), p. VI-VII.

On ne peut manquer d'être surpris par le pathos de cette évocation, qui s'accorde mal avec la tonalité du texte préfacé, mais reprend un certain nombre de motifs et d'images devenus *topoi* de cette littérature : le patriotisme, le rapport charnel à la terre, le contraste entre la virilité empreinte de rudesse de ces exilés et l'émouvante fragilité de ce qui est associé à la patrie : fiancée, fleur, femme. Nous sommes vraiment là en présence d'un type hérité de 1830, dont le modèle tente de perdurer à l'extrémité du siècle. Je n'ai pu retrouver le passage cité, mais le flou volontaire autour de la périphrase qui en désigne l'auteur ne fait que renforcer le caractère généralisant et mythique de la référence.

Si l'identité de l'exilé de 1831 est ici sans doute avérée (au bénéfice du doute), un pas est franchi dans les territoires troubles séparant réalité et fiction avec les *Souvenirs d'un Proscrit* de l'ancien député de gauche Hyacinthe Corne. Le livre paraît en 1861, Corne s'est retiré de la vie politique depuis le coup d'État de 1851, et ne retrouvera un siège de député de centre gauche qu'en 1871. L'auteur évoque dans sa préface l'espoir né d'une apparence de conciliation russe. L'ouvrage est publié en 1861 mais le premier chapitre s'ouvre en 1851, sur l'agonie d'un exilé, ancien de 1831 ayant erré à travers l'Europe pour finir misérablement dans une soupenne parisienne. Avant de mourir, « le Lithuanien » comme il est nommé dans le liminaire, écrit ses souvenirs qu'il lègue à un ami français. « Ce sont ces notes, c'est ce manuscrit du Lithuanien que nous nous décidons à publier aujourd'hui ». Comment justifier une telle publication ? Ce manuscrit mettrait en valeur, selon le prétendu dépositaire, « une âme de citoyen », un modèle de héros prêt à « vivre, souffrir et mourir pour la cause du droit, pour leur nationalité, pour leur patrie. » C'est donc à titre de modèle civique et politique que ce héros fictif est inventé de toute pièce par Corne. Nous avons ici affaire à un faux, réactualisant avec talent le stratagème bien connu du manuscrit retrouvé. Il n'est pas anodin que certains lecteurs aient pu hésiter à refuser leur crédit à ce témoignage si convaincant. Même la sagacité des chroniqueurs de la *Revue des deux Mondes* semble prise en défaut : « Le proscrit dont il est question ici, et dont M. Corne recueille les souvenirs, est un Polonais de la Lithuanie qui, comme beaucoup de ses compatriotes, a passé par toutes les épreuves de la lutte et de l'exil. Ces *Souvenirs* renferment donc une odyssée pénible et obscure qui ressemble à bien d'autres odyssées. [...] Il y a pourtant une question qu'on peut se faire : ce proscrit est-il un personnage réel, au moins sous le nom que lui donne M. Corne ? Il serait difficile de le dire¹¹. » L'hésitation est perceptible jusque dans l'expression utilisée : « personnage réel ». Elle est compréhensible, dans la mesure où Corne parvient à accumuler les détails procurant un effet de réel, tout en réutilisant des lieux communs de ce type de littérature. Ainsi, le noble Lituanien en question serait né en 1802 au château de Luczyn, dans l'ancienne voïvodie de Wilna. Précisions destinées à « faire vrai ». Mais il est « le dernier rejeton » des

¹¹ « Bulletin bibliographique » de la *Revue des deux Mondes*, XXXIe année, tome 35, 1861, p. 257.

Luczynski, et l'on retrouve ici une donnée caractéristique d'un certain romanesque, celui des fins de règnes, des fins de races, des derniers rejetons de grandes familles. L'atavisme de cet héroïque exilé, vivant misérablement dans une mansarde parisienne sans avoir rechigné à prendre un métier d'artisan, l'ancre dans une filiation typiquement héroïque : le père a été « compagnon d'armes des Jasynski et des Kosciusko dans l'héroïque campagne de 1794 » ; la mère, prénommée Hedwige, meurt en lui donnant le jour, lui prédisant ainsi *ab ovo*, si l'on peut dire, un destin exceptionnel, solitaire et douloureux. Rien d'étonnant à ce que le prétendu Lituanien compare le sort de sa « nation proscrite, qui a tout perdu, jusqu'à son nom » (p. 20), aux Israéliens en exil à Babylone. Perte d'identité, de nom, de mère et de patrie : seule reste l'écriture en exil pour reconstruire une identité. Le problème est que cet émouvant témoignage est un palimpseste écrit par un Français...

Dans ce type de récit, l'authenticité du témoignage est censée servir de gage à la fiction. Le Breton de la Haize de son côté peut ainsi s'abriter derrière la caution de son exilé lituanien : « Les principales circonstances de ce récit sont donc parfaitement exactes ». L'exilé lituanien à Bruxelles, jamais nommé, sert de garant à l'authenticité du « tableau navrant des souffrances de ce peuple de héros », et confère au protagoniste, Ostronowski, un coefficient de réalité fondé sur la véracité de ce récit fait à « l'auteur » (dont la parole ne saurait être mise en doute) par « un noble Lituanien ». Quant à Ostronowski, il est « aujourd'hui l'un des chefs les plus actifs et les plus redoutables de la Lithuanie. » nous apprend la postface. Le présent rappelle la situation d'énonciation ; comme dans les contes de fées, « jadis » se poursuit dans un présent qui en est coupé, le temps du récit et celui de la diégèse sont à la fois distincts et reliés entre eux par le narrateur. « Aujourd'hui », orcentrique, associe le lecteur à une histoire toujours actuelle.

On aura noté au passage qu'un même procédé narratorial peut servir deux causes politiques radicalement opposées : Corne et Le Breton de la Haize se situant aux antipodes sur l'échiquier politique français, ils recourent néanmoins, au même moment (1861, 1863), à la même figure typifiée.

SOUVENIRS, MÉMOIRES, CORRESPONDANCES. POURQUOI LE CHOIX D'ÉCRITURES PRÉTENDUMENT AUTOBIOGRAPHIQUES ?

Toutefois, la fiction des prétendus « Souvenirs », à laquelle recourt Corne, nous permet de préciser davantage le genre romanesque auquel ressortissent ces écrits lituano-philés du XIXe siècle. Il s'agit en effet d'une écriture du « je » à valeur testimoniale. En utilisant un faux journal intime, Corne choisit à dessein un genre entre sphère privée et sphère publique, ce qui permet de concilier les manifestations de l'intime et les revendications collectives. Qui plus est, la situation de l'exilé confère une tonalité

pathétique au récit, en jouant d'emblée sur l'ethos. Le lecteur est leurré par une prétendue authenticité, une écriture de la spontanéité. Rappelons-nous le modèle en la matière, Chateaubriand, qui abrite un essai politique derrière une *captatio benevolentiae* autobiographique : « Lorsque je quittai la France, j'étais jeune : quatre ans de malheurs m'ont vieilli. Depuis quatre ans, retiré à la campagne, sans un ami à consulter, sans personne qui pût m'entendre, le jour travaillant pour vivre, la nuit écrivant ce que le chagrin et la pensée me dictaient, je suis parvenu à crayonner cet *Essai*. Je n'en ignore pas les défauts : si le *moi* y revient souvent, c'est que cet ouvrage a d'abord été écrit pour *moi*, et pour *moi* seul. » (Notice de *l'Essai sur les révolutions*). Après la Révolution, des liens nouveaux se sont créés au début du XIXe siècle entre une écriture du moi (romantique) et une écriture de l'histoire. En avançant dans le XIXe siècle, l'histoire devient discipline scientifique, et ses récits prétendent à l'objectivité référentielle. L'écriture rétrospective à la première personne trouve toute sa légitimité dans l'acte de témoignage *pour les autres* qu'elle constitue. L'individuel et le collectif se fondent dans ces écritures de l'intime à vocation de diffusion que sont les Mémoires, les Souvenirs, les Journaux. Avec la fiction du manuscrit trouvé, Corne use d'un moyen détourné pour conférer à un témoignage purement fictif le caractère d'authenticité d'une écriture rétrospective, d'autant plus sincère qu'elle est élaborée au terme d'une vie. Certes, la « stratégie de déresponsabilisation » du *topos* du manuscrit trouvé joue à plein, et permet à Corne de formuler indirectement ses opinions, mais nous sommes loin, dans le contexte de 1861, de la perspective ludique, voire parodique, inhérente à ce genre. En effet, aucun pacte de lecture au second degré ne préexiste, et nous avons d'ailleurs vu que certains s'y sont laissé prendre. Ce genre de récit use donc d'un genre convenu pour le détourner à son tour : le lecteur ne peut sourire devant ce texte trouvé dans un grenier ou dans une malle, car le contenu et le contexte en sont plausibles. Il est donc intéressant de voir combien l'écriture intime de l'exilé lituanien, même fictive, se voit investie d'une mission tout à fait sérieuse. Le *topos* est en quelque sorte détourné de son ancrage littéraire pour servir un message, une cause, que l'on ne saurait soupçonner de fantaisie. La littérature ne divertit plus, elle a au contraire pour vocation d'appeler l'attention du lecteur et de la concentrer sur une thématique d'actualité. La revendication auctoriale finit par s'estomper : que l'auteur soit le personnage, Witold Luczinski, ou le prétendu éditeur, « intercepteur du texte » selon une expression de Christian Angelet¹², importe peu : ce « moi » qui s'exprime au nom d'un peuple a valeur mythique.

Ces Souvenirs fictifs, rédigés par des Français au moment de la seconde insurrection, s'appuient sur des Souvenirs bien avérés, transmis par la génération précédente

¹² Le *topos* du manuscrit trouvé, Actes du colloque international, Louvain-Gand, (Jan Herman, Fernand Hallyn, Christian Angelet, Kris Peeters éd.), 1999. Voir Christian Angelet, (« Considérations historiques et typologiques », p ; XLIX ; l'intercepteur du texte est censé détourner le manuscrit de sa vocation première, en une subtile « stratégie de déresponsabilisation ».

d'exilés. Le glissement est tout à fait net. La trace des stéréotypes qui font sourire sous la plume de Français n'ayant pour la plupart jamais quitté leur territoire national, peut être retrouvée dans les témoignages authentiques (même si déjà mythifiés par l'acte mémoriel et la distance spatio-temporelle qu'il suppose). Le « Bivouac des insurgés lithuaniens » relaté par l'exilé polonais - traducteur de Lamartine et de Byron-Constantin Gaszynski en fournit un exemple. Composée en 1831, cette nouvelle publiée dans le recueil des *Souvenirs de la Pologne* a manifestement pour objet d'initier le lecteur – français – à un univers qui lui est étranger. « Connaissez-vous le beau pays de Lithuanie et les bords poétiques de la Wilia » ? demande l'auteur à l'orée de son récit¹³. Le « Souvenir » est ici évocation d'un moment presque contemporain (1833/1831) ; l'éloignement est donc moins temporel que géographique et socio-culturel. Par la description d'un *locus amoenus*, l'auteur prépare le terrain aux réutilisations ultérieures d'un tel contexte exotique par des littérateurs français. Ce n'est pas un hasard si la comtesse Emilia Plater figure au nombre de ces « insurgés lithuaniens » bivouaquant près d'un fleuve qualifié de « poétique » : nous trouvons là une scène à faire abondamment reprise trente ans plus tard par les Français. Quant au « Connaissez-vous » liminaire, interrogation purement rhétorique, il place le lecteur en situation d'apprentissage. La nouvelle se dote ainsi d'une épaisseur pédagogique, visant à familiariser le lecteur avec un monde étranger qu'il pourra s'approprier pour l'ajouter à son réservoir d'images mentales et de mythes qui ne demanderont qu'à être réactualisés et enrichis par d'autres fictions brochant sur ce qui sera devenu un cliché.

Les « Souvenirs » sont un genre qui remporte un franc succès auprès du lecteur français. Un an après les *Souvenirs d'un Proscrit*, le Polonais Charles Edmond (Chojecki) publie chez Michel Lévy, en 1862, les *Souvenirs d'un dépaysé*. L'une des rédactrices des *Souvenirs de la Pologne*, la femme de Léonard Chodzko, née Olympe Maleszewska, écrit à son tour des *Souvenirs de Lithuanie* qu'elle publie dans la revue populaire *Le Magasin pittoresque* en 1864, tout en gardant l'anonymat. D'un pathos achevé, ces souvenirs d'enfance évoquent les derniers jours de son grand-père. L'anamnèse s'associe au lexique de la déploration : « En repassant dans ma mémoire ces chers et lointains souvenirs, je vois encore [...] » (p. 179) ; « Heureuse jeunesse, âge charmant ! [...] Qui me rendra mes fêtes de Pâques et leur douce gaieté ? » (p. 180) Les *realia* sont également au rendez-vous, apportant une touche d'exotisme dont le lecteur français est friand (voir le kacha chez Mendès). « Je ne dois pas oublier de parler des babas, sans lesquels il n'y a pas de *béni* complet. » (p. 187) La familiarité ne saurait masquer le devoir scientifique ni la mission anthropologique : « J'ai décrit en fidèle historien le *béni* de famille » (id.) Enfin, pour assurer le lien avec le lecteur, la stratégie rhétorique jouant sur l'ethos de connivence est privilégiée ; la donnée linguistique se charge de

¹³ *Souvenirs de la Pologne, historiques, statistiques et littéraires*, publiés par une réunion de littérateurs polonais, Paris, Au bureau des Souvenirs, 1833.

souligner le lien affectif entre les deux pays : « Ma harangue n'était ni polonaise, ni latine ; elle avait été composée par un de mes professeurs, très-versé dans la langue française. A cette époque déjà éloignée, le français était très-répendu en Lithuanie. » (id.) Nous avons une idée de la réception très positive de ce type de témoignage grâce à Alfred de Martonne, qui rend précisément compte de ces *Souvenirs de Lithuanie* dans le *Journal des Arts, des Sciences et des Lettres* du 16 janvier 1865. Significativement, il rétablit l'identité de l'auteur. « Ce récit est dû à une femme du monde qui ne l'a pas signé, et dont nous trahissons l'incognito. » Le procédé est en soi bien intéressant : ne pas signer un récit autobiographique très personnel, notamment dans l'évocation de l'aïeul, c'est considérer que le témoignage individuel vaut pour tout une classe, condition et genre confondus (le récit ne permet pas de deviner le sexe de son auteur). Par ailleurs, Alfred de Martonne expose les raisons pour lesquelles ces souvenirs lithuaniens peuvent séduire le lectorat français :

Ceci, on le voit, n'est pas un roman, mais une esquisse, pas un récit dramatique, mais un croquis, une peinture de mœurs. L'écrivain y décrit des habitudes fort éloignées des nôtres, l'existence dans un pays peu connu. Il nous en donne la physionomie originale d'après ses propres impressions ; on sent bien que s'il représente ainsi les choses au vif et au net, c'est qu'elles ont été pour ainsi dire vécues par lui. C'est son cœur qu'il met là, et surtout ses larmes.

Il fait lire avec recueillement les *Souvenirs de Lithuanie*. C'est touchant comme la réalité, attendrissant comme ce qui est vrai.

L'insistance sur la véracité du témoignage est évidente. Les reprises correctives disent ce que cet écrit léger doit au registre pictural (croquis, esquisse, peinture), et ce qu'il ne doit pas aux catégories littéraires habituelles (roman, récit dramatique). L'intérêt pour le lecteur français est double : l'information et l'émotion. Le témoignage personnel, avec ce qu'il a de pathétique (les larmes), vient édulcorer ce que le reportage aurait de trop austère.

Enfin, dernière catégorie d'écritures du moi que je souhaite évoquer aujourd'hui, le genre épistolaire. Il faut distinguer deux utilisations très différentes de ce genre. Le premier est celui de la « lettre ouverte ». Vers 1860, la publication en français, à Paris, de lettres d'exilés à destination de leurs pays, paraît un moyen efficace de faire circuler une information menacée par la censure. L'éditeur Dentu se prête volontiers à ces revendications, moins par conviction personnelle, semble-t-il, que par opportunisme... En 1863, il ouvre ses presses à la *Lettre d'un patriote polonais au gouvernement national de la Pologne*, de Josef Pitkiewicz, manuscrit corrigé et réécrit pour publication par Schédo-Ferroti¹⁴. Deux ans plus tôt, Dentu avait publié les deux *Lettres d'un étudiant lithuanien*, sur lesquelles je voudrais m'arrêter brièvement. Anonymes, elles

¹⁴ Heinrich Erdmann Carl Friedrich Ernst Wilhelm von Fircks, baron de Schédo-Ferroti, journaliste russe.

sont en réalité rédigées par le peintre, graveur, historien et activiste polonais Bronisław Zaleski (1820-1880). En 1861, Zaleski a quarante-et-un ans. L'auteur réel et l'auteur prétendu de la lettre ne sauraient donc être totalement confondus ; est-ce à dire qu'un « étudiant lithuanien » représente une voix plus audible que celle d'un intellectuel reconnu dans les cercles parisiens (Zaleski participait aux réunions de l'Hôtel Lambert, et dirigera la Bibliothèque Polonaise à partir de 1868) ? Voilà qui constitue une indication intéressante en terme de réception et d'image. Encore faut-il se demander à quels destinataires l'auteur masqué prétend s'adresser. La première lettre, datée du 20 avril 1861, est une série de réflexions suscitées par l'acte d'émancipation des paysans à Grodno en mars 1857, et ayant pour objet « l'administration intérieure des provinces lithuanienes ». Il s'agit donc d'une lettre ouverte à caractère politique, usant d'un ton modéré, jamais vraiment polémique. La rhétorique est sollicitée dès le liminaire pour se concilier les bonnes grâces du pays d'accueil : « appréciation si équitable et si éclairée que la presse française a faite des derniers événements », pays qui n'est pourtant pas le premier destinataire de cet écrit. En effet, si l'auteur anonyme « [s]e décide à publier en France, à l'adresse de [s]es concitoyens », c'est que c'est pour lui « le seul moyen de les faire parvenir jusqu'à [s]on pays ». A la fin de la première lettre, même souhait, et même flatterie à l'endroit du médiateur français : « Ce modeste écrit [...] parviendra, je l'espère, sous les auspices d'un éditeur célèbre, jusqu'à nos malheureuses provinces. »

HEURS ET MALHEURS DU HÉROS ROMANTIQUE

J'ai évoqué précédemment une utilisation paradoxale du genre épistolaire : celle de la lettre ouverte. Dans ce cas, rien ne subsiste du caractère intime de la lettre, et pourtant son caractère personnel, prétendument appuyé sur une expérience subjective, en garantit l'authenticité. Autrement dit, le « je » ambigu de la figure mythique de l'exilé peut mobiliser le lecteur immédiat (celui de Dentu) comme son destinataire éloigné et pourtant premier : le Lituanien. Une autre caractéristique du genre épistolaire présente dans le corpus que j'ai recueilli est celle du roman épistolaire, typique de l'époque pré-romantique et romantique, dont le modèle absolu est *La Nouvelle Héloïse* de Jean-Jacques Rousseau. Or le lyrisme épistolaire du début du XIXe siècle me semble trouver un écho dans le lyrisme du prétendu « Souvenir d'exilé », tout entier tourné vers l'ailleurs. Ce sont deux écritures d'un « moi » égaré, deux prises de conscience de l'« identité » (laquelle ?) dans son rapport avec l'altérité de la terre étrangère et/ou du destinataire resté « là-bas ». Je rapprocherai ici brièvement deux ouvrages représentatifs du début et de la fin du siècle, et pourtant proches par bien des aspects : *Lettres lithuanienes* (1809) et *Souvenirs d'un proscrit* (1861).

A l'orée du siècle, au moment de la gloire napoléonienne et avant le désastre de

Russie, le chevalier de Boudon publie à Vilna, chez Josef Zawadski, imprimeur de l'université impériale, des *Lettres lithuaniennes*. Il s'agit d'une correspondance fictive entre Clémence et Léon, dans la tradition de *Julie ou La Nouvelle Héloïse* (1761) et de *Werther* (1774). L'« âpre climat de notre Lithuanie » (p. 33) sert de décor à une retraite sentimentale, un ermitage « jusqu'aux derniers confins de la Lithuanie » (p. 62) où la nature doit tout à une peinture rousseauiste. Significativement, le domaine aristocratique dans lequel le comte Nicolarawski accueille Léon, en vertu de « l'hospitalité, si religieusement pratiquée par la nation lithuanienne » (p. 62), rappelle le paysage helvétique cher à Rousseau. Si Julie et Saint-Preux s'aiment sur les bords du lac Léman, en effet, « la Suisse avait fait présent à la Lithuanie de l'un de ses plus charmants aspects. » (p. 65). La lettre autorise l'exaltation du moi au sein d'un décor savamment composé : Vilna est tout à la fois rustique et culturelle, on y célèbre les travaux de l'académie, première au rang des sociétés savantes, on y passe des joies sainement bucoliques aux bals aristocratiques et aux soirées mondaines. Si bien que Clémence peut protester : « rassemblez les volumes dans lesquels des hommes ignorants ou de mauvaise foi, ont prodigué si injustement l'épithète de pays sauvage à notre Lithuanie. » Le moment du départ, et de l'adieu à la patrie, suscite une déploration lyrique caractéristique de la sensibilité dite pré-romantique : « Campagnes de la Lithuanie qui m'avez vue naître [...] ondes paisibles de la Ptycz qui fécondez nos prairies, [...] allez-vous cesser de couler pour moi ? »

Si Clémence exprime ici une détresse très personnelle, celle de l'exilé, au sein d'une lettre destinée à Léon, plus d'un demi-siècle plus tard le proscrit de Corne éprouve la même douleur à quitter son pays : « C'est Wilna!.. ma chère Wilna, que je ne reverrai plus ! Wilna, l'orgueil de la Lithuanie, la ville des Jagellons, la sœur de Cracovie et de Varsovie, capitale elle-même autrefois d'un État puissant, fière rivale de Novogorod et de Moscou... aujourd'hui simple chef-lieu d'une des cinquante gubernies de l'empire moscovite ! » (p. 8) Certes, la dimension politique vient s'ajouter au regret strictement subjectif, mais dans les deux cas la détresse de l'exil est prêtée à un Lithuanien purement fictif par un auteur français, et insérée dans un genre personnel (épistolaire ou mémoriel) de pure convention. La mise en scène du bannissement est aussi un morceau de bravoure, à grand renfort de phrases exclamatives... et d'évanouissements ! : « Comte Tzamoski, m'écriai-je, c'est un arrêt d'exil que vous m'apportez, je le vois bien ! [...] quand je me vis irrévocablement condamné à quitter mes foyers, mon pays, tous ceux que j'aimais, ma douleur fut immense ! » (p. 147) Quant à la description des environs de Wilna, elle présente bien des points communs avec l'admiration de Clémence : reconnaissance de la beauté d'un pays méconnu, admiration devant la situation de la capitale aux portes de la nature la plus sauvage, sentiment de solitude de celui qui contemple, sur le point de partir, et couche sur le papier à l'usage d'un improbable destinataire ses ultimes impressions avant l'adieu.

« Je me suis acheminée en silence vers cette capitale de notre Lithuanie que je ne connaissais pas encore. J'en aime la situation entre des collines couronnées de bois ou parées de verdure qui forment son enceinte, et présentent de toutes parts à la portée de l'œil, les unes des perspectives agréablement champêtres, les autres des aspects singulièrement pittoresques. La Vilia se montre fort près de l'une des portes de la ville, mais, comme si elle redoutait de s'emprisonner dans ses murailles, elle se courbe assez brusquement [...] » (1809)

« C'est un pays bien peu connu du reste du monde et dont on se fait de bien fausses idées, que ce nord de la Lithuanie où je suis né. [...] Les environs de Wilna, en particulier, offrent de charmants paysages, [...] Là se dessinent deux chaînes de hautes et pittoresques collines qui, dans leur courbe gracieuse, encaignent une magnifique vallée, celle où coule la Wilia. »

(1861)

L'adieu à la patrie est également adieu à un foyer personnel, une implantation de la souche familiale. La terre maternelle (nature) est comme unie à la filiation paternelle. Le château de Luczyn, bâti sur une des collines qui ceignent Vilnius, revient ainsi comme le douloureux point d'ancrage de la rêverie, chez Corne. Sa description est toujours associée à la déploration d'un *locus amoenus* perdu à jamais. Quant à Clémence, après une fausse sortie (une menace d'exil, non réalisée), elle embrasse la terre natale tendrement chérie de son domaine d'Annopolis (p. 261), « magnifique vallon dont les eaux sinueuses de la Ptycz arrosent les vertes prairies ». Le rapport fusionnel à la terre trouve dans ces lettres un exceptionnel vecteur. Le « je » de l'épistolier peut en effet s'y exprimer sans retenue.

Si le souvenir recompose le réel, rétrospectivement, en le faussant nécessairement, que dire du pseudo Souvenir ? Lorsque Corne se met dans la peau d'un Lituanien jetant un dernier regard sur son pays natal, la dramatisation va de pair avec l'acmé de l'émotion.

Je quittai Luczyn le 4 octobre 1824 pour commencer ma vie d'épreuves... Un peu avant la première poste, sur la route de Wilna à Kowno, à l'un des points les plus élevés de cette partie montagneuse de la Lithuanie, j'étais descendu de voiture et je gravissais à pied une côte très-roide. Mes idées étaient bien sombres ! mon cœur débordait de douleur... C'était ma première journée d'exil ! ... J'allais la tête baissée et mes yeux ne voyaient rien. Tout à coup, par un mouvement instinctif, je me retournai... Quel spectacle s'offrit à ma vue ! Du point culminant que j'avais atteint, j'embrassais d'un coup d'œil dans un cadre immense la belle vallée de la Wilia, Wilna avec ses collines et ses coupes dorées [...] (p. 148).

Le passage est tout à fait caractéristique d'un souvenir prétendument subjectif, qui est en réalité un passage obligé de la symbolique de l'exil. L'effet de réel (date, censée attester l'existence de prises de notes quotidiennes accréditant l'événement relaté) côtoie une narration hautement symbolique : la côte qu'il faut gravir pour accomplir l'épreuve initiatique de l'exil, la cécité métaphorique, l'arrivée au sommet autorisant une situation idéale : embrasser le passé d'un dernier regard, se tourner vers l'avenir. La position élevée, géographiquement balisée par les noms comme le souvenir l'est par la date, permet de figer ce cliché de l'exilé à mi-chemin entre Wilna et un monde inconnu, entre le passé et l'avenir. Ce moment topique, « c'était ma première journée

d'exil », comme figé par une écriture particulièrement soignée, participe de la constitution du mythe.

Cette entrée en exil introduit une discontinuité entre avenir et passé. En témoigne l'image du gouffre infranchissable :

Dans le lointain, au-dessus des plus hautes cimes des arbres, j'apercevais le sommet noirci d'un vieux donjon... C'était Luczyn, le château de mes pères, que je venais de quitter, et dont un gouffre déjà me séparait !... Là était mon berceau, la tombe de ma mère, tous mes souvenirs... et tous les cœurs qui m'aimaient !... A cette vue, ma force m'abandonna, mes genoux fléchirent... Je m'appuyai au bord de la route contre un quartier de roche, et, les bras pendants, le regard fixe, je ne pouvais détacher mes yeux de ce spectacle, sainte image de la patrie qui m'échappait !... Oh ! l'exil ! j'en ai longtemps goûté, ensemble ou les unes après les autres, toutes les amertumes... Mais jamais il ne m'apparut plus affreux qu'en ce moment ! Tout ce qu'une âme de vingt-trois ans a d'ardeur et de passion se tournait chez moi en une horrible souffrance... Un moment, je crus sentir mon cœur se briser, je crus que cette roche, où je m'étais laissé tomber, allait devenir ma couche funèbre !... (p. 149).

Le point élevé qui autorise le regard rétrospectif en rencontre un autre, nécessairement élevé lui aussi par un processus mélioratif. L'expression hyperbolique (le sommet du donjon au-dessus des plus hautes cimes) dit assez l'embellissement subjectif du foyer à jamais perdu. La perte est d'ailleurs multiple, elle affecte père et mère. On ne saurait mieux dire le deuil de l'enfance qui est aussi la caractéristique des exilés. La perte de connaissance traduit ici métaphoriquement cette mort. « Oh ! L'exil ! » : la phrase nominale exclamative semble dire que tout est résumé en cette image d'un jeune homme étendu sur sa couche funèbre, sans qu'il soit besoin de mots supplémentaires. L'exil duratif se trouve ainsi condensé en un *moment*, étape obligée de l'élaboration des écritures mythiques.

Parfois, le rappel de la situation d'énonciation fait se télescoper le passé et le présent, qui se rejoignent dans une commune douleur. C'est bien là où le double topos du manuscrit retrouvé et des faux mémoires permettent de conférer au récit sa dimension la plus pathétique¹⁵. L'histoire individuelle débouche sur un appel à la conscience historique collective. Ainsi, dénonçant l'absurdité de l'égoïsme de Chlapowski, responsable de la perte de « sa petite armée et la cause lithuanienne », le prétendu scripteur fait entendre une plainte personnelle qui est aussi écho de la voix d'un peuple. Le lecteur français doit être touché par cet appel qui survient au terme du récit :

¹⁵ C'est peut-être là aussi où la frontière entre réalité et fiction est la moins étanche. Je suivrai volontiers l'avis de Loïc Thommeret dans *La Mémoire créatrice*, lorsque, étudiant un corpus de mémoires fictifs du XVIIIe siècle, il note : « Hors la pertinence d'une distinction entre réel et fiction, la lecture critique se doit d'appréhender le « je » qui s'exprime dans le roman-mémoires comme réel. A l'intérieur de la fiction comme du réel, l'affirmation d'identité repose sur l'incontestable exclusivité linguistique d'un « je ». A l'intérieur de la fiction en particulier, la présence du « je » accomplit un contrat de vérité qui ôte toute congruence à la question de l'existence réelle ou supposée de personnages fictifs. »

Thommeret, L. *La Mémoire créatrice. Essai sur l'écriture de soi au XVIIIe siècle*, Paris, L'Harmattan, 2006, p. 18.

Ici, mon cœur se serre et la plume s'échappe de mes doigts... Au point où j'en suis arrivé, mes souvenirs ne m'offrent plus qu'une série accablante de fautes, de crimes devrais-je dire, et de désastres irréparables... Je laisse à ceux qui plus tard écriront, dans le calme de leur pensée et de leur cœur, l'histoire de mon infortuné pays, je laisse à ceux-là le soin de retracer un à un ces sombres tableaux. Je n'en esquisserai ici que ce qui sera nécessaire pour achever de faire connaître les péripéties de ma destinée. (p. 267)

Le rappel du moment de l'énonciation s'accompagne de l'acmé pathétique. L'évocation de l'acte d'écriture, en train de se faire et menacé par la douleur du souvenir, met prétendument en danger l'acte même du témoignage. L'apocope après l'évocation des réticences de la plume introduit un rapport d'équivalence immédiat entre l'organe du sentiment et celui du témoignage : le cœur se serre, la plume regimbe. Deux phrases maintenues en suspens manifestent typographiquement le refus du dire et la nécessité de passer le relais. Évidemment, il n'y a rien là qu'une habile stratégie pour achever le roman... néanmoins la passation de pouvoir est habile : le passé de la mémoire cède la place à une écriture ultérieure (« plus tard »), la subjectivité des souvenirs de Witold sera prise en charge et comme certifiée par un anonyme et collectif « ceux qui », « ceux-là ». Quant à la réticence de l'écriture, elle permet à l'auteur français de se dérober à la fastidieuse tâche de chroniqueur politique. Des « sombres tableaux » d'un peuple, le scripteur ne retiendra que les éléments marqueurs d'une destinée individuelle.

Au fil du processus de réactualisation des événements passés, à mesure que se rapproche l'évocation du présent, la narration se fait plus amère, et le rappel de la situation d'énonciation plus pressant. Cette accélération du rythme traduit une urgence que la connaissance par le lecteur de la mort du scripteur via le paratexte rend encore plus tragique. « Je ne me sens pas le courage, même après quinze ans écoulés, de retracer les scènes navrantes dont je fus témoin dans ces jours néfastes. La stérilité croissante de l'écriture personnelle pourra ainsi déboucher sur la page blanche de la mort, et le passage de relais avec le témoin français, héritier d'une mémoire à transmettre.

Nous voyons ainsi resurgir à Paris dans les années 1860 des échos du romantisme de 1831. La dimension personnelle, voire lyrique, rendue possible par l'exaltation d'un « je », paraît déterminante dans ces écrits souvent apocryphes, en réalité fréquemment rédigés par des Français.

La posture romantique de l'exilé, popularisée par la colonie polonaise de Paris, n'avait pas manqué de faire des émules. Nombre de jeunes gens de la génération de 1830, sensibles à l'héroïsme de ces proscrits, avaient décidé de lutter pour la cause polonaise, comme d'autres avaient donné leur vie pour la Grèce (Byron). Aymar, le héros éponyme de Henri de Latouche (1838), jeune homme déçu par la révolution de 1830, en est un bon exemple littéraire. Ayant pris fait et cause pour la Pologne, il se désigne comme un « exilé volontaire » faisant partie des « exilés de leur siècle ». Déçu par la France, il va rejoindre des « insurgés lithuaniens », et assiste même à la mort d'Emilie Plater (comme beaucoup d'autres personnages fictifs des romans français !)

L'exil est donc ici inversé, mais c'est un exil choisi, pour une juste cause. S'exiler pour combattre avec les compagnons d'Emilie Plater, c'est se choisir une nouvelle patrie et y renaître. L'auteur est tout à fait conscient de la filiation romantique dans laquelle il inscrit son personnage :

A ce siècle, en effet, il appartenait de créer pour la jeunesse une mélancolie plus dévorante que les regrets de Werther, un ennui plus rongeur que le mal de René : c'est le supplice de sentir inhumer dans son âme toute virilité. A Werther il manquait l'amour, à René la poésie : c'était une patrie qui manquait à Aymar¹⁶.

Vingt ans plus tard, le contexte est tout à fait différent. En 1857, Champfleury le définit admirablement dans *Le Réalisme*. Dans la préface de cette œuvre importante, il définit ce courant en -isme comme une « insurrection » née du mouvement de 1848. Et c'est précisément au moment de la seconde grande insurrection, en 1861, que lui répond Gustave Merlet dans un ouvrage intitulé *Le Réalisme et la fantaisie dans la littérature*. C'est dire que le Réalisme est vraiment le mouvement littéraire et pictural de la décennie. Rien ne peut sembler plus à contre-courant que le romantisme à ce moment-là. 1857, c'est l'année des deux fameux procès, celui de Baudelaire pour les *Fleurs du Mal* et celui de Flaubert pour *Madame Bovary*. Nous sommes bien loin, dans les deux cas, de la fleur bleue du romantisme, devenue fleur du mal. Pourtant, les événements historiques ne choisissent pas toujours la pertinence de leur survenue. La révolution de 1863, offrant de nouveau aux Français la possibilité de secouer leur torpeur pour suivre un vent de rébellion et de liberté, leur offrit également l'étonnante possibilité d'une palingénésie. Comment allaient-ils accueillir cette offre d'un bain de jouvence romantique ?

L'exaltation néo-romantique permet, d'une certaine façon, de lutter contre une impression de décadence qui commence à se faire sentir dans la France des années 60, et culminera vingt ans plus tard. En 1832, le modèle héroïque du « noble lithuanien » brûlant ses terres et s'exilant à Paris appelait un commentaire du chroniqueur français : « Partout c'est un dévouement surhumain, un amour de la patrie dont la recette est perdue pour notre Europe occidentale¹⁷. » Une recette remise au goût du jour trente ans plus tard, pour redonner espoir et idéal à une France désabusée, vouée à ressasser la triste trivialité du réalisme ou peindre les perversités sataniques ? Ce n'était pas si simple... et si Aymar pouvait être comparé à René et Werther, la seconde génération peine à s'inspirer de ces modèles. César, fils d'un émigré de 1830, en proie au spleen de la capitale, va justement tenter d'utiliser les vieilles recettes, dans *Les Faucheurs de la Mort*. Mais l'ironie de l'auteur laisse entendre la vanité d'une telle entreprise :

¹⁶ Latouche, H. de. *Aymar*, Paris, Dumont, 1838, p. 38.

¹⁷ *Revue de Paris*, 4e année, t. 5, Bruxelles, Louis Hauman et comp., 1832, p. 73.

« Il écrivit même une longue lettre alambiquée et dans le style de Verther [sic] à son oncle, auquel il annonçait que, trop chrétien pour se suicider, il allait chercher la mort sur les champs de bataille. » Las ! Le « prosaïsme de la vie militaire fut un verre d'eau sur l'enthousiasme du héros. »... En 1878, lorsqu'il publie son roman, Alexandre de Lamothe sait très bien que la seconde insurrection, de 1863, s'est soldée par un échec. Il devient difficile de croire, rétrospectivement, à la possible victoire de l'idéalité sur la terrible mécanique de l'histoire.

Ernest Renan écrit, dans la préface de ses *Souvenirs d'enfance et de jeunesse* (1883), « un paradis perdu est toujours, quand on veut, un paradis reconquis. » L'engouement et la sympathie de la France du XIXe siècle pour les Lituanais en exil, et l'appropriation de leur écriture par de pseudo-mémoires et pseudo-correspondances, contribue de diverses façons à cristalliser le réel, à le figer en mythe.

Marie-France de Palacio

ROMANTINIAI PRISIMINIMAI: PRANCŪZŲ ŽAVĖJIMASIS LIETUVOS IŠEIVIAIS 1860–1870
METAIS

S a n t r a u k a

Prancūzų romantizmą lydėjo savitas XIX a. pradžios Lietuvos įsivaizdavimas („lenkų dvasios lietuvinimas“, „prarastas lietuvių rojus“), taikliai apibūdintas Danieliaus Beauvois. Tremtinio lietuvių mitas Prancūzijoje nuo 1861 iki 1871 metų pažadino romantinio idealo atgimimą. To meto kūriniai: prisiminimų nuotrupos, memuarai, laišškai – liudija palyginti vėlyvą lyrinio „aš“ perdėtą jausmingumą, pasenusį romantizmą pačiame realizmo įkarštyje. Šiame straipsnyje lyginami 1830 metų pseudoautobiografiniai „lituanofilijos“ motyvo raštai su trisdešimčia metų vėlesniais (1861 metų).

BIBLIOGRAPHIE

- Boudon, Chevalier de, *Lettres lithuaniennes*, Vilna, Zawadki, 1809.
- Corne, H. *Souvenirs d'un proscrit*, Paris, Michel Lévy frères, 1861.
- Jan Herman, J., Hallyn F., Angelet, C., *Le topos du manuscrit trouvé*, Actes du colloque international, Louvain-Gand, Peeters, 1999.
- Lamothe, A. de. *Les Faucheurs de la Mort*, Paris, Blériot, 1878.
- Latouche, H. de. *Aymar*, Paris, Dumont, 1838, p. 38.
- Rubès J. et van Crugten A. *Mythologie polonaise*, Bruxelles, éditions Complexe, 1998.
- Le Breton de la Haize, V. *La Pologne en 1863, ou Anna Ostronowska*, Charleville, Auguste Pouillard, 1863.
- Thommeret, L. *La Mémoire créatrice. Essai sur l'écriture de soi au XVIIIe siècle*, Paris, L'Harmattan, 2006.
- Wyzewa, Teodor de. Préface du roman *Immortelle Pologne !* de Gabriel Dauchot, Paris, Perrin et Cie, 1908.
- Zaleski, B., *Lettres d'un étudiant lithuanien*, Paris, Dentu, 1861.
- Revue de Paris*, 4e année, t. 5, Bruxelles, Louis Hauman et comp., 1832.
- Revue des deux Mondes*, XXXIe année, tome 35, 1861.
- Souvenirs de la Pologne, historiques, statistiques et littéraires*, publiés par une réunion de littérateurs polonais, Paris, Au bureau des Souvenirs, 1833.

Prosper Mérimée est le premier auteur français du XIXe siècle qui situe une fiction en prose en Lituanie¹, et il s'avère que ce récit, *Lokis*, une nouvelle d'une quarantaine de pages, est non seulement sa dernière publication mais aussi l'un de ses chefs-d'œuvre.

Il y a déjà eu de très bonnes analyses à la fois de l'originalité littéraire de *Lokis* et des circonstances dans lesquelles Mérimée s'est intéressé à la culture lituanienne². Un ouvrage de référence reste celui de Raymond Schmittlein en 1949 : *Lokis, la dernière nouvelle de Mérimée* : on y trouve le texte en version intégrale accompagné des magnifiques illustrations du grand artiste lituanien Vytautas Jonynas, une étude sur la genèse, la composition et l'art du récit ainsi qu'une bibliographie.

QUE SAIT-ON EN FRANCE À PROPOS DE LA LITUANIE À L'ÉPOQUE DE MÉRIMÉE ?

Peu de choses en fait. Bien sûr, les historiens, les érudits, les esprits curieux, qui ont peut-être lu les rapports ou récits rédigés entre le XVIe et le XVIIIe siècle par des missionnaires jésuites, des diplomates, des voyageurs, qui s'intéressent aux relations internationales, connaissent le destin de l'ancien Etat polono-lituanien, savent qu'après le troisième partage de la Pologne en 1795, la Lituanie est devenue une province de l'empire russe. Les soldats de la Grande armée et parmi eux, l'officier Stendhal, ont raconté les souvenirs de leur passage à Vilnius en 1812. Le nom de Joseph Frank, médecin et professeur à l'université de Vilnius, était connu des Français prisonniers de guerre pendant la campagne de Russie et Balzac en aurait fait le prototype de son héros dans *Le Médecin de campagne*. Mais la géographie lituanienne, la langue lituanienne, la littérature lituanienne, la culture lituanienne, restent très ignorés, y compris des

¹ Il y aura plus tard, en 1880, Catulle Mendès avec *Les Mères ennemies*.

² Voir la bibliographie, en fin d'article.

savants et des intellectuels. On dit même que les cartographes de Napoléon n'auraient pas été capables de lui fournir des cartes vraiment précises des régions baltes.

C'est surtout une vision mythique et assez floue de cette contrée d'Europe orientale que l'on a à l'époque romantique. Un exemple intéressant et significatif est l'ode de Victor Hugo intitulée « A une jeune fille », parue dans *Odes et ballades* en 1826 : le poète prend pour épigraphe les mots d'une chanson lituanienne, un « daïno lithuanien », écrit-il, intitulée « L'adieu de la jeune fille » ; c'est une poésie plaintive, rêveuse, sur le thème du temps destructeur ; Hugo s'intéresse à ce moment-là à la poésie populaire, au folklore, et il propose au lecteur de l'exotisme et une image douce et tendre de l'âme lituanienne³.

Avec l'arrivée en France dans les années 1830-1840 de nombreux artistes, écrivains, universitaires, francs-maçons, ayant dû quitter la Pologne et la Lituanie après les révoltes libérales et anti-russes de 1830 et 1831, l'élite cultivée parisienne découvre un peu le monde balte. Bien sûr, c'est avant tout Adam Mickiewicz qui est célèbre et apprécié dans les cercles littéraires ; on connaît son poème *Les Aïeux* traduit par George Sand ainsi que *Messire Thaddée* (1834), long poème épique et sentimental qui est un comme un retour imaginaire et mélancolique aux années de l'enfance et du bonheur en Lituanie ; ses conférences sur les littératures slaves au Collège de France (1842-1843), certes, ne font guère allusion aux écrivains d'expression lituanienne d'autant qu'il répète à l'envi que la langue lituanienne a quelque chose de sacerdotal et de sacré mais qu'elle n'est pas du tout littéraire ; il n'empêche qu'elles contribuent à la défense politique des territoires annexés par la Russie au XVIIIe siècle, dont la Lituanie.

Vers le milieu du XIXe siècle, une poignée de savants français entreprennent des recherches sur la culture lituanienne. On a par exemple des mythologues, disciples d'Auguste Comte et de Max Müller, qui s'intéressent au paganisme dans l'ancienne Lituanie, des philologues, membres de la Société linguistique de Paris (fondée en 1864), en contacts avec leurs collègues allemands, lecteurs de leurs publications, notamment ceux de l'université de Königsberg, et qui, passionnés de linguistique comparée, découvrent que le lituanien est l'une des plus anciennes langues indo-européennes (mais rappelons qu'il faudra attendre les années 1880-90 pour que le lituanien soit enseigné à Paris, grâce à Ferdinand de Saussure) ; parmi ces philologues, mentionnons le nom d'Hippolyte Valmore, le fils de la grande poétesse Marceline Valmore, et qui, dès 1858, fait paraître dans la *Revue contemporaine*, des traductions françaises de chants populaires lituaniens.

Bref, on peut dire que Mérimée n'est évidemment pas l'introducteur des études lituaniennes en France mais qu'il fait partie des pionniers, des précurseurs, qui, avant

³ Voir l'étude qui en a été faite par notre collègue Nijolė Vaičiulėnaitė-Kašėlionienė (de l'université pédagogique de Vilnius) : « L'Ode de Victor Hugo sur le sujet lituanien : question du genre », consultable en ligne sur www.reelc.net/files/Kasalioniene.pdf.

Ferdinand de Saussure, auront un peu défriché le terrain des connaissances sur le monde balte.

POURQUOI MÉRIMÉE S'EST-IL INTÉRESSÉ À LA LITUANIE ET COMMENT
L'A-T-IL DÉCOUVERTE ?

Rappelons d'abord que Mérimée (1803-1870) a accédé à la notoriété comme écrivain en 1829 avec à la fois un roman historique, *Chronique du règne de Charles IX*, et sa première nouvelle, *Matteo Falcone*. A côté de son œuvre de création littéraire pure, il y a aussi des travaux de nature scientifique et qui concernent l'archéologie, l'histoire, la linguistique, la traduction. Inspecteur des Monuments historiques de 1834 à 1852, il fut élu à l'Académie française en 1844 et resta sénateur de 1853 à sa mort. Athée, anticlérical et plutôt libéral dans sa jeunesse, le fait qu'il ait soutenu l'empereur Napoléon III et soit même devenu courtisan, lui a été souvent reproché par ses détracteurs.

Il semble que ce soit l'amour passionné des langues qui ait orienté Mérimée vers la découverte du lituanien. Il avait appris l'anglais et l'allemand, avait de bonnes bases de connaissances des langues latines, s'était intéressé au basque, au tsigane, aux idiomes d'Europe centrale, dont le serbe, et même à ceux d'Amérique du sud. Il s'est mis au russe vers l'âge de 40 ans, grâce à Madame de Lagrené (d'origine russe, née Doubenski) et on sait qu'il est devenu l'un des tout premiers traducteurs de la littérature russe en français, (s'attaquant à des textes de Tourgueniev, Pouchkine, Gogol, Lermontov), certains disent même « l'introducteur des études russes en France ». Ses lectures des travaux de deux philologues allemands (Max Müller, dont les *Essais de mythologie comparée* ont été traduits en 1859 puis *La Science du langage* traduite en 1867, et August Schleicher) sur les langues indo-européennes et sur l'archaïsme du lituanien, l'ont passionné ; il s'était d'ailleurs procuré (il le dit dans une lettre à Tourgueniev du 9 octobre 1868) le *Manuel de la langue lituanienne* de Schleicher publié en France en 1856. Depuis de nombreuses années, il se tenait au courant des publications des savants de Königsberg, notamment les présentations des daïnos. Le fait que des langues risquent de disparaître lui semblait inacceptable (il l'a souvent écrit et répété) et l'on pourrait parler d'un attachement sentimental envers quelque chose de totalement exotique pour lui, le vieux dialecte de Samogitie, qu'il appelle « jmoude » (mot en fait d'origine polonaise) dont il venait d'apprendre l'existence. Il écrit à Tourgueniev dans une lettre du 11 septembre 1869 : « J'ai vu des Lithuaniens. Pas un seul ne parle un mot de jmoude ».

Il est évident aussi que la découverte du monde slave (même s'il n'est jamais allé en Russie) a été l'occasion pour lui de se documenter sur les liens entre la Russie et la civilisation balte. Il a écrit de nombreux articles sur des grands personnages comme Pierre le Grand, Catherine II, Boris Godounov, les deux aventuriers polonais, faux

Démétrius, qui ont pensé devenir Tsar, mais aussi sur les Cosaques ou bien sur le servage, les paysans, les chasseurs, les mentalités populaires. Dans sa bibliothèque, les ouvrages sur la Pologne étaient présents (on le sait grâce à la correspondance), notamment le *Tableau de la Pologne ancienne et moderne* du géographe Conrad Malte-Brun, paru en 1807⁴, et où l'on parle de la grande forêt lituanienne peuplée d'ours et de bisons, ainsi que *La Pologne captive et ses trois poètes* de l'écrivain franco-polonais Charles Edmond Chojecki⁵. Il connaissait très bien aussi les écrits poétiques de Mickiewicz et admirait *Messire Thaddée* où il est tellement question de la Lituanie. Sa curiosité à l'égard des religions païennes et des vieux mythes de l'humanité l'a évidemment incité à se renseigner sur les croyances anciennes du dernier territoire d'Europe à avoir été christianisé. Il est dommage que son appartement ait brûlé pendant la Commune de Paris en 1871 ; on n'a donc jamais pu inventorier tous les ouvrages savants qu'il possédait et qui concernaient l'Europe de l'est.

À côté des ouvrages sérieux, trois personnes auront certainement initié l'écrivain à la Lituanie : la comtesse Lise Przewdzicka, « la présidente », comme lui-même la surnommait (puisqu'elle présidait une cour d'amour à Fontainebleau), l'a beaucoup aidé pour la connaissance des mœurs de sa terre natale (et d'ailleurs, l'une des propriétés de sa famille à Smorgon était célèbre pour son élevage d'ours) ; le comte Alexandre Przewdzicki (beau-frère de la comtesse), qui l'a éclairé sur la particularité de la langue lituanienne ; enfin, François Szémióth serait, d'après Raymond Schmittlein⁶, l'ami lituanien que Tourgueniev lui aurait présenté et qui lui aurait envoyé plusieurs lettres pour lui donner des précisions sur la Samogitie dont il était originaire. Et c'est pour lui rendre hommage que Mérimée aurait donné le même nom à son personnage dans *Lokis*.

Le fait que la Lituanie soit devenue une province russe et se soit battue au XIXe siècle pour recouvrer sa liberté était bien sûr connu de l'écrivain français mais, à notre connaissance, il ne s'en est pas indigné outre mesure. En revanche, il a condamné les prétentions de la Prusse à vouloir s'agrandir à l'est : ainsi, après la victoire française de Solferino (1859), il a exprimé son indignation que la puissance germanique nous réclame l'Alsace et la Lorraine et prétende retirer aux Russes la Courlande, la Livonie et les provinces allemandes⁷.

C'est donc en savant, pour ainsi dire, en écrivain travaillant selon les méthodes du réalisme littéraire des années 1860, que Mérimée entreprend la rédaction de sa nouvelle *Lokis*.

⁴ Paris, Tardieu.

⁵ Leipzig, 1864.

⁶ *Op. cit.*, p. 39, 40, 69.

⁷ Dans une lettre à Edward Ellice citée, mais non datée, par Xavier Darcos dans sa biographie de Mérimée, p. 384 (Flammarion, réédition 2009).

LOKIS (1869)

Vers la fin de sa vie, Mérimée s'est remis au travail purement littéraire avec trois nouvelles : *La Chambre bleue*, *Djoumane* et *Lokis*. Cette dernière est rédigée durant l'été 1868, modifiée à plusieurs reprises, lue publiquement à la cour en juillet 1869, au château de Saint-Cloud, et paraîtra le 15 septembre 1869 dans la *Revue des deux mondes* sous le premier titre *Le manuscrit du Docteur Wittenbach*. Le titre *Lokis* sera celui de l'édition posthume de 1873 des œuvres de Mérimée. (Notons que la première traduction en lituanien date de 1915.)

Voici une présentation de l'histoire que l'on trouve dans une lettre à Gobineau (29 novembre 1868) :

Je me suis mis à faire des nouvelles. J'aurais voulu vous en montrer une dont le sujet est diablement scabreux. C'est une dame qui a été pendant quelque temps seul à seul avec un ours dont la conduite est demeurée inconnue. Elle est devenue folle et a donné naissance à un fils dont l'histoire est racontée. Bien entendu, cela n'est pas destiné au respectable public.

Il avait écrit un peu plus tôt à sa grande amie Jenny Dacquin (2 septembre 1868) :

La scène se passe en Lithuanie, pays qui vous est fort connu. On y parle le sanscrit presque pur. Un grande dame dans le pays étant à la chasse, a eu le malheur d'être prise et emportée par un ours dépourvu de sensibilité, de quoi elle est restée folle ; ce qui ne l'a pas empêchée de donner le jour à un garçon bien constitué qui grandit et devient charmant ; seulement, il a des humeurs noires et des bizarreries inexplicables. On le marie et la première nuit de ses noces, il mange sa femme toute crue. Vous qui connaissez les ficelles puisque je vous les dévoile, vous devinez tout de suite le pourquoi : c'est que ce monsieur est le fils illégitime de cet ours mal élevé.

En définitive, et cela est quand même très important, Jenny suggérera de modifier un peu l'histoire et d'introduire un petit doute : ce serait le regard de l'ours qui aurait terrorisé la dame et l'aurait rendue folle. A regret, semble-t-il, Mérimée fera la modification qu'on lui a conseillée.

Les histoires d'ours enlevant ou violant des femmes ainsi que le thème de la créature mi-homme, mi-ours, étaient assez répandus dans le folklore et la littérature de l'Europe nordique, centrale et orientale depuis le Moyen âge, en particulier en Lituanie. En lecteur fidèle de la *Revue de Paris*, Mérimée avait probablement découvert ce conte scandinave tiré de *Gesta Danorum* de Saxo Grammaticus, moine danois du XIIe siècle, traduit en français et paru en 1833 : *L'Homme-ours*, histoire d'une jeune fille amoureuse d'un ours et qui le rejoint dans sa caverne ; ils ont un fils qui, adulte, violera et tuera une femme. En admirateur et traducteur de Pouchkine, il connaissait la strophe d'Eugène Onéguine où l'auteur provoque la rencontre d'une jeune fille et

d'un ours. Il est possible qu'il ait eu entre les mains le livre fort ancien d'Antoine de Grammont intitulé *Relation de mon voyage en Pologne* et qui raconte le destin d'un enfant élevé par les ours dans une forêt près de Vilnius. Passionné par les animaux, il s'était en particulier documenté sur les mœurs des plantigrades auprès de ses collègues à l'Institut de France de l'Académie des Sciences ; il était donc imprégné à la fois de connaissances scientifiques et mythiques sur les ours au point d'en parler avant même de songer à la rédaction de son histoire ; dès le 25 juin 1867, il écrivait à Madame Przewdzicka :

Vous me parlez de chasse avec tant d'ardeur que vous voudriez déjà, je pense, vous trouver en face d'un loup, voire même d'un ours. Passe pour la première de ces vilaines bêtes, mais je vous interdis absolument les ours : ils sont trop mal élevés pour avoir du respect pour les chasseresses.

Le plus important est quand même ailleurs. Le dédoublement homme-ours me paraît secondaire en comparaison de la valorisation de l'exotisme culturel. Dans une lettre à Tourgueniev du 9 octobre 1868, il dit être content que dans son histoire, « la couleur locale abonde ». De ce point de vue, l'œuvre est réussie car le lecteur français est dépaysé par cette fameuse « couleur locale ». Bien sûr et d'abord, le nom de « Lokys » qui veut dire « ours » en lituanien (le « i » à la place du « y » étant une simple francisation) ; d'autres mots lituaniens sont cités, notamment des noms propres comme celui de Gediminas ; il y a même un proverbe (MIZSKA ZU LOKIU, ABU DU TOKIU, Michel avec Lokis, les deux font la paire) ; la topographie lituanienne est clairement dessinée (Vilnius, Kaunas, le Niémen, Klaipėda, les villes de Samogitie comme Raseiniai) ; on trouve des allusions aux boissons et à la nourriture locale, à la culture paysanne, aux rites des fêtes liées au mariage, mais il y a surtout, au chapitre III, la visite du Kapas, le lieu des morts et la traversée de la forêt dont on dit qu'elle peut être une sorte de jungle où l'homme est un intrus, la nature hostile, les arbres inquiétants, les bêtes omniprésentes et omnipuissantes. On y rencontre une sorcière avec son panier de champignons vénéneux cachant un serpent ; elle invoque Pirkuns, c'est-à-dire Perkunas, nom samogitien d'une espèce de Jupiter tonnant ; on y voit le feu auquel on rendait un culte dans le vieux paganisme lituanien ; on y rappelle qu'autrefois le kapas était le lieu de réunion des poètes et des sorciers.

Tous les commentateurs de l'œuvre ont évidemment fait le rapprochement avec *Messire Thaddée (Pan Tadeusz)* de Mickiewicz dont Mérimée était imprégné ; plusieurs passages sont repris, paraphrasés ou adaptés ; ainsi, si on lit la phrase au chapitre III : « Je vous mène, Monsieur le professeur, dans une forêt où, à cette heure, existe florissant l'empire des bêtes, la Matecznik, la grande fabrique des êtres », elle répète, avec le même vocabulaire, une phrase du texte en polonais. C'est également dans *Messire Thaddée* que Mérimée puise les éléments de la scène où le comte explique au professeur qu'il existe une société animale organisée selon les règles politiques humaines.

Il n'empêche qu'en dépit des efforts sérieux de l'auteur pour dépayser le lecteur, les Lituanais qui ont lu *Lokis* auront peut-être souri ou été choqués de constater un certain nombre d'erreurs dans le récit. En voici les principales et je les évoque brièvement : la présentation à plusieurs reprises des Lituanais comme des Slaves ; l'épisode de la danse de la « roussalka », la danse du châle, qui est typiquement russe et pas du tout lituanienne ; ce Père Lawicki qui est présenté comme l'auteur du *Catechismus Samogiticus*, premier livre paru en lituanien et publié à Königsberg en 1547, est une pure invention ; quand le comte dit que parmi les gens qui connaissent le jmoude, aucun ne sait lire, il exagère, car dans la première moitié du XIXe siècle, l'enseignement dans beaucoup d'écoles primaires était dispensé en lituanien ; la traduction de la Bible en lituanien a été faite progressivement aux XVIe et XVIIe siècles alors que dans la nouvelle, on fait croire qu'elle n'aurait pas été encore rédigée ; les philologues actuels ont rejeté la thèse du professeur Wittembach dans la nouvelle sur le lien entre les mots « lokis » et « ursus » en latin tout comme ils ne confondent pas « miska », diminutif russe de Michel (utilisé à tort par Mérimée) avec « meska », mot lituanien qui vient de l'ancien russe et qui signifie « mangeur de miel ».

On pourrait sans doute relever d'autres inepties ou maladroites. Mais est-ce vraiment grave dans la mesure où l'on a affaire à une œuvre de fiction, de surcroît une œuvre un peu fantastique ? De toute façon, Mérimée a toujours aimé le mélange entre fantaisie et sérieux et ses lecteurs les plus assidus savent qu'il adorait la mystification et qu'il l'a énormément pratiquée durant sa carrière littéraire ; il a d'ailleurs introduit dans *Lokis* le jeu de la mystification ou de la falsification puisque le professeur se fait piéger par une jeune fille en croyant découvrir une vieille chanson lituanienne alors que c'est une ballade très connue de Mickiewicz.

Il serait intéressant de démontrer que, toute lituanisante qu'elle est, la nouvelle est aussi typiquement mérimienne ; la couleur locale n'est certes pas secondaire, mais sa mise en évidence ne doit pas masquer l'originalité narrative et thématique de l'ensemble qui serait à comparer avec tous les récits fictifs des années vingt à soixante. Voici juste quelques éléments de réflexion : cette évocation sobre de la force brute, du monde primitif, pas encore domestiqué, qui échappe aux canons esthétiques et qui correspond à une fascination de l'auteur dont je cite une phrase : « Je ne conçois guère de poésie que dans un état de demi-civilisation, ou même de barbarie⁸ » ; cette écriture simple, distancée, avec une esthétique de la concision et de la vraisemblance que l'on retrouve dans beaucoup de ses fictions (une fin très brève, très sèche, comme dans la *Vénus d'Ille*) ; le mélange entre le réalisme, le travail d'observation scientifique et l'intrusion du mystérieux, du surnaturel qui ne dit pas son nom, qui est une constante dans les fictions de Mérimée et qui pourrait le faire apparaître comme le dernier, ou l'un des derniers, des romantiques dans les années 1850-1860 ; quand on

⁸ *Le Moniteur universel* du 17 janvier 1859.

observe précisément le scabreux, le scandaleux, la déviance, la folie, le crime, l'horreur, on discerne vraiment l'influence de l'atmosphère frénétique typique de la littérature romantique et il y aurait en particulier une étude à approfondir sur l'influence d'Hoffmann et d'Edgar Allan Poe ; le rapport entre l'humanité et l'animalité (glissement en fait progressif d'un état à l'autre), est certes un thème fantastique mais aussi une fascination personnelle : Mérimée est intéressé par la question de l'ambiguïté des êtres, bons et mauvais, et ce n'est donc pas un hasard ou un détail si dans *Lokis* il y a cette discussion sur la dualité de notre nature entre le comte, le médecin et le professeur (chapitre VI), (on peut penser aussi à Carmen qui a des apparences de serpent tentateur ou aux pupilles de Diane de Turgis, dans *Chronique du règne de Charles IX*, qui se dilatent comme celles d'un chat quand elle désire un homme ; on trouve déjà le thème du vampirisme dans *La Guzla* et des avatars dans *Colomba* et *La Vénus d'Ille*).

CONCLUSION

Lokis est un récit intéressant à plus d'un titre : dernier grand texte fictif de Mérimée, il montre un art littéraire dans sa maturité ; fruit de recherches savantes sur la culture balte, il dépayse le lecteur du XIXe siècle tout comme il étonne ou charme celui d'aujourd'hui ; mêlant vraisemblance et fantastique, il représente le post-romantisme au temps de Flaubert ; pour nous qui étudions l'histoire des relations culturelles franco-lituanienues, il a une importance symbolique majeure.

Thierry Laurent

MÉRIMÉE IR LIETUVA

Santrauka

Apie Mérimée laikų Lietuvą Prancūzijoje žinoma palyginti nedaug, menkai žinoma ne istorinė praeitis, o kultūra ir kalba. 1830–1840 metais, traukdamiesi nuo Rusijos persekiojimo, į Paryžių atvyko daug lietuvių ir lenkų emigrantų, pavyzdžiui, Adomas Mickevičius. Jie sudomino vietinius intelektualus baltų kultūra. Apie XIX a. vidurį Prancūzijos filologai, mitologijos specialistai, kaip ir jų kolegos vokiečiai, ėmė išsamiai tyrinėti lietuvių kultūrą. Mérimée taip pat pasinėrė į baltų ir slavų studijas. Kaip rašytoja, o ne mokslininką, ji labiau viliojo užsienio kalbos, jis tapo puikiu rusų literatūros vertėju. Apgailėstaudamas, kad bėgant amžiams nyksta senosios kalbos, Mérimée ėmė domėtis žemaičių tarpe, bendravo su to krašto žmonėmis. 1869 metais (likus metams iki Mérimée mirties) pasirodė jo apsakymas „Lokys“. Čia pasakojama apie lokį ir moterį, kuri pagimdo žmogiškos išvaizdos, bet pragaištingo elgesio, žudikišką jų sūnų. Prancūzų skaitytojams prieš akis iškilo Lietuvos vaizdas: istorinė aplinka, kraštovaizdis, kalba, senoji pagonybė, liaudies tradicijos. Šiame literatūros kūrinyje buvo daug netikslumų, jame susipynė fantazija ir tikrovė, atsiskleidė tipiškai Mérimée kūrybos bruožai: laukinio prado motyvai, žmonių dvilypumo žavesys, tikroviškumo ir antgamtiškumo jungtis, santūrus ir lakoniškas rašymas. Kadangi straipsnyje analizuojama pirmoji prancūzų prozos fikcija Lietuvos tema, ji turi didelę simbolinę vertę.

BIBLIOGRAPHIE SÉLECTIVE

ESSAIS

Darcos (Xavier), *Mérimée*, Paris, Flammarion, 1998.
 Nastopka (Kestutis), *Portrait d'une impossibilité : lecture sémiotique de Lokis de Prosper Mérimée*, 1994, Presses universitaires de Limoges.
 Schmittlein (Raymond), *Lokis, la dernière nouvelle de Mérimée*, (Illustrations de Vytautas Jonynas), Bade, Editions Art et Science, 1949.

ARTICLES

Caillois (Roger), « Le fantastique chez Mérimée », *Rencontres*, Paris, PUF, Collection « Ecriture », 1978.
 Descottignies (Jean), « *Lokis*, fantastique et dissimulation », *Revue d'histoire littéraire de la France*, janvier-février 1971, p. 19-29.
 Heywood (Thomas), « Prosper Mérimée : *Lokis* », *French Studies*, 1, 19.
 Hiller (Anne), « Une lecture de *Lokis*. *Variation sur la chute* », *Nineteenth-Century French Studies*, Fredonia, VII, 1-2 (Fall Winter, 1978-1979).

Lefebvre (Jean-Claude): « Regards sur la Lituanie : *Lokis* de Mérimée », p. 23-28, *Cahiers Litvaniens*, n° 6, Automne 2005.

Leuwers (Daniel), « Une lecture de *Lokis* », *Europe*, n° 557, septembre 1975.

Longo (Marco), « Avatars linguistiques et médiations culturelles dans les sources classiques et médiévales de *Lokis* de Mérimée », *Romanitas, linguas y literaturas romances*, vol. 3, novembre 2008.

Riese-Hubert (Renée), « *Lokis*, la recherche de l'identité et l'énigme fantastique », *Nineteenth-Century French Studies*, Fredonia, VIII, 1979-1980, p. 228-235.

Risco (Cristina), « Noces sanglantes chez Mérimée, *La Vénus d'Ille* et *Lokis* », *Littératures*, 22, (printemps 90), p. 83-91.

Simonsen (Michèle), « Nature et culture dans *Lokis* de Mérimée », *Littératures*, VI, 23, octobre 1976, p. 81-94.

De gauche à droite, du sud au nord, l'armée était alignée sur la rive du Niémen. Sur la droite, venu de Galicie, le prince Schwartzenberg avec trente quatre mille Autrichiens ; à leur gauche, venus de Varsovie et se dirigeant vers les villes de Grodno et Bialystok, soixante douze mille deux cents Westphaliens, Saxons et Polonais, commandés par le Roi de Westphalie. Encore plus à gauche, le vice-roi d'Italie, commandant soixante dix-neuf mille trois cents Bavarois, Italiens et Français ; plus loin, l'Empereur lui-même avec deux cent mille hommes, conduits par Murat <...> Ces forces venues par Thorn, Marienwerder et Elbing, le 23 juin, étaient déjà rassemblées près de Kaunas.

Tout était prêt. Du Guadalquivir et des côtes calabraises aux rives de la Vistule, six cent soixante-dix mille hommes (dont quatre cent quatre-vingt mille étaient déjà sur place), six équipes d'ingénieurs <...> mille trois cent soixante-dix canons, des milliers de pièces d'artillerie et de chariots pour transporter les blessés avaient déjà été alignés près de la frontière avec la Russie¹.

Le 24 juin 1812, une partie de la Grande Armée traversa le Niémen près de Kaunas. Ici, à l'instar de l'Empereur, elle vint via Gumbinè, Vilkaiviškis (en laissant Marijampolė à sa droite) et Skriaudžius². La partie restante de l'armée, qui participa à la guerre avec la Russie mais ne traversa pas le Niémen avec l'Empereur le 24 juin, arriva au champ de bataille par la Samogitie via Raseiniai et Telšiai (le 24 juin, elle était encore aux alentours de Piktupėnai et Gudai) et se dirigea vers Mintauja et Liepoja pour rejoindre la Grande Armée début septembre³.

Le 24 juin, après avoir traversé le Niémen, l'armée entra à Kaunas sans s'y attarder, pour arriver le 28 juin à Vilnius. Selon les données de 1795, Vilnius comptait 17.690 habitants de religion chrétienne, dont 2.471 nobles, 568 prêtres catholiques et 107 ecclésiastiques d'autres confessions, 238 enseignants et professeurs, 860 artisans, réunis en 38 guildes. Le gouvernement tsariste avait dénombré 32 églises catholiques,

¹ Laimonas Briedis, *Vilnius city of Strangers*, Vilnius, Baltos lankos, 2008, p. 91.

² Raymond Schmittlein, *Avec Napoléon en Lituanie, Pribačio leidinys*, Kaunas, 1937, p. 1–4.

³ *Ibid.* P. 24–29.

15 monastères, 5 églises orthodoxes dont trois avec monastère, une église luthérienne et une calviniste⁴. Dans cette ville l'Empereur a passé 19 jours. Avant cela, le 24 juin à huit heures du soir, il entra à Kaunas ; il en repartit le 27 juin à quatre heures du matin. Les 25 et 26 juin, il supervisa les travaux de la traversée de l'armée et la préparation de la campagne ; il embrassait du regard les rives de la Neris et du Niémen⁵.

Napoléon s'était préparé à une victoire rapide et espérait que les Russes engageraient le combat immédiatement mais, pendant une longue période, la Grande Armée fut tout simplement obligée de poursuivre les forces tsaristes qui reculaient. Ce qui arriva également près de Kaunas : la bataille était attendue mais, comme en témoigne le général Philippe-Paul comte de Ségur, la lutte n'eut pas lieu ; seul apparut un Cosaque en patrouille, n'ayant visiblement aucune idée de ce qui se passait :

Il était seul <...> et semblait ne pas comprendre que toute l'Europe armée était déjà tout près. Il a demandé aux nouveaux arrivants qui ils étaient. Ceux-ci lui ont répondu « Français ». « Qu'est-ce que vous voulez et qu'est-ce que vous êtes venus faire en Russie ? ». « Vous combattre. Obtenir la libération de Vilnius et libérer la Pologne », telle fut la réponse qui lui a été donnée⁶.

En effet, l'armée tsariste, battant en retraite, avait déjà saccagé Kaunas et l'armée napoléonienne fut considérée comme libératrice :

Les feux de camp fumaient encore sur la place centrale de la ville, les meubles avaient été dispersés de leurs maisons, les fenêtres brisées. On apercevait quelques silhouettes de personnes. La plupart, des Juifs. Un seul coup d'œil suffisait : la ville de Kaunas avait été saccagée.⁷

Les participants à cette campagne militaire se rappellent qu'il faisait beau, même un peu trop chaud, en passant aux environs de Kaunas. Le matin du 25 juin était calme, mais le ciel s'assombrit brusquement et la Grande Armée fut surprise par un gros orage avec des pluies torrentielles et diluviennes. Soudain la fraîcheur avait remplacé la chaleur, les routes et les champs furent subitement inondés : l'armée eut des difficultés à se déplacer⁸. Le sergent Bourgogne a décrit ses impressions de simple soldat au sein de la Grande Armée traversant le Niémen près de Kaunas. Il avait participé à toutes les étapes de la campagne et en revint sain et sauf, mais non sans peine. Sa première expérience avant l'orage est décrite comme suit :

Je me suis perdu et je ne savais pas où aller. Pour échapper à la tempête, je me suis dirigé vers le village, mais je n'ai eu que la foudre pour seule source de lumière. Soudain, quand

⁴ Laimonas Briedis, op. cit., p. 83.

⁵ Raymond Schmittlein, op. cit., p. 12.

⁶ Laimonas Briedis, op. cit., p. 93.

⁷ Ibid.

⁸ Ibid.

tout s'est éclairé, j'ai cru apercevoir la route (malheureusement, ce n'était qu'un canal plein d'eau de pluie). Pensant avoir trouvé un terrain solide, je me suis engouffré dans la boue⁹.

Le manque de repères dans la région explique la lenteur de l'avancée de la Grande Armée. En effet, les Français utilisaient des cartes obsolètes, dont la toponymie était souvent déformée. De plus, la prononciation des noms par des étrangers était incompréhensible pour la population locale. L'armée russe, en battant en retraite, avait enlevé tous les points de repère et panneaux. Par conséquent, les soldats ne comprenaient pas où se trouvait Vilnius et quelle distance les en séparait. Bien sûr, les Polonais et les Lituanais, engagés dans l'armée napoléonienne, aidaient quelque peu. Ainsi, l'on demanda au comte Roman Sołtyk, originaire de la région, d'inscrire à la main les toponymes corrects sur les cartes dont disposait Napoléon¹⁰. Mais que pouvaient faire de simples soldats ? Souvent, le soleil leur servait de guide plus fiable que les cartes qu'ils possédaient, tandis que le général Compans écrivit à sa jeune fiancée :

Chaque jour je me persuade de plus en plus de l'imprécision de nos cartes géographiques, aussi ai-je acheté une boussole pour m'orienter dans le pays. Certes, je ne suis pas habitué à un tel instrument, mais je crois qu'il m'aidera à trouver Saint-Petersbourg ou Moscou¹¹.

Comme source d'information sur le pays, le « Tableau de la Pologne ancienne et moderne » de Conrad Malte-Brun, réalisé en 1807, était fréquemment utilisé, mais il ne disposait également que de cartes inexactes. D'autre part, deux chapitres de cet ouvrage étaient consacrés au Grand Duché de Lituanie, le premier à l'histoire du Grand Duché, le second à la langue lituanienne incluant un lexique lituanien-français de 62 mots. Les sources occidentales de l'époque et les contemporains donnaient régulièrement le nom de République des Deux Nations à la seule Pologne par omission ou par ignorance, alors que le Grand Duché de Lituanie était une entité indépendante de la République. En revanche, les voisins de l'Est identifiaient plus la République des Deux Nations à la Lituanie qu'à la Pologne. Par conséquent, Napoléon, qui s'était familiarisé avec cet ouvrage, ne comprenait probablement pas les différences entre la Pologne et la Lituanie. L'Empereur connaissait très bien le passé et l'ancien système de la République des Deux Nations, à l'exception de sa géographie, comme en témoigna le recteur de l'université de Vilnius, Jonas Sniadeckis, qui s'était entretenu avec lui en privé, à plusieurs reprises, et fit remarquer dans ses mémoires que Napoléon avait lu tous les ouvrages clés sur la Pologne¹². Le fait est illustré par l'instauration d'une structure administrative propre à la Lituanie¹³ par l'Empereur à Vilnius, le premier

⁹ Napoleono armijos seržanto Burgonės atsiminimai, Vilnius, 2002, p. 16.

¹⁰ Laimonas Briedis, op. cit., p. 94.

¹¹ Ibid.

¹² Virgilijus Pugačiauskas, op. cit., p. 23.

¹³ Pour plus de renseignements cf. : Raymond Schmittlein, op. cit., p. 22–23.

juillet ; en outre, l'une des principales dispositions de Napoléon stipulait que la Lituanie devait assurer un approvisionnement de haute qualité pour l'armée et fournir les unités militaires auxiliaires. Tout en affirmant, tant pour les Polonais que pour les Lituanais, que « l'amour de la patrie est la première vertu de l'homme civilisé », et en promettant de régler la question d'une plus grande autonomie à l'avenir¹⁴.

Après avoir atteint facilement Kaunas, Napoléon espérait une bataille pour Vilnius, mais le tsar Alexandre Ier et son armée avaient quitté la ville avant l'arrivée de la Grande Armée. A ce propos, signalons que Napoléon séjourna dans le même palais qu'Alexandre Ier et occupa même les mêmes chambres, deux jours à peine après que le tsar les ait quittées.

Selon les mémoires, l'armée napoléonienne fut accueillie solennellement à Vilnius ; elle était attendue par les habitants dans les rues ; les dames jetaient par les fenêtres des fleurs et des biscuits que la cavalerie n'avait pas le temps de ramasser¹⁵. Avant d'entrer dans la ville, l'Empereur envoya des messagers au recteur de l'université, afin de savoir à qui la ville et l'université étaient favorables : à lui ou à son adversaire. Ayant reçu une réponse favorable, Napoléon entra alors dans la ville¹⁶.

A Vilnius, Napoléon sonda les environs, inspecta les troupes nouvellement arrivées, rencontra les notables, se renseigna sur les territoires à conquérir, tels que Polotsk et Vitebsk¹⁷, tout en étant conscient que le grand affrontement n'aurait pas lieu dans l'immédiat. Le cinquième jour de son séjour à Vilnius, Napoléon reçut l'émissaire extraordinaire du tsar, le général Alexandre Balachov, venu proposer la paix au nom de Alexandre Ier, ce qui ne fit qu'irriter Napoléon, et sa réponse sur la guerre inévitable fut accompagnée d'une réplique ironique : « Pensez-vous que je me suis déplacé uniquement pour contempler le Niémen ? »¹⁸.

Dans de nombreux mémoires, Napoléon à Vilnius apparaît comme une personne indifférente, voire rebutante ; d'autres montrent qu'après la joie initiale de l'entrée de l'armée napoléonienne à Vilnius, seuls les Polonais et les Lituanais furent accueillis plus chaleureusement et favorablement¹⁹. Tant les contemporains que l'activité de l'Empereur témoignent d'un autre fait : une partie des soldats de la Grande Armée ne respectaient pas l'ordre et la décence. Ainsi, par le décret de l'Empereur en date du 3 juillet, une cour martiale fut établie à Vilnius, avec le droit de condamner dans les 24 heures à la peine de mort tout déserteur ou soldat pillard²⁰. Par ailleurs, Vilnius était

¹⁴ Bronius Dundulis, *Lietuva Europos politikoje 1795–1815*, Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, Vilnius, 1998, p. 71.

¹⁵ Raymond Schmittlein, *op. cit.*, p. 13–14.

¹⁶ Laimonas Briedis, *op. cit.*, p. 96.

¹⁷ Virgilijus Pugačiauskas, *op. cit.*, p. 16–25.

¹⁸ *Ibid.*, p., 20.

¹⁹ Laimonas Briedis, *op. cit.*, p. 96.

²⁰ Virgilijus Pugačiauskas, *op. cit.*, p. 21.

pour les soldats de l'armée de Napoléon la dernière ville dont la civilisation leur était familière, malgré certains traits orientaux²¹. Toutefois, il leur fallait quitter cette ville afin d'atteindre l'objectif de l'offensive militaire, à savoir la victoire contre la Russie tsariste. Ce plan ne se réalisera pas et, six mois plus tard, les 8-10 décembre, les premières unités de l'armée napoléonienne battant en retraite réapparurent à Vilnius.

Seule une infime partie de l'armée se retira de manière ordonnée et disciplinée. Pour les autres, il s'agissait de soldats dispersés, victimes du froid, de la faim et de la pauvreté. Pendant ces jours-là, Vilnius abrita environ 50.000 soldats, y compris ceux qui étaient restés aux alentours de Vilnius et n'avaient pas participé à la campagne²². Pour eux, Vilnius ne fut plus un ensemble architectural et social, mais un simple refuge où ils recherchaient chaleur, nourriture et vêtements chauds. Tous les témoins sans exception mentionnent que la température, en ce début de décembre, descendait la nuit de 25 à 30 degrés en dessous de zéro.

Vilnius avait suffisamment de réserves, mais les autorités militaires locales tentèrent de contrôler la situation en mettant en place des points de distribution alimentaire qui ne fonctionnèrent pas. Une partie des entrepôts fut tout simplement pillée:

Quand nous sommes arrivés, c'était le midi. Une heure plus tard je suis allé en ville pour faire un tour dans l'espoir de trouver du pain et d'acheter de la vodka. Presque toutes les portes des maisons étaient fermées à clé. Les habitants de Vilnius, nos amis, avaient horriblement peur, voyant cinquante ou soixante mille prédateurs (ce que nous étions réellement) ressemblant à des détraqués ou mêmes à des fous ; les soldats couraient comme des fous aux portes des maisons et des boutiques, les cassaient dans l'espoir de les voir s'ouvrir. Malheureusement, personne ne voulait leur donner à manger, parce que les fournisseurs voulaient suivre les règles et respecter les ordres. Mais ce n'était pas réalisable, parce que les ordres n'existaient maintenant pour personne²³.

Toutefois, il faut noter que les résidents locaux ne créaient pas de difficultés particulières au reste de la Grande Armée qui se retirait. La grande majorité des sources, tout comme les mémoires du sergent Bourgogne, montrent que les habitants aidaient les soldats de l'armée napoléonienne, le faisant souvent en demandant une contrepartie ; ainsi les Juifs de Vilnius et Kaunas²⁴. Outre la dureté des conditions climatiques, la fatigue, les maladies et la faim, les troupes en retraite devaient faire face à l'armée tsariste et à ses attaques incessantes. Selon les rapports officiels, environ 37.000 soldats de Napoléon périrent et furent enterrés dans différents endroits de la ville de Vilnius entre décembre 1812 et début 1813²⁵.

²¹ Laimonas Briedis, *op. cit.*, p. 98.

²² Virgilijus Pugačiauskas, *op. cit.*, p. 98.

²³ Napoleono armijos seržanto..., p. 244-245.

²⁴ *Ibid.*

²⁵ Virgilijus Pugačiauskas, *op. cit.*, p. 106.

La situation à Kaunas n'était pas meilleure mais, contrairement à Vilnius, la ville n'était pas encerclée. Il n'y avait pas autant de bousculades à ses accès ; mais les maladies, le froid et la fatigue prenaient le dessus, l'armée tsariste étant toujours à l'affût. Pour l'armée en retraite, Kaunas fut principalement une source d'abri, de chaleur et de nourriture, où tout se passait aussi de manière très chaotique. Certaines personnes eurent de la chance : le général de Griois précise dans ses mémoires qu'il trouva à Kaunas ses amis déjà en contact avec des Juifs de la ville, grâce auxquels son groupe avait du café et du sucre, des pommes de terre et de la viande, et même la soupe usuelle, qu'ils n'avaient plus mangée depuis si longtemps. Le général déplora uniquement que les Juifs ne puissent pas leur proposer du bon vin avec un tel festin, seulement de la mauvaise bière²⁶.

Un autre soldat, ayant quitté Kaunas, se rappelle que, par une nuit très froide, les anciens et les nouveaux habitants de la ville cherchaient d'abord de la vodka pour se réchauffer. Certains d'entre eux s'étaient installés directement dans les entrepôts de vodka. Mais épuisés par la fatigue et l'alcool, personne ne remarqua que l'entrepôt prenait feu et plusieurs dizaines de personnes y brûlèrent vives²⁷.

Le major d'artillerie Noel se souvient des dernières étapes de la lutte près de Kaunas. Ensemble, avec le maréchal Ney et le général Gérard, ils essayèrent de se défendre de toutes leurs forces contre les Cosaques, mais cela s'avéra trop difficile. Des deux tirs de canon ordonnés par Noël, l'un atteignit le rang des Cosaques, l'autre brisa la glace sur laquelle ceux-ci se hâtèrent de bloquer la route aux Français. Inutile de dire que la retraite fut assez complexe et chaotique. Les mémoires mentionnent que la colline d'Aleksotas, couverte de verglas, était devenue un obstacle insurmontable pour les artilleurs : impossible pour eux de monter avec les canons. Après avoir pris seulement l'artillerie légère, les soldats s'y précipitèrent pour se retirer et ainsi se sauver.

CONCLUSION

En attaquant la Russie tsariste, Napoléon espérait une victoire rapide dès la frontière, mais l'armée russe se retira progressivement, en détruisant tout sur son chemin. Par conséquent, aucun affrontement militaire n'eut lieu ni à Kaunas, ni à Vilnius. Napoléon passa plusieurs jours à Kaunas, 12 jours à Vilnius et commença son attaque fatidique.

Les sources montrent que l'armée de Napoléon entra dans Kaunas déjà dévastée et qu'elle ne la ménages pas non plus. Vilnius laissa une plus grande et meilleure impression que Kaunas. Mais dès les premières étapes en territoire ennemi, le commandement

²⁶ Raymond Schmittlein, op. cit., p. 77.

²⁷ Ibid, p. 79.

de la Grande Armée comprit qu'il disposait d'une cartographie obsolète et qu'il serait difficile de s'orienter dans cet espace méconnu.

Si l'armée napoléonienne fut accueillie en libératrice au début, son image par la suite changea, de nombreux soldats ne se privant pas de se comporter indécemment et de piller. Cependant, les sources analysées ne mentionnent pas de grands conflits entre la population autochtone de Kaunas et Vilnius, et l'armée.

La retraite de l'armée fut chaotique, désordonnée et entraîna de grandes pertes ; pour beaucoup, Vilnius et Kaunas furent uniquement un refuge temporaire pour se reposer, se réchauffer et se rassasier. Certes les troupes, ayant gardé l'esprit d'organisation et de combat, essayèrent de défendre Vilnius et Kaunas, surtout Vilnius, mais dans les deux cas, les efforts furent vains.

Linas Venclauskas

KAUNAS IR VILNIUS NAPOLEONO KAREIVIŲ AKIMIS

Santrauka

Straipsnyje pristatomi Kaunas ir Vilnius Napoleono armijos karių akimis. Didžioji Napoleono armija per Nemuną kėlėsi ties Kaunu ir pagal pirminį sumanymą kaip tik čia turėjo susiremti su carinės Rusijos kariuomene, tačiau šioji traukėsi ir į mūsų nestojo. Kauną Napoleono kariuomenė rado jau nusiaubtą ir apiplėštą atsitraukiančios carinės kariuomenės. Kita vertus, Kaunas buvo tik tarpinė stotelė judant gilyn į Rusijos teritoriją. Pats Napoleonas čia praleido keletą dienų daugiausia stebėdamas kaip vyksta kariuomenės kėlimosi darbai. Remiantis analizuotais šaltiniais matyti, kad Kaunas kaip miestas Napoleono kariams stipriai neįstrigo, bet jau minima tai, kad miestas rastas apiplėštas ir apgriautas. Kėlimosi per Nemuną epizodai išsiskiria dar keletu aspektų, pirmiausia tai infrastruktūros reikalai. Dažnai šaltiniuose minima gana prasta kelių būklė, ypač palijus, taip pat keblumai orientuotis erdvėje. Tam buvo keletas priežasčių – atsitraukdama caro armija stengėsi sunaikinti visus kelių ženklus taip apsunkindama Napoleono kariuomenės judėjimą, o be to, didžiosios armijos kariai greitai įsitikino, kad jų turimi žemėlapiai labai netikslūs, pasenę, su neatpažįstamai iškraipytais vietovardžiais. Nors nuo pat pradžių patirdami sunkumus kariai pasiekė Vilnių, kuriame sustojo kiek ilgesniam laikotarpiui. Napoleonas apsigyveno tuose pačiuose rūmuose, kuriuos iš vakaro buvo palikęs caras Aleksandras I. Viešėdamas Vilniuje Napoleonas taip pat inspektavo savo kariuomenės dalinius, susitikinėjo su vietos aristokratais ir universiteto darbuotojais, rinko informaciją apie kitus Rusijos miestus, jų geografinę padėtį ir pan. Šaltinių duomenimis Vilniaus gyventojai Napoleono kariuomenę sutiko džiaugsmingiau nei Kauno, bet pirminis džiaugsmas greitai atlėgo, o dalyje Vilniaus gyventojų atsiminimų ir pats Napoleonas, ir jo kariai vertinami gana skeptiškai. Viena iš priežasčių lėmusi požiūrio pasikeitimą buvo ta, kad Napoleono kariai mieste nevensė linksmybių, ėmė net plėšikauti. Reaguodamas į tai Napoleonas įsakė sudaryti karinį tribunolą, turintį teisę bausti net mirties bausme dezertyrus ir plėšikaujančius kareivius. Atsiminimuose Vilnius sulaukia jau daugiau dėmesio, dažnai minimas kaip gana gražus miestas dėl savo architektūros – pirmiausia cerkvių – vadinamas ir gana egzotišku, orientalistinių bruožų turinčiu miestu.

Napoleono kariuomenei traukiantis po nesėkmingos kampanijos Rusijoje, nei Vilnius, nei Kaunas jau neaprašinėjami kaip savitą architektūrą ir dvasią turintys miestai. Pirmiausia jie ma-

tomi kaip priebėgos vietos – sušilti, pailsėti ir pasimaitinti. Šaltiniuose nuolat pabrėžiama, kad 1812 metų žiema buvo itin šalta ir Napoleono armijos kariai kentėjo ne tik nuo carinės armijos antpuolių, bet ir nuo šalčio, nepriteklių, pakrikusios organizacijos. Vilniuje, traukiantis Napoleono kariuomenei, buvo sukaupta pakankamai maisto atsargų, tačiau tinkamai jomis nepasinaudota, pirmiausia dėl to, kad vietinė administracija bandė reguliuoti maisto dalijimo procesą, deja, nesėkmingai. Prie maisto dalijimo vietų nuolat buvo grūstys, o išalkę kareiviai ieškojo bet kokių galimybių pasimaitinti ir sušilti. Šiame kontekste šaltiniuose minimos Vilniaus ir Kauno žydų bendruomenės už atlygį parūpindavusios maisto, gėrimų ir nakvynę. Napoleono armijos daliniai bandė ginti ir Vilnių, ir Kauną, tačiau abiem atvejais nesėkmingai. Traukiantis Napoleono kariuomenei persikėlimas per Nemuną ties Kaunu jau buvo chaotiškas, atsiminimuose minimi paskutiniai bandymai apginti miestą nuo puolančios caro armijos. Kalbama ir apie tai, kad sunkiasvorių pabūklus teko palikti Aleksoto kalno papėdėje, nes apledėjusiu keliu arkliai jų tiesiog nepajėgė užtempti į kalną. Jei pradedant Rusijos kampaniją šaltiniuose aptariama ir aplinka, skiriama dėmesio detalėms, tai traukiantis po nesėkmingo puolimo daugiau kalbama apie savąją kasdienybę, nepriteklius ir vargus atsitraukiant mažai kreipiant dėmesio į išorines detales.

OFICIALIOJI LIETUVIŲ KALBA YRA NEGYVA KALBA.

ŽURNALISTAI APIE BENDRINĘ KALBĄ TELEVIZIJOJE IR RADIJUJE

ĮVADAS

Socialinių vertybių pokyčiai vėlyvosios modernybės visuomenėse palietė ir nusistovėjusias kalbos ideologijas. Ėmė keistis su kalbos atmainomis (tarmėmis, sociolektais, bendrine kalba) siejamos asociacijos, vertės, prestižas. Šie procesai lėmė, kad klasikiniai kalbos standartizavimo modeliai (plg. Haugen 1966), parenkantys, įtvirtinantys ir diegiantys „vieną geriausią“ kalbos atmainą, o likusias atmetantys kaip „blogesnes“, ėmė prarasti aktualumą (plg. Joseph 1987, Milroy 1985).

Ideologinės permainos pirmiausia išklubino būtent bendrinės kalbos, arba vadinamojo konservatyviojo standarto, statusą. Bendrinėms kalboms, neabejotinai vaidinusioms lemiamą vaidmenį kuriantis nacionalinėms valstybėms, radosi konkurentų – kitų kalbos atmainų. Sociolingvistikos teorijoje tai pavadinta destandartizacijos procesu ir numatyti du įmanomi scenarijai: 1) oficialiojo standarto, arba bendrinės kalbos, vietą gali užimti neoficialioji, paprastoji bendrinė kalba arba 2) standartizavimo ideologija gali taip susilpnėti, kad viešumoje ims rasti daugiau įvairių kalbos atmainų, kurios visos turės panašų statusą, o vienos „geros“ bendrinės kalbos neliks (žr. Kristiansen 2003). Pirmoji galimybė vadinama *demotizacija*, arba „liaudiškėjimu“. Ji reiškia, kad susiformuoja naujas standartas, bet pati standartizavimo ideologija ir vienintelės geros kalbos poreikis išlieka, tik pasikeičia jos turinys.

Neabejotina, kad kalbinių nuostatų pokyčiai siejasi su žiniasklaidos, ypač televizijos ir radijo, raida. Kaip tik šiuolaikinė žiniasklaida pasiūlė demokratėjančiai visuomenei raiškos erdvę ir į viešumą atėjo populiarioji kultūra, o su ja ir vadinamoji paprastoji kalba (žr. Fairclough 1995, Coupland 2010). Viešojoje erdvėje ėmė rasti daugiau ir įvairesnių veikėjų, visuomenės nuomonės raiška tapo kaip niekad gyva, radijo ir

televizijos transliuotojai, siekdami pritraukti kuo daugiau žiūrovų ar klausytojų, ėmė rengti daug pramoginių laidų, kviesti į jas eilinių žmonių. Vienur teorinėje literatūroje tokia žiniasklaidos raida vertinama su priešišku ir laikoma komercializacijos, vartotojiškumo padariniu, kitur – teigiamu demokratijos proveržiu. Kad ir kaip žiūrėtum, XXI a. pradžioje konstatuota, kad įprastinės žurnalistikos era baigėsi, kad viešąją erdvę perėmė kitos viešosios komunikacijos formos (plg. Tumber, Bromley, Zelizer 2000). Taip susidarė sąlygos rasti naujam viešosios kalbos standartui, kitokiam nei įprasta norminė bendrinė kalba.

Ten, kur konservatyvios normos atotrūkis nuo realiosios vartosenos buvo didelis (kaip Lietuvoje), paprastoji bendrinė kalba¹ pasigirdo ne tik iš paprastų žmonių lūpų ir ne vien todėl, kad žiniasklaida ėmė taikytis prie plačios auditorijos, bet dar ir todėl, kad viešieji asmenys, profesionalūs žurnalistai ėmė kalbėti gyvai ir patys. Paaškę, kad griežtai standartizuota šnekamoji bendrinė lietuvių kalba yra veikiaus kalbos normintojų idealas nei realybė. Išlaikyti konservatyvųjų kalbos standartą („Panoramos“ diktoriaus etaloną) televizijoje ir radijuje, kai nuo sovietiniams laikams įprastos viešosios erdvės kontrolės, skaitomo teksto ir monologo buvo pereita prie spontaniško ir polilogiško kalbėjimo, tapo gerokai sunkiau (sovietmečiu kalbos reguliavimas pas mus buvo gerokai sistemingesnis ir intensyvesnis nei laisvose valstybėse, pgl. panašią raidą Čekijoje, kurioje dabartinais laikais, siekiant išvengti totalitarinės praeities konotacijos, iš televizijos netgi imta reikalauti paprastosios kalbos, Hedín 2002). Be to, atsikračius nedemokratijos, totalitarizmo primesto dirbtinio ir sauso kalbėjimo noras vartoti individualų, ekspresyvesnį stilių ir peržengti griežtai standartizuotos bendrinės kalbos ribas, ko gero, buvo dar didesnis (plg. Chimik 2004; taip pat plg. Koženiauskiene 2001, Marcinkevičienė 2008).

Tas pat pasakytina ir apie iki šiol Lietuvoje vyraujančią griežtai standartizuotos lietuvių bendrinės kalbos prestižo ideologiją – iš sovietinės praeities besivaduojančioje ir demokratėjančioje (ne tik dėl anksčiau minėto kalbinio demotizacijos proceso ir įvairių kalbos atmainų viešumoje, bet ir dėl atsiradusios galimybės reikšti kitą nuomonę)

¹ Lietuvių retorikos tyrėjų išskiriami trys viešosios kalbos lygmenys. Pirmasis vadinamas „elementarią“ (nepažeidžiančia elementariųjų kalbos normų ir būtinųjų bk reikalavimų) kalba, antrasis – taisyklinga (besilaikančia griežtai taisyklingos tarties ir kitų idealiųjų kalbos normų), trečiasis – elitine (ne tik taisyklinga, bet ir stilinga, etiška) kalba (Koženiauskiene 2001: 75). Šiame straipsnyje vartojamas terminas „paprastoji kalba“ yra platesnis nei „elementarioji kalba“ ir apima neformalų viešojo kalbėjimo stilių, kartais visiškai sutampantį su nepaisančia kalbos normiškumo reikalavimų buitine kalba (nes kalbėtojas kitokios ir nemoka), o kartais sąmoningai nusizengiantį normoms arba peržengiantis norminės kalbos ribas dėl tam tikro stiliaus ar siekiant tam tikrų tikslų. Paprastajai kalbai būdingas laisvumas, kalbėjimas be suvaržymų, taip, kaip kalbėtojai įprasta. Kaip tik ši ypatybė, kaip ir gebėjimas prisiderinti prie kalbėjimo situacijos (temos, vietos, pašnekovo), netgi kūrybingas normų pažeidinėjimas minėtoje klasifikacijoje priskiriama elitiniam kalbos stiliui. Taigi paprastoji viešoji kalba gali būti ir iš tiesų elementari, buitinė, ir ta, kuri sąmoningai pereina prie buitinio stiliaus ir rodo kalbėtojo lankstumą bei gebėjimą vartoti daugiau nei vieną kalbos kodą ar registrą. Terminas „paprastoji kalba“ dar vartojamas ir kalbos normintojų tekstuose, bet čia skirstymo pagrindas – visuomenės sluoksniai (aukštuomenė, viduriniai ir žemieji); paprastąja, čia dar vadinama vidutine, pusiau tarmine kalba ar puskalbe, esą kalbantys viduriniai sluoksniai (žr. Miliūnaitė 2005). Šiuolaikinėje sociolingvistikos literatūroje kalbos atmainų klasifikavimas pagal visuomenės sluoksnius pripažįstamas nebetinkamu.

visuomenėje pasigirdo abejonių dėl normintojų taikomų metodų ir argumentų. Kalbos ideologams šiandien vis sunkiau skleisti nuostatą, kad viešumoje turi būti vartojama tik griežtai sunorminta tartis, kirčiavimas, leksika ir gramatika, nes kitos lietuvių kalbos atmainos esą neturinčios didesnės vertės nei prestižo.

1. ŽINIASKLAIDOS VAIDMENS VIEŠAJAI KALBAI SUVOKIMAS

Šiame ideologinių permainų kontekste žiniasklaida yra kartu ir objektas, ir veikėjas. Lietuvių normatyvinei tradicijai būdinga laikyti žiniasklaidą pagrindiniu bendrinės kalbos normų sklaidos instrumentu ir pagrindine terpe ar erdve, iš kurios turi skliti geros kalbos pavyzdys. Tokia nuostata susiformavo dar nepriklausomoje Lietuvoje, buvo kartojama sovietmečiu ir išliko iki dabar, įsitvirtinusi kalbos normintojų tekstuose ir Valstybinės kalbos įstatyme, įvairiuose lietuvių kalbos politikos dokumentuose, plg.: „Lietuvos visuomenės informavimo priemonės (spauda, televizija, radijas ir kt.) [...] privalo laikytis taisyklingos lietuvių kalbos normų“ (Valstybinės kalbos įstatymas 2002); „Yra du aiškūs kalbos orientyrai, kuriuos pabrėžia ir patys bendrinės kalbos vartotojai, – tai teatras ir radijas su televizija“ (Pupkis 1999: 2). Nors valstybinės (Vakarų Europoje – visuomeninės) televizijos monopolio laikais televizijos monologiškumas, auditorijos interesų nepaisymas, jos vaidmuo kaip visuomenės prusinimo institucijos buvo įprasta ne tik Lietuvoje (plg. Pečiulis 2005), šiandieninė padėtis jau daro Lietuvą išskirtinę – nenoras pripažinti komunikacijos formų raidos ir žiniasklaidos tempimas ant seno kurpalio neabejotinai rodo tam tikrą ideologinį atotrūkį.

Taigi masinės informacijos priemonės įpareigojamos laikytis Valstybinės lietuvių kalbos komisijos (VLKK) nustatomų taisyklingos bendrinės kalbos reikalavimų. Argumentuojama tuo, kad taisyklinga kalba pagerina visuomenės komunikaciją ir kad ją tokią matyti ir girdėti pageidauja patys kalbos vartotojai. Vadinasi, kalbos politikos ir kalbos įstatymų žiniasklaida yra suprantama kaip objektas, kuris turi būti reguliuojamas ir vertinamas remiantis preskriptyvia geros kalbos samprata ir pedagoginiais piliečių ugdymo tikslais. Neabejotinai su tuo susijusios nuostatos, kad parengtus tekstus žurnalistai turėtų parodyti specialiai įdarbintiems kalbininkams, prašyti pagalbos juos pataisyti ar sukirčiuoti, taip pat Visuomenės informavimo įstatymo reikalavimas rengiant ir platinant viešąją informaciją laikytis Valstybinės kalbos įstatymo ir VLKK nutarimų, žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso nuostata, kad taisyklinga kalba, kalbos kultūra yra vienas iš svarbiausių žurnalistų profesinių reikalavimų bei kai kurių radijo ar televizijos transliuotojų pareiginėse instrukcijose žurnalistams keliamas reikalavimas kalbėti nepriekaištingai taisyklinga lietuvių kalba.

Tuo pat metu žiniasklaida (tiksliau, joje veikiantys asmenys) veikia kaip subjektas, turintis pagrindinį darbo įrankį kalbą ir rašytine ar sakytine forma transliuojantis ta kalba reiškiamą turinį savo adresatui. (Tai, kad preskriptyvistams svarbu forma, o

žurnalistams visų pirma turinys², galėtų būti atskiro straipsnio tema.) Beje, adresatas žiniasklaidai labai svarbu, tik į jį orientuojamasi ne normatyvistų siekiamais kalbinio ugdymo tikslais, bet kaip į vartotoją, su kuriuo siekiama dialogo arba nuo kurio priklausoma. Kitur atliktuose sakininės žiniasklaidos kalbos tyrimuose teigiama, kad viešuojų kalbėtoju tikima tik tada, kai jis turi gerą komunikacinę kompetenciją ir moka priderinti kalbą prie esamos situacijos ir aplinkybių (Hedin 2002: 126; taip pat plg. Lunt, Livingstone 2001).

Kaip masinėse informacijos priemonėse įgyvendinami bendrinės lietuvių kalbos ideologų keliami tikslai, geriausiai matyti iš įgaliotų (ar įsigalinsusių) viešosios kalbos tikrintojų darbo rezultatų: Valstybinės kalbos inspekcijos (VKI) spaudoje ir interneto svetainėje reguliariai skelbiamų žodyno, gramatikos, kirčiavimo klaidų sąrašų ir recenzijų, visuomeninės Lietuvių kalbos draugijos (LKD) projektų ataskaitų. Aki-vaizdu, kad pageidaujamo taisyklingos bendrinės kalbos idealo žiniasklaida neskleidžia. Pavyzdžiui, LKD, nuo 2006 m. priėmusi nutarimą rengti „kalbos švaros dieną“ akcijas ir stebėti įvairiausias televizijos laidas, konstatuoja „nykų šnekamosios kalbos vaizdą“, „kalbos normų griūtį“, kalbos „smukdymą iki pasityčiojimo lygio“, artėjimą „prie kalbos išsigimimo ribos“. Nors žurnalistų vadovai, kaip teigiama, apie kalbėtojų nusižengimus visada informuojami atskirai, viešieji kalbėtojai pažangos praktiškai nedarantys, į kursus mokytis neinantys, tarties padargų nelavinantys ir, užuot propagavę taisyklingą bendrinę kalbą, „puskalbe“ šiurpinantys žiūrovus, žalojantys jų, tarp jų ir vaikų, kalbą. Ataskaitoje kaltinama kalbos mokymo ir priežiūros sistema („žurnalistų rengimo mokyklos“, Kalbos inspekcija), žiūrovai kviečiami protestuoti, televizijos raginamos nebetoleruoti pažeidėjų, prieš įdarbinant aprobuoti žurnalistų kalbos mokėjimą, suteikti televizijų kalbos tvarkytojams teisę „nuspręsti, kas dėl kokių fizinių kalbos padargų trūkumų ar žargoniškos kalbos negali eiti į eterį“ (žr. Pupkis 2006). Puolamas ataskaitos tonas, elementarių etikos reikalavimų nesilaikymas pateikiant žurnalistų pavardes rodo Lietuvoje egzistuojant bendrinės kalbos monopolį ir galingą lietuvių kalbos institucionalizavimo sistemą. Apie tai, kad lietuvių kalbos norminimas atsiremia į represinę galios ideologiją, neabejotinai liudija ir VKI dokumentai, visų pirma – „Valstybinės kalbos vartojimo ir taisyklingumo kontrolės principai, kriterijai ir jų taikymo metodika“ (2005). Šiame dokumente, operuojant penkiomis pagrindinėmis sąvokomis – raštas, nurodymas, tikrinimo ataskaita, tikrinimo aktas, administracinė nuobauda – be kita ko, tiksliai apibrėžiama, kokios „poveikio priemonės“ taikomos už kiek ir kokių klaidų įvairių tipų TV ar radijo laidoose.

Apskritai viešai aptarinėti žurnalistų ar kito žinomo asmens kalbą yra tapę taip įprasta, kad apie etiką net nesusimąstoma. Štai, pavyzdžiui, po straipsnio žiniasklaidoje,

² Žiniasklaidai, žinoma, svarbu ir simbolinė kalbos vertė: įvairios kalbos atmainos radijuje ir televizijoje tarnauja kaip jos veikėjų tapatybės raiškos priemonė tam tikram įvaidžiui ar personažui kurti.

kur perpasakojami ir cituojami interviu su keletu televizijoje dirbančių laidų vedėjų, pateikiama tokia informacija (L.T. info, skelbta alfa.lt 2007-08-11):

Pasak Valstybinės lietuvių kalbos inspekcijos (VLKI) vyresniosios inspektorės Eglės Bondzinskienės, kalbininkai stebi naujas laidas ir jų vedėjus. Jei vedėjas daro labai daug klaidų, jis kviečiamas į inspekciją, aiškinamasi, kaip tų klaidų išvengti. Prastai kalbančiam vedėjui galima rašyti nurodymą, skirti išpėjimą arba piniginę baudą. Pasak E. Bondzinskienės, N kalba gana gražiai, tačiau padaro tarties klaidų ir nemoka kirčiuoti vietovardžių. NN už prastą kalbą anksčiau iš VLKI yra gavęs nuobaudą. NNN, pasak specialistės, daro daug kirčiavimo klaidų, nesilaiko kalbos komisijos nutarimų. [pavardės išbrauktos mano – L.V.]

Ir vis dėlto net ir pačios didžiausios pastangos išlaikyti griežto kalbos standartizavimo ideologiją atsiremia į žiniasklaidą ir nuo jos priklauso. Nėra pakankamų įrodymų, kad sakytinė žiniasklaida, kaip teigiama, tiesiogiai veiktų savo adresato kalbą (tyrimai būtų labai sudėtingi)³, tačiau savo adresato kalbinėms nuostatoms ji galėtų daryti poveikį: televizijoje ir radijuje vartojama kalbos atmaina galėtų būti priimama kaip prestižiškas, etaloninis standartas⁴.

2. TYRIMO PROBLEMA IR TIKSLAI

Jau minėta, kad griežtai sunorminto bendrinės kalbos idealo lietuvių sakytinė žiniasklaida praktiškai nevirto. Vertinant iš preskriptyvinių pozicijų – ne tik nemoka, bet ir nemato reikalo mokytis. Iš tiesų, iš sociolingvistinių kalbinės elgsenos (kalbos vartosenos) tyrimų yra žinoma, kad kalbos atmainos pasirinkimas labiausiai priklauso nuo nuostatų. Tačiau tik tam tikrų nuostatų. Eksperimentai rodo, kad kalbos kitimo varmoji jėga yra ne atvirai deklaruojamas požiūris (paprastai jis sutampa su oficialiaja kalbos planavimo ideologija), bet paslėptosios, nesąmoningos nuostatos. Kalbos atmaina, kurią respondentas įvertins geriau per netiesioginį eksperimentą, iš tiesų nesuvokdamas, kad vertina kalbą, turėtų sutapti su ta atmaina, kurią jis vartoja arba siekia išmokti ir vartoti, nes laiko ją prestižiška. Ir priešingai, tiesioginės apklausos respondentai dažnai atvirai teigia maną, kad būtina vartoti taisyklingą bendrinę lietuvių kalbą, atsisakyti svetimybų ir kitų „kalbos šiukšlių“, bet paprastai jie patys to nedaro.

³ Netiesioginis įrodymas, kad sakinė žiniasklaidos kalba neveikia vartosenos, galėtų būti ir Lietuvos sovietmečio patirtis. Dabartinės žiniasklaidos kritikai neretai su nostalgija prisimena XX a. antrosios pusės laikus, kai televizijos ir radijo kalba buvo kontroliuojama, o kalbėtojų (diktorių) kalba labiau nei šiandien atitiko norminės bendrinės kalbos reikalavimus. Net ir darant išlygą, kad transliacijų apimtys tuo metu buvo visiškai kitos, galima būtų tikėtis, kad „gerą standartą“ turėjo perimti nors dalis vartotojų. Tačiau šiandien per penkiasdešimt metų diegtą kalbos idealą vartojančius kalbėtojus tie patys normintojai skaičiuoja ant pirštų, o kalbos normų šie yra išmokę ne iš televizijos, bet specialių studijų metu.

⁴ Klausimas apie tai, ar radijas ir televizija, kaip dažnai teigiama, iš tiesų gali paveikti žmonių kalbą (ne atskirus žodžius ar posakius, bet tartį, kirčiavimą, intonacijas), yra svarstytas vienoje populiariems įsivaizdavimams apie kalbą skirtoje knygoje prieš keliolika metų. Tuo metu teigta, kad žiniasklaidos poveikis realiai vartosenai tėra neįrodytas mitas (plg. Chambers 1998). Šiandien naujausi sociolingvistiniai tyrimai poveikio galimybes nebeatmeta, tačiau irgi veikia kalbą apie nuostatas, o ne tiesioginį poveikį (žr. Kristiansen 2001, Coupland 2007).

Kokia hipotezė peršasi iš aptartosios situacijos Lietuvoje? Ar tai reiškia, kad mūsų žurnalistai per šimtą metų aktyviai diegiamo lietuvių bendrinės kalbos idealo nelaiko prestižišku ir todėl nesistengia nors kiek priartinti prie jo savo kalbą? O gal visuotiniai žiniasklaidos raidos ir kalbos ideologijų kaitos procesai vyksta taip smarkiai, kad jų paveikti neįmanoma netgi tokia restriktivia kalbos politika kaip Lietuvoje?

Šiame straipsnyje pristatomo Lietuvos televizijų ir radijo žurnalistų nuostatų tyrimo⁵ tikslas kaip tik ir buvo išsiaiškinti žurnalistų požiūrį į lietuvių kalbos standartizavimą ir bendrinę kalbą sakytinėje žiniasklaidoje.

Teorinis tyrimo išėjimas taškas – minėtas standartizuotų kalbinių bendruomenių polinkis į demotizaciją. Šie visuotiniai pastebimi procesai akivaizdžiai vyksta ir Lietuvoje, tačiau sistemingų sociolingvistinių viešosios vartosenos kitimo tyrimų iki šiol neturime, netirtos ir žurnalistų nuostatos. Nepaisydama žiniasklaidos raidos pokyčių oficialioji lietuvių kalbos ideologija ir toliau laikosi tradicijos TV ir radiją laikyti sritimis, kuriose turi būti vartojama griežtai sunorminta bendrinė kalba. Į žurnalistų studijų programas yra įtrauktas kalbos kultūros kursas, tikimasi, kad jie puikiai mokės bendrinę kalbą ir jos mokys kitus. Jeigu sutiksime su nuostata, kad asmeninis kiekvieno žurnalisto nusiteikimas gali būti lemiamas viešosios kalbos vartosenai (pgl. Druviete 2009), atlikti nuostatų tyrimą būtų labai svarbu.

3. TYRIMO METODAS

Straipsnyje pristatomas tyrimas nebuvo nuostatų eksperimentas, galintis atskleisti tiesioginę sąsają su informantų kalbos vartoseną. Žurnalistai apklausti interviu metodu ir išsakė atvirą nuomonę, kuri, kaip minėta, teoriškai turėtų sutapti su oficialiąja ideologija. Kita vertus, žurnalistai nėra eiliniai kalbos vartotojai, o tokioje preskriptyvioje kalbinėje bendruomenėje kaip Lietuva jie netgi labai sąmoningai reflektuoja savo santykį su kalba ir norma. Palyginti su įprastais sociolingvistinių apklausų respondentais, vadinamaisiais „naiviaisiais“ kalbos vartotojais, iš žurnalistų tikėtasi profesionalių, su darbo specifiška susijusių atsakymų, gero kalbos politikos išmanymo. Taigi daryta prielaida, kad net ir atvirai reiškiamos jų nuostatos bent iš dalies turėtų sietis su realiąja kalbos vartoseną televizijoje ir radijuje ir leistų paaiškinti nemažą viešosios kalbos variantų įvairovę. Tyrimu taip pat norėta nustatyti galimas nuostatų koreliacijas su žurnalistų išsilavinimu ir jų vedamų laidų pobūdžiu bei adresatu. Siekiant kaip galima sumažinti tyrėjo įtaką, daugumai interviu klausėjais parinkti ne kalbininkai, o specialiai apmokyti studentai. Respondentams, suprantama, buvo garantuotas anonimiškumas.

Tyrimo empirinė medžiaga – per 2009 m. atlikti ir analizei parengti 24 kokybiniai struktūruoti interviu su sakytinėje žiniasklaidoje dirbančiais žurnalistais. Nustačius,

⁵ Tyrimo medžiaga rinkta 2009 m. Lietuvių kalbos instituto drauge su Latvių kalbos institutu ir Liepojos universitetu vykdyto projekto „Baltų sociolingvistika (BalSoc): kalbinė visuomenės savimonė Lietuvoje ir Latvijoje“ metu. Projektą rėmė Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas, vadovė Loreta Vaicekauskienė.

kad tipiškas Lietuvos sakytinės žiniasklaidos veikėjas yra 32–42 metų vyras, respondentais pasirinkta 12 šios amžiaus grupės žurnalistų, vedančių politinių aktualijų ar kultūrinės laidas akademinėi auditorijai, ir 12 populiarių pramoginių laidų jaunimui ar platesnei auditorijai vedėjų (abiem atvejais po 6 turinčius žurnalisto diplomą (prie šios grupės dėl panašaus kalbinio parengimo priskirta ir pora aktorius diplomą turinčių žurnalistų) ir 6 nebaigusius profesionalių žurnalistikos studijų respondentus⁶). Lietuvos sąlygomis tipiškieji respondentai iš esmės pasirodė besą pagrindiniai, gerai visiems žinomi savo srities atstovai, radijuje ar TV kiekvienas vidutiniškai dirbantys apie 15 metų. Bendra interviu trukmė – 22 val.

Tyrimo klausimyną, be klausimų apie patį respondentą, sudarė 19 pagrindinių ir keliasdešimt tikslinamųjų klausimų apie geros kalbos sampratą, kalbos prestižą ir etalonus, lietuvių kalbos politiką, paties respondento kalbinę kompetenciją ir jo kalbos vartojimą. Pristatomam tyrimui pasirinkti 9 klausimų blokai:

- 1) Ar galėtumėte pasakyti, kokius kalbos ar kalbėjimo bruožus labiausiai vertinate? O kieno kalbą laikytumėte tokia, kuri turi Jūsų vertinamų bruožų? Gal galėtumėte paminėti konkrečių asmenų?
- 2) O kokie kalbos ar kalbėjimo bruožai jums nepatinka?
- 3) Kalbos normintojai dar vartoja sąvoką „prestižinė kalba“ ar „prestižinė forma“. Ar žinote, kokia tai kalba, ką kalbininkai turi galvoje? Gal galite duoti pavyzdžių? Ar jums asmeniškai tokia kalba yra prestižinė? O neprikaištingai taisyklingą tartį ar laikote prestižine? Kokiose srityse, Jūsų manymu, turėtų būti vartojama tokia pavyzdinė bendrinė kalba?
- 4) TV ir radijo žurnalistai ne visada laikosi tų pačių kalbos normų. Kaip vertintumėte paprastos kasdienės kalbos vartojimą vietoj bendrinės kalbos radijo ir TV laidose, pvz., slengą, tujinimąsi, tarmiškumą? Kas Jums artimiau – vienodumas, standartas ar įvairovė, variantiškumas?
- 5) Ar studijuodamas mokėtės bendrinės kalbos, kalbos kultūros, kirčiavimo ir pan.? O dabar? Ar tebesimokote bendrinės kalbos?
- 6) Kiek ir kaip keičiate savo kalbą priklausomai nuo situacijos, kalbėdamas viešai ir privačiai? Ar taikotės prie pašnekovo, žiūrovo, klausytojo?
- 7) Kada, kokiais atvejais viešai bendraudamas, pvz., vesdamas laidą, stengiatės kalbėti, galvojate apie tai, kaip kalbate? Kas jus skatina tai daryti? Ar jus kas varžo? Jeigu galėtumėte viešai kalbėti kaip tinkamas, kaip kalbėtumėte? Ar spontaniškai, ar galvodamas apie savo kalbą ir taisyklingumą? Gal pasitaiko, kad tyčia laužote normas? Ar vesdamas laidą vartojate ekspresyvių žodžių, konstrukcijų ar pan.? Naujų žodžių, pačių pasidarytų naujadarų?
- 8) Visuomenėje esama dviejų nuomonių: kad kalbą reikia prižiūrėti ir kad reikia palikti jos raidą savieigai. Kurios nuomonės šalininkas būtumėte jūs?

⁶ Toliau straipsnyje visi respondentai vadinami žurnalistais, nepaisant, ar jie turi žurnalistinį išsilavinimą, ar ne. Laikantis anonimiškumo, visos citatos pateikiamos be nuorodų į autorių, citatose minimi kiti asmenys koduojami raide N. Spontaniško kalbėjimo žodžių tvarka, pasikartojimai minimaliai koreguoti.

9) Ar galėtumėte pasakyti, kad kalbos politika Lietuvoje yra demokratiška?

Remiantis išvardytais klausimais ir viso pokalbio kontekstu, žurnalistų atsakymai buvo koduojami tolesnei analizei pagal šešis parametrus, kaskart žiūrint, ar žurnalistas labiau palaiko oficialiąsias lietuvių kalbos politikos nuostatas ir griežtai standartizuotą bendrinę kalbą, ar įprastą, paprastosios bendrinės kalbos kodą. Kiekvienu iš šešių atvejų nuostatos operacionalizuotos kaip (daugiausia) du teigiami arba (mažiausia) du neigiami santykiniai balai (+ + arba – –): su paprastąja kalba susijusios itin teigiamos nuostatos buvo skaičiuojamos kaip du teigiami balai, o oficialiojo standarto itin teigiami vertinimai skaičiuoti kaip du neigiami balai, t. y. kaip nerodomas pritarimas neoficialiai, paprastai kalbai. Po vieną teigiamą ar neigiamą balą atitinkamai buvo skiriama ne taip ryžtingai ir kategoriškai išreikštiems vertinimams. Neužtikrintų nuostatų, teiginių su įvairiomis išlygomis skaitinė išraiška prilyginta nuliui (nei taip, nei ne). Toks kodavimas veikiausiai atitiktų penkianarę sociologinės apklausos skalę: *visiškai sutinku* (+ +; 2 balai); *daugiau sutinku nei nesutinku* (+; 1 balas); *nei sutinku, nei nesutinku* (+/–; 0 balų); *daugiau nesutinku nei sutinku* (–; –1 balas); *visiškai nesutinku* (– –; –2 balai). Vengiant subjektyvumo, kodavimas tikrintas dar su dviem ekspertais ir įverčiai koreguoti⁷. Galiausiai suskaičiuota kiekvieno respondento balų suma. Šitaip pagal 6 parametrus koduojant kiekvieno respondento nuostatas, vienam respondentui daugiausia buvo galima skirti 12 teigiamų arba 12 neigiamų santykinų balų (6 x 2). Toliau aptariami visi šeši parametrai ir tipiški kodavimo pavyzdžiai.

4. ŽURNALISTAI APIE VIEŠĄJĄ TELEVIZIJOS IR RADIJO KALBĄ: KOKYBINĖ INTERVIU ANALIZĖ

4.1. TAISYKLINGUMO VIETA GEROS KALBOS BRUOŽŲ HIERARCHIJOJE

Ryškiausi netiesioginio pritarimo neoficialios kalbos standartui žurnalistų nuostatų pavyzdžiai būtų tie, kur išsakant nuomonę apie gerą kalbą minėti įvairiausi, paprastai retoriniai, bruožai ir nėkart neužsimenama apie normiškumą (koduota ++). Itin taisyklingų, vartosenoje negirdimų formų siejimą su kalbos prestižu vienas respondentas netgi pavadino bandymu „įvilkti į marškinius tai, kas iš esmės į marškinius netelpa“. Žurnalistai minėjo daug įvairių geros kalbos bruožų: vaizdingumą, turtinę, gyvumą, aiškumą, logiškumą, sklandumą, humorą, taip pat sklandumą, raiškumą, lakoniškumą, etiškumą. Kai greta minimų geros kalbos bruožų būdavo paminimas ir taisyklingumas, koduota +/- . Ir priešingai, labiausiai oficialųjį bendrinės kalbos standartą ir ideologijas palaikančia nuomone laikyti tie atvejai, kai respondentas per visą interviu akcentuodavo tik taisyklingumą, grynumą kaip vienintelį idealios kalbos bruožą (– –).

⁷ Už pagalbą labai dėkoju kolegoms Laimai Nevinskaitei ir Giedriui Tamaševičiui.

4.2. KITI KALBĖTOJAI KAIP GEROS KALBOS ETALONAI

Šis parametras labai susijęs su minėta geros kalbos samprata. Jei geros kalbos pavyzdžiu būdavo pasirenkamas kūrėjas (rašytojas, poetas, žinomas kultūros žmogus), t. y. tas, kuriam bendrinės lietuvių kalbos ideologai daro išimčių, būdavo laikoma, kad respondento nuostatos krypta link laisvės, ne taip griežtai standartizuotos kalbos atmainos (koduota ++). Gana dažnai pasitaikę „vaizdingai, įdomiai kalbančių, su kalba žaidžiančių, improvizuojančių“ kolegų žurnalistų paminėjimai koduoti kaip vienas teigiamas balas (+); paminėti taisyklingai kalbantys, bet ir humoru, turtinga leksine raiška išsiskiriantys viešosios erdvės lyderiai laikyti tyrimui neutraliais atsakymais (+/-). O tais atvejais, kai kalbos etalono pasirinkimas būdavo argumentuojamas vien kalbos taisyklingumu, būdavo laikoma, kad respondentas teikia pirmenybę oficialiajai bendrinei kalbai (taisyklingai kalbančių kolegų paminėjimai koduoti -, žinomų kalbininkų --).

4.3. TAIKYMASIS PRIE PAPRASTOS PAŠNEKOVO / AUDITORIJOS KALBOS

Tyrimas parodė, kad šis klausimas žurnalistams labai aktualus, jie išsakė daug argumentuotų nuomonių. Akivaizdžiausiai deklaruojamas polinkis sakytinėje žiniasklaidoje vartoti paprastą standartą buvo matyti iš teiginių, kad prie paprastos, pašnekovui įprastos kalbos reikia prisitaikyti, kad nereikia gąsdinti jo (ir žiūrovo, klausytojo) pernelyg nuo vartosenos nutolusia kalba, „priklašimai brukti taisyklingą šnektą“. Kalbos akomodacijos teorija taikymasi prie pašnekovo laiko viena iš pagrindinių komunikacijos strategijų, leidžiančių parodyti mandagumą ar solidarumą. Štai pora ryškių nuomonės apie poreikį prisitaikyti pavyzdžių: „Aš nenoriu trikdyti savo pašnekovo kalba, kuri yra per daug sterili, nėra nieko sterilaus šitam pasauly“; „Kadangi mes kalbam su žmonėmis, tai turim vartoti tas formas ir tuos žodžius, kuriuos vartoja žmonės“; „Kalba yra gyvas organizmas ir nereikia išradinėti dviračio, jinau yra, kokia yra. Nepaisant kalbininkų norų, kad visi kalbėtų taisyklingai, vis tiek atsitinka taip, kad žmonės kalba, kaip jie kalba“. „Jeigu tu darai interviu ir kalbiesi su kaimo žmogumi ar su darbininku, tai tu nepradedi ta prestižine kalbininkų apibrėžta [kalba kalbėti]. Aišku, galima, to kaip ir reikalaujama, kad žurnalistas visom sąlygom turi kalbėti taisyklingai. Bet žurnalistų darbas yra ne vien tik kalba. Ir jeigu tu nori kažkaip tai emocijas išgaut, jeigu tu nori, kad tavim patiktų, tai turi ir tam tikrą kalbą perimti“; „Aš, sakysim, priklausomai nuo to, kas prieš mane sėdi, esu priverstas arba nusileisti, susitapatinti su juo, arba pabandyti jam prilygti, jeigu jis yra aukštesnio intelekto“ (visi minėti atvejai koduoti ++). Taip pat pasitaikė tokių, kurie sakėsi paklūstantys, bet nepritarantys normintojų reikalavimams: „Kaip žurnalistas, tai aš... jau kaip sakiau, paklūstu kalbininkų diktatui. Nors ir ne visada sutinku“. Tokie atsakymai koduoti kaip rodantys tik dalinį pritarimą oficialiajai ideologijai (-). Pora itin standartizuotos kalbos idėją palaikančių respondentų teigė visada, net ir kalbėdamiesi ne viešumoje,

dedantys pastangas kalbėti taisyklingai, pvz.: „Bet kur yra gerai vartoti taisyklingą bendrinę kalbą. Nėra blogai kartais ir draugų kompanijoje vienas kitą pataisyti, jeigu jis kažkokį žodį vartoja netaisyklingai. Bent jau mūsų draugų rate būna kartais tai darom, pusiau juokais, pusiau rimtai. Tai visais gyvenimo atvejais vartoti taisyklingą kalbą, aš manau, yra gerai“ (– –). „Šeimoje aš, aišku, irgi esu tas, kuris stengiasi kalbėti taisyklingai ir mes net kartais su žmona pasijuokiam, kad aš ją pataisau. Vaikus stengiuosi pratinti prie tos kalbos, kad jiems tiesiog po to būtų paprasčiau, nes bent jau aš tokiu būdu prisidėsiu prie taisyklingos kalbos sklaidos“ (– –). Tačiau kartu pabrėžta, kad perdėm taisyklingi variantai gali būti suprasti kaip viršenybės prieš pašnekovą demonstravimas, todėl jie vartotini atsargiau: „[...] jis galbūt gali pagalvot, kad aš norėjau jį pažemint. Aš nenorėčiau eiti paskui tą pašnekovą ir tarsi jam padlaižiaut, prisitaikyt prie jo ir pradėt vartot neteisingai. Ne, mano darbas yra vartoti taisyklingus žodžius. Tai aš bandyčiau arba išvengti to žodžio vartojimo, arba, jei jau reikia, tai kažkaip neužakcentuojant, kad žmogus dėl to nepasijustų nekaip“ (–). Apskritai dauguma žurnalistų pabrėžė būtinybę kaitalioti kodus priklausomai nuo situacijos ir laidos pobūdžio, t. y. vartoti ir paprastąją bendrinę, ir daugiau ar mažiau norminę kalbą (+/–).

4.4. SĄMONINGAS OFICIALIŲJŲ KALBOS NORMŲ LAUŽYMAS

Jei žurnalistai į klausimą, ar viešai kalbėdami jie vartojantys normai prieštaraujančių kalbos variantų, ne neutralaus stiliaus, bet ekspresyvių pasakymų, savo susikurtų naujadarų, atsakydavo „žinoma“, „dažnai“ ir paaiškino, kokiais sumetimais taip elgiasi (pvz., dėl aiškumo, juoko, kalbos gyvumo ir spalvingumo, emocijos raiškos, apskritai dėl natūralumo), jų atsakymas koduotas maksimaliais dviem balais, reiškiančiais pritarimą viešosios kalbos neformaliai atmainai, plg.: „Jeigu įstatymai leidžia turėti kalbininkus, kalbininkai mano, kad taip reikėtų kalbėti, ir žmonės laikosi įstatymų, nieko blogo. Jie tik labai dirbtinai atrodo man [...]. Jeigu man nenatūraliai skamba kažkas, jeigu man kirtis nelimpa toj vietoj, nu ir nesakysiu aš Ala Pugačiova. Nu užsimuškit, tegul visi kalbininkai pasikaria, nesakysiu ir viskas, nes man tai kvailai skamba. Mano pojūtis per daugelį metų sako, kad tai atrodys neteisingai“ (++)). Atsakymai „niekada“ ir papildomi argumentai, kodėl nenukrypstama nuo normų, koduoti – –. Pavyzdžiui, vienas iš respondentų, kalbėdamas apie vadinamųjų prestižinių formų diegimą, teigė kaip tik priešingai nei ankstesnėje citatoje: „Galbūt aš per gerai apie save galvoju, bet manau, kad aš tam tikrą misiją turiu atlikt. [...] Didelei auditorijai paskleisti tą taisyklingą vartojimą. [...] Aš iš tikrųjų stengiuosi, net jeigu skamba klaikiai ir aš žinau, kad 90 procentų mano pažįstamų tikrai taip nesakytų“ (– –). Apskritai pastebėtina, kad nemažai žurnalistų bendrinės kalbos kodą vertino dirbtinumo, nenatūralumo, automatizmo metaforomis, pvz.: „N pas mus dirbantis, jis nedaro klaidų, jis kaip skaitmeninis, jis nedaro klaidų“.

4.5. TOLERANCIJA VARIANTIŠKUMUI (NUKRYPIMAMS NUO NORMOS, PAPRASTAJAI KALBAI) VIEŠOJOJE ERDVĖJE

Be išimčių nukrypimus nuo normos toleruojančios nuostatos laikytos palaikančiomis paprastąjį standartą: „Būtų net nuobodu, jei visi taip taisyklingai imtų ir pradėtų kalbėti nuo ryto iki vakaro per visus kanalus. Visi būtų vienodi“ (++)). Šios nuomonės šalininkams buvo būdinga vertinti kalbos žaidimo, gyvybingumo elementą: „Žmogus yra tokia būtybė, toks padaras, kuris tikrai yra tiek įvairus, tiek įvairiai traktuoja kalbą ir visai kaip stengiasi pasilengvinti ar suįdominti, ar susmaginti ir sužaisminti visa tai, kaip jis gyvena. Jis visą laiką kalbą vartos taip, kaip *jam* labiau patinka, o ne taip, kaip parašyta vadovėly“; „Kalba yra gyva ir šiaip jau kalbos funkcija yra susikalbėti, o ne gauti dešimtuką iš kalbininkų“ (++)). Kai kurie žurnalistai taip pat teigiamai vertino iš regioninių kalbos atmainų ateinančią įvairovę: „Tarmės, jos yra labai turtingos, iš jų galima pasisemt kalbos gyvybės. Ir jeigu būtų laisviau žiūrima į šitą reikalą, kad žurnalistai ta prestižine kabutėse [kalba] nebūtinai turi kalbėti ir būtent tikrai į standartą sutilpt, tai man atrodo, būtų geriau ir kalbai, ir šiaip būtų įdomiau gyvent“; „Jeigu žmonės kalba tarmiškai, tai lygiai taip pat turi kalbėti ir televizija“ (++)). Vienas respondentas teigė ir savo pašnekovus skatinantis kalbėti kuo natūraliau, negalvojant apie taisyklingumą: „Daugumas ateina mąstydami, kaip jie tą pasakys. Ne *ka* jie pasakys, bet *kaip* taisyklingai lietuviškai, nes įsivaizduoja, kad žiniasklaidos priemonė, viešoj erdvėj reikia kalbėti be to, kad protingai, dar ir taisyklingai. Tas juos dažniausiai sužlugdo. Pradedą mąstyti, nesavais žodžiais kalbėti. [...] Bet aš visą laiką nuteikiniu žmones, atėjusius į laidą: nemąstykite, kaip tai pasakysite, sakau. Kalbininkai baudžia mus, ne jus“ (++)). Priešingai nuomonei priskirti retesni vienareikšmiški pareiškimai, kad būtų gerai, jei visi visur kalbėtų sunorminta, taisyklinga bendrine kalba; taip pat tokie, kurie, nors ir su išlygomis, palaikė bendrinės kalbos vyravimą: „Galim galvoti, kad viešoji kalba, jinai yra per daug sterili, bet jinai tokia turėtų būti“; „Šiaip turėtum kalbėti visur vienodai, aišku. [...] Bet aš manau, kad ypatingai turi kreipti dėmesį, jeigu tu esi viešoj erdvėj, dėl to, kad tu kuri tam tikrą kultūrą viešos erdvės“; „[...] padaryt sistemą tvirtą, kuo mažiau išimčių, kažkokių tokių neaiškumų, dviprasmybių. Tai tada būtų ir lengviau išsaugoti tą kalbą, ir gal jinai tada ir kažkokia vertybė labiau būtų, nes jeigu yra taip, kad ir taip, ir taip gali, tai tada kaip ir nebe vertybė“ (– –). Bendrinės kalbos palaikymą, nors ir ne tokį kategorišką, rodė reiškiamas noras, kad ji nebūtų pamiršta ir skambėtų bent jau tam tikrose laidose: „Kad tu įsijungęs tam tikras rimtas normalias laidas galėtum girdėti, kaip skamba ta bendrinė norminė lietuvių kalba“ (–). Nemažai žurnalistų, apskritai toleruojančių variantišką viešąją kalbą, pabrėžė, kad variantiškumas turi sietis su laidų stiliaus įvairove ir kad tai rodo kalbėtojo profesionalumą, plg.: „Aš manau, kad man vis tikrai būtų mieliau klausytis arba skaityti kai būtų išlaikomas balansas. Kalbos lygmuo, kada ji yra tikrai standartizuota, bendrinė lietuvių, kurią supranta visi lietuviai, kuri yra visiškai švari, taisyklinga, tvarkinga, tai čia turėtų būti visos oficialios kalbos, oficialūs kažkokie komentarai, rašiniai.

Tuo tarpu kur leidžiama kažkokia stipresnė kūrybos laisvė, išraiškos grožiui galima panaudoti ir įvairesnius dalykus: tiek tas pačias tarmes, tiek, galų gale, žargonus ar ten keiksmus. Bet svarbu, kad jie būtų savo vietoj“ (koduoata –/+). Nors ir nedažna, poros pašnekovų taip pat išsakyta nuomonė apie bendrinės kalbos funkcionalumą skubriomis sakininės žiniasklaidos kūrimo sąlygomis. Kalbėti griežtai standartizuota bendrine kalba esą reikia specialaus pasirengimo, o laiko tam dažnai nėra, pgl.: „Čia ne Mikalojus Konstantinas Čiurlionis, čia greit viską reik daryt – ir filmavimo aikštelėj, ir jau ypač virtuvėj profesionalioj, kai būna *zavalas*. Tai va, į šituos dalykus reikia atkreipt dėmesį ir su ta logika negalima prasilenkinėt“ (koduoata +).

4.6. OFICIALIOSIOS KALBOS POLITIKOS VERTINIMAS⁸

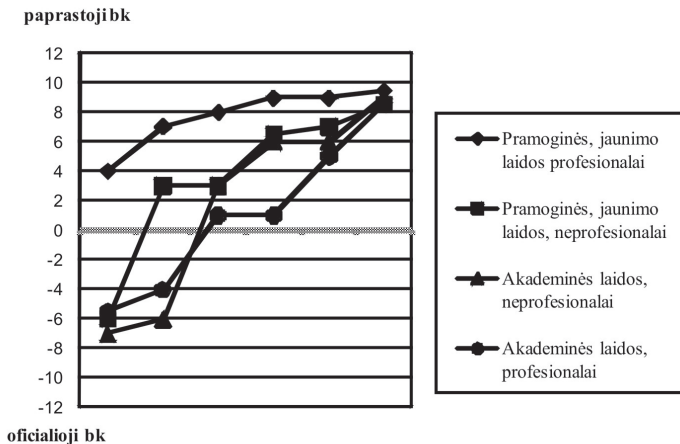
Lietuvių kalbos politikos suvokimas kaip preskriptyvinės, kontroliuojančios, nedemokratiškos ir išsakomi be išlygų neigiami jos vertinimai buvo laikomi veiksmu, dėl kurių respondentų nuostatos (ir galbūt jų kalbos vartosena) gali smarkiai krypti nuo oficialiosios, griežtai standartizuotos bendrinės kalbos link paprastosios kasdienės kalbos kodo. Šiuo klausimu buvo pareikšta itin daug kategoriškų ir net sarkastiškų nuomonių, pvz.: „Aš suprantu kalbininkus, jiems irgi reikia vienaip ar kitaip įprasminti savo buvimą šioj žemėj. Ir kuo daugiau instrumentų, kuriuose galima nusilaužti nagus, bus visokiausių, tol darbo kalbininkams užteks. Manau, jiems ir dabar jau užtektų, nes mes nebespėjam“; „Aš žvelgiu į kalbos vartojimą kaip į tam tikrą laisvą rinką. Žmonės patys renkasi, ar jiems vartoti, ar jiems prigyja tas terminas, ar ne. [...] Esu įsitikinęs, kad kalba yra *žmonių* turtas, tai tegu žmonės patys ir sprendžia, ką su ja daryti“ (++)). Šio požiūrio šalininkai apie lietuvių kalbos priežiūrą kalba vartodami automato, bizūno, kalėjimo, kultūrinio terorizmo, diktato, nacistinio režimo, herbariumo, anachronizmo metaforas. Itin griežtai sunormintą oficialiąją lietuvių bendrinę kalbą jie vadina negyva ir smarkiai kritikuoja kalbos politikus už perdėtą jos saugojimą ir konservavimą. Štai dar keletas tipiškų ironiškų nuomonių: „Kalbininkas man yra panašus į žmogų, kuris sėdi vienuolyne ir saugo Kristaus drobulę nuo priešų“; „Nėra normalu, kad kiekvienoj žiniasklaidos priemonėje turi stovėti po kalbininką, kuris taiso kiekvieną tekstą, nes žmonės taip nekalba. Tai ką tai rodo? Tai rodo, kad oficialioji lietuvių kalba yra negyva kalba“; „Idealiausias variantas būtų lietuvių kalbą išsaugoti įkūrus didelę koncentracijos stovyklą ir verčiant žmones mokytis gramatikos ir taisyklingai kalbėti“ (++)). Kardinaliai priešingos nuomonės šalininkai sakėsi visaip palaiką lietuvių kalbos politiką ir neturėjo jokių arba tik neesminių pastabų apie kalbininkų darbą, pvz.: „Tai kvalifikuoti žmonės, baigę tam tikrus mokslus, jie žino savo darbą, žino *daug daugiau* apie kalbą nei paprastas visuomenės narys. Vadovaudamiesi

⁸ Kalbos politikos klausimas su straipsnyje aptariama respondentų grupe yra tirtas kiek kitu aspektu – žiūrėta, ar žurnalistai įvelgia grėsmių lietuvių kalbai ir kaip tai veikia jų išsakomus kalbos priežiūros vertinimus (žr. Nevinskaitė 2009).

tam tikru žinių багаžu, jie ir priima sprendimus“; „Prižiūrėti, reguliuoti – tai čia vienareikšmiškai. [...] Esu nusiteikęs gana priešiški, kai jau yra peržengiama tam tikra riba, kai jau yra kalbama vos ne trim ar net keturiom kalbom vienu metu ir tada jau nebesupranti, kas tai yra“ (– –).

5. ŽURNALISTŲ NUOSTATŲ ANALIZĖS APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

Kaip minėta, vienas aptarėjo nuostatų tyrimo respondentas daugiausia galėjo surinkti 12 teigiamų arba 12 neigiamų santykinų balų. Teigiami balai reikštų pritarimą neoficialios paprastosios kalbos viešajam standartui, o neigiami atitinkamai rodytų respondentą jam nepritarant, bet palaikant oficialųjį standartą. Vien tik itin teigiamų ar tik itin neigiamų nuostatų duotais klausimais neišsakė nė vienas respondentas. Tačiau išryškėjo polinkis pritarti paprastosios bendrinės kalbos vartojimui. Diagramoje parodyta, kad didžioji dalis respondentų laikosi į neoficialųjį standartą kryptančių nuostatų. Visų parametrų vertinimas parodė, kad labiau standartizuotos kalbos šalininkų tarp respondentų buvo 5 iš 24 (žr. 1 diagramą). Pažymėtina, kad dauguma iš jų veda analitines, akademiniam adresatui skirtas laidas (4 iš 5) ir visi dirba arba yra dirbę Lietuvos televizijoje (pastarojo fakto pernelyg sureikšminti nereikėtų, nes apskritai beveik visi respondentai per savo karjerą yra dirbę ne vienoje televizijoje ar radijuje).

1 diagrama. Respondentų grupių nuostatų palyginimas

Nors tikėtasi, kad žurnalisto ar aktoriaus diplomas galėtų būti reikšmingas veiksnys požiūriui į viešosios kalbos normiškumą (žurnalistai ir aktoriai yra mokomi griežtai norminio bendrinės kalbos kodo, todėl manyta, kad studijos įdiegia oficialiosios lietuvių kalbos ideologijos nuostatas), ši prielaida nepasitvirtino. Netgi priešingai,

labiausiai palaikantys paprastosios kalbos vartojimą, kaip tik pasirodė besą profesionalai. Kita vertus, paaiškėjo, kad žurnalisto išsilavinimą turinčių respondentų nuostatos yra labiau diferencijuotos nei neprofesionalų. Profesionalai itin tikslingai skiria kalbos kodus: tie, kurie dirba su jaunimo auditorija ir populiariomis pramoginėmis laidomis, išsiskiria kaip itin palaikantys paprastąją bendrinę kalbą (balų vidurkis 8), o dirbantys su vadinamuoju rimtuuju, akademinio segmentu, palankumo jai rodo gerokai mažiau (balų vidurkis 1) (žr. 1 lentelę). Taigi galima sakyti, kad profesionalūs žurnalistai kalbos vartojimą labiau vertina profesionaliai žurnalistine, komunikacine, o ne kalbos ideologine prasme. Kartu pabrėžtina, kad abiejų grupių viduje atskirų respondentų nuostatos svyravo vienodai ir gana smarkiai: profesionalių žurnalistų nuo 9,5 iki –5,5, neprofesionalių – nuo 8,5 iki –7. Toks nehomogeniškumas reiškia, kad norminės kalbos mokymas nėra pagrindinis oficialiųjų ideologijas palaikantis veiksnys.

1 lentelė. Respondentų grupių nuostatos: santykiniai balai ir vidurkiai

	Resp. skaičius	Jaunimo ar populiarios laidos, santykiniai nuostatų balai	Balų vidurkis	Analitinės laidos, santykiniai nuostatų balai	Balų vidurkis
Resp. su žurnalisto išsilavinimu	1.	9,5	8	8,5	1
	2.	9		5	
	3.	9		1	
	4.	8		1	
	5.	7		–4	
	6.	4		–5,5	
Resp. be žurnalisto išsilavinimo	1.	8,5	4	9	2
	2.	7		6	
	3.	6,5		6	
	4.	3		3	
	5.	3		–6	
	6.	–6		–7	
Balų vidurkis		6		1,5	

Kaip jau galima suprasti, gerokai svarbesni už žurnalistikos išsilavinimą kintamieji buvo žurnalisto vedamos laidos pobūdis ir adresatas. Pagal šiuos kintamuosius nuostatos išsiskyrė itin ryškiai. Jaunimo ir populiariosiose pramoginėse laidose dirbančių žurnalistų santykinis nuostatų vidurkis buvo 6 balai, o akademiniam adresatui skirtų laidų žurnalistų – 1,5 (žr. 1 lentelę). Iš esmės galima būtų teigti, kad pramoginių laidų žurnalistų nuostatos yra ganėtinai homogeniškos ir šią respondentų grupę beveik neabejotinai galima laikyti labiausiai palaikančia naująją paprastosios kalbos standartą (žr. 1 diagramą). Priešingi rezultatai gauti išanalizavus su akademinę auditoriją dirbančių žurnalistų nuostatas: žemas, nors ir teigiamas, balų vidurkis tarsi rodo, kad

ši viešosios erdvės veikėjų grupė paprastajai kalbai pritaria gerokai mažiau. Tačiau kartu matyti, kad jos viduje, tiek tarp žurnalistinį išsilavinimą turinčių, tiek tarp jo neturinčių respondentų, nuostatos svyruoja itin smarkiai: dalies respondentų jos yra neigiamos ir aiškiai rodo pritarimą oficialiajam, konservatyviajam standartui, o kitos, vos didesnės dalies nedaug tesiskiria nuo paprastąjį standartą palaikančių jaunimo ir populiarių laidų vedėjų. Iš tiesų akademiniam adresatui dirbančios respondentų grupės nuostatos dėl tokio įvairavimo kaip tik yra įdomiausios, nes jos rodo galimus smarkius šios sakininės žiniasklaidos dalies pokyčius.

Taigi tipiškų (ir kartu patyrusių bei žinomų) Lietuvos televizijų ir radijo žurnalistų nuostatų tyrimas parodė, kad apskritai didžioji dauguma žurnalistų yra linkusi palaikyti paprastąjį standartą viešojoje erdvėje. Jų nuostatos labiausiai priklauso nuo vedamos laidos tipo ir adresato: didžiausią pritarimą paprastajai kalbai reiškia jaunimo ar populiariose laidose dirbantys žurnalistai, mažiausią – akademiniam adresatui skirtų analitinių laidų vedėjai. Taip pat išryškėjo, kad poreikį keisti kalbos kodą derinantis prie adresato dažniau reiškia profesionalūs žurnalistai. Jų nuostatos šiame tyrime labiau diferencijuotos nei neprofesionalų: profesionalai, kurie veda laidas jaunimui ar populiariai auditorijai, paprastosios kalbos vartojimą palaikė labiau nei bet kurie kiti respondentai, o tie, kurie veda analitines laidas – rodė jai mažiausią pritarimą iš visų respondentų, tačiau net ir šioje grupėje atskirų asmenų nuostatos įvairavo.

Įdomu, kad, pirminiais duomenimis, straipsnyje pristatyto tyrimo respondentų nuostatos iš tiesų koreliuoja su jų kalbos vartoseną. Dviejų kraštutines nuostatas išreiškusių respondentų viešosios kalbos palyginimas parodė, kad jų kalboje standartinio, formalaus, ir paprastojo, neformalaus, kodo variantų skaičius aiškiai skiriasi (žr. Aleksandravičiūtė 2011, apie žurnalistų komunikacinę kompetenciją taip pat žr. Tamaševičius 2010). Taigi pripažįstant, kad gauti rezultatai vertintini su išlygomis dėl kokybinės analizės santykinumo ir neužtikrintų tiesioginių nuostatų sąsajų su pačia kalbos vartoseną, vis dėlto galima teigti, kad tyrimas atskleidė galimą šiandieninės viešosios lietuvių kalbos demotizacijos, paprastėjimo, polinkį ir tikimybę formuoti naujam kalbos standartui.

Loreta Vaicekauskienė

OFFICIAL LITHUANIAN IS A DEAD LANGUAGE: JOURNALISTS ABOUT STANDARD LITHUANIAN ON TV AND RADIO

Summary

Democratization processes in spoken media haven't left Lithuania behind. However, besides bringing ordinary language into public space, they cause a crisis of official language ideologies. It's characteristic for Lithuanian normative tradition to regard media as a tool for dissemination of standard norms and as a medium that propagates "correct" language with no exception. The gap between the conservative norm and the real usage has always been huge, but while Lithuania was a

part of the Soviet empire the maintenance of the standard was possible with the help of systematic control of public space and monologue reading of texts. Nowadays TV and radio are still monitored and State Language Inspection issues fines to the journalists for their lexicon, grammar, and accentuation errors. Nevertheless, language ideologists report that “norms are falling apart” and the language “approaches the boundaries of degeneration.”

At the same time, while being an *object* for prescriptive language planning, spoken media, using language as a working tool in a way that seems proper to them, act as a *subject*. The choice of language variety undoubtedly depends on the relevant attitudes. This article presents research into the attitudes of Lithuanian journalists in TV and radio. In 2009, 24 interviews were conducted with typical media actors: 32–42 years old males, 12 of them working with political debates and culture programs for academic audience and 12 in youth and popular entertainment programs (in both cases 6 of them are professional and 6 have no journalism education: all turned to be experienced and well-known media personalities). A systematic qualitative analysis using six parameters (concept and models of good language, one’s own linguistic behavior, attitudes towards variation in media, willingness to conform to the official rules, etc.) showed that, even when being asked directly, journalists express more positive attitudes towards using an ordinary language in public and tend not to accept the prescriptive values of official ideologies. Yet the research revealed that the attitudes are not homogenous and have some correlations with the education of the journalists and the type of program. Journalists who work in youth and popular programs gave the most positive evaluations of modern standards and those in serious programs gave the least positive evaluations. Besides, the analysis showed that professional journalists were most sensitive to variation and their attitudes had a larger differentiation scale: if they worked in popular programs, the professionals expressed the most positive attitudes; and they were the least positive if they had a connection to academic programs. But even in the last mentioned group the individual attitudes differed.

LITERATŪRA

- Aleksandravičiūtė, Skaistė, 2011: Žvilgsnis į sakinės žiniasklaidos kalbą, in: *Darbai ir dienos* 55, 208–223.
- Chambers, Jack, 1998: Myth 15. TV Makes People Sound the Same, in: L. Bauer, P. Trudgill (ed.) *Language Myths*. Penguin, 123–131.
- Chimik V. V., 2004: Предисловие, in: Большой словарь русской разговорной речи, СПб: Норинт, <http://project.phil.pu.ru/lib/data/slovari/khimik/razgovor.html#predislovie>, žr. 2009-10-19.
- Coupland, Nicolas, 2007: *Style. Language Variation and Identity*. Cambridge: CUP.
- Coupland, Nicolas, 2010: Language, Ideology, Media and Social Change, in: Karen Junod and Didier Maillat (eds.) *Performing the Self*. SPELL: Swiss Papers in English Language and Literature 24. Tübingen: Narr.
- Druviete, Ina, 2009: Language attitudes among TV and radio journalists: theories and practices, Pranešimų tezės, 17-oji Jono Jablonskio konferencija *Kalbos variantiškumas ir kalbinės nuostatos*, prieiga per internetą <<http://www.lki.lt>>.
- Fairclough, Norman, 1995: *Media discourse*, London: Edvard Arnold.
- Haugen, Einar, 1966: *Language Conflict and Language Planning: The case of modern Norwegian*, Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Joseph, John Earl, 1987: *Eloquence and Power. The Rise of Language Standards and Standard Languages*, London: Frances Pinter.
- Hedin, Tora, 2002: The Dialogical Façade: Talk in Czech Television Talk Shows, in: Madeleine Hurd, Tom Olsson, Patrik Aker (ed.) *Storylines: Media, Power and Identity in Modern Europe*, Festschrift for Jan Ekecrantz, Hjalmarson & Högberg, 120–142.
- Koženiauskienė, Regina, 2001: Žiniasklaidos retorika ir elitinė kalba, in: *Kalbos kultūra* 74, 74–81.
- Kristiansen, Tore, 2001: Two Standards – One for Media and One for the School, in: *Language Awareness* 10:1, 9–24.
- Kristiansen, Tore, 2003: The Youth and the Gatekeepers: reproduction and change in language norm and variation, in: J. K. Androutsopoulos &

- A.Georgakopoulou (eds.) *Discourse Construcions of Youth Identities*, Amsterdam: Benjamins, 279–302.
- Lunt Peter, Livingstone Sonia, 2001: Language and the Media, in: W. Peter Robinson, Howard Giles (eds.) *The New Handbook of Language and Social Psychology*, John Wiley & Sons, Chichester, 585–600.
- Marcinkevičienė, Rūta, 2008: Žanrų kaita posovietinės Lietuvos dienraščiuose, in: *Darbai ir dienos* 49, 197–217.
- Miliūnaitė, Rita, 2005: Kalba kaip žmogaus įvaizdžio dalis, in: *Kalbos kultūra* 78, 32–55.
- Nevinskaitė, Laima, 2009: Grėsmės kalbai ir kalbos priežiūra: žurnalistų požiūris, in: *Kalbos kultūra* 82, 173–189.
- Milroy, Lesley, Milroy, James, 1985: *Authority in Language*. London: Routledge.
- Pečiulis, Žygfintas, 2005: Televizijos vaidmenys visuomenėje: formalusis ir neformalusis instituciškumas, in: *Filosofija. Sociologija* 4, 29–34.
- Pupkis, Aldonas, 1999: Ar turime prestižinę tartį? in: *Gimtoji kalba*, 6, 1–7.
- Pupkis, Aldonas, 2006: Ką parodė Kalbos švaros dienos, in: *Gimtoji kalba*, 5, 6, 7.
- Tamaševičius, Giedrius, 2010: „Blogo“ kalba ir sociolingvistinė kompetencija, in: *Darbai ir dienos* 54, 189–198.
- Tumber, Howard, Bromley, Michael, Zelizer, Barbie, 2000: Editorial, in: *Journalism. Theory, practice and criticism*, I (I), 5–8.
- Valstybinės kalbos įstatymas 2002: Lietuvos Respublikos valstybinės kalbos įstatymas, 1995-01-31, I-779, in: *Valstybės žinios*, 1995, 15 344; 2002, 68-2760.
- Valstybinės kalbos vartojimo ir taisyklingumo kontrolės principai, kriterijai ir jų taikymo metodika, Valstybinės kalbos inspekcijos viršininko įsakymas Nr. T-12, 2005-10-12, prieiga per internetą: <<http://www3.lrs.lt/docs2/EPAGLDJV.PDF>>.

SKAISTĖ ALEKSANDRAVIČIŪTĖ

ŽVILGSNIS Į SAKY TINĖS ŽINIASKLAIDOS KALBĄ

Populiariosios kultūros, kuriai priklauso ir šiuolaikinė žiniasklaida, tyrėjai pažymi, kad sakytinė žiniasklaidos kalba yra labiau orientuota ne į taisykles, o į funkciją ir kontekstą (Fiske 2008: 99). Pastaraisiais dešimtmečiais pastebimas žiniasklaidos kalbos artėjimas prie laisvosios vartosenos, bandoma atsikratyti oficialaus ir formalaus tono, keičiant ją gyvu, daugiafunkcišku, dinamišku, dažniausiai dialoginiu, spontanišku ir ekspresyviu kalbėjimu (Kristiansen 2003: 67; Tamaševičius 2009, 2010; Vaicekauskienė 2010, 2011). Prieš leidžiantis į tolesnes diskusijas apie viešosios sakytinės kalbos paprastėjimą¹ (arba, kaip teigiama, prastėjimą) ir jo sąsajas su žurnalistų požiūriu į kalbą, tikslinga pasiaiškinti esamą sakytinės žiniasklaidos vartosenos padėtį.

Darbuose, kuriuose vienaip ar kitaip nagrinėjama viešoji sakytinė kalba, pastebima, kad pokalbių ir diskusijų laidų vartoseną artėja prie šnekamojo stiliaus ir neretai įgyja jo bruožų, padaugėja nenorminių lyčių, tarmybių, žargono vartojimo, įvairių formų trumpinimų, pertarų ir kitokių kalbinių vienetų, kurių prigimtį, kaip teigiama, sunku nusakyti (Dabašinskienė 2009: 109; Miliūnaitė 2006: 24). Vis dėlto toks bendro pobūdžio apibūdinimas, šio straipsnio autorės manymu, neatskleidžia stilistinės pokalbių laidų vartosenos įvairovės ir nesuteikia pakankamai duomenų tolesnėms išvadoms apie laidos pobūdžio, kartu ir adresato, įtaką sakytinei viešajai vartosenai. Tuo grindžiamas šio straipsnio aktualumas, kuriame, remiantis 2009–2010 m. atlikto kokybinio mikrosociolingvistinio sakytinės viešosios vartosenos tyrimo² rezultatų analize, siekiama išryškinti keletą publicistinių ir pramoginių laidų vartosenos skiriamųjų požymių.

Tirta dviejų skirtingo pobūdžio pokalbių laidas (pramogines ir publicistines) vedančių, kalbinių pasirengimą turinčių žurnalistų kalbėsena pagal specialų metodą atrinktose jų vedamose TV pokalbių laidose. Nagrinėti keturi kintamieji: vienaskaitinių kreipimosi formų vartoseną (pragmatinis aspektas), gramatinių formų trumpinimas (morfologinis aspektas), pertarų vartoseną (diskurso aspektas), šnekamajai kalbai būdingos leksikos vartoseną (leksinis aspektas). Manyta, kad pramoginės laidos vedėjas turėtų kalbėti paprastesne kalba nei akademinėi auditorijai skirtos ir visuomeninius klausimus nagrinėjančios publicisti-

¹ Iš čia ir šiame straipsnyje vartojama sąvoka *paprastoji kalba* (angl. *ordinary language*) – mažiau oficiali, kasdienei vartosenai artimesnė bendrinė kalba (daugiau žr. Vaicekauskienė 2010, 2011). Apie viešosios sakytinės kalbos paprastėjimo polinkius yra rašęs ir Giedrius Tamaševičius (2009).

² Straipsnis parengtas pagal straipsnio autorės tyrimą (Aleksandravičiūtė S. 2010: *Sakytinės viešosios kalbos tyrimas: kalbinės elgsenos ir nuostatų santykis*. Bakaluro darbas, Vilniaus universitetas).

nės laidos vedėjas. Tyrimo medžiagą sudarė šešios TV laidos (kiekvieno žurnalisto po tris), transliuotos tarp 2009 m. lapkričio ir 2010 m. kovo, iš viso išrašyta apie 2,5 val. trukmės sakytinės viešosios kalbos medžiagos. Paminėtina, kad skiriasi laidų trukmė: publicistinė laida, atmetus reklamai skirtą laiką, trunka apytikriai 20–25 min., o pramoginė – apytikriai 1 val. 10–20 min., tačiau tirto pramoginės laidos vedėjo pokalbiai laidoje užima apie 30 min., todėl lyginamasis pagrindas laikytinas pakankamu.

Straipsnyje kiek daugiau dėmesio skirta vienaskaitinių ir daugiskaitinių kreipimosi formų kaitai ir morfologiniam gramatinių formų trumpinimui aptarti, kurie išsamesnio nagrinėjimo nusipelno dėl keleto priežasčių. Pirmiausia šie du reiškiniai yra glaudžiai susiję – pasirinkimas į pašnekovą kreiptis vienaskaita ar mandagumo daugiskaita lemia pozicijų, kuriose galimas gramatinių formų trumpinimas, skaičių. Negana to, pastebėta, kad ne tik kreipimosi formų pasirinkimas, bet ir polinkis trumpinti gramatinės formas priklauso nuo pasakymo adresato. Be to, tyrimas atskleidė naujų, išsamiau dar nenagrinėtų gramatinių formų trumpinimo sąsajų su interakcijos pobūdžiu, t. y. monologinio ar dialoginio (poliloginio) kalbėjimo situacija.

1. TELEVIZIJOS LAIDŲ SOCIOLINGVISTINĖS YPATYBĖS

Žiniasklaidoje, ypač sakytinėje, veikia dvipusis ryšys. Užsienio sociolingvistų darbuose pažymima, kad žiniasklaida formuoja kultūros ir visuomenės įvaizdžius, tarp jų ir kalbos etaloną, kuria ir palaiko tam tikras kalbos vartotojų nuostatas (Garrett 2001: 629; Billings, Giles 2004: 187–188). Kita vertus, žurnalistai ne tik formuoja auditorijos kalbinius įpročius, bet ir patys savo kalba taikosi prie žiūrovų ar klausytojų kalbos³. Siekis patenkinti skirtingos auditorijos poreikius lemia žiniasklaidos heterogeniškumą – skiriasi tiek raiškos formos, tiek stilistinės įvairių žiniasklaidos rūšių ypatybės, lemiančios konkretaus kalbos kodo pasirinkimą. Be to, kaip pažymi Loreta Vaicekauskienė (2011) nagrinėdama sakytinės žiniasklaidos veikėjų kalbines nuostatas, skiriasi ne tik įvairių žanrų laidų kalba, bet ir patys kalbėtojai, o šiuos skirtumus lemia laidų pobūdis ir adresatas.

Tiesa, svarbu patikslinti adresato sąvoką, ypač kalbant apie televiziją, nes vienas išskirtinių televizijos pokalbių laidų bruožų yra nevienalytis adresatas (apie dvigubą TV laidų kontekstą taip pat žr. Hedin 2002: 122). Tai puikiai iliustruoja tyrimo medžiagoje užfiksuotas autentiškas laidos vedėjo kreipimasis „Televizijos žiūrovai, pritraukite!“, kuriuo siekta atkreipti žiūrovų dėmesį, tačiau paliepimas priartinti kamerą adresuotas laidos operatoriams. Apskritai laidos vedėjų pasakymai gali būti adresuoti šioms adresatų grupėms: a) laidos žiūrovams namuose; b) laidos žiūrovams studijoje (jei tokių esama); c) laidoje vykstančio pokalbio ar diskusijos dalyviams; d) kitiems laidos vedėjams (jei tokių esama); e) laidos darbuotojams, pavyzdžiui, operatoriui ar prodiuseriui. Pasakymai gali būti adresuoti tiek kuriam nors konkrečiam adresato

³ Angl. šis reiškinys vadinamas *audience design*, daugiau žr. Spolsky 1998: 41–42; Holmes 2008; N. Coupland 2007: 58–62.

tipui, tiek tuo pačiu metu gali būti kreipiamasi į kelias adresatų grupes. Siekiant šio tokio aiškumo, straipsnyje skiriamos *adresato* ir *pašnekovo* sąvokos, t. y. laidoje vykstančio pokalbio ar diskusijos dalyviai vadinami *pašnekovais*, o *adresatas* vartojamas ten, kur turima omenyje tikslinė laidos auditorija ar reikalingas bendresnis įvardijimas.

Bendrosios tirtų laidų ypatybės. Tyrimui pasirinktos dvi tipiškoms laikytinos skirtingo pobūdžio televizijos pokalbių laidos – viena publicistinė (toliau žymima – M), kita pramoginė (N⁴). Pagal populiarumą tirtos laidos panašios, abi transliuotos geriausiu laiku – vakarais, kai televizijos žiūrimumas yra didžiausias. Tipiškoms pasirinktos laidos laikytinos dar ir todėl, kad jų vedėjai yra ilgametę darbo patirtį turintys profesionalai ir pagal amžių bei išsilavinimą atitinka tipiško lietuviškos žiniasklaidos veikėjo paveikslą (daugiau žr. Vaicekauskienė 2011). 32-ųjų metų amžiaus publicistinės laidos vedėjo M darbo žiniasklaidoje patirtis yra 12 metų, 38-erių metų amžiaus pramoginės laidos vedėjo N – 16 metų. Abiejų laidų vedėjai yra studijavę žurnalistiką ir turi kalbinį pasirengimą. Respondentų profesionalumas ir ilgametę darbo viešojoje erdvėje patirtis leidžia laikyti juos profesionaliais kalbos vartotojais ir atskirti nuo eilinių (naiviųjų) kalbos vartotojų, manant, kad jie sąmoningai, o ne dėl neišmanymo, eteryje renkasi vieną ar kitą kalbos kodą (apie komunikacinę žurnalistų kompetenciją žr. *ten pat*).

Toliau trumpai aptartos stilistinės laidų ypatybės, kurias lėmė skirtingas laidų pobūdis, tikslinė auditorija ir tematika (1 lentelė).

1 lentelė. Tirtų laidų ypatybės: žanras, tikslinė auditorija, tematika

Žurnalis-tas	Transliacijos laikas	Laidos žanras	Tikslinė laidos auditorija	Laidos tematika
M	Kasdien, vakare	Publicistinė pokalbių laida	Labiau akademinė auditorija	Politinės ir visuomeninio gyvenimo aktualijos
N	Sekmadienio vakarais	Pramoginė pokalbių ir situacijų laida	Įvairaus išsilavinimo ir amžiaus auditorija	Pramogų pasaulio dalykai, humoras, pokalbiai su žinomais asmenimis

Žurnalisto M publicistinė pokalbių laida skirta labiau akademinėi, išsilavinusiai auditorijai, kuriai rūpi politinės ir visuomeninės aktualijos. Pagrindinės laidos funkcijos – pranešimo ir poveikio, laidoje pateikiami faktai apie nagrinėjamą temą ir pašnekovo, eksperto ar tiesioginio aptariamųjų įvykių dalyvio, vertinimas. Studijoje kuriama formali, kiek įpareigojanti aplinka – apipavidalinimas minimalistinis, vyrauja pilki tonai, pokalbio dalyviai sėdi prie stalo, dažniausiai vilki oficialiais drabužiais. Tiesa, atkreiptinas dėmesys į tai, kad laidos vedėjas paprastai nedėvi švarko, vilki tik

⁴ Laidų pavadinimai ir žurnalistų pavardės etiško sumetimais, laikantis konfidencialumo straipsnyje užkoduotos.

marškiniais. Mažiau oficiali, nei panašaus pobūdžio laidose įprasta, žurnalisto apranga galėtų būti vertinama kaip tam tikra laisvumo išdava.

Žurnalisto N pramoginėje pokalbių ir situacijų laidoje, skirtoje įvairesnei auditorijai, paprastai su humoru kalbama apie pramogų pasaulio dalykus, kalbinami visuomenei gerai žinomi asmenys – politikai, pramogų pasaulio atstovai, intelektualai. Panašaus pobūdžio laidose ryški kalbos aktualizacija, vyrauja poveikio ir paprasto bendravimo funkcija. Laidos studijoje kuriama neformali aplinka, kiek primenanti namų aplinką, gausu populiariosios kultūros elementų, blizgių, akį traukiančių detalių. Pokalbis vyksta sėdint ant sofos ar spalvotų fotelių, vedėjų (jų esama trijų, tačiau šiame darbe tiriama tik vedėjo N kalba) drabužiai kasdieniškesni, laisvo stiliaus, pašnekovų – įvairuoja, priklausomai nuo jų padėties visuomenėje.

Tirtų laidų pasiskirstymas pagal kalbintus pašnekovus. Konkrečios laidos tyrimui buvo atrinktos pagal specialų metodą atsižvelgiant į sociolingvistines laidose kalbintų pašnekovų ypatybes. Tokia laidų atranka sudarė galimybes ne tik tarpusavyje palyginti publicistinės ir pramoginės laidų vedėjų kalbą, bet ir patyrinėti, kiek skirtingo pobūdžio laidų vedėjai taikosi prie savo pašnekovo ir yra veikiami kitų pokalbio situacijos dalykų.

Siekiant tarpusavyje palyginti skirtingo pobūdžio laidų vartoseną, bandyta kiek įmanoma labiau suvienodinti pašnekovo poveikį, todėl tyrimui buvo pasirinkta po dvi kiekvieno žurnalisto laidas, kuriose kalbinami tie patys viešai gerai žinomi asmenys – 2009 m. viduryje politinę karjerą pradėjęs pramogų pasaulio atstovas (toliau VYR2) ir gerai žinomas liberalių pažiūrų politikas, iš politikos pasitraukęs 2009 m. pabaigoje (VYR3). Galima pasidžiaugti, kad net ir atsižvelgiant į laidų prieinamumą internete pavyko atrinkti tokias žurnalistų M ir N laidas, kuriose VYR2 ir VYR3 socialinis vaidmuo ir statusas laidos filmavimo metu buvo tas pats – VYR2 buvo neseniai netekęs aukštų pareigų, o VYR3 apskritai pasitraukęs iš politikos.

Norėta iširti ir tai, kiek žurnalistų kalbai gali turėti įtakos pašnekovas (t. y. sukurti vertikalųjį lyginamąjį pagrindą), todėl į tyrimo imtį įtraukta dar po vieną laidą, kurioje kalbinami pagal laidos pobūdį kiek neįprasti pašnekovai. Žurnalisto M laida, kurioje dalyvavo du viešo kalbėjimo patirties ir specialaus pasirengimo neturintys visuomenės atstovai, eiliniai žmonės (moteris – MO1 ir vyras – VYR1), ir laida, kurioje žurnalistas N kalbino garbaus amžiaus žinomą visuomenės veikėją, intelektualą, ilgametį

2 lentelė. Tirtų laidų pasiskirstymas pagal pašnekovų socialinį statusą ir amžių

Pašnekovų socialinis statusas	M	N	Pašnekovų amžius
Visuomenės atstovai, paprasti kalbėtojai (MO1, VYR1)	MMOVYR1	–	25–35 metų
Žinomas pramogų pasaulio atstovas, politikas (VYR2)	MVYR2	NVYR2	42 metai
Žinomas politikas (VYR3)	MVYR3	NVYR3	42 metai
Žinomas intelektualas (VYR4)	–	NVYR4	78 metai

akademines laidos vedėją (VYR4). Tirtų laidų pasiskirstymas pagal pašnekovų socialines ypatybes matyti 2-oje lentelėje.

Žurnalistų kalba tarpusavyje lygintina laidose, kuriose dalyvavo VYR2 ir VYR3, o kiekvieno kalbos ypatybės atskirai – pagal tai, kaip taikomasi prie pašnekovo. Kraštutiniai atvejai, MOVYR1 ir NVYR4, į tyrimo imtį įtraukti sąmoningai. Tikėtasi, kad žurnalistas M su pašnekovais VYR1 ir MO1 turėtų kalbėti paprastesne kalba, o žurnalisto N atveju manyta, kad pašnekovo VYR4 socialinis statusas ir amžius turėtų lemti oficialesnį ir bendrinei kalbai artimesnį žurnalisto kalbos kodą.

2. PRAMOGINIŲ IR PUBLICISTINIŲ LAIDŲ VARTOSENOS SKIRTUMAI

Kokybinė išrašytos medžiagos analizė leido išskirti keturis paprastosios kalbos kintamuosius – tai vienaskaitinių kreipimosi formų vartoseną, žodžių gramatinių formų trumpinimas, pertarų vartoseną ir šnekamajai kalbai būdingos leksikos vartoseną. 3-ioje lentelėje pažymėta, kuriam kalbos aspektui kiekvienas iš šių kintamųjų priklauso ir kiek sąmoninga yra jų atranka šnekos sraute.

3 lentelė. Paprastosios kalbos kintamieji

Kintamieji	Kalbos ir kalbėjimo aspektas	Pagal atrankos sąmoningumą
Šnekamajai kalbai būdinga leksika	leksinis	labiau sąmoningai kontroliuojama
Pertarai	diskurso	labiau nesąmoninga
Vienaskaitinės kreipimosi formos	pragmatinis (mandagumo raiška)	labiau sąmoningai kontroliuojama
Žodžių gramatinių formų trumpinimas	morfologinis	labiau nesąmoninga

Pagal šiuos aspektus atlikta funkcinė situacinė medžiagos analizė leido apibūdinti vartosenos skirtumus publicistinio ir pramoginio pobūdžio pokalbių laidose. Darbe laikytasi prielaidos, kad skirtingo pobūdžio laidų vedėjų kalba turėtų ryškiau skirtis pagal sąmoningai pasirenkamų kintamųjų vartoseną, o pagal atranką labiau nesąmoningų kintamųjų vartoseną galėtų būti būdinga abiem tiriamiesiems. Žiūrėta, kiek tirtų žurnalistų vartosenos ypatybės galėjo lemti laidos adresatas, pašnekovas ir komunikaciniai tikslai.

2.1. ŠNEKAMAJAI KALBAI BŪDINGOS LEKSIKOS VARTOSENĄ (LEKŠINIS ASPEKTAS)

Publicistinės laidos vedėjo kalboje stilistiškai žymėti leksiniai vienetai vartoti palyginti retai, daugiausia užrašyta visuotinai paplitusių ir dėl dažno vartojimo viešojoje erdvėje aktualizuotos kalbos ypatybės praradusių vaizdingų pasakymų (*bravūriškas*

galvų kapojimas, karstų akcijos, naktinis mokesčių perversmas, šeimyninis rangos metodas).

Pramoginės laidos vedėjo kalba turi daugiau individualaus stiliaus požymių, jai būdingi frazeologizmams artimi vaizdingi pasakymai, nevengta jaunimo žargonu elementų. Šio žurnalisto kalboje pastebėta sąsajų tarp šnekamajai kalbai būdingos leksikos vartojimo ir adresato – stilistiškai žymėtų leksinių vienetų vartosenai turėjo įtakos asmeninis santykis su pašnekovu, socialinis statusas ir galbūt amžius.

Daugiau ekspresyvesnių, jaunimo žargonui būdingų šnekamosios kalbos elementų (*Kat!* – angl. „Cut!“, *šoumenas, vateva* – angl. „whatever“, *žiauriai linksma* – „labai linksma“, *kietas charakteris* – „neperkalbamas, užsispyręs“, *kiekvieną kartą žvengiu* – „juokiuosi“, *takelis* – „kokaino dozė“) žurnalistas N vartojo kalbėdamas su ilgamečiu savo kolega, pramogų pasaulio atstovu VYR2, kuris tik palyginti neseniai pradėjo politiko karjerą. Kalbėdamas su ilgesnę darbo politikoje patirtį turinčiu VYR3, žurnalistas N buvo linkęs rinktis mažiau ekspresyvius šnekamosios kalbos elementus – frazeologizmus ar frazeologizmams artimus vaizdingus pasakymus (*kvėpuoti pilna krūtine, prispausti prie sienos, sirgti valdžios liga, viskas po kojom*), nors su pašnekovu VYR3 žurnalistą N taip pat sieja draugiški ryšiai. Laidoje su gerai žinomu žurnalistu ir visuomenėje laikomu eruditu VYR4 laidos vedėjo N kalba leksikos požiūriu buvo palyginti neutrali, mažiau ekspresyvi nei kitais atvejais. Panašu, kad taikydamasis prie pašnekovo žurnalistas sąmoningai vartojo leksiniu aspektu oficialesnį kalbos kodą, pasitaikė ir pasitaismų (a), ir komunikacinių „nesusipratimų“ (b):

- a) NVYR4: Aš visiškai neseniai, ant to **užsi-užtaikiau** [*užsiroviau*].
- b) N: Begalinėse platybėse, daug žadančiose akiračių plečiančiose interneto platybėse, galima rasti daugybę dalykų apie visus mus. Čia yra, kaip juos vadinti, kalambūrai.

VYR4: **Blogai**⁵.

N: Ne, nėra **blogai**.

VYR4: Ne, ne **blogai**, **blogai**.

N: Ne, tai yra ne **blogai**, bet čia yra kas sukurta, sakysim, apie jus.

Įdomu, kad laidų pasiskirstymas pagal šnekamajai kalbai būdingų leksinių elementų kiekį sutapo su metodinėmis medžiagos atrankos prielaidomis apie paprastosios kalbos elementų pasiskirstymą priklausomai nuo pašnekovo. Tai liudija, kad žymėtų leksinių priemonių vartojimas sakytinėje kalboje yra ne tik labiausiai sąmoninga kalbinė elgsena, bet ir vienas iš lengviausiai klausytojui pagavių aspektų, leidžiančių spręsti apie vartosenos oficialumo ar laisvumo laipsnį.

⁵ Čia ir kituose pavyzdžiuose pabraukimas žymi reikšmingus dalykus pastebėtiems ir pavyzdžiuose pajuodintu šriftu išskirtiems reiškiniams aiškinti. Konkrečiu atveju pabraukimas žymi kirčiuotą skiemenį.

2.2. PERTARŲ VARTOSENA (DISKURSO ASPEKTAS)

Pagal pertarų vartosenos polinkius tirtų skirtingo pobūdžio laidų vedėjų kalba išsiskyrė palyginti nedaug, vartosenos sąsajų su adresatu nepastebėta. Tai aiškintina pertarų, ypač garsinių, paskirtimi šnekos sraute – užpildyti galvojimui skirtas pauzes ar išlaikyti teisę kalbėti, – ir tuo, kad pertarų vartoseną spontaniškos šnekos sraute yra bene sunkiausia sąmoningai kontroliuoti⁶. Išsamiau panagrinėjus pertarų vartojimą žurnalisto M kalboje paaiškėjo, kad pertarų kiekybė tirtose šio žurnalisto laidose ne vienoda, tačiau, tikėtina, kad tuos skirtumus bus lėmęs ne adresatas, o emocinės, psichologinės priežastys, kaip padidėjusi emocinė įtampa ar nuovargis, ir interakcijos dalykai, kaip išankstinis pasiruošimas kalbai ar pokalbio dalyvių skaičius⁷. Daugiausia pertarų, garsinių ir žodinių, pavartota MMOVYR1 laidoje, kurioje dalyvavo du pašnekovai. Pertarų šnekos sraute padažnėjo antroje laidos pusėje, būtent čia užrašytas vienintelis atvejys, kai žurnalistas M pavartojo nenorminį pertarą *nu*. Tokie rezultatai nestebina, nes polilogą suvaldyti yra sunkiau nei dialogą, ypač jei pašnekovai neturi viešo kalbėjimo patirties.

Pramoginės laidos vedėjas N vartojo ne daugiau, o įvairesnių pertarų nei publicistinės laidos vedėjas, pavyzdžiui, jo kalbai būdinga dalelių *na* ir nenorminės *nu* kaita, nenorminis *jo*. Žurnalisto N kalbai būdingi ir veiksmožodiniai pertarai *sakysim*, *klausyk(it)*, kuriais, manytina, kaip ir žurnalisto M kalboje dažnu pertaru *ar ne*, siekta atkreipti pašnekovų dėmesį, be to, sukurti bendrumo atmosferą, identifikuotis su adresatu.

2.3. VIENASKAITINIŲ IR DAUGISKAITINIŲ KREIPIMOSI FORMŲ KAITA (PRAGMATINIS ASPEKTAS)

Pastarųjų metų mandagumo raiškos viešajame sakytiniame diskurse tyrimai leidžia teigti skirtį tarp publicistinio ir pramoginio pobūdžio laidų esant pagrindiniu veiksniu, lemiančiu vienaskaitinių ir daugiskaitinių kreipimosi formų pasirinkimą. Publicistinėse laidose linkstama nuosekliai vartoti socialinį atstumą išlaikančias daugiskaitines kreipimosi formas, o pramoginėse laidose vienaskaitinės ir daugiskaitinės kreipimosi formos konkuruoja priklausomai nuo sociolingvistinių pašnekovo ypatybių, kaip „adresanto ir adresato amžiaus santykis, pažinties laipsnis, socialiniai vaidmenys, kuriems gali turėti įtakos ir išsilavinimas, socialinis statusas“ (Girčienė 2009: 231). Šiame straipsnyje laikomasi prielaidos, kad išvardytos pašnekovo ypatybės daro

⁶ Kad pertarai yra „nevalingai ar dėl įpročio įterpiami į sakinį, sakinyje ir to paties kalbėtojo tekste besikartojantys“, mano ir G. Akelaitis (2002: 55). Tą patvirtina ir 2009 m. Lietuvių kalbos institute vykdyto ir Valstybinio mokslo ir studijų fondo paremto projekto „Baltų sociolingvistika (*BalSoc*): kalbinė visuomenės savimonė Lietuvoje ir Latvijoje“ interviu medžiaga, kur žurnalistas M apie savo dažnai vartojamą garsinį pertarą *eee* atvirai pripažino, kad šį įprotį jam pakeisti yra itin sunku, ir tikisi, kad nuolatiniai jo laidos žiūrovai tai vertina atlaidžiai.

⁷ Pasak dialoginę kalbą nagrinėjusios Inetos Dabašinskienės, „pokalbis ar dialoginė kalba priklauso nuo situacijos, temos, pokalbio dalyvių, jų skaičiaus ir kitų kalbinių ir nekalbinių veiksnių“ (Dabašinskienė 2008: 109). Apie polinkį konfliktinėse, į ginčą panašėjančiose situacijose pereiti nuo bendrinės kalbos prie paprastosios kalbos rašo ir čekų žiniasklaidos tyrėja Tora Hedin (2002: 130).

įtaką ne tik kreipimosi formų, bet ir kalbos kodo pasirinkimui, todėl ir kiti žurnalistų vartosenos aspektai aiškinami atsižvelgiant į šiuos sociolingvistinius veiksnius.

Atlikus žurnalistų M ir N kalbos jų vedamose laidose analizę išryškėjo kreipimosi formų atrankos skirtumai (4 lentelė).

4 lentelė. Kreipimosi formų pasiskirstymas tirtose laidose

Pašnekovų socialinis statusas	M	N	Pašnekovų amžius
Visuomenės atstovai, paprasti kalbėtojai (MO1, VYR1)	<i>Jūs</i>	–	25–35 metai
Žinomas pramogų pasaulio atstovas, politikas (VYR2)	<i>Jūs</i>	<i>Tu / jūs</i>	42 metai
Žinomas politikas (VYR3)	<i>Jūs</i>	<i>Tu / jūs*</i>	42 metai
Žinomas intelektualas (VYR4)	–	<i>Jūs</i>	78 metai

Žurnalistas M visais atvejais į pašnekovus kreipėsi daugiskaitiniu įvardžiu *jūs* ir kalbėdamas apie pašnekovus ar į juos kreipdamasis vartojo veiksmažodžių daugiskaitos antrąjį asmenį. Verta paminėti, kad viename iš *BalSoc* projekto⁸ interviu vienas iš tyrimo respondentų užsiminė, kad žurnalistas M asmeniškai pažįsta pašnekovą VYR2, tačiau jį kalbindamas viešai vis tiek vartoja daugiskaitines kreipimosi formas:

Ir, M⁹, pavyzdžiui, labai gerai, man labai patiko. Jis šnekino VYR2, na, savo chebra, ane, ir vis tiek jie sakė vienas kitam sakė „jūs“, nes tai yra eteris ir niekam neįdomu, kad tu čia kartu, reiškia, kur tu ten, ką tu kartu veikei.

Panašu, kad publicistinės laidos vedėjo M kreipimosi į adresatą formų atrankai lemiamą įtaką turėjo laidos pobūdis, o amžiaus santykio, pažinties laipsnio ar socialinių vaidmenų nepaisyta. Pramoginio pobūdžio laidos vedėjo kalboje daugiskaitinių ir vienaskaitinių kreipimosi formų atranka įvairavo atsižvelgiant į visus tris išvardytus veiksnius, todėl aptartina išsamiau.

Kreipimosi formų atranka pagal amžių. Nuosekliai ir be išimčių daugiskaitines kreipimosi formas žurnalistas N vartojo kalbėdamas tik su VYR4, panašu, kad tai lėmė amžiaus santykis, įtakos galėjo turėti ir socialinis statusas. Įdomu, kad laidos svečias VYR4 laidos pradžioje pirmiausia pasirinko vienaskaitinę kreipimosi formą (2), tačiau laidos vedėjui N pavartojus daugiskaitinę formą (5) taip pat prie jos perėjo (6 ir 8). Jei sakydama „žinot“, VYR4 galėjo kreiptis ir į laidos vedėją, ir į žiūrovus kartu (6), tai (8) kreipimosi adresatas neabejotinai yra konkretus – laidos vedėjas:

(1) N: Ponai ir ponios – [Vardas Pavardė]!

(2) VYR4: Labas, [Vardas], nešaudyk manęs, prašau.

⁸ Daugiau apie projektą žr. S. Aleksandravičiūtė, L. Vaicekauskienė 2010: Projektas *BalSoc* – lietuvių ir latvių bendradarbiavimo rezultatai. – *Gimtoji kalba* 1 (511), 19–24.

⁹ Cituojama iš projekto *BalSoc* interviu medžiagos, minimi asmenys atitinkamai užkoduoti pagal šiame darbe vartojamus sutrumpinimus.

- (3) N: Labas vakaras.
- (4) VYR4: [...]
- (5) N: Čia dar niekis. Kaip **jums** sekasi?
- (6) VYR4: Oi, **žinot**, geriau negu aš maniau, kad gali sektis sulaukus septyniasdešimt aštuonerių metų.
- (7) N: [Vardas], aš kažkada žiūrėdamas **jūsų** laidą sau pateikiau klausimą...
- (8) VYR4: **Jūs** žiūrėjot laidą? **Jūs** profesionalas.

Toliau pokalbyje pašnekovas VYR4 laikėsi daugiskaitinių kreipimosi formų, kaip ir laidos vedėjas N, tačiau artėjant laidos pabaigai vėl perėjo prie vienaskaitinės formos.

Kreipimosi formų atranka pagal pažinties laipsnį. Žurnalisto N kalboje pažinties laipsnis lėmė vienaskaitinių kreipimosi formų *tu* ir veiksmožodžių vienaskaitos antrojo asmens vartojimą laidoje NVYR2 ir NVYR3. Asmeninis santykis ir tam tikras familiarumo laipsnis buvo tiesiogiai įvardytas abiejų laidų pradžioje, plg.:

- a) NVYR3: Ką dabar **veiki** iš tikrųjų? Aš atsiprašau, kad sakau, [Vardas], tu. Mes esam buvę kursioakai ir todėl aš leidžiu sau familiarumą tam tikrą.
- b) NVYR2: Taip. Kaip **jūsų** žmona, vaikai? [...] Gerai, [Vardas], dabar man klausimas iš karto. Niekam ne paslaptis ir mes nemeluosim žiūrovams, kad mes gerai pažįstami. Kaip man dabar kalbėti su **tavim**? Atsiprašau iš karto, kad kalbu tu.

Laidoje NVYR2 buvo nusistatytas dar didesnis familiarumo laipsnis, N ir VYR2 susitarė kreiptis vienas į kitą pravardėmis, taip rodydami, kad pereita nuo *vieša* prie *privatu*, netgi buitiška:

VYR2: **Dariau**, sakyk man **Valiau**¹⁰.

N: **Valiau**, sakyk man **Darka**.

Pastebėta, kad laidų pradžioje apsibrėžtu familiariu santykiu žurnalistas N buvo linkęs remtis prirėikus atsiprašyti už įžeidžiais palaikytinus savo pasakymus:

- a) NVYR2: **Valiau**, tai buvo juokas. [Apie palyginimą su autoritarinio režimo atstovu]
- b) N: [Vardas], pasakyk man kaip vyras vyrui.

VYR3: Taip.

N: Kaip kursioakas kursioakui.

VYR3: Taip.

¹⁰ Vardai pakeisti, tačiau sąskambis išlaikytas.

N: Būdamas užsienyje, smalsumo vedamas...

VYR3: Ar nebuvo raudonųjų žibintų kvartale?

Nepatogioje situacijoje, nagrinėjant nepatogią temą, pažinties laipsnio poveikis sumažėja, ima labiau veikti socialinio statuso dalykai. VYR3 kalbėdamas apie politiškai opų homoseksualų teisių klausimą perėjo prie daugiskaitinių kreipimosi formų (galbūt norėdamas savo oficialią poziciją adresuoti ne tik žurnalistui N, bet ir TV laidos žiūrovams), laidos vedėjas N laikėsi vienaskaitinės kreipimosi formos, tačiau vieną kartą pavartojo ir daugiskaitinę¹¹:

NVYR3: Ir mes juk žinome, kaip ir minėjot, ten tokia Berlyne ar Londone, ar vateva [angl. *whatever*], Amsterdame tai yra daugiausiai leidžiama.

Šiame pavyzdyje iš dalies galime kalbėti apie socialinio vaidmens įtaką, nes pašnekovas VYR3 reiškė oficialią savo poziciją ir kalbėjo ne kaip privatus, o viešas asmuo – politikas. Daugiskaitinė kreipimosi forma šiuo atveju gali būti sietina ir su pragmatikos teorijoje žinoma įvaizdžio saugojimo strategija (daugiau Hilbig 2009: 22–29) arba su polinkiu taikytis prie pašnekovo kalbos (daugiau apie akomodaciją žr. Spolsky 1998: 42–43).

Kreipimosi formų atranka pagal socialinį vaidmenį. Socialinių vaidmenų poveikis žurnalisto N kreipimosi formų atrankai gana ryškus. Pašnekovų VYR2 ir VYR3 socialinių vaidmenų daugiasluoksniškumas lėmė vienaskaitinių ir daugiskaitinių kreipinių formų kaitą tirtose laidose. Užrašyta nemažai atvejų, kai daugiskaitinės kreipimosi formos pavartotos, kur buvo aiškiai žaidžiama socialiniais vaidmenimis, imituojamais oficialus (a) ir / ar iškilmingas kalbėjimas (b, c).

a) N: [Vardas], padarom taip – ar galį dabar įsivaizduoti, jog **tu esi prezidentas** ir dabar yra Kalėdų metas?

VYR2: **Jūs** neviršysit savo galių?

N: Mes – ne, ar **jūs** neviršysit? Dabar yra Kalėdų metas ir **jūs** sakot tautai šventinį pranešimą. VYR2: [...]

N: Įsivaizduojate, kaip nauji metai. Palaukite truputį. Taip. Čia dėl tokios, dėl kalėdinės dvasios. Pasiruošę, ponas prezidente?

b) NVYR3: [Vardas], visos mūsų filmavimo grupės, visų darbuotojų vardu, visų mūsų pažįstamų žmonių vardu, mes norime **Jums** pareikšti didelę užuojautą netekus darbo.

¹¹ Kadangi šiuo atveju daugiskaitinė kreipimosi forma buvo pavartota ne dėl su socialinių vaidmenų kaita pokalbyje susijusios stilistinės motyvacijos, 4-oje lentelėje atitinkamame laukelyje daugiskaitinė kreipimosi forma pažymėta žvaigždute.

c) N: Žvaigždžių mes, kaip matote, turime daug, ir, mano asistente, prašau, sukite ratą.
VYR2: [...]

N: Sukite, prašau, sukite.

Matyti, kad daugiskaitinės kreipimosi formos žurnalisto N laidose buvo labiau sąmoningai motyvuotos, o ten, kur leido pažinties laipsnis ar asmeninis santykis, vartotos vienaskaitinės kreipimosi formos.

2.4. GRAMATINIŲ FORMŲ TRUMPINIMAS (MORFOLOGINIS ASPEKTAS)

Kai kurių trumpųjų kalbos dalių formų vartoseną yra viena iš ryškiausių šnekamojo stiliaus ypatybių (Miliūnaitė 2009: 14). Trumposios gramatinės žodžių formos neutraliais ir nežymėtais variantais laikytinos ir sakininėje kalboje apskritai, o ilgąsias reikėtų suvokti kaip pastangą kalbėti oficialiau (Girdenis, Rosinas 1983: 67–69):

Menkindami funkcinis kalbos stilius, autoriai tarpais užmiršta ir rašomosios bei šnekamosios kalbos skirtingumą. Pavyzdžiui, jie tvirtina, kad „neutralioje literatūrinėje kalboje ilgosios formos vis dėlto dar tebėra pagrindinės“, nors ir patys, išgirdę ką klausiant „Ar jūs Vilniuje gyvenate?“, tikriausiai palaikytų klausėją pedantu ar koku svetimtaučiu, pramokusiu kalbėti tik iš knygų. Ilgosios galūnės yra normalios tikrai tam tikro stiliaus rašomojoje kalboje – šnekamoji kalba praktiškai jų nebeturi.

Kalbamajame tyrime išryškėjo abiejų žurnalistų polinkio trumpinti žodžių gramatinės formos sąsajos su interakcijos pobūdžiu. Kai kalba buvo mažiau spontaniška ir turėjo daugiau monologinio kalbėjimo bruožų, o adresatas nekonkretus, beveik be išimčių išlaikytos ilgosios žodžių formos, o dialogui būdinga trumpųjų ir ilgųjų formų kaita. Polinkiui vartoti ilgąsias formas monologe neturėjo įtakos nei adresatas, nei tema, nei laidos pobūdis.

Monologinis kalbėjimas ir trumpinimas. Surinktos medžiagos analizė leido išskirti tris monologinio kalbėjimo aplinkybių tipus: 1) įžanginės ar baigiamosios laidos ar laidos dalies frazės; 2) tiesioginis kreipimasis į žiūrovus; 3) stilistiškai žymėti pasakymai, kuriais imituotas kalbėjimas kito vardu ir / arba siekta sukurti iškilmingumą.

Įžanginėse ar baigiamosiose laidos ar laidos dalies frazėse polinkis išlaikyti ilgąsias žodžių formas sietinas su tuo, kad laidos paprastai vyksta pagal iš anksto parengtą scenarijų, o tiek visos laidos, tiek laidos epizodų įžanginės ar užbaigiamosios frazės neretai būna iš anksto surepetuotos, be to, tai tipiškos kiekvienos laidos dalys, esama nusistovėjusių kalbėjimo klišių (b):

a) NVYR3: O dabar, apsiverkė iš džiaugsmo, į studiją kviečiame Seimo narį! [laidos pradžioje]

- b) MVYR2, MVYR3: Likite su [pavadinimas] televizija. [prieš reklamą ir laidos pabaigoje, žiūrima į kamerą]
- c) NVYR2: Ką gi, atėjo laikas pristatyti mūsų pagrindinį svečią ši vakarą, tai yra tas žmogus, kurį mes ilgai anonsavome, [Vardas Pavardė]. Aišku, galima sakyti... Palaukit, dar ne laikas! [Pastaba ne laiku į studiją atėjusiam svečiui, svečias grįžta į užkulisius, tęsiama toliau]. Tai yra žmogus, kurį mes ilgai kalbinomės, bandėme prisišaukti, šliaužiojome aplink jį keliais, skambinomės skambučiais naktimis ir pagaliau po penkių metų pastangų, jisai mūsų studijoje. [laidos pradžioje]

Skirtis tarp monologinio ir dialoginio kalbėjimo aiškiai matyti (c) pavyzdyje – laidos svečiui adresuotoje ir dialoginiam kalbėjimui priskirtinoje pastaboje „Palaukit, dar ne laikas!“ pavartota sutrumpinta forma. Bendrinės kalbos vartosenos sąsajų su interakcijos pobūdžiu, tai yra to, kad TV laidų pradžioje ir pabaigoje paprastai laikomasi oficialesnio ir bendrinei kalbai artimesnio kodo, pastebėta ir čekų žiniasklaidos tyrimuose (Hedin 2002: 136).

Antrasis aplinkybių tipas apima tuos pasakymus, kuriais laidos vedėjas tiesiogiai kreipiasi į TV žiūrovus. Monologiniam kalbėjimui šio tipo pasakymai priskirtini dėl to, kad laidos vedėjas nesitiki atsako, žiūrovai tiesiogiai nedalyvauja pokalbyje, o yra tik pasyvūs stebėtojai. Tiesioginį kreipimąsi nustatyti nėra sunku, nes paprastai pasakymo metu žiūrima tiesiai į kamerą (a, b) ir / arba adresatas būna įvardytas eksplicitiškai. Manytina, kad ilgąją gramatinę formą lėmė būtent kreipinys.

- a) NVYR2: Bet jūs pažiūrėkite į šitą mažą fašistuką, žiūrintį iš padilbų, kaip ko-kokia pasiutusi katė. [kamera priartina vaizdą, patvirtinant, kad pasakymo adresatas – laidos žiūrovai]
- b) NVYR2: E, gerai, mes dar grįšime pas [Vardas Pavardė], kol nuveiksime kai kuriuos kitus dalykus... [prieš kitą laidos epizodą; žiūrima į kamerą]

Trečiasis aplinkybių tipas apima stilistiškai žymėtus pasakymus, kuriais imituojamas kalbėjimas kito vardu ir / arba siekiama sukurti tam tikrą iškilmingumą:

- a) NVYR2: Kiekvienoje mūsų laidoje dvi laimingos merginos laimės vakarienę su žvaigžde. Su geriausia Lietuvos žvaigžde. Žvaigždžių mes, kaip matote, turime daug, ir, mano asistente, prašau sukite ratą.
- b) NVYR2: [Vardas], visos mūsų filmavimo grupės, visų darbuotojų vardu, visų mūsų pažįstamų žmonių vardu, mes norime Jums pareikšti didelę užuojautą netekus darbo.

Gramatinių formų trumpinimas pokalbyje. Žurnalistų polinkiui trumpinti gramatinės žodžių formas pokalbyje su laidų pašnekovais ištirti buvo atliktas nedidelis kiekybinis tyrimas, skaičiuotas santykis tarp to, kiek kartų laidos vedėjas pavartojo

sutrumpintas žodžių formas, ir visų atvejų, kai gramatinės žodžių formos galėjo būti sutrumpintos¹².

5 lentelė. Gramatinių formų trumpinimo atvejai (proc.)

Pašnekovų socialinis statusas	M	N	Pašnekovų amžius
Visuomenės atstovai, paprasti kalbėtojai (MO1, VYR1)	44,23 (2)	–	25–35 metai
Žinomas pramogų pasaulio atstovas, politikas (VYR2)	51,61 (1)	68,35 (1)	42 metai
Žinomas politikas (VYR3)	40,48 (3)	50 (3)	42 metai
Žinomas intelektualas (VYR4)	–	57,55 (2)	78 metai
Vidutinis trumpinimo įvertis	45,44	58,63	

Iš pateiktos lentelės matyti, kad pramoginėse laidose N sutrumpintos gramatinės žodžių formos vartotos kiek dažniau nei publicistinėse M. Apskritai N laidos vedėjas buvo labiau linkęs gramatines žodžių formas trumpinti nei išlaikyti ilgąsias, nors ir nedaug. Panašu, kad palyginti nežymų skirtumą lėmė tai, kad ilgųjų ir trumpųjų formų kaita pokalbyje yra bene mažiausiai sąmoningas reiškinys iš visų tirtų aspektų.

Abu žurnalistai sutrumpintas formas rečiausiai vartojo kalbėdami su gerai žinomu politiku VYR3. Be to, kad, kaip jau anksčiau aptarta, žurnalistas M į politiką VYR3 visais atvejais kreipėsi mandagiaja daugiskaita *jūs*, taip pat buvo dažniau linkęs išlaikyti ilgąsias daugiskaitines veiksmažodžių formas. Žurnalistas N, nors ir į VYR3 dažniau kreipėsi vienaskaitinėmis formomis, ilgąsias žodžių formas išlaikė dažniau nei kalbindamas kitus pašnekovus. Abiejų žurnalistų polinkis MVYR3 ir NVYR3 laidose išlaikyti ilgąsias gramatines žodžių formas sietinas su pašnekovo socialiniu statusu.

Kiek netikėta tai, kad antroje vietoje pagal sutrumpintų gramatinių žodžių formų vartojimą atsidūrė MMOVYR1 ir NVYR4 laidos. Tyrimo pradžioje tikėtasi, kad M laidos vedėjas kalbindamas visuomenės atstovus, viešai nežinomus asmenis, turėtų kalbėti paprastesne, kasdieniškesne kalba nei laidose su viešai žinomais asmenimis VYR2 ir VYR3. Tokie rezultatai aiškintini akomodacijos teorija – M laidos vedėjas aptariamam atveju galėjo pasirinkti kalbinės divergencijos¹³ strategiją kaip būdą atskirti nuo pokalbio dalyvių, parodyti oficialesnį savo statusą.

Sudėtinga paaiškinti gramatinių formų trumpinimo NVYR4 laidoje rezultatus. Pradžioje manyta, kad žurnalisto N kalba pokalbyje su garbaus amžiaus gerai žinomu, autoritetingu ir visuomenės eruditu laikomu asmeniu turėtų turėti daugiausia oficialiajai vartosenai būdingų bruožų. Vienas iš galimų paaiškinimų, kad gramatinių formų trumpinimą NVYR4 laidoje galėjo lemti asimetriškas santykis tarp pašnekovų – VYR4 į laidos vedėją kreipėsi *tu* (pramaišiu su *jūs*), žurnalistas N vartojo

¹² Į skaičiavimus nebuvo įtraukti ankstesniame skyrelyje aptarti tipologiškai skirtingi monologinio kalbėjimo atvejai.

¹³ Apie akomodaciją ir divergenciją žr. Trudgill 2003: 3; Spolsky 1998: 42–43; Tamaševičius 2009.

daugiskaitinę kreipimosi formą *jūs*, o trumpąsias gramatines formas galėjo rinktis bandydamas kompensuoti kreipinio oficialumą.

Dažniausiai gramatines žodžių formas abiejų laidų vedėjai trumpino kalbėdami su neseniai politiku tapusiu žinomu pramogų pasaulio atstovu VYR2. Žurnalistas M netgi buvo linkęs, kad ir nežymiai, dažniau vartoti sutrumpintas žodžių formas, nei išlaikyti ilgąsias (51,61 proc.), nors pokalbyje ir vartotos daugiskaitinės kreipimosi formos. Tokie rezultatai aiškintini pokalbio dalyvių asmeniniu santykiu ir pažinties laipsniu – kaip jau užsiminta, laidos vedėją M ir jo pašnekovą VYR2 sieja kolegiški bendro darbo žiniasklaidoje santykiai. Atkreiptinas dėmesys, kad būtent gramatinių formų trumpinimas, kaip mažiau valingas reiškinys, galėtų būti vienas iš veiksnių, išduodančių tarp pašnekovų esant tam tikrą asmeninį santykį, nors pokalbyje gali būti vartojamos ir daugiskaitinės kreipimosi formos.

IŠVADOS

Tyrimo hipotezė, kad pramoginės laidos vedėjas turėtų kalbėti paprastesne kalba nei akademinė auditorijai skirtos ir visuomeninius klausimus nagrinėjančios publicistinės laidos vedėjas, pasitvirtino tik iš dalies. Paaiškėjo, kad skirtingo pobūdžio laidų vedėjų kalba labiau skiriasi pagal sąmoningai lengviau kontroliuojamų kintamųjų (vienaskaitinių kreipimosi formų ir šnekamajai kalbai būdingos leksikos) vartoseną, o pagal sunkiau sąmoningai kontroliuojamus kintamuosius (sutrumpintas gramatines formas ir pertarus) tirtų žurnalistų kalbos vartosenos skirtumai ne tokie ryškūs. Tokie rezultatai tik patvirtina, kad tiek publicistinės, tiek pramoginės laidos vedėjų pasirinkimas, kur kalbėti paprastąja kalba, o kur bendrine, yra sąmoningas, renkamasi derinantis prie adresato, pašnekovo ar siekiant tam tikrų komunikacinių tikslų.

Publicistinės laidos vedėjas tirtose laidose vartojo tik daugiskaitines kreipimosi formas, o pramoginę laidą vedusio žurnalisto kalboje kreipimosi formų pasirinkimas įvairavo priklausomai nuo adresato ir komunikacinių tikslų. Daugiskaitinių kreipimosi formų pasirinkimui pramoginės laidos vedėjo kalboje įtakos turėjo adresato amžius ir socialiniai vaidmenys, ypač tais atvejais, kai iš stilistinių paskatų pastaraisiais buvo žaidžiama. Vienaskaitinių kreipimosi formų pasirinkimą šio žurnalisto kalboje lėmė pašnekovų asmeninis santykis ir pažinties laipsnis.

Tirtų žurnalistų kalbos vartosenos kokybinė analizė atskleidė gramatinių formų trumpinimo sakytinėje kalboje priklausomybę nuo interakcijos pobūdžio. Ilgųjų gramatinių formų vartoseną laikytina ryškiu monologinio kalbėjimo bruožu, o gramatinių formų trumpinimas – dialoginio kalbėjimo ypatybe. Šiai priklausomybei patvirtinti (arba paneigti) reikėtų atlikti didesnės imties kiekybinių ir kokybinių sakytinės kalbos tyrimų. Abu žurnalistai monologinio kalbėjimo situacijoje beveik

be išimčių išlaikė ilgąsias gramatines žodžių formas, o dialoge gramatinių formų ilgumas įvairavo.

Publicistinės laidos vedėjas pokalbyje buvo labiau linkęs išlaikyti ilgąsias žodžių gramatines formas nei jas trumpinti, o pramoginės laidos vedėjas, priešingai, gramatines formas dažniau trumpino nei netrumpino. Abiejų žurnalistų kalboje pastebėta pašnekovo įtaka gramatinių formų trumpinimui. Tirtose žurnalistų N laidose, ten, kur buvo stilistiškai žaidžiama socialiniais vaidmenimis ir siekta iškilmingo tono, dažniau išlaikytos ilgosios gramatinės formos.

Nors tyrimo išvados dėl nedidelės imties vertintinos kaip sąlygiškos ir santykinės, jos teikia nurodomojo pobūdžio duomenų galimiams didesnės imties ir metodiškai labiau išbaigtiems sakytinės kalbos tyrimams. Toliau tirtinos pastebėtos vienaskaitinių ir daugiskaitinių kreipimosi formų pasirinkimo sąsajos su veiksmažodžių gramatinių formų trumpinimu sakytinėje kalboje. Tyrimų šia linkme duomenys galėtų suteikti naudingos medžiagos lietuvių mandagumo raiškos teorijai.

Tolesni viešosios sakytinės vartosenos tyrimai galėtų suteikti apčiuopiamų duomenų diskusijoms apie kalbos paprastėjimo požymius viešojoje erdvėje, ypač žiniasklaidoje, ir padėti pagrindus svarstymams apie galimai viešojoje erdvėje besiformuojančias dvi viešosios vartosenos normas – oficialiosios bendrinės kalbos ir kasdienei vartosenai artimesnės paprastosios bendrinės kalbos.

Skaistė Aleksandravičiūtė

A CLOSER LOOK AT THE LANGUAGE OF SPOKEN MEDIA

Summary

Aims to meet the different needs of the targeted audience result in the heterogeneity of media – different forms of expression and stylistic features of each media type determine the choice of a particular language code. Based on the findings of qualitative micro-sociolinguistic research carried out in 2009-2010, this paper aims to distinguish several salient differences of language usage in journalistic and entertainment genres of spoken media. The object of study was the elements of standard and ordinary language in spontaneous speech of two popular TV presenters. Particularly the usage of four linguistic variables was analyzed: singular model of address (pragmatic aspect), shortened grammatical forms (morphological aspect), discourse markers (discourse aspect), and colloquial lexis (lexical aspect).

The results of the qualitative analysis have confirmed the hypothesis that the television presenter of an entertainment talk show would speak a code closer to ordinary Lithuanian than the presenter of a journalistic programme. However, evidence suggests that differences are more significant in terms of the usage of consciously more easily controllable variables (singular forms of address and colloquial lexis), while in terms of less conscious variables (discourse markers and shortened grammatical forms) the difference is less significant. Despite some reservations, the research has proved that the choice of a particular Lithuanian variety – ordinary or standard – to be spoken in a particular context is a deliberate decision and is highly determined by the addressee (audience of the show and interlocutor of a particular conversation) and communication

objectives. Further research in this direction would contribute to debates on language simplification in public usage, especially in media, and would provide a sound basis for discussions about two emerging standards of Lithuanian – official and prescriptive Standard Lithuanian *vs* Common Lithuanian which is closer to everyday usage.

LITERATŪRA

- Akelaitis G. 2002: Pertarai ir šnekamosios kalbos normos. – *Bendrinės kalbos ribos*. Jono Jablonskio konferencija: teminis tezių rinkinys ir 10-osios konferencijos pranešimų tezės, Lietuvių kalbos institutas, 55–56.
- Billings A. C., Giles H. 2004: Assessing Language Attitudes: Speakers Evaluation Studies, *The handbook of applied linguistics*, Blackwell Publishing Ltd, 187–209.
- Coupland N. 2007: *Style. Language variation and identity*, Cambridge University Press.
- Dabašinskienė I. 2009: Trumpinimas ir dažnumo poveikis šnekamojoje kalboje. – *Darbai ir dienos* 50, 109–117.
- Fiske J. 2008: *Populiariosios kultūros supratimas*, Vilnius: Žara.
- Garrett P. 2001: Language attitudes and sociolinguistics. – *Journal of Sociolinguistics* 5, 626–630.
- Girčienė J. 2009: Daugiskaitinių ir vienaskaitinių kreipimosi formų konkurencija viešojoje sakytinėje vartosenoje. – *Kalbos kultūra* 82, 214–234.
- Girdenis A., Rosinas A. 1983: Dar kelios mintys dėl bendrinės kalbos kodifikacijos. – *Kultūros barai* 4, 67–69.
- Hedin T. 2002: The Dialogical Facade: Talk in Czech Television Talk Shows. – *Storylines. Media, Power and Identity in Modern Europe*. Ed. M. Hurd, T. Olsson, P. Åker, Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 120–142.
- Hilbig I. 2009: *Lietuvių ir anglų lingvistinis mandagumas: prašymai*. Daktaro disertacija, Vilniaus universitetas.
- Holmes J. 2008: *An Introduction to Sociolinguistics*, Pearson education limited.
- Kristiansen T. 2003: Language attitudes and language politics in Denmark. – *Journal of the Sociology of Language* 159, 57–71.
- Miliūnaitė R. 2006: *Apie kalbą ir mus*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2006.
- Milūnaitė R. 2009: *Dabartinės lietuvių kalbos vartosenos variantai*, Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla, 2009.
- Spolsky B. 1998: *Sociolinguistics*, Oxford University Press.
- Tamaševičius G. 2009: Kalbos paprastėjimo polinkiai viešojoje erdvėje. – *Kalbos kultūra* 82, 138–148.
- Tamaševičius G. 2010: „Blogo“ kalba ir sociolingvistinė kompetencija. – *Darbai ir dienos* 54, 189–198.
- Trudgill P. 2003: *A Glossary of Sociolinguistics*, Edinburgh University Press.
- Vaicekauskienė L. 2010: Lietuvių kalbos normavimo šimtmetis. Daug ideologijų ir šiek tiek vartosenos. – *Naujasis Židinys-Aidai* 5–6, 165–172.
- Vaicekauskienė L. 2011: *Oficialioji lietuvių kalba yra negyva kalba*. Žurnalistas apie bendrinę kalbą televizijoje ir radijuje. – *Darbai ir dienos* 55, 191–207.

KULTŪRINIAI RYŠIAI: LIETUVIŲ-PRANCŪZŲ DRAUGIJA

Lietuvos istorijoje 1918–1940 metų laikotarpis neretai apibūdinamas kaip unikalus, sudėtingas, dinamiškas. Tad ir to meto visuomenė išsiskiria savo aktyvumu bei įvairiapusiška veikla. Tai valstybės statytojų karta, žmonės iš enciklopedijų. Jie visa jėga veržėsi veikti, daryti, kurti, todėl ir savo profesinėje aplinkoje, ir už jos ribų jie būrėsi bei vienijosi. Bene pats populiariausias jų sambūris, kaip nepelno siekiantis visuomeninis vienetas, buvo draugija. Jų būta pačių įvairiausių – nuo jungiančių tik vienos profesinės gildijos narius iki susibūrusių pagal laisvalaikio praleidimo būdą, pomėgius, tikėjimą, tautybę, vienijami bendros idėjos ar pažiūrų.

Anuomet laikinojoje sostinėje gana aktyviai veikė dvišalės, tai yra lietuvių ir vienos kurios tautos kultūrinės draugijos. Įvairiu metu veikė Lietuvių–britų, Lietuvių–čekoslovakų, Lietuvių draugija TSRS tautų kultūrai pažinti, Lietuvių–estų, Lietuvių–gudų, Lietuvių ir amerikiečių, Lietuvių–italų, Lietuvių–latvių vienybės, Lietuvių–prancūzų, Lietuvių–suomių, Lietuvių–šveicarų, Lietuvių–švedų, Lietuvių–ukrainiečių, Lietuvių–vokiečių, Lietuvių–žydų draugijos. Paprastai jose būdavo garbės nariai ir nariai, o joms vadovaudavo sudaryta valdyba. Draugijos vykdė kultūrinę ar švietėjišką misiją ir buvo lyg savo šalių kultūros ambasadorės. Jų veikla turėjo ir politinį atspalvį. Kai kurios jų buvo įkurtos abiejų šalių užsienio reikalų ministerijų iniciatyva, o per dviejų tautų kultūrinius mainus buvo vedama ir politinė savos šalies propaganda.

Iš visų išvardytųjų Lietuvių–prancūzų draugiją būtų galima išskirti bent keliais epizodais. Pirmiausia ji buvo viena seniausių (įsteigta dar 1923 metų pradžioje, kai dauguma kitų pradėjo kurtis ketvirtojo dešimtmečio viduryje), taip pat gausiausia, aktyviausia ir net turtingiausia. Per septyniolika veiklos metų draugija turėjo apie šimtą narių. Jos sąrašuose buvo įvairiu metu laikinojoje sostinėje reziduojančio prancūzų diplomatinio korpuso nariai: pasiuntiniai, kultūros, ekonomikos ar karo atašė, pasiuntinybių sekretoriai bei lietuvių diplomatai ir Lietuvos užsienio reikalų

ministerijos valdininkai; taip pat prancūzų ir lietuvių akademinės bendruomenės narių, kultūros ir visuomenės veikėjų.

Pirmaisiais draugijos garbės nariais buvo jos sumanytojai ir steigėjai: 1923–1928 metais Kaune rezidavęs prancūzų pasiuntinybės vadovas Jeanas Marie Gabriolis Padovani, kapitonas, karo atašė L. Abrahamas, Prancūzijoje gyvenęs bei dirbęs lietuvių diplomatas Oskaras Milašius ir dvarininkas, lietuvis patriotas Jurgis Daujotas-Doviatas. Jie dar 1922 metų pabaigoje buvo sumanę steigti tokią draugiją, pasiūlę jos idėją. Tad be išvardytųjų 1923 m. kovo 17 d. draugijos įsteigimo dokumentus taip pat pasirašė Paulis Benoit, George'as Junienas, Jonas Dobkevičius, Martynas Yčas ir Jonas Vileišis. Draugijos steigėjai buvo parengę ir jos įstatus, kurie iš esmės apibrėžė būsimas veiklos gaires. Šie įstatai, atsižvelgiant į kintančią bei besiplečiančią draugijos veiklą, buvo koreguojami, papildomi. Kaip archyvinis šaltinis toliau yra pateikiami 1936 metų Lietuvių–prancūzų draugijos įstatai. Jie savo turiniu yra tarsi iliustracija, kaip veikė draugija, kokiais principais vadovavosi, kokias veiklos gaires buvo numačiusi¹.

Draugijos garbės nariais buvo 1928–1935 metais Kaune rezidavęs René Ristelhueber ir jį pakeitęs paskutinis iki Lietuvos okupacijos čia dirbęs prancūzų diplomatinis atstovas George'as Dulong'as. Ir žemesnio rango Prancūzijos pasiuntinybės personalas priklausė draugijai. Jos nariais buvo pasiuntinybės sekretoriai de la Subline'as, Bertrand'as de la Sablier'as ir Paulis Neyracas, vienu metu ėjęs draugijos vicepirminko pareigas, taip pat konsulas Noelis Henry. Visi jie aktyviai rėmė draugijos veiklą, ne kartą skaitė uždaras ar viešas paskaitas draugijos nariams ir svečiams. Pavyzdžiui, Ristelhueber skaitė paskaitą apie kinų kalbą ir rašmenis², o kitą kartą apie Tunisą³.

Draugijos garbės nariais ar nariais taip pat buvo prancūzų ir lietuvių intelektualai, dėstę Lietuvos universitete (nuo 1930 metų – Vytauto Didžiojo universitete). Anuomet jame dirbo André Giuntzas, Albert'as Prioultas, Leonas Prou, Raymond'as Schmittleinas, Robert'as Vincentas. Prancūzijos vyriausybė buvo numačiusi į Lietuvą pasiųsti dar kelis prancūzų kalbos dėstytojus ir taip dar labiau populiarinti prancūzų kultūrą⁴. Lietuvių–prancūzų draugijai priklausė profesoriai Augustinas Janulaitis, Ignas Jonynas, Levas Karsavinas, Mykolas Riomeris, Zigmas Žemaitis. Paminėtina, kad to meto profesūra išsiskyrė ypač aktyvia ir įvairia veikla už akademinės erdvės ribų: dalyvavo bent keliose profesinėse ir kultūrinėse draugijose, skaitė viešas paskaitas ir dėstė gimnazijose⁵. Kitaip tariant, tai nebuvo uždaros akademinės aplinkos grynuoliai.

¹ Dokumento originalas yra saugomas Lietuvos centriniame valstybės archyve, fondo nr. 402, ap. 11, b. 378, l. 13–14; dokumento tekstas rašyba ir skyryba netaisytos.

² Paskaita apie kinų kalbą // *Lietuvos aidas*, 1928 m. gruodžio 22 d., nr. 266 (480), p. 7.

³ Lietuvių–Prancūzų Draugijos visuotinis susirinkimas // *Lietuvos aidas*, 1929 m. gruodžio 10 d., nr. 282 (766), p. 7.

⁴ Su prancūzais kultūrinis bendradarbiavimas stiprėja // *Naujoji Romuva*, 1937 m. vasario 28 d., nr. 9 (319), p. 211.

⁵ Lietuvių–prancūzų d-ja // *Lietuvos žinios*, 1938 m. rugsėjo 2 d., nr. 198 (5674), p. 7.

Draugijos pirmininkais ar nariais buvo ir lietuvių diplomatai: ilgametis draugijos valdybos pirmininkas Eduardas Turauskas, draugijos sekretoriaus pareigas ėjęs Stasys Antanas Bačkis, taip pat Stasys Girdvainis, Eduardas Jatulis.

Lietuvių–prancūzų draugija ne tik turėjo savo patalpas K. Donelaičio gatvėje, bet ir kelių tūkstančių tomų biblioteką, atskirą knygyną ir skaityklą⁶ su prumeruojamais prancūziškais leidiniais. Propaguodama prancūzišką kultūrą ir kalbą draugija tradiciškai rengdavo uždaras ar viešas paskaitas, kurias skaitydavo ir jų kviešti prancūzų lektoriai. Pavyzdžiui, 1929 metais Kaune lankėsi ir viešą paskaitą skaitė profesorius Tronchonas apie žymųjį prancūzų romantizmo epochos rašytoją François-René de Chateaubriand'ą. 1935 metais viešėjo ir skaitė kelias paskaitas Strasbūro universiteto teisės profesorius Robert'ą Redslobą⁷, kurio garbei surengtose vaišėse dalyvavo tuometinis Lietuvos užsienio reikalų ministerijos Politikos departamento direktorius Juozas Urbšys su žmona Marija, kiti aukšti ministerijos valdininkai bei Kauno miesto burmistras Antanas Merkys ir VDU rektorius Mykolas Romeris⁸. Kitą dieną profesorių Redslobą priėmė Lietuvos užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis su žmona.

Lietuvių–prancūzų draugija taip pat rengdavo kasmetinius, virtusius tradiciniais, teminius paskaitų ciklus. Paprastai lektoriais būdavo universiteto profesūra, o populiariausia paskaitų tematika, greta prancūzų literatūros ar apskritai visos kultūros buvo istorija ir ypač Napoleono Bonaparto epocha. Ta pačia tema buvo demonstruojami prancūzų dokumentiniai ar meniniai kino filmai uždaruose, skirtuose tik draugijos nariams ir jos svečiams, ar atviruose visai Kauno visuomenei kino seansuose⁹.

Dar viena Lietuvių–prancūzų draugijos veiklos sritimi buvo parodų rengimas, kurios paprastai veidavo prancūzų meno savaitės Kaune metu. Tuomet draugijai daug padėdavo ir aktyviai ją remdavo abiejų šalių užsienio reikalų ministerijos, o parodų globėjais būdavo valstybių prezidentai. Parodų atidarymuose dalyvaudavo įvairių vietos ministerijų vadovai, valdininkai, dalyvaudavo užsienio diplomatinis korpusas, lietuvių ir prancūzų visuomenės veikėjai. Jų metu buvo eksponuojamos knygos, grafikos darbai¹⁰, modernusis menas, kuris sulaukdavo recenzijų lietuviškoje spaudoje¹¹. Pavyzdžiui, 1937 metais buvo surengta paroda „Napoleonas Lietuvoje“¹².

Greta plačios ir viešos draugijos veiklos vyko ir susirinkimai bei tradicinės arbatėlės, kurias paprastai rengdavo draugijos narės. Žymiausias ir aktyviausias buvo Bronislava

⁶ Atidaryta svarbi įstaiga // *Lietuvos žinios*, 1930 m. lapkričio 27 d., nr. 271 (3470), p. 3.

⁷ Prof. Redslobo paskaitos // *Lietuvos aidas*, 1935 m. vasario 20 d., nr. 42 (2305), p. 10.

⁸ Priėmimas prof. Redslobui pagerbti // Ten pat.

⁹ Prancūziškos filmo Forume // *Naujoji Romuva*, 1937 m. birželio 20 d., nr. 25–26 (335–338), p. 533; Triumfališkos Daladier kelionės filmą // *Lietuvos aidas*, 1939 m. kovo 2 d., nr. 99 (4501), p. 10.

¹⁰ Prancūzų knygos ir grafikos meno parodos atidarymas // *Lietuvos aidas*, 1930 m. kovo 17 d., nr. 62 (843), p. 6.

¹¹ Prancūzų paroda // *Lietuvos aidas* (priedas), 1939 m. vasario 4 d., nr. 57 (4459), p. 1.

¹² Napoleonas Lietuvoj // *Naujoji Romuva*, 1937 m. gegužės 2 d., nr. 18 (328), p. 410.

Biržiškienė, Vanda Daugirdaitė-Sruogienė, Adelė Galaunienė, Paulina Raulinaitienė, Elena Turauskienė, Marija Urbšienė, M. Valušienė. Bičiuliškų pasisėdėjimų metu vykdavo kameriniai koncertai, kuriuose dalyvaudavo anuometinio Kauno Valstybinio muzikinio teatro solistai¹³, buvo skaitoma poezija, draugijos nariai, tarp jų ir prancūzų diplomatai, vaidindavo mini scenas¹⁴.

Ketvirtojo dešimtmečio viduryje laikinojoje sostinėje pastebimai pradėjo augti dvišalių draugijų skaičius, plėtėsi jų veikla. Tad ir Lietuvių–prancūzų draugijos veiklos laukas dar labiau plėtėsi ir apėmė dar kelias naujas veiklos sritis. 1936 metais draugija pradėjo rengti kasmetinius labdaros balius Karininkų Ramovėje¹⁵, kuriuose apsilankydavo šalies prezidentas, vyriausybės nariai, ministerijų vadovai, užsienio šalių diplomatinio korpuso nariai bei žymūs lietuvių kultūros ir visuomenės veikėjai. Tais pat metais buvo pradėti rengti prancūzų kalbos kursai, kuriuos vedavo universitete dirbę minėti prancūzų kalbos dėstytojai. O paskutiniiais veiklos metais buvo pradėti rengti prancūzų kalbos ir literatūros konkursai. Juose dalyvaudavo gimnazijų ir mokyklų mokiniai bei išklausiusieji prancūzų kalbos kursus. Rašinių vertinimo komisija kasmet sulaukdavo daugiau kaip trijų šimtų darbų. Konkursų laimėtojai būdavo apdovanojami Prancūzijos užsienio reikalų ministerijos aukso ar sidabro, bronzos medaliais ir knygomis.

Po beveik dvidešimties metų aktyvios, įdomios ir įvairialypės veiklos, sovietams užėmus Lietuvą, draugijos veikla buvo sustabdyta. Lietuvių–prancūzų draugijos švietėjiška veikla, intelektualinis bendravimas ir bendradarbiavimas bei kultūrinė sklaida paliko brandžios anuometinės visuomenės ženklą.

¹³ Lietuvių prancūzų dr-jos arbatėlė // *Lietuvos aidas*, 1936 m. balandžio 29 d., nr. 196 (2812), p. 4.

¹⁴ Lietuvių prancūzų draugijos paskaitos ir parodos // *Lietuvos aidas*, 1936 m. gegužės 3 d., nr. 203 (2819), p. 3.

¹⁵ Lietuvių–Prancūzų Draugijos balius // *Lietuvos aidas*, 1936 m. vasario 4 d., nr. 55 (2671), p. 5; Lietuvių–prancūzų draugijos tradicinis balius // *Lietuvos žinios*, 1939 m. sausio 27 d., nr. 22 (5887), p. 7.

LIETUVIŲ-PRANCŪZŲ DRAUGIJOS ĮSTATAI.I. Draugijos tikslas.

1§. Draugijos tikslas yra artinti lietuvių ir prancūzų tautas, lietuvių ir Lietuvoje gyvenančių prancūzų tarpe bendradarbiavimą ir stengtis palaikyti nuolatinis kultūrinis ryšius tarp Lietuvos ir Prancūzijos.

2. Draugijos veikimas.

2§. Savo tikslui pasiekti Draugija

1. telkia savyje lietuvių – Prancūzijos bičiulius ir prancūzus – Lietuvos bičiulius;
2. bendradarbiauja su panašia draugija Prancūzijoje;
3. kelia bei stiprina Lietuvos ir Prancūzijos santykiuose intelektualinį bendradarbiavimą;
4. informuoja Lietuvos visuomenę apie Prancūzijos kultūrinį ir ekonominį gyvenimą ir Prancūzijos visuomenę apie tų sričių gyvenimą Lietuvoje;
5. organizuoja Lietuvoje ir Prancūzijoje paskaitas apie Lietuvos ir Prancūzijos gyvenimą;
6. leidžia periodinius ir vienkartinius leidinius apie Lietuvą ir Prancūziją;
7. turi biblioteką ir skaityklą ir prancūzų kultūros studijų bei dokumentacijos centrą;
8. steigia savo skyrius visoje Lietuvoje;
9. telkia narius ir draugijos bičiulius į bendrą kultūrinį darbą ir pramoginį laiko praleidimą /koncertai, dainos, vaidinimai, kino parodos, arbatėlės su šokiais, baliai ir kita/.

3. Draugijos veikimo plotas.

3§. Draugijos veikimo plotas – visa Lietuva. Nuolatinė būstinė Lietuvos sostinė.

4. Draugijos teisės.

4§. Draugija yra juridinis asmuo. Ji gali įgyti, perleisti, įkeisti, priimti testamentais ir dovanomis ir pati dovanoti kilnojamąjį ir nekilnojamąjį turtą; ieškoti ir atsakyti teisme, daryti visų rūšių sutartis bei pinigines operacijas; steigti kultūrinės bei ekonominės įstaigas, įgalioti patikimus jai žmones bei įstaigas. Nekilnojamas turtas įgyjamas Vidaus Reikalų Ministeriui leidus.

5§. Draugija turi antspaudą su savo pavadinimu Vidaus Reikalų Ministerio patvirtinto pavyzdžio.

6§. Draugijos nariais gali būti Lietuvos ir Prancūzijos pilnateisiai piliečiai, o taip pat ir kiti asmenys, kuriems rūpi Lietuvos ir Prancūzijos intelektualinis ir ekonominis bendradarbiavimas, būdami ne jaunesni, nei 18 metų amžiaus, įstatymų numatyta tvarka.

Draugijos nariai ne jaunesni kaip 21 metų amžiaus turi jos ir jos skyrių

susirinkimuose sprendžiamojo balso teisę, bet būti renkamais į Draugijos ar jos skyrių valdomus organus gali būti ne jaunesni kaip 24 metų amžiaus.

7§. Draugijos narių skaičius neribotas.

8§. Draugijos narius priima Centro Valdyba. Norįs įstoti Draugijos nariu turi paduoti pareiškimą raštu.

9§. Draugijos nariai moka nario mokesčio penkis litus metams. Draugijos Valdyba turi teisę šį mokesnį padidinti, sumažinti arba nuo jo atleisti. Nario mokestis už einamus metus sumokamas ligi gegužės m. pirmos dienos. Narys, įmokėjęs iš karto 100 litų, laikomas nuolatiniu Draugijos nariu ir atleidžiamas nuo metinių nario mokesčių. Draugijos nariai studentai nario mokesčio nemoka.

10§. Draugija turi garbės narius. Garbės nariai renkami Centro Valdybos visiems Valdybos nariams balsuojant už išrinkimą. Garbės nariais gali būti asmens, pasižymėję Lietuvos ir Prancūzijos kultūriniame ir ekonominiame bendradarbiavimo darbe, savo veikimu nusipelnę Draugijai. Garbės nariai nemoka jokių nario mokesčių.

Draugija turi narius rėmėjus. Nariai rėmėjai renkami Centro Valdybos tik tokie asmens, kurie yra įmokėję Draugijos naudai ne mažiau kaip 75 litus pinigais arba tokią sumą įnešę Draugijai kitu turtu. Tokie nariai renkami Centro Valdybos paprasta balsų dauguma ir jie beturi Draugijoje sprendžiamojo balso teisės.

11§. Kiekvienas Draugijos narys turi teisę išstoti iš jos pranešęs apie tai Valdybai raštu. Draugijos nariai, dėl nario mokesčio nesumokėjimo gali būti Draugijos Valdybos išbraukti iš Draugijos narių ir dėl nesuderinimo su Draugijos tikslais veikimo gali būti Draugijos Valdybos pašalinti iš Draugijos. Iš Draugijos pašalintas narys gali skųstis dėl savo pašalinimo į visuotinį Draugijos narių susirinkimą. Jo palikimas tuomet gali būti išspręstas tik $\frac{3}{4}$ susirinkimo balsų dauguma priėmus nutarimą.

6. Draugijos skyriai.¹⁶

12§. Draugijos skyrius steigia ir globoja Centro Valdyba.

13§. Draugijos skyrius gali būti steigiamas, kur atsiranda ne mažiau kaip penki asmens, pareiškusieji norą būti Draugijos nariais.

Pastaba. Kaune gyveną Draugijos nariai atskiro skyriaus nesudaro ir priklauso tiesioginiai Centro Valdybai, kuri šiuo atveju gali naudotis skyriaus valdybai priklausančiomis teisėmis.

14§. Draugijos suorganizuotą skyrių į Draugijų registrą pateikia įtraukti Centro Valdyba. Skyriaus susirinkimas renka skyriaus valdybą ne mažiau kaip iš trijų ir vieno jiems pavaduotojo vieniems metams. Skyriaus Valdyba tvirtinama Centro Valdybos, kuri gali pateikti į Valdybą ir kitus asmenis iš to pat skyriaus narių. Skyriaus valdybos veikimą revizuoja vietinė skyriaus revizijos komisija iš dviejų narių, kuriuos renka skyriaus susirinkimas vieneriems metams. Skyriaus susirinkimai yra teisėti, kai juose

¹⁶ Dokumente penkto skyriaus nėra. Spėjama, jog tai spausdinimo klaida.

dalyvauja ne mažiau kaip $\frac{1}{4}$ visų skyriaus narių, turinčių sprendžiamojo balso teisę. Skyriaus valdyba savo veikimo planą ir praėjusių metų veikimo apyskaitas pristato Valdybai ne vėliau kaip einamų metų sausio 15 d.

15§. Skyrius turi savo pajamas, kurias sudaro skyriaus narių mokesčiai, vakarų, paskaitų ir kitų pramogų pelnas, skyriaus nario mokesčių 50% atiduodama Centro Valdybai.

16§. Kiekvienas skyrius į visuotinę Draugijos susirinkimą turi teisę išrinkti dalyvauti nuo kiekvienų penkių narių po vieną atstovą.

17§. Skyriaus Valdyba kasmet duoda Centro Valdybai savo atsakymą raštu, bent vieną mėnesį prieš visuotinę Draugijos narių ir atstovų susirinkimą.

7. Visuotiniai Draugijos narių susirinkimai.

18§. Visuotiniai Draugijos narių susirinkimai yra metiniai ir nepaprasti. Susirinkimus šaukia Draugijos Valdyba nariams pranešdama raštu ir per spaudą bent trims dienomis prieš susirinkimą. Pranešimas apie susirinkimą siunčiamas kartu su jos darbų tvarka.

19§. Metiniai visuotiniai Draugijos narių susirinkimai:

1. renka susirinkimo prezidiumą;
2. išklauso ir svarsto Centro Valdybos ir Revizijos Komisijos pranešimus, darbo planus ir tvirtina jų apyskaitas;
3. renka Centro Valdybos ir Revizijos Komisijos narius ir kandidatus.
4. svarsto Centro Valdybos ir Draugijos narių iškeltus klausimus ir sumanymus; svarsto Draugijos įstatų keitimą ir visus kitus su Draugija susijusius klausimus.

20§. Nepaprasti visuotiniai Draugijos narių susirinkimai šaukiami: Valdybos pirmininko nuožūra, ar Revizijos Komisijos, ar 10 Draugijos narių reikalaujant. Jie šaukiami 18§ nurodyta tvarka.

21§. Visuotiniai Draugijos narių susirinkimai laikomi teisėtais jei juose dalyvauja ne mažiau, kaip $\frac{1}{4}$ Draugijos narių. Visuotiniuose Draugijos susirinkimuose nariai jaunesni kaip 21 metų ir nariai rėmėjai neturi sprendžiamojo balso ir neskaitomi susirinkimo kvorumo nustatymui.

Neatvykus paskirtą valandą į susirinkimą reikiamam narių skaičiui, tiems patiems klausimams spręsti po vienos valandos šaukiamas antras susirinkimas, kuris laikomas teisėtu, atvykus bet kokiam narių skaičiui. Apie šį antrą šauksimą susirinkimą pranešama nariams kartu su šaukimu į visuotinę susirinkimą ir tąja tvarka kaip nustato šių įstatytų 18§.

22§. Svarstant Draugijos įstatų keitimo, nekilnojamojo turto įgijimo arba jo perleidimo ir Draugijos likvidavimo klausimus, susirinkime turi dalyvauti arba turi būti atstovaujami ne mažiau kaip $\frac{1}{3}$ visų Draugijos narių. Čia nurodytais reikalais nuta-

rimai daromi $\frac{3}{4}$ dalyvaujančių susirinkime balsų nutarimu. Nekilnojamas turtas gali būti įgyjamas, o taip pat ir įstatai keičiami Vidaus Reikalų Ministeriui leidus.

23§. Visuotinių susirinkimų nutarimai daromi paprasta balsų dauguma; balsams pasidalinus į dvi lygias dalis, nusveria susirinkimo pirmininko balsas, jei buvo balsuota atvirai; balsuojant slapta, pasiūlymas laikomas atmetas.

24§. Visuotinių susirinkimų nutarimai rašomi į protokolą ir pasirašomi susirinkimo pirmininko ir sekretoriaus.

8. Draugijos Centro Valdyba.

25§. Draugijos reikalus veda visuotinio susirinkimo kasmet renkama Centro Valdyba, kuri susideda iš nemažiau kaip penkių narių ir dviejų kandidatų.

26§. Centro Valdyba pareigomis pati pasiskirsto ir renka pirmininką, vicepirmininką, sekretorių ir išdininką. Vienas Vicepirmininkas buva prancūzas.

27§. Centro Valdybos posėdžiai šaukiami pirmininko arba jo pavaduotojo vicepirmininko. Jie yra teisėti, jei juose dalyvauja trys Valdybos nariai, kurių tarpe pirmininkas ar vicepirmininkas.

28§. Centro Valdyba:

1. vadovauja Draugijai, veda visus Draugijos reikalus ir valdo jos turta;
2. atstovauja Draugijai Lietuvoje ir užsieniuose;
3. vykdo Draugijos visuotinių narių susirinkimų nutarimus;
4. sprendžia ir nustato Draugijos veikimo planą ir sąmata;
5. sudaro ir patiekia tvirtinti visuotiniam susirinkimui Draugijos veikimo apyskaitą;
6. valdo ir prižiūri visą Draugijos turta per savo įgaliotus asmenis arb Valdybos narius, jų kuriam tai pavedus.

29§. Draugijos piniginius dokumentus, vekselius, čekius, sutartis, pirkimo-pardavimo aktus, įkėtimo ir įpotekavimo aktus, ipotekos įrašų straipsnius, įgaliojimus ir visus kitus juridinius aktus pasirašo Valdybos pirmininkas arba jį pavaduojąs vicepirmininkas ir vienas Valdybos narys.

9. Revizijos Komisija.

30§. Revizijos Komisija susideda iš trijų narių ir vieno pavaduotojo, renkamų Draugijos visuotinio susirinkimo vieneriems metams.

31§. Revizijos Komisija bent vieną kartą per metus tikrina Draugijos turimas knygas, apyskaitas ir tikrinimo išvadas patiekia visuotiniam Draugijos narių susirinkimui.

10. Draugijos lėšos.

32§. Draugijos lėšas sudaro:

1. metiniai ir kiti narių mokesčiai;

2. aukos, rinkliavos ir pašalpos;
3. įvairios kitos pajamos.

11. Draugijos likvidavimas.

33§. Draugijos likvidavimo klausimą sprendžia visuotinis susirinkimas ne mažiau kaip $\frac{3}{4}$ dalyvaujančių susirinkime Draugijos narių nutarimu.

34§. Draugijos turtas visuotinio Draugijos narių susirinkimo nutarimu skiriamas panašių tikslų institucijoms ar draugijoms.

Pranas Viktoras Raulinaitis, advokatas, Kaunas, Maironio g. 26
Vladas Skorupskis, ats. Gen. štabo pulk., Putvinskio g. 42 a
Mykolas Römeris, V. D. Universiteto Rektorius, Donelaičio g. 2 a
Janina Mikulskytė, valdininkė, Parodos g-vė 12
Eduardas Jatulis, Kaunas, Višinskio g. 30-8,
St. Girdvainis, U. R. M-ja
Klara Enbergaitė U. R. M. Spaudos Biuro sekretorė, Jonavos g.
Antanas Trimakas, URM Valdininkas, Perkūno Alėja 11,
Marija Blažytė, URM-jos valdininkė, Putvinskio g. 20, b. 1.
Stasys-Antanas Bačkis, U. R. M-jos valdininkas, Aušros g. 25, b. 3
Adelė Balickaitienė studentė Kaunas Kapsų g-vė Nr. 33 b. 1
Antanina Binkevičiūtė, mokytoja Kaune, Trakų g. 19¹⁷

Kaunas, 1936 metų birželio mėn. 13 dieną Rejestro 8051 Nr. aš J. Jesaitis, Kauno Notaras, turįs kontorą Kaune, Maironio gatvė 8 Nr. kampas Laivės Alėjos šiuo liudiju parašus man žinomų Lietuvos piliečių: 1/ Prano-Viktoro Raulinaičio, 2/ Ats. Pulk. Vlado Skorupskio, 3/ Vyt. D. universiteto Rektorius Mykolo Romerio, 4/ Janinos Mikulskytės, 5/ Eduardo Jatulio, 6/ Stasio Girdvainio, 7/ Klaros Einbergaitės¹⁸, 8/ Antano Trimako, 9/ Marijos Blažytės, 10/ Stasio-Antano Bačkio, 11/ Adelės Balickaitienės ir 12/ Antaninos Binkevičiūtės, gyvenančių Kaune: I/ Maironio g. 26 Nr. Putvinskio g. 42a Nr.; 3/ Donelaičio g. 2-a Nr.; 4/ Parodos g. 12 Nr.; 5/ Višinskio g. 30 Nr.; 6/ Užsienio Reikalų Ministerijoje; 7/ Jonavos g. 8/ Perkūno al. 11 Nr.; 9/ Putvinskio g. 20 Nr.; 10/ Aušros g. 25 Nr.; 11/ Kapsų g. 33 Nr. ir 12/ Trakų g. 19 Nr.

Kauno Notaras J. Jesaitis /parašas/ antspaudas/

¹⁷ Kiekvieno Lietuvių–prancūzų draugijos įstatus pasirašiusiojo originalus, ranka darytas įrašas (vardas, pavardė, adresas).

¹⁸ Spausdinimo klaida. Tikroji pavardė – Enbergaitė.

LIETUVIŠKOJI KVADRIADA, ARBA APIE MŪSŲ XIX AMŽIAUS MITOGRAFUS

LITWINOWICZ-DROŹDZIEL Małgorzata. *O starożytnościach litewskich: mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Biblioteka Literatury Pogranicza, t. 17). Kraków: Universitas, 2008, 227 s.

Kiekvieną svetur pasirodžiusią lituanistinę knygą pasitinkame kaip įvykį, kaip vertybę, kaip įrodymą, kad esame įdomūs, svarbūs ir kitiems. Ir kaip galimybę pamatyti save, savo kultūrą, savo istorinę praeitį iš šalies. Tiesa, lenkų tyrėjų darbams ši formuluotė tinka tik iš dalies – jiems ši istorija, ši kultūra taip pat yra ne mažiau *sava* arba bent jau tikrai – *bendra*. Negana to, kad ir kaip paradoksaliai tai skambėtų, – ypač kalbant apie XIX amžiaus Lietuvos kultūros reiškinius, – dažnai netgi savesnė, artimesnė nei mums patiems. Ir situacija nesikeičia keičiantis lenkų tyrėjų kartoms. O „kaltas“ čia visų pirma Adomas Mickevičius ir jo „lietuviški kiedesiai“ (orig.: „litewskie brednie“). Ir nors tai tik poeto nedraugų, vadinamųjų klasikų žodžiai, nusakantys du esminius romantizmo (taip kaip jie jį įsivaizdavo) bruožus – provincialumą, t. y. neišprusimą ir prastas manieras, primityvizmą, t. y. barbariškumą, liaudies prietarų, miglotų vaizdinių atkartojimą¹, – būtent jie romantizmo doktrinos šalininkams tapo didžiausia vertybe, o šios doktrinos tyrėjams – svarbiausiu jų susidomėjimo objektu.

Prie pastarųjų, žinoma, pačia bendriausia prasme galėtume priskirti ir prieš trejetą metų pasirodžiusią jaunosios lenkų mokslininkų kartos atstovės, kultūrologės Małgorzatos Litwinowicz-Droździał monografiją². Tiesa, veikalą skirtą ne romantizmo

¹ Plačiau apie tai žr. Maria Janion, *Gorączka romantyczna*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1975, s. 28–29.

² Małgorzata Litwinowicz-Droździał, *O starożytnościach litewskich: mitologizacja historii w XIX-wiecznym piśmiennictwie byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego* (Biblioteka Literatury Pogranicza, t. 17). Kraków: Universitas, 2008, 227 s.

epochos poezijai, bet „solidesniai“ žanrui, istoriografinėi naracijai, vykusiai čia, Lietuvoje, ir apie Lietuvą. Negana to, knygą ne tik ir ne tiek apie XIX amžiaus pirmosios pusės Lietuvos istoriografiją, kiek, drįsčiau teigti, – apie tikrą, stiprią, visuotiną „aistrą“ Lietuvos senienoms, jos giliausiai, nes dar legendinei, praeičiai, „atkakliai mitų pradžios paieškai“ (p. 7). Būtent šis, autorės žodžiais tariant, Lietuvos „istorijos mitologizavimas“ ir tampa svarbiausiu jos tyrimo objektu: „Mus visų pirma domina romantiškas susižavėjimas pradžios mitais ir šių mitų funkcija kuriant vieningą tautą (orig.: „ich narodowotwórcza funkcja“, p. 13). Kitaip tariant, kaip tame „mitologizuotame“ XIX amžiaus pasakojime apie seniausią istoriją kristalizuojasi istorinė saviemonė, gimsta moderni lietuvių tautinė sąmonė. „Mūsų darbo centre, – rašo Litwinowicz-Drożdziel, – tam tikras Lietuvos kultūros istorijos fragmentas – modernios tautos mitų atsiradimas, lietuvių vaizdiniai savo istorijos temomis“ (p. 29).

Taigi autorė visa galva pasineria į XIX amžiaus istorinius tekstus, ieškodama juose svarbiausių dėmenų, pagrindinių akcentų, savo darbą prilygindama savotiškam rausimuisi po istorijos lobyną, po tautos rekvizitinę (ši metafora pasiskolinta iš populiariosios istoriko Jaceko Banaszkiewicžiaus monografijos³), į kurią ji, tauta, sunėša visa, kas brangiausia ir svarbiausia – savo papročius, savo mitus, savo didvyrius. Šioje rekvizitinėje apstu tikrų ir butaforinių daiktų, svarbių atminties relikto ir niekingų blizgučių, istorinių ir išgalvotų asmenybių, tikrų ir netikrų didvyrių. Tačiau autorę šiuo atveju ne taip ir domina, kas tikra, o kas pramanyta – svarbu, kokia buvo to „pamaldžiai saugomo“ daikto funkcija (p. 13). „Nespręsimė, – rašo Litwinowicz-Drożdziel, – ar Margiris buvo realus asmuo, nesigilinsimė ir į tai, ką iš tikrųjų sapnavo Gediminas. Mus domina rekvizitų dalybų procesas, mėginimas suprasti, kaip gimsta istorinė vaizduotė, kaip iš įvairiasluoksnio daiktų kalno susiformuoja du atskiri tvarkingi savarankiški rinkiniai“ (ten pat). Kitaip tariant, kaip išsirutulioja lenkiškasis ir lietuviškasis kultūrinis, o vėliau ir politinis segmentas, ypač – pastarasis.

Taigi darbas šioje rekvizitinėje ne tik įdomus, bet ir sudėtingas. Ir ne tiek dėl daugiopio to laikotarpio tekstų turinio, kiek dėl žanrinio jų neapibrėžtumo. „Daugeliu atvejų, – rašo monografijos autorė, – tai tikrai nėra istoriografija, bet ir ne literatūra, dažnai tai paramoksliniai veikalai su autobiografijos elementais, kartais – raritėtų katalogai su bajoriškos gavendos bruožais“ (ten pat). Spėju, kad tik ką cituoti žodžiai visų pirma skirti Teodoro Narbuto kūrybai, bet tenka pripažinti ir tai, kad riba tarp to, ką mes šiandien vadiname istorijos mokslo veikalu, ir to, ką suprantame kaip literatūrą, grožinį kūrinį, buvo itin trapi. Betgi šiuo atveju mus visų pirma domina konkretus klausimas: kokie tekstai pasirenkami šiam tyrimui? Tik čia norėtusi iš anksto pasakyti – staigmenų nebus. Tų veikalų, kurių funkcija, anot Litwinowicz-Drożdziel, „būtų galima apibrėžti kaip „istorijos mitologizavimą“ (p. 26), autoriai – itin gerai

³ Žr. Jacek Banaszkiewicz, *Polskie dzieje bajeczne Mistrza Wincentego Kadłubka*, Wrocław: Leopoldinum, 1998, s. 5.

žinomos elitinės mūsų XIX amžiaus asmenybės: Juozapas Ignacijus Kraševskis (Józef Ignacy Kraszewski, 1812–1887), jau minėtas Teodoras Narbutas (Teodor Narbutt, 1784–1864), Simonas Daukantas (Szymon Dowkont, 1793–1864) ir Liudvikas Adomas Jucevičius (Adam Ludwik Jucewicz, 1813–1846). Apie autorės atrankos kriterijus dar kalbėsime. Bet iš pradžių būtina tokio pobūdžio rašinio sąlyga – recenzuojamos knygos anotacija.

TRUMPAS KNYGOS STRUKTŪROS APIBŪDINIMAS

Małgorzatos Litwinowicz-Droździel knygos dalių pavadinimai itin išraiškingi, apgalvoti ir puikiai atspindi turinį, todėl pateiksiu juos visus, greta nurodydama ir originalią versiją:

Įvadas.

„Wstęp. Litewskie starożytności, litewska historiografia“ / „Lietuvos senienos, Lietuvos istoriografija“ p. 7–28.

Poskyriai:

- a) [be pavadinimo], p. 7–19;
- b) „Ojczyzna rozszerzona, ojczyzna mała“ / „Didžioji tėvynė, mažoji tėvynė“, p. 19–28.

I skyrius

„Starożytności litewskie według Józefa Ignacego Kraszewskiego“ / „Lietuvos senienos pagal Juozapą Ignacijų Kraševskį“, p. 29–76.

Poskyriai:

- a) [be pavadinimo], p. 29–51;
- b) „Opowiadanie historii“ / „Istorijos pasakojimas“, p. 52–59,
- c) „Czasy bajeczne i czasy historyczne“ / „Legendiniai laikai ir istoriniai laikai“, p. 60–66,
- d) „Mędzy pogaństwem a chrystianizacją“ / „Tarp pagonybės ir christianizacijos“, p. 66–76.

II skyrius

„Teodor Narbutt. Historia i kolekcja“ / „Teodoras Narbutas. Istorija ir kolekcija“, p. 77–111.

Poskyriai:

- a) [be pavadinimo], p. 77–78;
- b) „Pisanie historii“ / „Istorijos rašymas“, p. 78–81;

- c) „Początki narodu, wizerunki starożytności“ / „Tautos pradžia, senovės atvaizdai“, p. 81–86;
- d) „Naracija kronikarska, naracija historyczna“ / „Metraštinė naracija, istorinė naracija“, p. 86–91;
- e) „Katalog pogańskich bogów“ / „Pagoniškujų dievų katalogas“, p. 91–93;
- f) „Puste miejsca“ / „Tuščios vietos“, p. 93–95;
- g) „Szlachcic-gawędziarz“ / „Bajoras-pasakotojas“, p. 95–101;
- h) „Przechadzka po kolekcji“ / „Pasivaikščiojimas po kolekciją“, p. 101–109;
- i) „Puste miejsca. Kolekcja i narracja“ / „Tuščios vietos. Kolekcija ir naracija“, p. 109–111.

III skyrius

„Simonas Daukantas. Petersburski kapłan pogańskich bogów“ / „Simonas Daukantas. Sankt Peterburgo pagoniškujų dievų žynys“, p. 112–143.

IV skyrius

„Etnografia i społeczny porządek. Ludwik Adam Jucewicz“ / „Etnografija ir visuomenės tvarka. Liudvikas Adomas Jucevičius“, p. 144–189.

Poskyriai:

- a) [be pavadinimo], p. 144–154;
- b) „Przeobrażenia mitologii litewskiej. Śpiewnik i zielnik. Lektury i praca terenowa“ / „Lietuvių mitologijos pasikeitimai. Giesmynas ir herbynas. Skaitiniai ir lokalinis darbas“, p. 155–169;
- c) „Projekt mitologiczny. Projekt społeczny“ / „Mitologinis projektas. Visuomeninis projektas“, p. 170–185;
- d) „Mitologizacja rzeczywistości“ / „Realybės mitologizavimas“, p. 185–189.

[V] Pabaiga

„Zakończenie. Wiek XIX – wiek XX“ / „XIX ir XX amžius“, p. 190–211.

Poskyriai:

- a) [be pavadinimo], p. 190–192;
- b) „Cezury i zaskoczenia“ / „Cezūra ir netikėtumai“, p. 192–200;
- c) „*Aušra*. Nowy mit początków“ / „*Aušra*. Naujas pradžios mitas“, p. 200–205;
- d) „Starożytność – współczesność“ / „Senovė – dabartis“, p. 205–207;
- e) „Etnologia-mitologia“ / „Etnologija – mitologija“, p. 208–211.

[VI]

„Wskazówki bibliograficzne – mitologia i historia litewska w pracach omawianych w rozprawie autorów“ / „Bibliografinės nuorodos – lietuvių mitologija ir istorija studijoje aptartų autorių darbuose“, p. 213–214.

Monografijoje taip pat pateiktas šaltinių bei literatūros sąrašas (p. 215–220) ir asmenvardžių rodyklė (p. 221–227).

Knygą, kuri išleista kaip 17-asis serijos *Biblioteka Literatury Pogranicza* („Paribio literatūros biblioteka“) tomas, recenzavo Lenkijoje ir Lietuvoje gerai žinomi XIX amžiaus istorijos ir kultūros tyrėjai: Egidijus Aleksandravičius, Alina Witkowska ir Andrzejus Romanowskis.

Taigi jau pati bendriausia knygos charakteristika leidžia tikėtis ne tik įdomaus skaitymo, bet ir istoriografinio iššūkio. Visų pirma turiu omenyje autorės pasirinktus prioritetus.

KODĖL KRAŠEVSKIS?

Tikriausiai toks klausimas kils ne vienam, susipažinusiame su tik ką pateikta knygos sandara. Kodėl autorė savo tyrimą pradeda tarytum nusižengdama istorinei chronologijai, taigi tam tikra prasme ir logikai? Kodėl pirmenybė neatiduodama ne tik ženkliai amžiumi vyresniam, bet ir istorijos baruose gerokai anksčiau debiutavusiam Teodorui Narbutui? Juolab kad toliau šis istorikų būrelis jau aptariamam nuosekliai, „nepažeidžiant tvarkos“, t. y. Narbutui iš paskos žengia Simonas Daukantas ir Adomas Liudvikas Jucevičius. Beje, dėl Daukanto. Čia pastebime kitą prieštaravimą – Litwinowicz-Drożdziel rašo pirmenybę teikianti spausdintiems tekstams, t. y. tokiems „kurie prisidėjo formuojant tuometinį kolektyvinį įsivaizdavimą apie istoriją“ (p. 26). Kaip tik dėl šios priežasties knygoje neanalizuojama Simono Stanevičiaus studija *Wyjaśnienie Mythologii Litewskiej* („Lietuvių mitologijos aiškinimas“, p. 26). Vadovaujantis tokiu kriterijumi ir Daukanto galimybės patekti į šį būrį buvo labai menkos – amžininkams jo istorijos darbai, nes rankraštiniai, išskyrus, žinoma, *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (toliau – *Būdas*), buvo beveik nežinomi. Šio istoriko kūryba buvo menkai pažįstama, nes neskaityta, ir smalsiam Kraševskiu⁴. Kad ir kaip ten būtų, grįžtant prie Narbuto, priekaištas dėl jo „vietos“ šioje monografijoje – labai rimtas. Juolab kad ir pats Kraševskis „išaugo“ ant šio istoriko kūrybos. Ši aplinkybė analizuota ir įrodyta ne viename solidžiam darbe, tad nekvėstionuojama. Negana to, o tai ir yra svarbiausia, – šio fakto niekada neneigė ir pats Kraševskis. Taigi drįstu teigti, kad šio nuoseklumo pažeidimas – didžiausia Litwinowicz-Drożdziel monografijos trūkumas, jau iš pat pradžių suteikęs jai bereikalingo chaotiškumo.

Tačiau autorė, be abejo, turėjo savo logiką. Ir atidžiai skaitant ją galima atsekti – tiesa, būtų buvę paprasčiau tai išdėstyti įvadinėje monografijos dalyje, kur, tarp kitko, nuosekliai grindžiama, kodėl buvo pasirinktas tas ar kitas monografijos herojus, bet

⁴ V[adas] Žukas, J. I. Kraševskis lietuvių istoriografijoje, in *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiu*, Vilnius: Mokslas, 1992, p. 328.

Kraševskio lyderystės tame būryje klausimas neaptariamas. Priimama kaip duotybė, kaip savaime suprantamas dalykas? Kaip, pavyzdžiui, „privalomas“ Daukanto „dalyvavimas“ knygoje, nagrinėjančioje XIX amžiaus Lietuvos istoriografijos problemas? Kaip jau sakyta, svarbiausias Litwinowicz–Drożdźiel tyrimo tikslas – modernios lietuvių tautos istorinės savimonės atspindžiai minėtos istorikų kvadriados tekstuose. Vadinasi, pripažindama viršenybę Kraševskiui tiesiog rėmėsi istoriografine tradicija, ir tai bent iš dalies patvirtina šiuo sakiniu: „Greta Mickevičiaus ir Sirokomlės jis [t. y. Kraševskis. – R. G.] yra vienas iš dažniausiai cituojamų lenkų autorių, kuriems priskiriamas esminis vaidmuo formuojant modernią Lietuvos kultūrą“ (p. 29). Iš tikrųjų, tiek lietuvių, tiek lenkų (Juozo Tumo-Vaižganto, Vinco Mykolaičio-Putino, Zenono Ivinskio, Broniaus Genzelio, Marios Niedźwiedzkos, Jerzy Ochmańskio, Czesławo Miłószo, Mieczysława Jackiewicziaus ir kt.) tyrėjų pozicija šiuo klausimu vienareikšmiška – kaip tik į lietuviškąją Kraševskio kūrybą visų pirma ir atsirėmė modernios lietuvių tautos ideologai, Mykolaičio-Putino žodžiais tariant, būtent ja „mito „Aušros“ patriotų karta“⁵. Ši tezė buvo pagrįsta konkrečiais faktais: Kraševskio kūrybos populiarumu, jos vertimų į lietuvių kalbą gausa (lyginant su kitais lenkiškai rašiusiais Lietuvos istorikais ir rašytojais) ir net asmeniniais rašytojo kontaktais su aušrininkais. Kitaip tariant, Kraševskis, Kraševskis ir dar kartą Kraševskis. Nors net garsiosios 1882 metais datuotos frazės – „mūsų šlovės ir didybės nemirtingų pranašų trejybę sudaro Kraševskis, Narbutas, Mickevičius“⁶ – autoriaus Andriaus Vištelio-Višteliausko, kurį Vaižgantas taip vaizdžiai pavadinto „Juozo Igno Kraševskio padaru“⁷, pozicija šiuo klausimu taip pat nebuvo nuosekli. Štai 1903 metais prioritetus jis jau išdėsto taip: Narbutas, Mickevičius, Lelewelis, Sirokomlė, Kraševskis⁸. Gal pirmuoju atveju Kraševskio lyderystę lėmė tiesiog mandagumas? Juk tuos žodžius rašė ne kur kitur, bet laiške Kraševskiui? Įdomu ir tai, kad šioje triadoje antruoju nurodytas ne Mickevičius, bet Narbutas. Vištelio-Višteliausko, kaip ir kitų tos kartos lietuvių inteligentų pagarba, tiesiog pietizmas Kraševskio kūrybai neginčijami, bet ir jiems buvo puikiai žinoma, iš kur rašytojas sėmėsi temų ir idėjų. Tas pat ir Jono Šliūpo dar 1884 metais *Aušroje* spausdintame tekste – tarp vyrų, kurie

⁵ Vincas Mykolaitis-Putinas, *Naujoji lietuvių literatūra*, t. 1, Kaunas: Humanitarinių mokslų fakulteto leidinys, 1936, p. 122.

⁶ Andrius Vištelis-Višteliauskas, Laiškas J. I. Kraševskiui, Orlinecas, 1882 12 28, in *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, p. 257.

⁷ Juozas Tumas, Jonas-Andrius Vištelis-Lietuvis (1844–1902 (?)), *Lietuvių literatūros paskaitos*. Draudžiamasis laikas, Kaunas: Raidės spaustuvė, 1924, p. 9. Pats Vaižgantas lenkiškai rašiusių Lietuvos literatūrą cilę sudarė taip: „Bohušas, Norbutas, Kraševskis“. Žr. Ten pat, p. 8.

⁸ A[ndrius] J[onas] Visztalius, Apie apsireiskimą „Auszros“, *Vienybė lietuvių*, 1903, Nr. 23, p. 270. Vištelis-Višteliauskas rašė: „Czia atkartosiu, ką jau nesykį sakiau gyvu žodžiu ir rasztais, kad ir asz pats tapau pabudintas darbuotis gyvu žodžiu a. a. gimdytojų savo, o isz dalies skaitydams rasztus nors svetimoj kalboj, minėtinai garbingųjų rasztininkų, kaip tai T. Narbuto, A. Mickevycziaus, Lelevelio, Kondratavycziaus, I. J. Kraszevskio ir kelių kitų“. Žr. Ten pat.

„tarėsi atgaivinsę meilę nepriegulmės ir laisvės“ pirma vardija „Norbutą“, o tik po to „Kraszauską“⁹.

Kita vertus, tyrėjas turi teisę dėstyti medžiagą taip, kaip jis ją supranta ir jaučia. Juolab kad Litwinowicz-Drożdziel pateikta analizė parašyta įsigilinus į lietuviškąją (ši žodį, lenk. „litewska“, paprastai rašo kabutėse) Kraševskio kūrybos tematiką, negana to, parašyta emociškai, nevengiant gausių digresijų, kurios, beje, labiau būtų derėję įvadinei knygos daliai. Kaip tik šiame Kraševskiui skirtame knygos skyriuje autorė daug rašo ir apie Juliuszo Bardacho bei Jerzy Ochmańskio darbuose propagotą „mažosios“ ir „didžiosios“ tėvynės, t. y. „dvilaispės“ („dvpakopės“, „dvigubos“) Lietuvos bajoriškosios savimonės, sampratą (p. 32–33), išsamiai aptaria ir sociologės Antoninos Kłosowskos tautinės identifikacijos modelį, mini ir Andrzejų Wierzbickį, kuris XIX amžiaus Lietuvos istorikų kūrybą traktuoja kaip regionizmo atmainą (p. 42–43). Litwinowicz-Drożdziel plačiai pristato ir lietuvių istorikų Egidijaus Aleksandravičiaus ir Antano Kulakausko tezę apie XIX amžiaus pirmosios pusės literatūros (kultūros) procesą kaip dvikalbės lietuvių literatūros (kultūros) tėkmę, teigiantiems, kad pradiniam tautinio atgimimo etape lietuvių literatūra (kultūra) kurta ir lenkų kalba (p. 49–50). Tiesa, jau minėtos kabutės rašant žodį „lietuviška“ rodo, kad šių tyrėjų pozicija autorei įdomi, tačiau iš esmės nepriimtina. Kad ir kaip ten būtų, šioje, o ne įvadinėje knygos dalyje dar kartą aptariamoms XIX amžiaus specialistams gerai pažįstamos sąvokų „veikalai“ („dzieje“) ir „istorija“ („historia“) definicijos (p. 51).

Žinoma, visą šią teorinę medžiagą Litwinowicz-Drożdziel pristato turėdama vieną tikslą – jai rūpi Kraševskio fenomenas. Deja, susidaro įspūdis, kad ir šiai tyrėjai jo asmenį sunku įsprausti į bet kokius, juolab XX ar XXI amžiuje sukonstruotus teorinius rėmus. Belieka atsigręžti į pačius tekstus ir ten ieškoti atsakymo. Knygos autorė tai ir daro, didžiausią dėmesį skirdama dviem Kraševskio kūriniams: grožiniam, t. y. poetinei trilogijai *Anafielas* („Anafielas“), išspausdintai 1840–1846 metais Vilniuje, Juozapo Zavadzkiego spaustuvėje, ir moksliniam, t. y. veikalui *Litwa* („Lietuva“), 1847–1850 metais paskelbtam Varšuvoje (*Sic!* Anaipol ne Vilniuje, kaip kad nurodoma p. 214), Stanisława Strąbskiego spaustuvėje. Tyrėjos atlikta šių ir dar kelių (menkesniu mastu) Kraševskio lietuviškos tematikos darbų analizė tik sustiprina įspūdį apie jau anksčiau minėtą autorės „bejėgiškumą“ – šį knygos herojų sunku vertinti tradiciniais metodais. Jis – eruditas, puikiai įvaldęs tiek literatūrinį, tiek mokslinį stilių, negana to, meistriškai derinęs įvairius žanrus: „*Lietuviškojoje* Kraševskio kūryboje, – rašo Litwinowicz-Drożdziel, – greta stovi veikalai, parašyti visiškai skirtingomis kalbomis – žiūrint iš šių dienų istoriografijos pozicijų tai tiesiog neįtikėtina. Tam pačiam periodui ir tai pačiai asmenybei skirtas istorinis (pagal autoriaus sumanymą – mokslinis, objektivus) veikalėlis *Litwa za Witolda* („Lietuva Vytauto laikais“), atitinkami skyriai dvi-tomėje knygoje *Litwa* ir poetinės trilogijos dalis – *Witoldowe boje* („Vytauto kovos“,

⁹ [Jonas] Szl[iūpas], Biczūlistė, *Auszra*, 1884, Nr. 1, 2, 3 p. 70.

p. 53). Maža to, „Kraševskio atveju“ tai joks prieštaravimas, atvirkščiai, tai liudijimas, kaip nuosekliai įgyvendinama istoriosofinė romantizmo mintis, kurios esmę sudaro natūralus siekis „sunaikinti opoziciją tarp mito ir istorijos, susieti mitinį ir istorinį mąstymą“ (p. 53–54).

Taigi, anot tyrėjos, Kraševskio uždavinys – „sukonstruoti pasakojimą“, istoriją įdėti į populiarios schemas rėmus, ir tas pasakojimas, toji istorija, turi turėti savo pradžia ir pabaigą, savo nužymėtą kryptį. Kraševskiui svarbu ne atskleisti naujus istorijos faktus, ne chronologiškai juos išdėstyti, bet paaiškinti jų sekos logiką (p. 52). Kitaip tariant, „suderinti du metodus: darbą istoriko, kuris net jeigu nuo to pats giežtai atsiriboja, visų pirma dirba norėdamas nustatyti faktų eiliškumo tvarką ir, kas pasakytą galbūt kiek perdėtai, – funkciją aido, kuris, pasinaudodamas daina, padavimu, patarlėmis ir kitais liaudies kultūros tekstais, suteikia jiems dainos-pasakojimo, mito, skirto kažkokiai bendrijai, prasmę“ (p. 53). Taigi ši istorija perteikiama tarytum dviejuose laiko lygmenyse: mitiniame ir istoriniame. „Kraševskis, – rašo Litwinowicz-Drozdziel, – pasakoja mitą, įsitikinęs, kad intuityvus mokslo įrankių – kalbotyros, archeologijos, istorijos pritaikymas – būtent iš tos mitinės kalbos jį ir išgelbės, padarys tai, kad jo darbas taps tam tikra *tiesos* rūšimi, *tikros* istorijos reikšmės išaiškinimu“ (p. 60).

Kitaip tariant, Kraševskio tikslas galėjęs būti dvejopas: noras pateikti tam tikros tautos istorijos panoramą – nuo jos pasirodymo istorijoje iki pat neišvengiamo nuėjimo nuo scenos, atskleisti visuotinius istorijos dėsnius, parodyti, kaip tos universalios taisyklės įgyvendinamos konkrečiu atveju, arba – visai priešingas pirmajam – parašyti tokią istoriją, kuri sukurtų naują jos veikėją, o grupė, bendruomenė, kuri buvo netekusi savo istorijos arba nežinojo istorijos reikšmės, galėtų joje atpažinti save pačią, „pajauti tai, kas lemia jos savitumą ir išskirtinumą“ (p. 53). Ir šiuos savo svarstymus knygos autorė baigia retoriniu klausimu: „Taigi gal Kraševskis, nors pats to ir neplanavo, tikrai tapo vienu iš modernios lietuvių tautos tapatybės arba bent jau vienu iš lietuvių susikurtos savo istorijos vizijos kūrėjų?“ (p. 56). Atrodo, kad atsakymas į šį klausimą Litwinowicz-Drozdziel jau buvo žinomas iš anksto. Tolesnė šio literato tekstų analize paremta tyrėjos minties seka tik patvirtina minėtą tezę: nors ir Kraševskis istorikas, ir Kraševskis poetas ne visuomet (tiksliau būtų pasakyti – beveik visuomet) piešė itin patrauklų senosios Lietuvos paveikslą, nors teigė, kad šio krašto galybė ir šaunumas jau seniai praeityje, „XIX amžiaus lietuviybės ieškotojams tai pasirodė esą labai stipriu ir gaivinančiu impulsu. Kraševskio raštų apie senovę įtaką sunku pervertinti“ (p. 76).

Mintis aiški. Bet ar nauja? Būtų galima dar ilgai sekti autorės sąmonės vingiais, žavėtis jos kalbinėmis išraiškomis, jos retorika, taikliai parinktomis metaforomis ir Kraševskio darbų citatomis – jeigu ne tik ką ištartas klausimas. Nes atsakymas būtų lakoniškas – „nenauja“, bent jau Lietuvos skaitytojui. Visa tai jau anksčiau, nors ir kiek kitais žodžiais, buvo pasakytą. Nesiimsiu aptarinėti historiografinės situacijos, ji

jau seniai smulkiai aprašyta¹⁰. Paminėsiu tik du įdomiausius ir solidžiausius pastarojo laikotarpio darbus, kurių autorės – istorikė Halina Beresnevičiūtė-Nosálová ir literatūrologė Brigita Speičytė¹¹. Pirmasis rašinys skirtas istoriniams lietuviškos tematikos Kraševskio darbams, antrasis – grožinei kūrybai, konkrečiai poemai *Anafielas*. Beresnevičiūtė-Nosálová, daugiausia remdamasi Haydeno White'o istoriografinio stiliaus teorija (šio mokslininko mintys dažnai cituojamos, o tyrimo principai taikomi ir recenzuojamoje knygoje, žr. p. 89, 90, 132–133) pasiryžo rekonstruoti Kraševskio kelio istorinės tiesos link metodą, „pasiaiškinti, koku istoriografiniu palikimu, koku etiniu, estetiniu, epistemologiniu pagrindu rėmėsi Kraševskio istorinės Lietuvos vaizdas“, kaip jis gaivino į praeitį nugrimzdusius laikus¹². Tyrėjai buvo įdomūs ir Kraševskio deklaruoti tyrimo tikslai, ir metodai, kuriais jis konstruoja Lietuvos kaip „tautos politinės sėkmės ir nuopuolio modelį“¹³. Kaip ir Litwinowicz-Drożdziel, taip ir lietuvių tyrėjai buvo svarbus istorijos ir meno santykis Kraševskio kūryboje, verčiantis „mus įtarti jį beletristiniais ketinimais, o kartu ir su reikalavimu atspindėti nesume luotą ir neiškreiptą istorinę tiesą“¹⁴. Žinoma, ir lietuvių tyrėjai rūpėjo pasiaiškinti, kokį pėdsaką Kraševskio pažiūros į istoriją bus palikusiai lietuvių istorinėje sąmonėje, kitaip tariant, kokios buvo tos „giliai įmintos emocinės brydės“¹⁵ (šie žodžiai pasiskolinti iš Czesława Miłoszo).

Savo ruožtu Brigitai Speičytei buvo įdomu, kodėl ir kaip Kraševskis kūrinių *Anafielas* pristatė kaip „tam tikrą antrinę lietuvių mitologinio epo rekonstrukciją“, kaip „poemoje buvo įpoetintas lietuvių kultūros pradžios momentas – mito virsmas istorija“, o ypač – kodėl ir kaip ši poema, o ne Adomo Mickevičiaus kūrinys *Pan Tadeusz* („Ponas Tadas“) ar Antano Baranausko poema *Anykščių šilelis* virto „moderniosios lietuvių kultūros idėjine emblema“¹⁶. Speičytė, kuriai kaip ir Litwinowicz-Drożdziel (žr. p. 20, 119, 148), imponavo nacionalizmo ideologijos tyrėjo Benedicto Andersono mintys apie galimybę „išgalvoti bendruomenę“, susikurti praeitį „iš filologijos“, iš „pavadinimų“, priėjo prie išvados, kad šios poemos populiarumą tarp aušrininkų galėjo lemti net ir suteiktas šansas atsipalaiduoti nuo romantizmui būdingos istorinio proceso religinės interpretacijos (Mickevičiaus, Baranausko kūryboje), istorinius lūžius aiškinusios mistinio virsmo logika¹⁷.

¹⁰ Žr. V[ladas] Žukas, J. I. Kraševskis lietuvių istoriografijoje, p. 308–358.

¹¹ Halina Beresnevičiūtė, J. I. Kraševskis – Lietuvos istorikas, *Darbai ir dienos*, 1995, t. 1 (10), p. 19–42; Brigita Speičytė, *Anafielas*: nuotykinis epas apie Lietuvos praeitį, in *Poetinės kultūros formos: LDK palikimas XIX amžiaus Lietuvos literatūroje*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2004, p. 343–357.

¹² Halina Beresnevičiūtė, J. I. Kraševskis – Lietuvos istorikas, p. 19.

¹³ Ten pat, p. 22.

¹⁴ Ten pat, p. 23.

¹⁵ Ten pat, p. 19.

¹⁶ Brigita Speičytė, *Anafielas*: nuotykinis epas apie Lietuvos praeitį, p. 344.

¹⁷ Ten pat, 352–353.

Anafielas – rašė tyrėja, – yra abejotinos vertės estetiškas tekstas, ypatingiau nepaveikęs lietuvių literatūrinės tradicijos, tačiau lietuvių bendruomenei simboliškai paliudijęs galimybę laisvai formuoti tautinį identitetą, atsipalaiduoti nuo istorijos slėgio, kelis istorinės patirties amžius suskliausti į maironišką „nakties be aušros“ metaforą ir pasiryžti didžiajam tautos kūrybos nuotrykiui, entuziastingai pasveikinus „aušrą naujos gadinės“.¹⁸

Abu šie darbai, plačiai nuskambėję Lietuvos humanitarų pasaulyje, buvo išspausdinti dar prieš pasirodant Litwinowicz-Drożdziel monografijai, taigi turėjo visas galimybes būti pastebėtais ir įvertintais, juolab kad jie ne tik pagrįsti kruopščia Kraševskio kūrybos analize, bet ir daug kur mintimis susišaukia su lenkų tyrėjos svarstymais. Negana to, šių dviejų studijų fone Litwinowicz-Drożdziel mintys visai neatrodo pionieriškos. Tą žodį kaip tik ir pasiskolinau iš šios tyrėjos, be kita ko, įdomiai svarstančios ir apie paties Kraševskio galimybę suvokti save kaip to meto Lietuvos istorikų bendrijos pionierių (p. 56).

Be abejo, Kraševskio sukurta Lietuvos istorijos panorama buvo įspūdinga – kaip ir patys tos istorijos tyrimo uždaviniai, kuriuos, remdamiesi veikalo *Litwa* pratarame, galėtume glaustai suformuluoti taip: 1) kodėl kadaise pasiekusi brandą ilgainiui lietuvių tauta pasitraukė iš istorijos arenos? 2) kas lėmė, kad iš to klestėjimo laikotarpio liko tik migloti prisiminimai? 3) kokia buvo Lietuvos lemtis? 4) kokia idėja ji gyveno?¹⁹ Kitaip tariant – visa lietuviškoji Kraševskio kūryba – nesvarbu, grožinė literatūra ar istorinis tyrimas – tai šios jau sunkiai apčiuopiamos ir amžių gilumoje nugrimzdusios idėjos ieškojimas. Istorija, sakė Kraševskis, yra gyvenimo mokytoja, bet ne ši, praktinė, jos funkcija svarbiausia – istorijos esmę sudaro jos „ryšys su dabartimi, jų dvasinis ryšys“, ir kiekviena, taigi ir lietuvių tauta, turi „suvidinti savą, atskirą vaidmenį ir atlikti savą veiksmą (orig.: „czyn“), o tai įvykdžiusi „išsiskaido, jeigu taip galima sakyti, į savo sudedamąsias dalis ir išgyvenusi sunkų cheminį persikūnijimo procesą įsitraukia į naujos stiprėjančios tautos sudėtį“²⁰. Šiuos žodžius pacitavau neatsitiktinai – jie stebėtinai siejasi ne tiek su Johanno Georgo Herderio (reikėtų autorei padėkoti už priminimą, kad kaip tik Vilniuje pirmą kartą lenkų kalba buvo paskelbtas fundamentalusis jo veikalas²¹), kiek su Adomo Mickevičiaus mintimis, beveik tuo pat metu sakytomis iš tribūnos *Collège de France* auditorijoje... Sutapimas? Vargu. Tačiau teoriškai įmanoma, kad tuos žodžius veikalo *Litwa* ir poemos *Anafielas* autorius, kaip ir kiti Mickevičiaus amžininkai, jau buvo skaitęs²².

¹⁸ Ten pat, p. 353.

¹⁹ J[ózef] I[gancy] Kraszewski, *Litwa: starożytnie dzieje, ustawy, język, wiara, obyczaje, pieśni, przysłowia, podania i t. d.*, t. 1: *Historia do XIII wieku*, Warszawa: w Drukarni Stanisława Strąbskiego, 1847, s. 10.

²⁰ Ten pat, p. 16.

²¹ [Johann Gottfried] Herder, *Pomysły do filozofii dziejów rodzaju ludzkiego*, dzieło przełożone z języka niemieckiego z dodatkiem przedmowy i opisu życia autora, przez Józefa Bychowca, kapitana, t. 1–3, Wilno: nakład i druk T[eofila] Glücksberga, 1838.

²² Plačiau apie tai žr. Reda Griškaitė, Adomas Mickevičius – Teodoras Narbutas. Trys sąlyčio taškai, *Metai*, 1999, Nr. 4, p. 112–115.

Bet baigdamą svarstymus „Kraševskio tema“ norėčiau grįžti prie to, nuo ko pradėjau – prie jo „eilės“ šioje knygoje. Taip, Kraševskis daro ir darė įspūdį. Kadais, rašydama apie istoriografinę polemiką, vykusią XIX amžiaus vidurio Lietuvoje, atkreipiau dėmesį į jo amžininko, istoriko ir literatūros kritiko Juliano Bartoszewicziaus svarstymus ta pačia „Kraševskio tema“ (o diskusijų tikrai būta, ir labai karštų). Taigi kaip galima spręsti iš Bartoszewicziaus pasisakymų spaudoje, Kraševskis buvęs jo idealas – nestebinės ypatingu minties gilumu ir jėga, bet tiesiog pribloškęs neįtikėtinu kūrybingumu, visiškai nauja kalba, išsilavinimu, mokslu, labai dideliu apsiskaitymu, nepriklausoma ir originalia nuomone, sąmoju ir humoru. Bartoszewicziumi ypač įstrigo viena, jo žodžiais, – revoliucinė, Kraševskio mintis: pasaulyje nėra originalių kūrinių – literatai rašydami knygas tik vagia idėjas vieni iš kitų. Bartoszewicziumi buvo artimas ir kitas Kraševskio samprotavimas, šį kartą apie kritiką – naujų kūrinių recenzijos, tiksliau – trumpos nuomonės apie jas, nors ir blogai motyvuotos, bet rašytos pirmam įspūdžiui pagavus, vos tik perskaičius knygą, yra visiškai pateisinamos. Tiesa, dažnai jos žeidžia senus autorius, bet, antra vertus, jos kelia jaunųjų entuziazmą²³.

Būtent tokio jaunatviško entuziazmo ir nestokoja šis Litwinowicz-Drozdziel požiūris į Kraševskį, turintis ir dar vieną ryškų bruožą: šioje monografijoje Kraševskis – vienišas nesuprastas herojus, taigi turintis daug bendra ir su paties herojaus herojumi – Vitoliu. Ir knygos autorei didžiausias šios vienatvės ir nepritapimo aplinkoje įrodymas – Kraševskio „nepakvietimas“ į Laikinąją Vilniaus archeologijos komisiją: „nors lietuviškoms senienoms paskyrė nemažai dėmesio ir pastangų, be to, į lietuvių literatūros istoriją įėjo kaip autorius poemos iš mitinės istorijos – *Anafielas* – niekada komisijai nepriklausė: nei pats niekada nesistengė ten pakliūti, nei prisidėti prie jos darbų niekada nebuvo kviestas“ (p. 106). Mano galva, šį kartą ne tiek svarbu (nors galbūt ir aš pati liksiu nesuprasta savo kolegu), kad buvo padaryta labai grubi klaida – nes Kraševskis jau nuo 1856 metų buvo tikrasis šios komisijos narys ir knygos autorei būtų galima netgi nurodyti jo dovanas šiai institucijai – bet tai, kad tyrėja tarytum susitapatina su savo herojumi, o tiksliau – su jo herojaus herojumi. Bet tai bėda beveik visų mūsų rašančiųjų apie tuos, kurie jau praėityje. O gal ir vėl atvirkščiai – ne trūkumas, bet privalumas?

KODĖL NARBUTAS?

Paradoksalu, tačiau to paties turiau klausiti ir susipažinusi su antrąja Małgorzatos Litwinowicz-Drozdziel monografijos dalimi, pavadinta „Teodoras Narbutas. Istorija ir kolekcija“. Tik dabar šis klausimas kyla ne tiek dėl šio knygos herojaus „eilės“ tyrime (apie tai jau rašiau), kiek apskritai dėl jo „dalyvavimo“ jame prasmės. Kad ir kaip paradoksalu,

²³ Reda Griškaitė, *Mykolas Balinskis: kova dėl istorijos?*, Vilnius: Eugrimas, 2005, p. 37–38.

tai sakydama remiuosi pačios autorės teiginiais. Taigi kodėl Narbutas, jeigu jis, „skirtingai nei Juozapas Ignacijus Kraševskis, „nepateikia naujo mito, kuriame kokia nors grupė galėtų atpažinti save“, jeigu „nieko nemaitina širdį stiprinančiu pasakojimu“, o jo „istorija-kronika iš esmės nėra nei bajorų luomo apoteozė, nei bendrai užrašytas atgimstančios lietuvių tautos pasakojimas“ (p. 101, 89)? Kodėl Narbutas, jeigu jo veikalas *Dzieje narodu litewskiego* („Lietuvių tautos istorija“) „greičiau primena pasivaikščiojimą po senienų kolekciją, negu analitinį istorijos dėstymą“ (p. 109)? Jeigu šis darbas yra tik „privataus kolekcininko pasakojimas, tik prasmės ir vertės suteikimas jo kaip senienų rinkėjo pastangoms“ (ten pat)? Jeigu Narbuto veikalas neturi nei „savo vidinių mechanizmų, nei savo didvyrių“? (p. 88). Jeigu šio istoriko tekste „nė per nago juodymą“ nerasime ne tik modernios istorijos filosofijos, bet net ir istorinių įvykių „priežasčių ir pasekmių sekvencijos“? (p. 91, 88). Pagaliau jeigu net pati Litwinowicz-Drożdźiel klausia: „Kam gi tad rašyta ta istorija?“ (p. 89). Narbutas sako, kad „lietuvių tautai“, tačiau „ką jis turi omenyje, tai sakydamas?“ – klausia knygos autorė (ten pat).

Kitaip tariant, kam rašyti apie tai, kas šiam tyrimui neturi jokios prasmės ir vertės? Juk kandidatų į „mitologafus“, „mitologinio judėjimo“ (tai Litwinowicz-Drożdźiel terminai) atstovus buvo galima rasti ir daugiau, pavyzdžiui, Dionizą Pošką? Su visa spalvinga jo lietuvių senovės ir mitologijos samprata, su Baublio fenomenu. Tiesa, apie Pošką autorė užsimena, bet tik prabėgom, tik bendroje „žemaičių kompanijoje“. Tuo tarpu apie Narbutą, nors ir nenoromis, nors ir su akivaizdžia išankstine nuostata (ta pati, jau suformuota, tik visai priešinga nuomonė jaučiama ir vertinant Kraševskį) rašo daug ir ilgai. Taigi vis dėlto kodėl? Todėl, kad būtina, kad privalu. Todėl, kad „rašant apie Lietuvos senienas XIX amžiuje su tuo kūriniumi reikia susidurti akis į akį, prasiskverbtį per jį, nors ir kokios apimties jis būtų“ (p. 77). Todėl, kad nors ir poleminis, jis „į Lietuvos istoriografijos kanoną pateko kaip veikalas persilaužimo ir svarbus“, o lenkų istoriografijoje, kad ir kaip autorei būtų keista, „nors ir tapęs sinonimu to, kas marginalu ir kurioziška, taigi iš esmės nesvarbu“, visgi traktuojamas „kaip diletanto, bet tikro senienų mylėtojo kūrinys“ (p. 77–78). Kitaip tariant, monografijos autorė tarytum atsiduria istoriografiniuose spąstuose, ji neturi kitos išeities, tiesiog priversta akis į akį susidurti su tuo, kas neabejotinai yra „antros rūšies“, negana to, sunkiai įveikiama – turiu omenyje Narbuto veikalo apimtį. Dar daugiau – su tuo, kas turi blogą šlovę, kas sporto pasaulyje įvardijama dopingo, o istorikų – falsifikato vardu. Tiesa, autorė iš karto teigia, kad traktuos Narbuto veikalą „visų pirma kaip literatūros kūrinį, kuris turi visus epochos, kurioje buvo parašytas, atributus, o ne kaip žinių Lietuvos istorijos temomis šaltinį“ (p. 81). Tačiau to nepakanka. Narbuto *opero magno* (tai ir vėl mėgstamas Litwinowicz-Drożdźiel įvardas) reikia savito vertinimo, savitos, naujos schemos. Tiesa, ją sugalvoti nelengva: juk kalbama apie istoriką, kurio, šios tyrėjos žodžiais, rimtai nedomino nei romantizmo, nei juolab Apšvietos ideologija: „nei Montesquieu, nei Gibbonas, Hume’as ar Robertsonas“, o Joachimiu Leleweliu domėjosi tik tiek, kiek

šis rašė apie heruliškąją arba romėniškąją lietuvių tautos kilmę (p. 79). Palikime šį teiginį tyrėjos sąžinei, nes Lelewelio darbus nuolat ir atidžiai skaitė, visi svarbiausi buvo jo Šiaurių bibliotekoje, apie juos diskutavo su savo korespondentais, ir ne kas kitas, bet Narbutas apie savo veikalo ištakas yra viešai pasakęs: „man pavyzdžiu buvo Hume’as, tik nežinau ar pavyko“²⁴.

Tačiau schema Narbutui pateikiama. Mintis, be abejonės, kilo susipažinus su pirmuoju Narbuto veikalo tomu *Mitologia litewska* („Lietuvių mitologija“). „Ir ko tik ten neturime! – stebisi autorė. – Penkiolika didžiųjų dievų, keturiasdešimt šeši mažesni, trisdešimt devynios deivės, septyni pusdieviai, daug sudievinčių gamtos jėgų, dvidešimt dvi paslaptingosios dievybės ir fetišai, šventės, aukojimo ritualai, įvairios žynių ir pranašų rūšys, šventovės, altoriai, šventi gojai, dievų vaizdiniai – tai iš tikrųjų imponuojantis *katalogas* [kursyvas mano. – R. G.]“ (p. 91–92). Be abejo, nuostaba ir nuostata perimta iš Narbuto kritikų, nauja tik paskutinis žodis – „katalogas“. Kaip tik juo, nuolat jį supindama su kitu panašios prigimties žodžiu – „kolekcija“, Litwinowicz-Drożdźiel ir vertina daugiatomį Narbuto veikalą. „Smulkus bajoras, – rašo ji, – Šiaurių dvarelis savininkas, kasdien besigalynėjantis su cukrinių runkelių auginimo ir labdaringos Rumforto sriubos valstiečiams virimo prieš naują derlių problemomis, įtraukia esamus ir nesamus daiktus į savo gigantišką *istorijos mitologijos katalogą* [čia ir toliau kursyvas mano. – R. G.], vedžioja savo svečius po *neegzistuojančią kolekciją*, linksmindamas anekdotais apie neįprastas visų tų praeities lobių radimo aplinkybes“ (p. 99). Narbuto veikalas – tai tik katalogo, tik kolekcijos pristatymas. Tiesa, retkarčiais „neaistringos katalogo vietos“ supinamos su „jausmingais kolekcininko prisipažinimais“, keičiamos bajoriška gavenda: „visur ten, kur atsiranda nors menkiausias anekdotas, fabulą turinti įtampa, pasakojimo didvyriu tampa pats autorius, kolekcininkas-pasakotojas“ (p. 100, 101). Tačiau knygos autorei įdomu ne tiek šis pasakojimas, ši gavenda (anot jos, labai reta Narbuto veikale), neturinti jokio ryšio su „tikru“, o tik su „paraistoriniu“ istorijos dėstymu, kiek pati Narbuto kolekcininko „meilė daiktams, žaliavinėms liekanoms, liudijančioms apie krašto senumą“ (p. 101). Kitaip tariant, Narbuto veikalas *Dzieje narodu litewskiego* – ne kas kitas kaip „virtualus (rašytinis) muziejus“:

Kai kurios vitrinės tuščios, bet esminės žinios apie pasaulio sutvarkymą suteikia galimybę manyti, kad netrukus trūkstami eksponatai atsiras. Kolekcija yra mikrokosmosas, o ne – kaip tai galėtų atrodyti – koks nors atsitiktinis rinkinys daiktų, kurie atitinka tik vieną kriterijų – „jie yra seni“. Kolekcija sutvarkyta taip, kad atspindėtų įsivaizdavimą apie pasaulio tvarką. Narbuto mikrokosmosas yra pilnas daiktų, kurie į gyvenimą pakviesti tik dėl paties rašymo akto; kurie nesugadinti praktiškumu ir funkcionalumu – nes jie neegzistuoja. Tai, su kuo susiduriame skaitydami veikalą *Dzieje narodu litewskiego*, jokiū būdu nėra istorijos rašymas. Tai krašto seniųjų muziejus, pilnas dievybių statulų ir valdovų paminklų – prienamesnis ir artimesnis nei kokia nors materializuota kolekcija. (p. 111)

²⁴ Žr. Reda Griškaitė, Simono Daukanto ir Teodoro Narbuto epistolinis dialogas, in *Laiškai Teodorui Narbutui: epistolinis dialogas*, Vilnius: Mokslas, 1996, p. 21.

Istorija kaip katalogas? Istorija kaip muziejus? Kaip pasivaikščiojimas po jį? Kodėl gi ne? Muziejaus, kolekcijos metafora šiuo atveju, kalbant apie Narbuto *operum magnum*, netgi vykusi ir svarstyti (gal tik nelabai originali, nes ir Halina Beresnevičiūtė mus kartu su Juozapu Ignotu Kraševskiu „vedžioja“ po šio istoriko susikurtą „paveikslų galeriją“²⁵), jeigu ne keletas, šį kartą jau ne Narbuto, bet pačios knygos autorės naracijos ir jos istorijos rašymo bruožų. Jau daug kartų akcentavau išankstinę neigiamą Litwinowicz-Droździel nuomonę apie Narbuto darbus. Tačiau šiuo atveju labiau trikdo akivaizdus nenoras išgirsti, o laikantis objektyvaus ir padoraus rašymo kriterijaus – būtina pateikti ir kitą nuomonę, kad ir kokia nepriimtina ji būtų. Kitaip tariant, nors ir deklaruota, kad į Narbuto veikalą apskritai nežiūrės „kaip į žinių Lietuvos istorijos temomis šaltinį“, kad tyrėjos iš esmės nedomins šio istoriko naudotų šaltinių kilmė ir patikimumas, vis dėlto retorika – tradicinė, paimta iš Konstantino Jablonskio, Zenono Ivinskio, Januszo Tazbiro, Lucjano Krawieco tekstų: Narbutas diletantas, jo istorinis metodas – tikras anachronizmas, negana to, jo didysis veikalas pilnas įvairių klastočių – ne tik istorinių faktų, istorinių asmenybių, bet ir istorinių šaltinių (p. 77). Atstovaudama tokiai vienareikšmiškai, nors, be abejonės, solidžiai, nes pozityvistinei, pozicijai, autorė ne tik pati save pasmerkia neobjektyvumui, bet ir neoriginalumui. Kas gana keista, nes monografija su aiškia pretenzija – turiu omenyje tiek jos struktūrą, tiek jau ne kartą minėtus minties šuolius ir sudėtingai puošnų, „barokinį“ (itin sunkiai verčiamą į lietuvių kalbą) stilių.

Kitaip tariant, pasigedau istoriografinės įvairovės. O jos, bent jau pastaruoju metu, nestokojama, taip pat ir Narbuto kaip „didžiojo visų laikų Lietuvos istorijos falsifikatoriaus“ klausimu. Tiesa, Lietuvos istorikų bendruomenė ir toliau pasidalijusi į dvi priešingas stovyklas. Ir čia jau ne taip svarbu, kas kuriai grupei atstovaujama, bet pats tų dviejų polių egzistavimas. Įdomu ir tai, kad susidomėta net tų grupuočių genezė²⁶. Šiandien aš ne tiek už tuos, kurie sako, kad „be Narbuto nebūtų nei Vasario 16-osios, nei, ko gero, dar kelių XIX a. vyrų, drįsusių mesti iššūkį pozityvizmui, kalbinei ir kultūrinei polonifikacijai ir padėjusių pagrindus lietuvių mitologijai, suvokimui, kad lietuvių istorija nėra pasibaigusi, nes esame mes, jos paveldėtojai“²⁷, nei juolab už tuos, kuriems Narbutas ne tik diletantas ir falsifikatorius, „be saiko įsijautęs į ‘puikiosios praeities’ didybę“ ir pateikęs „stipriai deformuotą praeities vaizdą, kurį dar labiau temdė pomėgis falsifikuoti istorijos šaltinius“, taigi ne tik pagonybės, bet net ir savižudybės idealizuotojas, jos apologetas, iškelęs savižudybės naudą tautai, „kuriai trokštama tautinio prisikėlimo palaimos“,

²⁵ Halina Beresnevičiūtė, J. I. Kraševskis – Lietuvos istorikas, p. 27.

²⁶ Žr. Aivas Ragauskas, Ar istorikas Teodoras Narbutas (1784–1864) buvo istorijos šaltinių falsifikuotojas?, *Acta humanitarica Universitatis Saulensis*, t. 9 (2009): *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*, sudarė Rita Regina Trimonienė, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 324–335.

²⁷ Gintaras Beresnevičius, Lietuvių ir lenkų istoriografija apie lietuvių mitologiją XIX a. pirmoje pusėje, *Literatūra*, 48 (5): *Projekto „Littera“ darbai: Lietuvių tapatybė XIX a.–XX a. pradžios literatūroje ir kultūros diskursuose*, 2006, p. 23.

garsiajame Pilėnų gynybos epizode sąmoningai įpynęs „savižudybę propaguojančias mintis“²⁸. Rinkčiausi trečiąjį kelią – už Narbuto biografijos, jo rankraštinio palikimo tyrimus, pagaliau *atidų* jo tekstų skaitymą. Naujausias tokio darbo pavyzdys – rusų istoriko Sergejaus Polechovo tyrimas: peržiūrėjęs Rusijos valstybinėje viešojoje istorijos bibliotekoje Maskvoje, Retų knygų skyriuje, saugomo vieno iš 1843 metais Narbuto sudaryto (parengto spaudai) 893 (*sic!*) istorinių 1216–1569 metų laikotarpio dokumentų (laiškų, įstatyminių aktų, popiežiaus bulių, dovanojimo aktų) rinkinio *Index historico-diplomaticus Magni Ducatus Lithuaniae* tomo registrus, suabejojo tik vieno (*sic!*) dokumento, nes žinomo tik iš šio Narbuto rinkinio, istoriškumu – visi kiti aktai buvo žinomi plačiau²⁹. Būtent šis dokumentas Polechovui tapo argumentu, kad minėtas rinkinys... tai spaudai parengtas švarraštis. „Toku būdu, – ironizuoja straipsnio autorius, – bent jau aišku, kodėl Narbutas į katalogą įtraukė savo paties falsifikatą. Nes jeigu rinkinys būtų buvęs skirtas asmeniniam naudojimui, tai kam gi istorikas romantikas apgaulinėtų save patį?“³⁰. Kad ir kaip ten būtų, tenka pritarti Aivui Ragauskui, kad vis dar „kitoks“ požiūris į Narbutą „yra tiek marginalinis, jog jo tarsi ir nėra“, o jo atstovams tuoj pat prikišamas pačiam Narbutui būdingas romantizmas, mėgėjiškumas ir t. t.³¹ Beje, čia recenzuojamą Litwinowicz-Drożdziel monografiją Ragauskas apibūdino kaip „naujausią pozityvistinio ir tokio pobūdžio tekstą, kuriame toliau naiviai plėtojama T. Narbuto falsifikatų teorija“³².

Taigi ar tik vieną požiūrį atspindintis tekstas, kitos nuomonės ignoravimas taip pat nėra istorijos klastotė? O paviršutiniškas, negilus teksto skaitymas, atskirų fragmentų „ištraukimas“ ir jų pateikimas be konteksto? Beje, tai dažniausiai pasitaikantis Narbuto kritikų metodas. Litwinowicz-Drożdziel „viso Narbuto“, atrodo, taip pat neperskaitė, nes dažniausiai cituojamas ir vertinamas tik pirmasis, „mitologinis“, jo veikalo *Dzieje narodu litewskiego* tomas (tik p. 88 cituojamas dar ir penktasis Narbuto veikalo tomas) bei 1847 metais išspausdinta knygelė *Dzieje narodu litewskiego w krótkości zebrane* („Lietuvių tautos istorija, glaustai perpasakota“), paprastai tiesiog vadinama „Trumpąja istorija“³³. Pastaroji knyga rimtam tyrimui apskritai vargu ar naudotina, nes ji – tik didžiojo Narbuto veikalo kompendiumas, daugiau informacinio,

²⁸ Darius Baronas, Dangiras Mačiulis, *Pilėnai ir Margiris: istorija ir legenda*, Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, 2010, p. 217, 222.

²⁹ С. В. Полежаев, Рукопись Теодора Нарбута в собрании Исторической библиотеки, Библиотека и история: сборник материалов международной научной конференции 18–19 ноября 2008 года, Москва: Государственная публичная историческая библиотека России, 2010, с. 118.

³⁰ Ten pat, 6 išnaša.

³¹ Aivas Ragauskas, Ar istorikas Teodoras Narbutas (1784–1864) buvo istorijos šaltinių falsifikuotojas?, p. 328.

³² Ten pat, p. 326, 1 išnaša.

³³ Teodor Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego w krótkości zebrane*, z dołączeniem potoku pochodzeń ludów narodu litewskiego i czterech tablic rodowych xiążąt litewskich, Wilno, nakładem Rubena Rafałowicza, Drukiem Józefa Zawadzkiego, 1847.

reklaminio pobūdžio leidinys, paties istoriko žodžiais, „skirtas bendram supratimui, kad būtų galima lengviau suvokti jo [t. y. devyniatomio veikalo. – R. G.] turinį, t. y. apibendrinimas to, kas buvo anksčiau smulkiai išdėstyta“, tai „tik devynių tomų konspektas“, „sutrumpintas aprašymas“³⁴.

Taigi Litwinowicz-Drożdziel pasirinkimas mažiau negu keistas. Ir ne tik todėl, kad autorė deklaruoja, kad jai svarbiausia – pats „istorijos tekstas ir jo poetika“ (p. 27), bet visų pirma todėl, kad šio „konspekto“, šios santraukos, pagrindu savo ruožtu daromi drąšūs apibendrinimai. Žinoma, ir vėl Narbuto nenaudai. Vienas tokių, iki šiol kitų šio istoriko kritikų nepastebėtų – tai Narbuto „pomėgis buhalterijai“ (p. 89). Štai kalbėdama apie istoriko pateiktą Pilėnų gynybos aprašymą, jame, skirtingai nei Kraševskio poemoje *Kunigas* („Kunigas“) ar Sirokohlės kūrinyje *Margier* („Margiris“) – keistoka ir tai, kad lyginami skirtingo žanro tekstai, t. y. poezijos kūriniai ir istorinis tekstas, neranda nei jausmo, nei pasakojimo – tik skaičius. „Šios tvirtovės sienas, – cituoja Narbutą Litwinowicz-Drożdziel, – buvo suręstos iš medinių sienojų, 52 sprindžių storio ir 83 sprindžių aukščio, griovių gylis – 26, plotis – 50 pėdų – tik tiek tepasako Šiaurių istorikas“ (p. 89). Toliau ta pačia tonacija vertinamas ir Narbuto pateiktas Žalgirio mūšio aprašymas: „Apie Žalgirio mūšį Narbutas rašo, kad jis buvo *atmintinas*, bet visų pirma dėl didžiulio žuvusiųjų skaičiaus iš abiejų pusių, ir priduria: „Mūšis baisus, jeigu dar pastebėsime, kad beveik vien tik šaltieji ginklai naudoti, nes patrankos ir šaunamieji ginklai dar buvo mažai naudingi, nes netobuli“.“ (p. 89–90).

Visai kitus tiek Pilėnų gynybos, tiek Žalgirio mūšio aprašymo vaizdus monografijos autorė būtų radusi pagrindiniame Narbuto veikale. Net ir „Trumpojoje istorijoje“ apie Pilėnus parašyta plačiau, negu nurodoma, ir netgi gana emociškai³⁵. Palikdama nuošalyje dabar itin populiarią Margirio temą, taip pat ir Narbuto pateiktą šio istorinio epizodo aprašymą, paminėsiu tik, kad Žalgirio mūšis taip pat nėra jau taip sausas aprašytas net ir „Trumpojoje istorijoje“, o didžiąjame Narbuto veikale jam skiriama daugiau nei derama vieta – visas skyrius, iš viso 17 (*sic!*) paragrafų³⁶. Yra ir *vaizdingų* mūšio aprašymų, ir *emocingų*, dažniausiai Augusto Kotzebue veikalo citatų. Atvirkščiai, netgi pasigendame „statistinio“, „inžinerinio-techninio“ Narbuto mąstymo, su apgailėstavimu skaitydami jo prisipažinimą: „Neaprašinėsime techninių smulkmenų: kariuomenės išsidėstymą ir smulkia mūšio eigą skaitytojas ras pridėtame plane – aprašysime tik tai, kas aprašomajam tyrimo objektui priklauso“³⁷.

Taigi vaizdas visiškai priešingas tam, kurį mums pateikia Litwinowicz-Drożdziel. Nėgana to, be reikalo pulsuodama emocijomis, autorė neišlaiko naracijų santūrumo, taigi ir objektyvumo. Tačiau didžiausia bėda – precizijos stoka. Ir ne tik todėl,

³⁴ Ten pat, p. V.

³⁵ Ten pat, p. 154–156.

³⁶ Teodor Narbutt, *Dzieje narodu litewskiego*, t. 6: *Panowanie Witolda w wieku piętnastym*, Wilno, nakładem i drukiem Antoniego Marcinowskiego, 1839, s. 199–252 (§ 1557–1575).

³⁷ Ten pat, p. 236 (§ 1573).

kad einama lengviausiu keliu, t. y. naudojant antrinius, nes lengviau įsisavinamus, šaltinius, ne tik todėl, kad daroma daug klaidų nurodant leidinių ir rankraščių pavadinimus, jų laidos vietas ir datas, ne todėl, kad kartais ta pati citata beveik žodis žodin leidinyje pateikiama du kartus (p. 20, 148), ne tik todėl, kad neretai autorė parodo prastą XIX amžiaus epochos išmanymą (pavyzdžiui, rašydama „kažkoks Karolis Lavalis“ (p. 340), kai turimas omenyje viena įtakingiausių to meto asmenybių – politikas, švietimo ideologas, artimas imperatoriui Aleksandriui I asmuo grafas *Ivanas Lavalis*, arba kai atvirai tyčiojamosi iš fakto, kad Narbutas į reikšmingiausių Lietuvos istorijos įvykių chronologiją įtraukia ir pirmą paskiepijimą nuo raupu, p. 84, išnaša 10), bet net ir grubių dalykinių klaidų. Paminėsiu tik vieną, tiesiogiai (ne)susijusią su Narbuto kūrybine biografija: 1820 metais Gardine paskelbtos knygelės *Krótki rys pierwiastków narodu litewskiego z różnych dawnych autorów zebrany* („Trumpa lietuvių tautos pradų apžvalga, iš įvairių senųjų autorių surinkta“) autorius ne Teodoras, bet Justinas Narbutas (p. 214). Apmaudu, kad ši pozicija nurodyta kaip *pirmasis* Teodoro Narbuto spausdintas darbas.

Iš pirmo žvilgsnio – tai tik smulkmenos. Bet šiuo atveju jos svarbios, nes atsiranda įtarumas, imi abejoti tuo, kas rašoma, nors ir kaip patraukliai, naujai ir žaismingai skambėtų dėstomos mintys. Kitaip tariant, „išsiruošdamas į žygi“ (taip autorė vadina Narbuto pastangas ištirti „lietuviškumo šaltinius“ (p. 81), ypač – į tokį žygį – turiu omenyje „Narbuto klausimo“ jautrumą – privalai ypač kruopščiai pasiruošti ir apsiginkluoti. Nes, kaip minėta anksčiau, „kova dėl Narbuto“ ne tik tęsiasi, bet ir vis karštesnėja.

DAUKANTAS, JUCEVIČIUS, ARBA TIKSLIAU: JUCEVIČIUS IR DAUKANTAS

Nei dėl Simono Daukanto, nei dėl Liudviko Adomo Jucevičiaus istoriografinė kova nevyksta. Gal tuo ir galima paaiškinti gana ramų, taigi ir solidesnį šiems herojams skirtą knygos dalių dėstymą. Tiesa, susidaro įspūdis, kad, skirtingai nei Teodorui Narbutui, Daukantui (beveik tą patį galima pasakyti ir apie Jucevičių) Małgorzata Litwinowicz-Droździel atlaidesnė – jos netrikto nei „Sankt Peterburgo žynio“ kūriniuose pasitaikantys netikslumai, nei „literatūriškumas“, kaip ir tai, kad „Daukanto tekstas, skaitomas net pirmą kartą, stebėtinai atrodo jau kažkur skaitytas“ (p. 136). Daukantui, skirtingai nei Narbutui, netgi „leidžiama ieškoti“ lietuviškų runų, interpretuojant tai ne kaip anachronizmą, bet „kaip savų, skirtingų nuo kaimyninių šalių kultūros ženklų ieškojimo istoriją“ (p. 131) (tokia pat atlaidi, netgi dar atlaidesnė, šiuo požiūriu autorė bus ir Jucevičiui, p. 165). Kitais žodžiais tariant, *quod licet Jovi, non licet bovi*: monografijos autorei Daukantas – *tipiškas* to meto Europos modernių valstybių kūrimosi laikotarpio atstovas, ieškantis savo tautai vietos istorijoje, tiesa, ne „istorikas akademikas, greičiau – archyvistas, išitraukęs ne tiek į mokslinę veiklą, kiek į tam tikrą visuomeninį arba visuomeninį-ideologinį projektą, kurio tikslas buvo (re)konstruoti

lietuvių nacionalinę bendriją“ (p. 119), tipiškas „mitų, poezijos [...] ir ideologijos pateikėjas“ (p. 119–120). Tiesa, mintis ne originali, pasiskolinta iš Benedicto Andersono, bet šiuo atveju deranti.

Kruopščiai atlikta ir Daukanto kūrybos, ypač jo *Būdo*, vainikuojančio „desperatišką ir vienišą Daukanto kelią“, analizė (p. 120). Galbūt tik pasigesta dėmesio lietuvių kolegų darbams, ypač pastarųjų metų tyrimams – turiu omenyje Ireną Buckley, atlikusią retorinės kultūros apraiškų analizę Daukanto istoriografinėje kūryboje³⁸, ir Vytautą Berenį, pamėginusį kartu su Daukantu „išgyventi istoriją kaip organiškai susiklosčiusią kultūrinę tradiciją“³⁹. Šie tekstai, be abejonės, būtų tik sustiprinę ir paryškinę kai kuriuos Litwinowicz-Drożdziel svarstymus. Kad ir kaip ten būtų, tenka pritarti ir autorės minčiai, kad 1845-ieji – Daukanto *Būdo* paskelbimo metai – netapo jokia persilaužimo data, tik norisi priminti, kad į šią knygą vis dėlto buvo atkreiptas dėmesys – tai rodo ne tik to meto epistolinis palikimas, bet ir faktas, kad 1849 metais Romualdas Podbereskis Vilniuje, leidinyje *Rocznik Literacki* („Literatūros metraštis“), išspausdino *Būdo* vertimo į lenkų kalbą fragmentą su puikiais Vincento Smakausko medžio raižiniais⁴⁰. Įdomi smulkmena: Litwinowicz-Drożdziel šį Daukanto kūrinį į lenkų kalbą verčia „Oblicze starożytnych Litwinów z wyżyn i ze Żmudzi“, o Daukanto amžininkas ir pažįstamas Podbereskis: „O zwyczajach starożytnych Litwinów górnych i dolnych“⁴¹. Vargu ar galima abejoti, kad būtent tokį savo veikalo vertimo variantą Podbereskiui pateikė pats Daukantas.

Išsamiai pristatyta ir Daukanto biografija, nors ir su vienu kitu netikslumu: šis istorikas niekada nedarbo pas Nikolajų Rumiancevą (p. 169), o jo *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių* lietuvių kalba pirmą kartą paskelbti ne 1922, bet 1929 metais (p. 117). Koreguotina arba diskutuotina ir mintis, kad dėl Daukanto darbų Lietuvos didysis kunigaikštis Vytautas tampa liaudies didvyrio figūra (p. 132, 141). Nors autorė ir remiasi Edvardu Gudavičiumi, XIX amžiaus istorikai jau senokai sutaria, kad Vytauto išaukstinimo pradžia siejama su Ignacijaus Onacevičiaus ir jo mokinio Antano Boleslovo Hlebavičiaus vardais. Banaloka atrodo ir autorės mintis, kad lietuviškąją Daukanto kūrybą būtų galima priskirti „populiariosios literatūros žanrui“ (p. 142), nes tuo, regis, taip pat nebejojama. Tačiau Daukantui skirtą monografijos skyrių visgi skaityti malonu, o lenkų skaitytojui turėtų būti netgi ir labai įdomu. Tiesa, neapleidžia nuojauta, kad pačiai knygos autorei šis jos herojus buvo kiek nuobodokas – sprendžiu ne tik iš ekspresyvumo stokos – tiek stilius, tiek mintis, bet ir aplinkybės, kad tai vienintelis knygos skyrius, kuriame nėra poskyrių.

Tad ketvirtajam ir paskutiniajam knygos herojui – Liudvikui Adomui Jucevičiui

³⁸ Žr. Irena Buckley, *Retorikos tradicija XIX amžiaus lietuvių literatūroje*, Vilnius: Versus aureus, 2006.

³⁹ Vytautas Berenis, Simonas Daukantas lietuvių kultūroje, in *Kultūros tarpai istorijoje*, Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas, 2007, p. 119–120.

⁴⁰ Joky's Łaukis, O sposobie prowadzenia wojny u starożytnych litwinów, *Rocznik Literacki*, t. 4, 1849, s. 13–46.

⁴¹ Ten pat, p. 18.

skirta knygos dalis – visiškas kontrastas tik ką aptartajai. Drįsčiau teigti, kad tai apskritai vienas įdomesnių kada nors sukurtų Jucevičiaus portretų. Akivaizdu ir kita – Litwinowicz-Drożdziel didelę įtaką turėjo Meilės Lukšienės darbai – daug idėjų pasisemta būtent iš jų, o kartais abiejų tyrėjų mintys tiesiog identiškos⁴². Kad ir kaip ten būtų, pačiai monografijos autorei Jucevičius – savotiškas atradimas.

Galbūt todėl taip lygiai gula žodžiai, sakiniai, taip gražiai konstruojamas pasakojimas. „Panašiai kaip ir kitiems XIX amžiaus Lietuvos seniųjų mylėtojams skirtuose skyriuose, – rašo Litwinowicz-Drożdziel, – nekeliu sau uždavinio koku nors būdu verifikuoti Jucevičiaus etnografinio darbo rezultatus. Ne mano uždavinys rekonstruoti XIX amžiaus Lietuvos arba Žemaitijos valstiečių kultūrą. Mano tikslas, jeigu taip galima pasakyti, – atskleisti „Jucevičiaus kultūrą“, tam tikrą mentalitetą ir jo šaltinius, žinoma, teigdama, kad šio teksto herojų taikliai parinkau ir to laikmečio herojumį“ (p. 160). Dėl pastarosios minties gal būtų ir galima diskutuoti, bet tik ne dėl Jucevičiaus asmenybės išskirtinumo.

Kitaip tariant, autorės tikslas – parodyti kuo „Jucevičiaus kultūra“ skiriasi nuo „Kraševskio kultūros“, „Narbuto kultūros“, o galbūt net ir – „Daukanto kultūros“. Litwinowicz-Drożdziel išvada vienareikšmiška: „Jucevičiui – skirtingai nei Kraševskiui ar Narbutui – mitologija nėra istorijos atmaina, esanti anapus uždarytų istorinių laikų“ (p. 155) (plg.: „J. I. Kraševskiui lietuvių liaudies kultūra – daugiau teorija, L. Jucevičiui – gyvenimo dalis“⁴³), o jo veikalas *Litwa pod względem starożytnych zabytków, obyczajów i zwyczajów* („Lietuva, jos senovės paminklai, buitės ir papročiai“, toliau – *Litwa*), nors taip pat turi registro, t. y. „katalogo“ požymių, bet tai jau (skirtingai nuo Narbuto?) „sąrašas su teze“, su mintimi, su teiginiu, su tam tikra vizija (p. 159). Visas šis registras, visas šis XIX amžiaus liaudies kultūros turtų rinkėjas darbas, jo pateiktos dainos, patarlės, tikėjimų, papročių ir švenčių aprašymai, monografijos autorės teigimu, turi vieną tikslą – Jucevičius ieško idealios kultūros būsenos. Ir koks tų paieškų rezultatas? Kokia Jucevičiaus „diagnozė“? O ji, anot autorės, labai tiksli: bajorų ir miesto kultūra yra svetima, tikrai lietuviška yra tik valstiečių kultūra (p. 172). Iš to sektų ir kita logiška išvada – tauta yra ne politinė, pilietinė, bet etninė bendrija, paremta kraujo ir žemės bendrumu. Ir nors Jucevičius to niekur tiesiai nepasako, nors jam „iki modernios tautos iš jo pasaulio vis dar labai toli“ (p. 189), tą mintį, Litwinowicz-Drożdziel teigimu, galima bent iš dalies apčiuopti – kaip tik tose veikalo *Litwa* puslapiuose pateiktose smulkiose lietuviškų kostiumų, muzikos instrumentų ar valgių rekonstrukcijoje (p. 183).

Tad autorė su visa atida žvelgia į Jucevičiaus kūrybą, tiksliau – į svarbiausiu šio literato kūrybos objektu pasirinktą 1846-aisiais išspausdintą, t. y. vos metams prabėgus

⁴² Žr. Meilė Lukšienė, Liudvikas Adomas Jucevičius, in L. A. Jucevičius, *Raštai*, Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1969, p. 5–52; Meilė Lukšienė, Liudvikas Adomas Jucevičius, in *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, p. 22–34.

⁴³ Meilė Lukšienė, Liudvikas Adomas Jucevičius, in *Lietuvių kultūros veikėjų laišakai J. I. Kraševskiui*, p. 33.

nuo Daukanto *Būdo* (*sic!*), veikalą *Litwa*⁴⁴. Autorei imponuoja ir tai, kad, skirtingai nei Narbutas, Jucevičius toli gražu ne „kabinetinis mitografas“ (p. 158), taigi jo kūryba yra „ypatingas teksto ir patirties susiliejimo vaisius“ (ten pat). Kad skirtingai nuo Narbuto, Jucevičiaus mitologijos vizija „tolima *interpretatio romana*“ (ten pat), joje nėra importuoto graikų ar romėnų panteono, apskritai jokios sukonstruotos religinės hierarchijos – „tik pabiri tikėjimai, nesudarantys jokios vientisos sistemos“ (ten pat). (Plg.: „L. Jucevičius „Lietuvoje“ taip pat aiškiai atsisako religinės visumos, o duoda nuotrupomis atskirus faktus, tik juos grupuodamas“⁴⁵). Keista tik, kad autorė, atkreipusi dėmesį į tai, kad Jucevičius labai kritiškai žiūrėjo į Narbuto veikalus (p. 158), užmiršo nurodyti, kad būtent iš Narbuto jis ir „pasiskolino“ ne vieną dievybę⁴⁶. Kad ir kaip ten būtų, Litwinowicz-Drożdziel ypač imponuoja tai, kad pritaikius sudėtingą „savas“ ir „svetimas“ konstrukta (jį perpasakoti sunku ir beprasmiška, nes, mano manymu, tokius, o ne kitokius šių literatūrų santykių modelius lėmė ne tiek pažiūros ir jų keliami tikslai, kiek kartų skirtumas), kolegiški literatūriniai santykiai klostosi būtent taip: „Kraševskis – Jucevičius, Daukantas – Narbutas“, o ne atvirkščiai (p. 168–169).

Kaip jau sakiau pradžioje, akivaizdu, kad recenzuojamos knygos autorei „Jucevičiaus kultūra“ – didelis atradimas. Tačiau, Litwinowicz-Drożdziel teigimu, tai buvo didelis atradimas ir paties Jucevičiaus amžininkams, ypač Lenkijos Karalystės gyventojams: „tai tikriausiai pirmas rinkinys, kai apie dainas ne tik užsimenama, bet ir jos pateikiamos, ir tai dviem kalbos variantais – lietuvišku originalu ir vertimu į lenkų kalbą“ (p. 161). Nors tai tikrai nebuvo pirmas kartas, kai XIX amžiuje greta publikuotos ir lietuviškos dainos, ir jų vertimai į lenkų kalbą (prisiminkime kad ir 1808 metais Varšuvoje paskelbtą Ksavero Bogušo studiją), svarbi kita tyrėjos mintis – karalystės gyventojams, kuriems iki tol „XIX amžiaus lietuvių liaudies dainos buvo tiek pat suprantamos kaip ir turkų ar lapių“ (p. 162), būtent Jucevičius tampa savotišku gidu, savotišku „vedliu vertėju“ po savitą pasaulį, po savitą kultūrą, vartojančią kitą, egzotišką kalbą. Kaip tik dėl Jucevičiaus knygos šis labai neįprastas, o kaip pasirodė visai šalia, kaimynystėje, esantis pasaulis staiga atsiveria, tampa „prieinamu“, o „pamatymas tos tolimos, egzotiškos kalbos spaudoje – kažkas negirdėta ir sukeliančiu euforiją“ (ten pat). Jucevičiaus pasiūstą impulsą autorė ir laiko svarbiausiu jo nuopelnu. Paradoksalu, tačiau, mano galva, ir Litwinowicz-Drożdziel šiandieniniam lenkų skaitytojui siunčia panašų impulsą – tai, kas rašoma jos knygoje, daugeliui gali pasirodyti geografine prasme labai artima, o mentaline – stebėtinai egzotiška.

⁴⁴ Čia norėtusi atkreipti dėmesį į tai, kad, mano manymu, autorė be reikalo ignoroja kai kuriuos kitus Jucevičiaus tekstus – bent jau man tikru atradimu tapo chronologiškai antrasis spausdintas jo kūrinys – 1836 metais pasaulį išvydusi knygelė – trumpas Lietuvos istorijos, taip pat ir legendinės, kursas vaikams Žr. L[udwik] A[dam] J[ucewicz], *Historja litewska dla dzieci*, Wilno, w Drukarni A. Dworca, 1836.

⁴⁵ Meilė Lukšienė, Liudvikas Adomas Jucevičius, in L. A. Jucevičius, *Raštai*, p. 36.

⁴⁶ Ten pat.

KELETAS BAIGIAMŲJŲ ŠIO RAŠINIO MINČIŲ

Małgorzatos Litwinowicz-Droździel monografiją skaityti ne tik verta, bet ir būtina, net ir tiems, kurie prie XIX amžiaus Lietuvos istorijos problemų prisiliečia tik epizodiškai. Nes, kaip jau sakiau šio rašinio pradžioje, tai žvilgsnis iš šalies tiek į mūsų praeitį, tiek į mus pačius. Tačiau ši knyga anaipol nebus lengva lektūra. Ir ne tik dėl jau anksčiau minėtų autorės nenuoseklumą, painių diskursų, sudėtingų konstruktyvų, rafinuotų žodžių ir visa tai vainikuojančios precizijos stokos (bene akivaizdžiausiai tai rodo skyrius „Bibliografinės nuorodos – lietuvių mitologija ir istorija studijoje aptartų autorių darbuose“). Dažną lietuvi šį rašinį gali net ir užgauti – turiu omenyje paskutinį jos skyrių „Senovė – dabartis“.

Bet baigti norėčiau ne jausmais, bet tuo, ką įvardyčiau kaip Litwinowicz-Droździel mokslinio darbo prieigą. Jau kalbėjau apie šiai tyrėjai būdingą išankstinę, be jokios abejonės, istoriografijos, kurią renkasi pagal savus kriterijus, suformuotą nuostatą. Kad ir kaip būtų įsigilinsi į vieną ar kitą XIX amžiaus pradžios Lietuvos „istorijos mitologijos“ kūrėjų tekstą, iš esmės jų pasaulis jai atgrasus – ir ši nuojauta, šis jausmas neapleidžia iki paskutinės knygos eilutės. „Esame įtartinoje draugijoje, – rašo tyrėja, – buvusių kunigų, archeologų savamokslių, skelbiančių senovines tiesas, keliautojų po praeitį, tiesos ieškančių piligrimų, avantiūristų, kartais vadinamų konformistais, nes ieškodami savo nematomų tikslų darė kompromisus su valdžia, staigiai keitė pažiūras – ir jos jau atsidavė tautos išdavimu, slėpėsi po globėjų rusų sparnu“ (p. 147). Tokia pat arba panašia negatyvia tonacija vertinama ir Laikinosios Vilniaus archeologijos komisijos veikla. O ši mintis, bent jau man, skamba kaip verdiktas: „Manau, kad jeigu ne taip rimtai prie senovės, prie istorijos, visų pirma – ikirikščioniškosios Lietuvos temų būtų sugrįžta tokiame moderniems lietuviams fundamentaliame leidinyje [t. y. *Aušroje*. – R. G.], mane dominantys herojai būtų atsidūrę keturiomis spynomis užrakintame senovinių sendaikčių prikrautame istorijos sandėlyje, kartu su savo apdulkėjusiomis knygomis ir dievo Santvaro statulėlėmis“ (p. 202).

Neatsidūrė. Ačiū už tai ir aušrininkams. Ačiū už tai ir čia aptartos monografijos autorei, kurios tyrimas, nori ji to ar nenori, tik sumažino tikimybę šių keturių vyrų tekstus uždaryti tame mistiniame senoviniame svirne. Ačiū ir už tai, kad jos „vaizdinių apie istoriją istorija“ (orig.: „historia wyobrażeń o historii“, p. 29) suteikė galimybę dar kartą išgyventi lietuviškąjį (be kabučiu) romantizmą – ir tą iki *Aušros*, ir tą, jau po *Aušros*. Išgyventi jį ir tiems, kuriems romantizmas ir istorijos mitologizavimas skamba kaip negatyvas, ir tiems, kurie, atvirksčiai, juos traktuoja kaip pozityvą, kaip vieną iš daugelio Lietuvos istorijos interpretacijos galimybių.

Reda Griškaitė

BŪTINOJI LITERATŪROS GINTIS

MARTINKUS Vytautas. *Estetinė literatūros gyvybė*. Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla. 2010, 302 p.

Žinomo rašytojo prozininko Vytauto Martinkaus naujausia knyga „Estetinė literatūros gyvybė“ yra ne vien literatūrologijos, bet ir platesnės srities – meno filosofijos – veikalas, sumanytas kaip talpus atvirlaiškis: pirmąjį knygos viršelį puošia piešinys, o ketvirtajame viršelyje – autoriaus kreipimasis, tam tikras linkėjimas smalsiam skaitytojui. Knyga – intelektualinės kelionės dokumentas.

Literatūros estetikos ir filosofijos temos lietuvių literatūrologijoje nėra naujos: jas nagrinėjo ir Viktorija Daujotytė, ir Jūratė Baranova, ir kiti. „Estetinėje literatūros gyvybėje“ remiamasi šiais tyrinėjimais, tačiau pasiūloma kitokia, nauja požiūrių į literatūrą sistema. Dera tuoj pat pridurti – atvira sistema, nepretenduojanti į baigtumą. Knygos rašymo poreikis, kaip „Įvade“ užsimena autorius, kilo siekiant atsakyti į populiariąją legendą, kurią apibūdintų sakinyš „Literatūra mirė“. Vietoj mirties Martinkus pasiūlo estetinės kūrinio esaties konceptą: literatūros kūrinį nuo kitų raštijos rūšių skiria estetinis matmuo. Kalbotyros, ypač fonologijos, specialistai pritartų – reiškinys, turintis nors vieną diferencinį požymį, yra savarankiškas ir atskiras fenomenas.

Santykis su literatūra, pasak Martinkaus, prasideda nuo „pajautos“. Rūpi klausti, kiek knygos autorius konceptualizuoja nuolat vartojamą sąvoką „kūrinio pajauta“. Ji aiškinama remiantis asmenine savo, kaip skaitytojo, ankstyvąja vaikystės patirtimi, tačiau konkretesnių kontūrų neįgauna. Lieka tik išpūdis apie tą specifinę pajautą, kurios buvimo, kita vertus, negalime neigti, nes daugeliui skaitytojų tik ji ir tėra prieinama ir išreiškiamą epitetais „gera“, „bloga“ ar dar kokia knyga. Visgi literatūrologijos ragavusiam Martinkaus skaitytojui rūpėtų, kaip estetinė pajauta virsta galvoju apie literatūros kūrinius, pasitelkiant teorines žinias, apsisprendžiant metodologiškai. Platesnio šios transformacijos paaiškinimo „Estetinėje literatūros gyvybėje“ lyg ir trūktų. Asmeninė patirtis nepasiduoda schemoms, tačiau gal tai nėra trūkumas: taip išlaikomas gyvas santykis su skaitomais kūriniais. Svarbu, kad autorius ir jo skaitytojai per daugiau ar mažiau gyvenimo metų būtų išsaugoję tą ypatingą „pajautą“, apimančią perskaičius literatūros kūrinį. Literatūrologui dera savęs ir kolegų retoriškai paklausti: kiek gyvai mes patiriame skaitomas knygas? Kiek mūsų, pabrėžiu, pirminį skaitymą jau yra uzurpavęs profesinis mąstymas? Martinkaus knygos trečiojoje dalyje pateiktos konkrečių kūrinių interpretacijos rodo, kad autoriaus santykis su knyga gyvybės nestokoja. „Pajautos“ transformacija į įžvalgą yra subjektyvi, intencionali ir intuityvi. Kaskart vis kitokia, nesugaunama.

Kitas klausimas, kylantis perskaičius „Estetinę literatūros gyvybę“: kiekgi tas

daugeliui įprastas mūsų profesinis mąstymas yra individualus? Martinkus savo veikalė įrodo turįs ilgai formuotą ir gludintą poziciją, kurios pagrindas yra analizuojant, interpretuojant literatūros kūrinį atverti sau ir skaitytojams tai, kas nustebintų ne tik juos, bet ir patį rašantįjį.

Recenzuojamo veikalo teorinė dalis (pirmosios dvi dalys: „Vertinimo teorijų link“ ir „Teorijos vs teorijos“) parašyta teziniu stiliumi. Stebina kai kurių sakinių prasmės talpumas. Autorius neneigia savo mąstymo ištakų iš karteziškosios ir Merabo Mamardašvilio filosofijos teiginių. Iš to gimsta tikėjimas mąstymu, „cogito“ pradmeniu. Atrodytų, abejotina, tačiau Martinkus įrodo, kad mąstymas yra „vienis“, neskaidomas ir nedalomas. Tai prieštarautų pačiam analizės kaip loginio skaidymo principui, bet autorius argumentuoja konkrečiais meno filosofijos argumentais, pateikdamas plačias itin reikšmingų estetikos darbų apžvalgas, kurias studentai gali skaityti kaip koncentruotą vadovėlį, kuriame jau pateiktos galimos, tačiau nebūtinai sektinos išvados. Taigi Martinkus ne tik polemizuoja, bet ir perteikia kitų autorių mintis, jas įtraukdamas į savąją knygos koncepciją.

Svarbiausios „Estetinės literatūros gyvybės“ teorinių svarstymų sąvokos yra „literatūros filosofija“ ir „literatūros aksiologija“. Tęsdamas Arvydo Šliogerio bei kitų filosofų, mąščių apie literatūrą, poziciją ir ją papildydamas savosiomis išlygomis, autorius bene vertingiausių įžvalgų pasiekia kalbėdamas literatūros aksiologijos klausimais. Jis tarytum reinkarnuoja XIX a. pabaigos–XX amžiaus pradžios teoretikų idėjas ir kartu paneigia eilinį mitą apie šių dienų literatūrą: „vertybės literatūroje mirė“. Martinkus tvirtina, kad jos nė kiek ne mažiau gyvybingos nei minėtu istoriniu laikotarpiu, tačiau į jas tiesiog žvelgiama iš šiandienos perspektyvų ir kodų. Vertybės pakito, bet tikrai neišnyko.

Vienas įdomesnių Martinkaus knygos aspektų – estetinių ir politinių, ideologinių vertybių santykis literatūroje. Šios recenzijos antraštė taip pat sąmoningai dviprasmi: aišku, kad „Estetinės literatūros gyvybės“ autorius meną gina nuo mirties, tačiau ar reikia literatūrai gintis nuo bet kurios ideologijos? Martinkus supranta, kad pokomunistinėje visuomenėje esama alergijos bet kuriai politinei nuostatai. Čia gelbsti tik liberalios laisvės pozicija, kuri yra politiškai korektiška. Visgi net ir priėmus „liberalųjį tikėjimą“ (tai darydamas pats autorius pasilieka šventą teisę abejoti), lieka aktualus klausimas: ar estetinės vertybės literatūros kūrinėje yra aukščiausios ar bent aukštesnės už politines? Skaitant kai kuriuos puslapius, susidaro įspūdis, kad visuomeninis, ideologinis kūrinio klotas autoriaus traktuojamas kaip tam tikras priedas, kuris nėra būtinas, norint estetiškai išgyventi kūrinį. Aišku, nelygu kūrinys. Štai Ramūno Klimo romano „Maskvos laikas“ ar istorinių romanų interpretacijose neišvengiamas socialinis kontekstas. Tačiau čia net ir pats recenzentas save pagauna: tik kontekstas – tai, kas šalia kūrinio, bet jį stipriai veikia. Teorinėje knygos dalyje autorius siūlo išeitį: mąstant apie literatūrą, reikia atsakyti opozicijų ir hierarchijos. Tuomet daugelis problemų išnarpliojamos lengviau.

Patraukli „Estetinės literatūros gyvybės“ autoriaus pozicija – užduoti daug klausimų ir nebūtinai pateikti atsakymus į juos. Tačiau netgi nekategoriškos išvados, prie kurių Martinkus prieina, tampa dar įdomesnės, kai literatūrologas prabyla apie mąstymo ribas. Taigi neišvengiamai – ir teiginių išlygas, dėsnų išimtis ir visa tai, kas mokslo filosofijoje vadinama „falsifikacijos“ terminu. Kita vertus, aiškiai matoma, kad kai kurių savo teiginių autorius tikrai nenorėtų falsifikuoti. Tai – individualiųjų įsitikinimų teritorija.

Pats įdomiausias ir „tamsiausias“ Martinkaus naudojamas teorinis konstruktas – tai stochastinis literatūros vertinimas. Atsakymą į klausimą, kas yra literatūra, „Estetinės literatūros gyvybės“ autorius palieka ir atsitiktinumo sričiai. Taip atsikratoma visažinystės ir iliuzinio teisingumo. Tik po šio žingsnio, pasak Martinkaus, derėtų interpretuoti literatūros kūrinius. Veikale gilinamasi į Juozo Apučio novelės „Balta balta buvusio laiko dėmelė“ tekstą, Juozo Grušo kūrybą, lietuvių istorinio romano tradiciją ir Ramūno Klimo „Maskvos laiką“. Martinkui pavyksta išvengti paradinio teorinių teiginių taikymo, skaitant pasirinktus kūrinius, ir einama tuo keliu, kurį pats autorius užrašė „atvirlaiškyje“:

Štai ji, šiuolaikinė lietuvių literatūra. Jos proza. Renkuosi ir skaitau vieną kitą įspūdingesnį jos kūrinių. Matau juos. Mąstau. Išgyvenu. Susikuriu estetinius jų esaties objektus. Vertinu juos. Atrandu jų pajautoje galią (vertinti).

Skaitymai – fenomenologiniai, todėl unikalūs, autentiški, pagrįsti paties skaitančiojo egzistencine patirtimi. Kiekvienas skaitytojas – literatūros „advokatas“ jos gyvybės „byloje“.

Ramūnas Čičelis

APIE AUTORIUS

- ALEKSANDRAVIČIUS Egidijus Humanitarinių mokslų habilituotas daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros profesorius, Lietuvių išėivijos instituto direktorius, žurnalo „Darbai ir dienos“ vyriausiasis redaktorius
e.aleksandravicius@hmf.vdu.lt
- ALEKSANDRAVIČIŪTĖ Skaistė Lietuvių kalbos instituto Kalbos kultūros skyriaus vyr. laborantė
skaiste.aleksandraviciute@lki.lt
- BUCKLEY Irena Humanitarinių mokslų daktarė, Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių literatūros katedros profesorė
i.buckley@hmf.vdu.lt
- ČIČELIS Ramūnas Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių literatūros katedros doktorantas
ramunas_cicelis@yahoo.com
- DEFRANCE Corine Chercheur au CNRS, Université de Paris I Panthéon-Sorbonne
corine.defrance@wanadoo.fr
- De PALACIO Marie-France Professeur de Littérature comparée, Université de Bretagne Occidentale (Brest), Faculté des Lettres et Sciences Sociales
mfdepalacio@yahoo.fr
- DRUČKUTĖ Genovaitė Humanitarinių mokslų daktarė, Vilniaus universiteto Prancūzų filologijos katedros vedėja, docentė
pranckatedra@flf.vu.lt
- EDEL Philippe Président du Cercle d'histoire Alsace-Lituanie, Editeur des «Cahiers Litvaniens». Membre du conseil de la Faculté des sciences historiques de l'Université de Strasbourg
edel-matuolis@wanadoo.fr

GRIŠKAITĖ Reda	Humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XIX amžiaus istorijos skyriaus vyresnioji mokslo darbuotoja redahistoria@yahoo.com
JANAUSKAS Giedrius	Humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto Politikos ir diplomatijos fakulteto Regionistikos katedros lektorius, Vytauto Didžiojo universiteto Išeivijos studijų centro mokslo darbuotojas, Liberaliosios minties instituto direktorius g.janauskas@hmf.vdu.lt
KAMUNTAVIČIUS Rūstis	Humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universiteto Istorijos katedros docentas r.kamuntavicius@hmf.vdu.lt
LAURENT Thierry	Professeur aux Cours de Civilisation Française de la Sorbonne t-j.laurent@laposte.net
PETRAITYTĖ-BRIEDIENĖ Asta	Humanitarinių mokslų daktarė, Vytauto Didžiojo universiteto S. ir S. Lozoraičių muziejaus vedėja a.briediene@hmf.vdu.lt
SIMONAVIČIŪTĖ Vaiva	Prancūzų filologijos bakalaurė vaiva.simonaviciute@gmail.com
VAICEKAUSKIENĖ Loreta	Humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvių kalbos instituto Kalbos kultūros skyriaus vadovė, Vilniaus universiteto Skandinavistikos centro lektorė loreta.vaicekauskiene@lki.lt
VAIČIULĖNAITĖ- KAŠELIONIENĖ Nijolė	Vilniaus pedagoginio universiteto Visuotinės literatūros katedros profesorė nijole.kaselioniene@vpu.lt
VAITONYTĖ Gintarė	Vytauto Didžiojo universiteto Lietuvių literatūros katedros magistrantė g.vaitonytei@gmail.com

VAN VOREN Robert

Ph. D., Chief Executive of Global Initiative on Psychiatry,
Assistant Professor of Social and Political Theory
Vytautas Magnus University
rvvoren@gip-global.org

VENCLAUSKAS Linas

Humanitarinių mokslų daktaras, Vytauto Didžiojo universi-
teto Politikos mokslų ir diplomatijos fakulteto prodekanas,
Humanitarinių mokslų fakulteto Istorijos katedros lektorius
l.venclauskas@pmdf.vdu.lt

DARBAI IR DIENOS

DEEDS AND DAYS

VDU leidinys. 2011. 55

Eina du kartus per metus

Rengė Egidijus Aleksandravičius

Redagavo Danguolė Žalionienė (lietuvių k.), Mykolas Drunga (anglų k.)

Jean-Claude Lefebvre, Philippe Edel (prancūzų k.)

Maketavo Rasa Švobaitė

Pasirašyta spausdinti 2011 06 16. Tiražas 230 egz. 19,5 spaudos lankai
Vytauto Didžiojo universiteto leidykla: S. Daukanto g. 27, LT-44309 Kaunas
Spausdino spaustuvė „Morkūnas ir Ko“, Draugystės g. 17, 51229 Kaunas
Užsakymo Nr.

Redakcijos adresas: S. Daukanto g. 15, 44249 Kaunas. Tel. 32 79 97